

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

3 (148)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редактор:
Сыдықов Ерлан Бәтташұлы,
т.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық
Ғылым академиясының вице-президенті,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары жауапты
редактор (Тарихи ғылымдар)
Бас редактордың орынбасары
(философия)
Бас редактордың орынбасары
(Дінтану)

Жанбосинова Альбина, *т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*
Медеуова Кульшат, *ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*
Калиев Каскырбек, *PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Редакция алқасы:
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Аблажей Наталья	<i>т.ғ.д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей</i>
Аманжолова Дина	<i>т.ғ.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей</i>
Гагарина Динара	<i>PhD, Эрланген – Нюрнберг Университеті, Нюрнберг, Германия</i>
Дашковский Петр	<i>т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей</i>
Дэйв Бхавна	<i>PhD, профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания</i>
Есенова Саулеш	<i>Ph.D, қауымдастырылған профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада</i>
Иванов Сергей	<i>т.ғ.к., Қырғыз ұлттық университеті. Баласағына, Бішкек, Қырғызстан</i>
Йовита Радуга	<i>PhD., профессор, Эберхард Карлс Тюбинген Университеті Нью-Йорк Университеті Макс Планк Қоғамы, Тюбинген, Германия</i>
Киндлер Роберт	<i>PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты, Берлин, Германия</i>
Ковальская Светлана	<i>т.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан</i>
Ларюэль Марлен	<i>PhD, профессор, Джордж Вашингтон Университеті, Вашингтон, АҚШ</i>
Мажитова Жанна	<i>т.ғ.д., профессор, Астана Медицина Университеті, Астана, Қазақстан</i>
Меньковский Вячеслав	<i>т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь</i>
Наглер Анатолий	<i>PhD, профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия</i>
Охайон Изабель	<i>PhD, профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция</i>
Сабитов Жаксылық	<i>PhD, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан</i>
Сактаганова Зауреш	<i>т.ғ.д., профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан</i>
Таймагамбетов Жакен	<i>т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан</i>
Томохико Уяма	<i>д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония</i>
Умиткалиев Улан	<i>т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы , Астана, Қазақстан</i>
Фальков Яков	<i>PhD, Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль</i>

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан
Амангельдиев Асан	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бекус Нелли	PhD, профессор Эксетер университеті, Ұлыбритания
Бисенова Алима	PhD, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
Дидикин Антон	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан
Иващенко Яна	м.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Ресей христиан гуманитарлық академиясының, Санкт-Петербург, Ресей

ДІНТАНУ

Али Айтен	PhD, профессор, Мармара Университеті, Ыстамбұл, Түркия
Досай Кенжетай	ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
Муминов Әшірбек	т.ғ.д., профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениетін зерттеу орталығы – IRCICA, Ыстамбұл, Түркия
Рачиуса Эгдунас	PhD, профессор, Витаутас Магнус университеті, Каунас, Литва
Шағырбай Алмасбек	PhD, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институты ШЖҚ РМК ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті
Шаповал Юлия	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шенай Бюлент	PhD, профессор, Улыдаг Университеті, Бурса, Түркия
Ярлыкапов Ахмет	т.ғ.к., Ресей СІМ МГИМО Еуроазиялық зерттеулер орталығы, Мәскеу, Ресей

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2.

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Техникалық хатшы: Амангельдиев А. +7(747)795-56-33

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

Editor-in-Chief:
Sydykov Yerlan Battashevich,
Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,
Vice-president of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Responsible editor (Historical sciences)

Deputy Editor-in-Chief

(Philosophy)

Deputy Editor-in-Chief

(Religious studies)

Zhanbossinova Albina, *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
Medeuova Kulshat, *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
Kaliyev Kaskyrbek, *Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Editorial Board:

HISTORICAL SCIENCES

Ablazhey Nataliya	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Amanzholova Dina	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia
Davé Bhavna	Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, London, United Kingdom
Dashkovckiy Petr	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Gagarina Dinara	Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany
Yessenova Saulesh	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada
Ivanov Sergey	Ph.D of Historical Sciences, Associate professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Ioviță Radu	Doctor of Philosophy, Professor, Eberhard Karls University of Tübingen New York University Max Planck Society, Tübingen, Germany
Kindler Robert	Doctor of Philosophy, Professor, of East European history at Freie Universität Berlin, Germany
Kovalskaya Svetlana	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Laruelle Marlen	Doctor of Philosophy, Professor, The George Washington University, Washington, USA
Mazhitova Zhanna	Doctor of Historical Sc., Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
Menkovsky Viachaslau	Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Nagler Anatoli	Doctor of Philosophy, Professor, Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany
Ohayon Isabelle	Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France
Sabitov Zhaxylyk	Doctor of Philosophy, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
Saktaganova Zauresh	Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan
Taimagambetov Zhaken	Doctor of Historical Sc., Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Umitkaliev Ulan	Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Falkov Yakov	Doctor of Philosophy, Tel Aviv University, Herzliya, Israel

PHILOSOPHY

Abdina Ainur	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan
Amangeldiyev Assan	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Bekus Nelly	Doctor of Philosophy, Professor, University of Exeter, UK
Bisenova Alima	Doctor of Philosophy, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
Didikin Anton	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan
Ivashchenko Yana	Doctor of Culturology, Professor, Vice-Rector for Research Russian Christian Academy for the Humanities, St. Petersburg, Russia

RELIGIOUS STUDIES

Ali Ayten	Doctor of Philosophy, Professor, Marmara University, Istanbul, Türkiye
Kenzhetai Dosai	Doctor of Philosophy, Professor, University. Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan
Muminov Ashirbek	Doctor of Historical Sc., Professor, Research Center For Islamic History, Art and Culture – IRCICA, Istanbul, Turkey
Račius Egdūnas	Doctor of Philosophy, Islamic Studies, Professor at Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Shagirbayev Almasbek	Doctor of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies, Almaty, Kazakhstan
Shapoval Yulia	Doctor of Philosophy, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Şenay Bülent	Doctor of Philosophy, Prof., Uludağ University, Bursa, Turkey
Yarlykapov Akhmet	Ph.D of Historical Sciences, Center for Euro-Asian Studies at the Institute of International Relations MGIMO of the Ministry of Foreign Affairs of Russia, Moscow, Russia

Editorial address: 2, Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Technical secretary: Amangeldiyev A., +7(747)795-56-33

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 10 copies.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

Главный редактор:
Сыдыков Ерлан Батташевич,
д.и.н., проф., академик,
вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора –
ответственный редактор
(Исторические науки)

Жанбосинова Альбина, д.и.н., проф.,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора
(Философия)

Медеуова Кульшат, д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора
(Религиоведение)

Калиев Каскырбек, PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аблажей Наталья	<i>д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН,</i> <i>Новосибирск, Россия</i>
Аманжолова Дина	<i>д.и.н., профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия</i>
Гагарина Динара	<i>PhD, Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия</i>
Дашковский Петр	<i>д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул,</i> <i>Россия</i>
Дэйв Бхавна	<i>PhD, профессор, Школа восточных и африканских исследований</i> <i>Лондонского университета, Лондон, Великобритания</i>
Есенова Саулеш	<i>PhD, ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада</i>
Иванов Сергей	<i>к.и.н., ассоц. профессор, Кыргызский национальный университет им.</i> <i>Баласагына, Бишкек, Кыргызстан</i>
Йовита Радуга	<i>PhD, профессор, Университет Эберхарда Карла в Тюбингене Нью-</i> <i>Йоркский университет Общества Макса Планка, Тюбинген, Германия</i>
Киндлер Роберт	<i>PhD, профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета,</i> <i>Берлин, Германия</i>
Ковальская Светлана	<i>д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет</i> <i>им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Ларюэль Марлен	<i>PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США</i>
Мажитова Жанна	<i>д.и.н., профессор, НАО «Медицинский университет Астана», Астана,</i> <i>Казахстан</i>
Меньковский Вячеслав	<i>д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск,</i> <i>Беларусь</i>
Наглер Анатолий	<i>PhD, профессор, Германский археологический институт, Берлин,</i> <i>Германия</i>
Охайон Изабель	<i>PhD, профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной</i> <i>Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция</i>
Сабитов Жаксылык	<i>PhD, Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан</i>
Сактаганова Зауреш	<i>д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени академика</i> <i>Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан</i>
Таймагамбетов Жакен	<i>д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан</i>
Томохико Уяма	<i>д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония</i>
Умиткалиев Улан	<i>к.ист.н., ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Фальков Яков	<i>PhD, Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль</i>

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур	д.ф.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан
Амангельдиев Асан	PhD, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Бекус Нелли	PhD, профессор, Университет Экзетер, Великобритания
Бисенова Алима	доцент, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан
Дидикин Антон	д.ф.н., ассоциированный профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан
Иващенко Яна	д.к.н., профессор, Русская христианская гуманитарная академия имени Ф.М. Достоевского, Санкт-Петербург, Россия

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Али Айтен	PhD, профессор, Университет Marmara, Стамбул, Турция
Досай Кенжетай	д.ф.н., профессор, Университет им. Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан
Муминов Аширбек	д.и.н., профессор, Исследовательский центр Исламской истории, искусства и культуры – IRCICA, Стамбул, Турция
Рачиуса Эгдунас	PhD, профессор университета Витаутаса Великого, Каунас, Литва
Шағырбай Алмасбек	PhD, профессор, Институт философии, политологии и религиоведения, Комитет науки МНВО РК
Шаповал Юлия	д.ф.н., ассоциированный профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шенай Бюлент	Ph.D, профессор, Университет Uludağ, Бурса, Турция
Ярлыкапов Ахмет	к.и.н., Центр евроазиатских исследований ИМИ МГИМО МИД России, Москва, Россия

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2,

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Технический секретарь: Амангельдиев А. +7(747)795-56-33

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172) 709-500, (вн. 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

№2 (147)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айтмагамбетов Д., Устагалиев Е.

Қазақстандағы 1921-1923 жылдардағы аштық салдары: демографиялық талдау.....

Айтмагамбетов Д., Устагалиев Е.

Последствия голода 1921-1923 годов в Казахстане: демографический анализ.....

Aitmagambetov D., Ustagaliyev Ye.

The consequences of the famine of 1921-1923 in Kazakhstan: demographic analysis. 12

Гагарина Д.

Орталық Азиядағы цифрлық тарих: бастамалар, аймақтық ерекшеліктер және қоғамдастық.....

Gagarina D.

Digital History in Central Asia: Initiatives, Regional Specifics and Community.....

Гагарина Д.

Цифровая история в Центральной Азии: инициативы, региональная специфика и сообщество..... 36

Ианниелло П., Башенова А.

АЛЖИРден келген хаттар.....

Ianniello P., Bashenova A.

Letters from ALZHIR.....

Ианниелло П., Башенова А.

Письма из АЛЖИРа. 56

Нуркина Ж., Абіл Е., Мажитова Ж.

Ғ.Б. Уәлиханов жазбаларындағы Азиялық Ресейді отарлау мәселесі (Сібірдің қосылуына 300 жыл – мерейтой материалдары негізінде).....

Nurkina Zh., Abil Ye., Mazhitova Zh.

Colonization of Asian Russia in the Representations of G.B. Valikhanov (on the materials of the Celebration dedicated to the 300th Anniversary of the Accession of Siberia).....

Нуркина Ж., Абиль Е., Мажитова Ж.

Колонизация Азиатской России в представлениях Г.Б. Валиханова (на материалах празднования 300-летнего юбилея присоединения Сибири). 75

Сақтағанова З., Шапағатова Д.

1954-1964 жж. пионер лагерлері балалардың мәдени-сауықтыру демалысын ұйымдастыру нысаны ретінде (Қараганды облысының материалдарында).....

Saktaganova Z., Shapagatova D. <i>Pioneer camps as a form of organizing cultural and recreational leisure for children in 1954-1964. (based on the materials of the Karaganda region).....</i>	
Сактаганова З., Шапагатова Д. <i>Пионерские лагеря как форма организации культурно-оздоровительного досуга детей в 1954-1964 гг. (на материалах Карагандинской области).....</i>	91
Сыдыкова А., Жакупова Г., Сайлаубай Е. <i>Шетел мұрағаттарының электрондық құжаттық басылымдарының ерекшеліктері.....</i>	
Sydykova A., Zhakupova G., Sailaubay Y. <i>Specifics of electronic documentary editions of foreign archives.....</i>	
Сыдыкова А., Жакупова Г., Сайлаубай Е. <i>Специфика электронных документальных публикаций зарубежных архивов.....</i>	112
Шайгозова Ж., Нехвядович Л. <i>Киім дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі өзгеліктің маркеті ретінде.....</i>	
Shaygozova Zh., Nehviadovich L. <i>Clothes as a marker of otherness in traditional Kazakh culture.....</i>	
Шайгозова Ж., Нехвядович Л. <i>Одежда как маркер инаковости в традиционной казахской культуре.....</i>	135
Сын-Пікір / Review / Рецензия	
Ковальская С. <i>Сын-Пікір т.г. д., профессор Жанбосинова А. С. "Менен 58-баптың лайықсыз белгісін алып тастауды сұраймын" монографиясына: Қазақстандағы саяси террор тарихындағы эго-құжаттар. Семей: "Интеллект", 2020, 560 б.....</i>	
Kovalskaya S. <i>Review to the monograph of Doctor of Historical Sciences, Professor Zhanbosinova A.S. "I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego documents in the history of political terror in Kazakhstan. Semey: "Intellect", 2020, 560 p.....</i>	
Ковальская С. <i>Рецензия на монографию д.и.н., профессора Жанбосиновой А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане». Семей: «Интеллект», 2020, 560 с.</i>	157

ФИЛОСОФИЯ – PHILOSOPHY – ФИЛОСОФИЯ

Абдина А., Уызбаева А. <i>Әл-ауқат философиясы: цифрландыру дәуіріндегі Қазақстанның қарт тұрғындарының өмір сапасы және инклюзиясы</i>	
Abdina A., Uyzbayeva A. <i>Philosophy of Well-being: Quality of Life and Inclusion of the Elderly Population of Kazakhstan in the Era of Digitalizaion.....</i>	
Абдина А., Уызбаева А. <i>Философия благополучия: качество жизни и инклюзия пожилого населения Казахстана в эпоху цифровизации.....</i>	164
Амангельдиев А. <i>Цифрлық трансформация: Канада, Сингапур және Оңтүстік Корея тәжірибелері.....</i>	
Amangeldiyev A. <i>Digital Transformation: the experience of Canada, Singapore and South Korea.....</i>	
Амангельдиев А. <i>Цифровая трансформация: опыт Канады, Сингапура и Южной Кореи.....</i>	178

Дронзина Т. Әлеуметтік медиация бейбітшілік пен қоғамдық келісімнің құралы ретінде.....	
Dronzina T. <i>Social mediation as a tool of peace and consent at community level.....</i>	
Дронзина Т. Социальная медиация как инструмент мира и общественного согласия.....	195
Құранбек Ә., Оразхан Т., Айтбаева А., Рыскиева А. Көне Грек мифологиясы мен философиясының қазақ дүниетанымымен сабақтастығы мен мәдени сұхбаттастығы.....	
Kuranbek A., Orazkhan T., Aitbayeva A., Ryskiyeva A. <i>Succession and Cultural Interaction of the Worldview of the Kazakh People with Ancient Greek Mythology and Philosophy.....</i>	
Құранбек А., Оразхан Т., Айтбаева А., Рыскиева А. Преемственность и культурное взаимодействие мировоззрения казахского народа с древнегреческой мифологией и философией.....	208
Мустафина Т. Пенитенциарлы жүйе гуманизациясы қиянатсыздық тәжірибелерін ілгерілету ретінде.....	
Mustafina T. <i>Humanization of the penitentiary system as the promotion of nonviolent practices.....</i>	
Мустафина Т. Гуманизация пенитенциарной системы как продвижение ненасильственных практик.....	231
Сарсенбеков Н., Оразбаева Д. Екінші дүниежүзілік соғысындағы қазақ батырларының ескерткіштері.....	
Sarsenbekov N., Orazbayeva D. <i>Monuments to Kazakh Batyrs of the Second World War</i>	
Сарсенбеков Н., Оразбаева Д. Памятники казахским батырам Второй мировой войны.....	251
Турганбаева Ж., Сейтахметова Н. Қазақстандағы толеранттылық пен бірлік кеңістігін қалыптастырудағы исламдық бірегейліктің диалогтық әлеуетінің рөлі	
Turganbayeva Zh., Seitakhmetova N. <i>The role of the dialogical potential of Islamic identity in the formation of the Kazakhstani space of tolerance and unity.....</i>	
Турганбаева Ж., Сейтахметова Н. Роль диалогического потенциала исламской идентичности в формировании казахстанского пространства толерантности и единства.....	270

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ – RELIGION SERIES – РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Дуйсенбаева А., Ишмаханов Ж., Шағырбай А. ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ ағартушылары мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасындағы діни таным сабақтастығы	
Дуйсенбаева А., Ишмаханов Ж., Шағырбай А. Преемственность религиозного познания в наследии казахских просветителей и Машихура Жусупа Копейулы в последней четверти ХІХ и начале ХХ веков	
Duissenbayeva A., Ishmakhanov Zh., Shagyrbay A. <i>Continuity of religious knowledge in the heritage of Kazakh intellectuals and Mashhur Zhusip Kopeiuly in the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century.....</i>	288
Жургенбаева Ж. Қазіргі Қазақстандағы Исмағұл ағамының таралуы және ұстанымдары.....	

Жургенбаева Ж. <i>Распространение и принципы течения Исматуллы в современном Казахстане.....</i>	
Zhurgenbayeva Zh. <i>The spread and principles of the Ismatullah movement in modern Kazakhstan.....</i>	302
Карадуман Хури Мелек <i>«Мазасыз тұтынудың» әлеуметтік-діни аспектілері.....</i>	
Karaduman Huri Melek <i>Social and religious dimensions of anxious consumption.....</i>	
Карадуман Хури Мелек <i>Социальные и религиозные аспекты тревожного потребления.....</i>	312
Малғараева З., Камарова Р. <i>Қазақстандағы христиан дінінің дамуының негізгі трендтері.....</i>	
Malgaraeva Z., Kamarova R. <i>Main trends of christianity development in Kazakhstan.....</i>	
Малғараева З., Камарова Р. <i>Основные тренды развития христианства в Казахстане.....</i>	329
Темирбаев Т., Темирбаева А. <i>ТМД елдеріндегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың құқықтық негізін қамтамасыз етудегі дінтану сараптамасының рөлі.....</i>	
Temirbayev T., Temirbayeva A. <i>The role of religious expertise in providing a legal basis for state-confessional relations in the CIS countries.....</i>	
Темирбаев Т., Темирбаева А. <i>Роль религиозической экспертизы в обеспечении правовой основы государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ.....</i>	344
Яхин Ф. <i>Ислам психологиясы: концептуалды негіздері мен әдіснамадағы мәселелері.....</i>	
Яхин Ф. <i>Исламская психология: концептуальные основы и проблемы методологии.....</i>	
Iakhin F. <i>Islamic psychology: conceptual foundations and problems of methodology.....</i>	359

МРНТИ 03.20

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-12-35>

Последствия голода 1921-1923 годов в Казахстане: демографический анализ

Думан Айтмагамбетов^{1*}, Ернар Устагалиев²

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹dumanad@mail.ru, ²ernar.ustagaliyev@mail.ru)

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию исторических и демографических аспектов голода в Казахстане в 1921–1923 годах. Жертвы голода исчислялись тысячами и повлекли за собой невосполнимые потери. Целью работы является историко-сравнительный анализ демографических последствий голода. В качестве исследовательских задач определен сравнительный анализ голода с применением архивных документов, материалов переписи населения и статистических данных, а также применение метода демографического анализа последствий голода, масштаба ущерба и их влияние на жизнь коренного населения республики. Особенностью методологии исследования является систематизация статистических данных по голоду по различным измерениям и модулям. Результаты исследования показали, что применение сравнительного метода для изучения демографических последствий голода способствуют более глубокому изучению этой темы. Результаты, полученные с помощью качественного анализа с использованием статистических данных, послужили эмпирической основой для составления более полной демографической картины голода в 20-х годах XX века в Казахстане.

Ключевые слова: голод; политика «военного коммунизма»; демографический кризис; сравнительный анализ; перепись населения; статистические материалы.

Received 10.04.2024. Revised 31.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Ustagaliyev Y., Aitmagambetov D. The consequences of the famine of 1921-1923 in Kazakhstan: demographic analysis // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 12-35. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-12-35>

Для цитирования:

Устагалиев Е., Айтмагамбетов Д. Последствия голода 1921–1923 годов в Казахстане: демографический анализ // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 12-35. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-12-35>

* автор для корреспонденции

Введение

Одной из актуальных проблем современной истории Казахстана является тема голода начала XX века. Этот период ознаменован крупными катаклизмами в казахском обществе – тяготы Первой мировой войны, восстание казахов против царизма в 1916 году, Октябрьская революция, Гражданская война и два голода с разницей в десять лет (1921–1923, 1931–1933). До XX века голод в казахской степи был и имел свою специфику, исходя из природно-климатических и географических особенностей. Большая часть территории кочевых казахов находилась в пустынно-степной зоне евразийских степей центральноазиатского региона и была подвержена циклическим голодам раз в 10–12 лет. Страшный голод в 1897 и 1899 годах в Туркестанском крае очень сильно подорвал скотоводческое хозяйство казахов, где поголовье скота в процентных соотношениях сократилось на 40 % (Бартольд, 1963: 58). Голод 1910–1911 годов в степной зоне Казахстана тоже имел последствия, как падеж скота от бескормицы.

Казахов, занимавшихся кочевым скотоводством, составляло не менее 80%, так как степь по своим ландшафтным особенностям отлично подходила для ведения именно кочевого и полукочевого скотоводства (Масанов, 2011: 550). Голод как природное явление был и в период царского правления России в казахской степи, но он был, во-первых, локальным (обычно страдали от голода определенные регионы), во-вторых, привычным для кочевого скотоводства с тысячелетним опытом борьбы с природными явлениями. Но два крупных голода в XX веке в советский период истории Казахстана имеют свои особенности. Во-первых, казахи были под тотальным контролем большевиков, во-вторых, усилился процесс седентаризации кочевников с разрушением вековых традиций быта и жизнедеятельности, в-третьих, внешние и внутренние факторы, повлиявшие на предпосылки и причины голода.

В казахстанской историографии демографический анализ голода 1921–1923 годов в последние десятилетия начинает активизироваться, охватывая социальные, экономические, политические и культурные аспекты. В этой связи историко-демографический контекст голода с использованием сравнительного метода исследования является одним из приоритетных задач в этом направлении, так как работ в этом направлении в отечественной историографии еще очень мало. Аналогичные работы украинских ученых (Воловина, 2020; Рудницкий и др., 2020), которые изучали демографические аспекты голода на Украине, могут дать определенные ориентиры и инструментарий для исследования в этом направлении. Целью работы является историко-сравнительный анализ демографических последствий голода 1921–1923 годов в Казахстане с применением статистических данных, материалов переписи населения и архивных документов. Основными задачами являются (1) систематизация статистических сведений по конкретным измерениям и модулям (по периодам, возрастам, локациям, количественным и процентным соотношениям, причинам потери и т. д.), то есть количественный метод с применением описательного анализа, (2) применение сравнительного метода анализа цифр и данных, (3) проведение качественного метода анализа количественным ресурсам для построения более ясной картины демографического положения после голода 20-х годов XX века.

В области исследования исторической демографии голода 1921–1923 годов нам предстоит ответить на несколько вопросов для прояснения картины последствий этих событий, в связи с этим нашими исследовательскими вопросами являются следующие: как исторические и политические события 20-х годов XX века повлияли на демографическую ситуацию в регионе; в чем проявляются характерные особенности голода 1921–1923 годов? В связи с этим есть гипотеза, на которую хотелось бы найти ответы и удостовериться в правильности утверждения, что в голодные годы потери казахов были самыми большими в процентном соотношении среди остальных народов СССР.

Обсуждение

Тематикой голода начала XX столетия одними из первых занимались такие исследователи, как Н.И. Мардаровский (1922), С.А. Нейштадт (1957). В небольшом по объему работе под названием «Голод в Киргизии и борьба с недородом» автор указал на такие главные причины голода, как колониальная политика царизма и безграмотность населения края, отмечая, что голод присущ только малокультурным народам. Тем не менее, исследователь смог показать масштаб голода, ее последствия. Другой автор – С. А. Нейштадт – спустя тридцать лет после события, используя данные архивных документов, попытался предоставить информацию по количеству голодающих в районе бедствия. Одним из первых он указал на цифру голодающих в Казахстане – 2,3 млн человек.

После обретения независимости тематика голода в работах таких ученых-историков, как Ж. Абылхожин, М. Козыбаев, М. Татимов (1989), Т. Омарбеков (1993), Н. Алексеенко (1999), М. Асылбеков (2016) и др., была выведена на новый уровень исследования. По данной теме были написаны монографии, одной из которых можно назвать работу Б. А. Мусаева (2006) «Голод в 1921-1922 годах в Казахстане и ликвидация его последствий». Автором более подробно раскрываются предпосылки, причины и масштаб голода, а также рассматриваются политические и социально-экономические последствия. Работа является комплексным исследованием с уклоном на освещение социально-политических аспектов проблемы и внесла свою лепту в изучение темы голода первой половины 20-х годов. В последние годы появились новые работы с обновленной базой новых архивных документов, расширился круг исследователей, всесторонне занимающихся данной тематикой (Капаева, 2021; Кудайбергенова, 2023; Боранбаева, 2017; Козыбаева, 2021; Смагулова, 2019; Хайдаров, 2021). Многие из них были посвящены 100-летию события и нового импульса со стороны государства по изучению голода и массовых политических репрессий. Статьи и работы этих авторов помогли более детально раскрыть разные аспекты голода.

Тема голода в Казахстане также была изучена зарубежными историками (Олкотт, 1981; Уиткрофт, 2003; Огайон, 2009; Киндлер, 2017; Пиансиола, 2018; Ритчтер, 2019). Их работы интересны тем, что голод в Казахстане рассматривается с позиции культурных, экономических и политических аспектов. Американский историк Сара Камерон (2018), опираясь на источники и воспоминания на казахском и русском языках, а также используя документы государственных учреждений и коммунистической партии, рассматривает

голод как следствие сталинского режима в казахском обществе. Есть положительные попытки анализа в сравнительной перспективе украинского, китайского, казахского и советского голода (Грациози и др., 2019). Все эти работы внесли определенный вклад в изучение демографической истории голода в Казахстане.

Методология, методы и материалы

Основными материалами исследования были документы из различных архивов Казахстана (Центральной Государственный Архив Республики Казахстан, Архив Президента Республики Казахстан, Государственный Архив Западно-Казахстанской области, Государственный Архив Кустанайской области и др.). За последние годы были опубликованы несколько сборников документов и материалов из региональных архивов Республики Казахстан (Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане 1921–1923 гг., 2021; Голод в Казахстане в начале 20-х годов XX века и ее последствия, 2023). Использованы для сравнительного анализа материалы переписей населения 1926, 1937 годов (Первые итоги переписи населения: казахское население, 1927; Всесоюзная перепись населения 1926 г., 1928; История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане, 1998; Калиева, 2009).

Методологической основой работы является совокупность теоретико-методологических принципов историчности и достоверности, а также принцип системности исследования. В ходе исследования были использованы такие основные общеисторические методы, как историко-сравнительный метод и метод систематизации. Теоретические методы исследования отличаются обобщенностью. Они помогают систематизировать собранный материал для успешного его изучения. В работе использованы такие общепринятые методы, как анализ данных, классификация информации по модулям и обобщение.

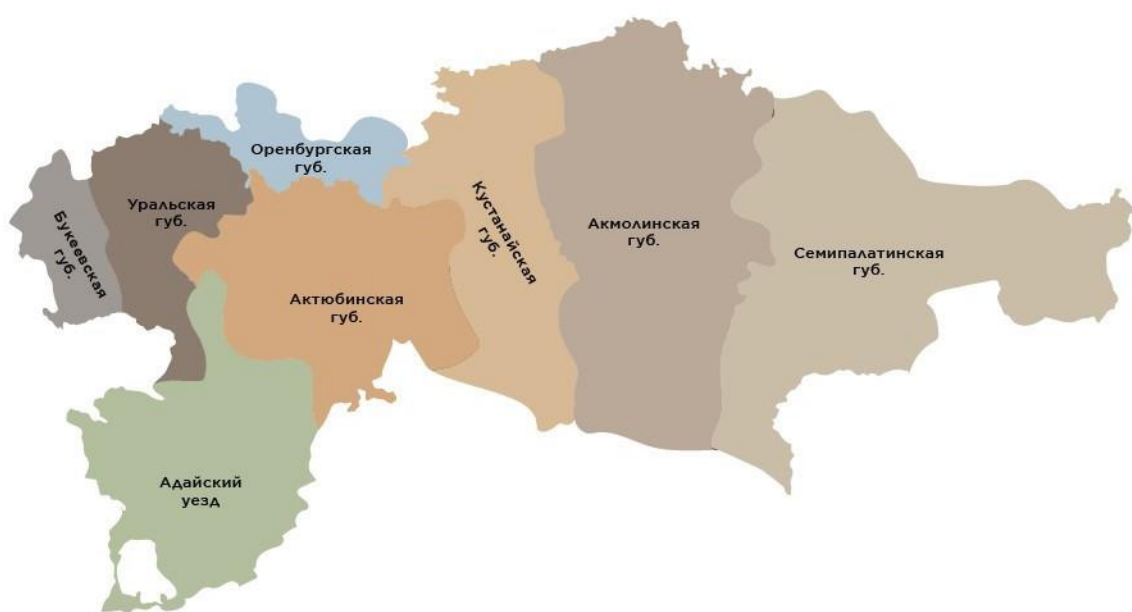
Для анализа историко-демографических аспектов голода 20-х годов XX века был применен метод контент-анализа статистических данных разных периодов и локаций. В основном использована методология количественного подхода как выборки (суммарная численность), то есть для выявления среднестатистических данных по демографическим потерям и убыли среди населения по регионам и годам, также были выбраны средние проценты всех имеющихся данных. Для этого были использованы материалы тех губерний и областей, где есть более полные и достоверные сведения по голодающим (в основном на примерах Уральской и Кустанайской губерний), так как имеются неполные сводки и половинчатые данные по некоторым регионам.

Сравнительный метод исследования совместно с перечисленными способами анализа предоставил определенные выводы касательно демографических особенностей голодающих регионов. Этот метод был основным в работе, мы проводили сравнения и сопоставления данных в разных измерениях, по периодам, то есть между годами (сравнение демографического положения в республике 1923 года с данными 1920, 1921 и 1922 годов), по возрастам (дети, взрослое население), по локации (по республике и губерниям), по количественным и процентным соотношениям.

При сравнительном анализе для выявления более достоверной оценки потерь от голода 1921–1923 годов было учтено несколько моментов. Во-первых, при определении потерь от голода было дано предпочтение прямым потерям, но надо учесть, что в определение «потери» нами были включены потери по различным болезням (тиф, сыпь и др.), от голода и на почве голода (истощение, недоедание и др.). Количество смертей определялось по методу демографической реконструкции. Разница в количестве и оценке потерь была основана на среднестатистических числах до голодных лет и после. Во-вторых, имеются определенные различия в административной и территориальной структуре того периода. В период голода в 1921–1923 годах в составе Казахской АССР (с 1920 по 1925 года республика назвалась Киргизская) входили 7 губерний (Уральская, Актюбинская, Букеевская, Кустанайская, Оренбургская, Акмолинская и Семипалатинская) и 1 уезд (Адаевский) с общей площадью 2,160,000 кв. км с населением 4,781.263 человек по переписи 1920 года (Статистико-экономический обзор КССР, 1923). Ниже для визуального восприятия нами была составлена карта Казахстана с обозначениями административно-территориальных единиц 20-х годов прошлого столетия (карта 1).

Карта 1

Административно-территориальная карта Казахстана 1920-1924 гг.

Результаты

Демографическая история голода в Казахстане в 1921–1923 годах входит в число малоизученных направлений исследования. По данной теме очень мало материала

сравнительного характера, а также четкого анализа демографических моделей последствий голода. В последние десятилетия собрано определенно большое количество новых архивных документов и материалов, на основе которых можно создать демографическую картину голода. Итак, голодом начала 20-х годов XX века официально были охвачены 5 областей (Уральская, Букеевская, Кустанайская, Оренбургская, Актюбинская) и 1 уезд (Адайский), а общая территория, охваченная голодом, составила 1,048.100 квадратных километров с населением 2,633.300 человек (Центральный Государственный архив Республики Казахстан. Ф. 393, оп. 1, д. 25, л. 9). Из 7 губерний тогдашней Казахской Автономной Советской Социалистической Республики 5 были объявлены голодающими. Голодом были поражены 20 районов и 21 уезд республики (Мусаев, 2006: 62–63). В советское время при гласности голода 1921–1923 годов все равно умалчивалось про голод в Акмолинской губернии, при населении свыше 1 млн человек около половины населения голодали. Ниже мы привели данные, чтобы показать степень поражения каждой губернии, сопоставляя цифры общего населения и голодающих в этих губерниях в начальный период голода (таблица 1). Можно увидеть, что уже в начальный период голода имелось большое количество голодающих по республике, достигшее 68 %, то есть свыше 2 млн человек. Самыми голодающими губерниями были Уральская и Кустанайская, где зафиксированы 95 % и 91 % голодающих соответственно.

Таблица 1

**Количество общего числа населения и голодающих
по Казахской АССР (сводки на конец марта 1921 года)**

Таблица 1. Количество общего числа населения и голодающих по Казахской АССР (сводки на конец марта 1921 года)

Губерния	Количество населения	Количество голодающих	Процент голодающих	На 1000 чел.
Оренбургская	680.3	526.4	77%	774
Кустанайская	455.6	414.3	91%	909
Актюбинская	501.6	361.0	72%	720
Уральская	470.0	446.5	95%	950
Букеевская	224.5	66.2	29%	295
Акмолинская	1,021.1	472.0	46%	462
Итого	3,353.2	2,286.6	68%	682

Источник: Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане 1921–1923 гг., 2021. Т. 2. С. 157.

Касательно причины голода, то можно назвать в совокупности несколько причин. Если по природно-климатическому параметру, то это сезонные засухи, неурожай, бескормица (в степи они были цикличными, повторялись каждые 10–12 лет); по историческому параметру – это Октябрьский переворот и Гражданская война со всеми

ее последствиями; по политическому параметру – это новая власть в лице большевиков и их политика военного коммунизма; и, наконец, по экономическому параметру – это неправильное ведение сельского хозяйства, сокращение посевных площадей. После декрета Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 18 июня 1921 года была образована Центральная комиссия помощи голодающим (ЦКПомгол) для снабжения и распределения продовольствия. 15 июля 1921 года был образован Центральный Комитет помощи голодающим при Казахской АССР. Определить точное количество голодающих очень сложно, сведения были разными. Более полные данные начали появляться только с ноября 1921 года, когда начали поступать сводки с мест по количеству голодающих (таблица 2).

Таблица 2

**Количество голодающих по данным местных органов
по Казахской АССР (с декабря 1921 года по май 1922 года)**

Таблица 2. Количество голодающих по данным местных органов по Казахской АССР
(с декабря 1921 года по май 1922 года)

Губерния	Декабрь	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май
Оренбургская	444.786	351.166	437.776	524.170	515.118	495.064
Уральская	400.900	328.816	277.835	370.000	378.818	292.098
Кустанайская	254.900	283.749	87.494	337.000	354.350	294.350
Актюбинская	359.325	361.051	359.326	252.514	361.049	234.580
Букеевская	100.000	100.000	100.000	77.059	66.265	66.265
Акмолинская	-	100.670	92.000	100.670	472.000	472.000
Илекский уезд	-	-	-	-	86.720	91.855
Адайский уезд	75.000	75.000	75.000	75.000	-	-
Тургайский район	-	-	-	-	60.000	75.000
Всего	1,634.911	1,600.452	1,429.431	1,736.413	2,303.320	2,071.222

Источник: АПРК. Ф. 139, оп. 1, д. 211, л. 24 об.

В 1924 году в Оренбурге была опубликована книга «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельско-хозяйственной переписи 1923 г.», где были даны сведения по переписям населения за 1917, 1920 и 1923 год. В данном ресурсе приведены более подробные данные по численности населения, позволяющие получить достаточно точные описания последствий голода. В таблице представлена численность городского и сельского населения по губерниям. В 1923 году численность сельского населения значительно сократилась после голода по сравнению с численностью городского населения. В целом состояние сельского хозяйства было очень тяжелым, меры государственной помощи не доходили до соответствующих мест, а также медицинские учреждения не были обеспечены необходимыми медикаментами и оборудованием, вследствие чего люди были вынуждены оставлять свои дома и перебираться в города (таблица 3).

Таблица 3

**Статистика численности населения в городах и селах
с 1920 по 1923 год**

Таблица 3. Статистика по численности населения в городе и в селе с 1920 по 1923 год

Губерния	Численность населения								
	Городское			Сельское			Всего		
	1920	1923	Разница	1920	1923	Разница	1920	1923	Разница
Оренбургская	134.750	139.986	+5.236	627.140	424.615	-202.525	761.890	564.601	-197.289
Кустанайская	20.120	20.785	+665	424.340	280.679	-143.661	444.460	301.464	-142.996
Актюбинская	23.710	31.457	+7.747	430.750	271.392	-159.358	454.460	302.849	-151.611
Уральская	54.400	51.019	-3.381	459.440	309.039	-150.401	513.840	360.058	-153.782
Букеевская	3.960	9.172	+5.212	226.280	206.961	-19.319	230.240	216.133	-14.107
Тургайский район	730	853	+123	91.080	57.563	-33.517	91.810	58.416	-33.394
Итого	237.670	253.272	+15.602	2,259.030	1,550.249	-708.781	2,496.700	1,803.521	-693.179

Источник: книга «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г.».

Как показано в статистическом обзоре, суммарно разница потери составила 693.179 человек. Если количество городского населения увеличилось за счет прибывших людей из других регионов или деревень (точнее, сумевших добраться до города) на 15.602 человек или на 6 %, то в сельских местностях количество населения резко уменьшилось на 31 %. Это указывает на то, что голод в основном трагически повлиял на население сельской местности. При этом в статистические данные не включены такие губернии, как Акмолинская, Семипалатинская и Адайский уезд. В работе историка А. И. Кудайбергеновой приведены сведения по этим губерниям за аналогичный период с 1920 по 1922 год по динамике населения (Кудайбергенова, 2023: 135). Если в 1920 году население в сельских местностях в Акмолинской и Семипалатинской губерниях насчитывалось в 1,141.990 и 1,028.760 человек соответственно, а в городах проживали 54.693 и 101.831 соответственно, то в 1922 году количество жителей деревень стало в Акмолинской губернии 931.810, в Семипалатинской губернии 1,067.836 человек. В городах же число жителей не изменились. В итоге потери по этим губерниям составили 210.169 и 62.255 человек соответственно.

По Адайскому уезду точных сведений нет, в первую очередь это связано с удаленностью региона, а также с неправильной работой уездного комитета помощи голодающим по региону. Только известно, что в заключении по анализу показателей урожая за 1921 год секретаря Главного посевного комитета к Народному комиссариату земледелия РСФСР было отмечено, что в Адайском уезде проживает 240.000 человек (Кудайбергенова, 2023: 133). А в архивных документах за декабрь 1921 года и за январь, февраль и март 1922 года числилось количество голодающих 75.000 человек или 31 % населения, но после этого сведения не поступали (АПРК. Ф. 139, оп. 1, д. 211, л. 24об.). Сама цифра тоже выглядит сомнительной или округленной, более точных данных не имеется (смотрите таблицу 2).

Еще одним страшным последствием голода были массовые заболевания на почве голода и эпидемий. По данным комиссии помощи голодающим Кустанайской губернии, первые зафиксированные факты массового заболевания в регионе появились в июле 1921 года. Носителями заболеваний были голодающие Российских губерний, скопившиеся в больших количествах на станциях железной дороги, тем самым распространив различные заболевания в город Кустанай и районные центры. Первоначально этим заболеваниям (холера, тиф и пр.) были характерны признаки эпидемий, занесенных переселенцами из внутренних губерний России, но впоследствии в республике началось постепенное истощение населения на почве недоедания и проблем с питанием (Голод в Казахстане в начале 20-х годов XX века и его последствия, 2023: 241).

Население начало употреблять суррогаты, а потом грызунов, кошек и собак от безысходности, все это вылилось в массовые заболевания. Свиристствовали холера, тиф, а затем опухание от голода. В среднем в населенных пунктах (поселки, волости, районы) 30 % населения были опухшими и ждали своей участи, т. е. смерть. Только зарегистрированные случаи смертности к общему количеству заболеваний составили 70 %.

Ниже приведены данные по губерниям, где показан процент потерь населения от заболеваний на почве голода и эпидемий (таблица 4).

Таблица 4

**Число заболеваемости и смертности
(с ноября 1921 года по июль 1922 года)**

Таблица 4. Число заболеваемости и смертности (с 1 ноября 1921 года по 1 июля 1922 года)

Месяцы	Оренбург/ Оренбургская губерния	Уральская губерния	Актюбинская губерния	Акмолинская губерния	Кустанайская губерния	Итого по месяцам	На 1000 чел.
Ноябрь	3.044/2.107 (69%)	112/39 (35%)	1.112/1.010 (91%)	250/172 (69%)	1.495/629 (42%)	6.013/3.957 (66%)	658
Декабрь	2.835/2.022 (71%)	947/481 (51%)	1.749/1.642 (94%)	224/184 (82%)	392/143 (36%)	6.147/4.472 (73%)	727
Январь	2.241/1.908 (85%)	813/503 (62%)	1.050/981 (93%)	483/350 (72%)	860/492 (57%)	5.447/4.234 (78%)	777
Февраль	7.763/6.336 (82%)	850/545 (64%)	1.438/1.389 (96%)	1.050/730 (69%)	727/348 (48%)	11.828/9.348 (79%)	790
Март	5.201/3.785 (73%)	867/428 (49%)	712/602 (84%)	1.631/1.509 (92%)	674/246 (36%)	9.085/6.570 (72%)	723
Апрель	4.333/3.401 (78%)	715/472 (66%)	630/530 (84%)	2.260/1.491 (66%)	542/180 (33%)	8.480/6.074 (72%)	716
Май	3.479/2.700 (77%)	536/418 (78%)	548/474 (86%)	704/502 (71%)	542/180 (33%)	6.266/4.407 (70%)	703
Июнь	682/376 (55%)	338/57 (17%)	505/430 (85%)	57/17 (30%)	673/240 (36%)	2.255/1120 (50%)	496
Всего	29.578/22.635 (76%)	5.178/3.003 (58%)	7.804/7.058 (90%)	6.659/4.955 (74%)	6.362/2.591 (41%)	55.581/40.182 (72%)	722

Источник: Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане 1921-1923 гг. Т. 2. С. 159.

Примечание: числитель дроби обозначает количество заболевших, знаменатель – умерших.

На основе вышеуказанного можно констатировать, что свыше 70 % населения, которые подверглись различным заболеваниям на почве голода, умерли. Это значит, что семь человек из десяти были обречены на смерть. Наивысшие потери зафиксированы в Актюбинской губернии (90 %), а самое большое количество заболевших было в Оренбургской губернии, которое составило 53 % от всех заболевших и 56 % всех потерь

в республике. Самый пик заболеваний выпал на февраль 1922 года, когда почти восемь больных из десяти умирали. Зарегистрированные факты больных и умерших за этот месяц было 11.828 на 9.348 человек. А в Актюбинской губернии в феврале 1922 года зафиксирован пик смертности от голода, где фатальным исходом заканчивалось 96 % случаев.

Подытоживая данные по потерям населения Казахской АССР между 1921–1923 годами, мы получаем информацию, полученную из разных источников, дополненную нашим исследованием, т. к. в источниках наблюдались пробелы. В сборнике статистических сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 года, составленный в 1925 году, были охвачены основные губернии и уезды по республике, но отсутствовали данные по Букеевской губернии и Адайскому уезду (таблица 5).

Таблица 5

**Динамика численности населения Казахской АССР
на 1920-1922 гг.**

Таблица 5. Динамика численности населения Казахской АССР на 1920-1922 гг.

Губернии и уезды	Город/ село	1920	1921	1922	+ / - абсолют. значения	% потерь
Уральская губерния, уезды: Костанай, Уральск, Лбищенск, Тургай, Гурьев	город	63.4	48.4	54.4	-9.0	-14%
	село	459.4	234.2	371.4	-88.0	-19%
	всего	522.8	282.6	425.8	-97.0	-18,5%
Актыбинская губерния, уезды: Актобе, Темир, Иргиз	город	23.7	23.7	23.7	0	0%
	село	430.7	372.4	314.2	-116.5	-27%
	всего	454.4	396.1	337.9	-116.5	-26%
Акмолинская губерния, уезды: Атбасар, Акмола, Петропавловск, Кокшетау	город	54.7	54.7	54.6	-0.1	-0,01%
	село	1,141.9	978.4	931.8	-210.1	-18%
	всего	1,196.6	1,033.1	986.4	-210.2	-17,5%
Семипалатинская губерния, уезды: Усть-Каменогорск, Семипалатинск, Зайсан, Каркаралы, Павлодар	город	101.3	97.6	101.3	0	0%
	село	1,028.7	909.0	966.5	-62.2	-6%
	всего	1,130.0	1,006.6	1,067.8	-62.2	-5,5%
Оренбургская губерния, уезды: Орск, Оренбургский	город	142.9	142.9	142.9	0	0%
	село	627.1	533.7	423.7	-203.4	-32%
	всего	770.0	676.6	566.6	-204.4	-26,5%
Итого по КАССР	город	406.8	388.1	397.8	-9.0	-2%
	село	4,203.4	3,208.9	3,395.1	-808.3	-19%
	всего	4,610.2	3,596.0	3,795.9	-814.3	-18%

Источник: Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожае с 1880 по 1922 г. Оренбург, 5-я Гостип. Оренполигр., 1925. С. 2–18.

В сборнике данные по Кустанайской губернии и Тургайскому району были включены в состав Уральской губернии, а также эти данные сильно разнятся с предыдущими сводками (см. таблицу 3). Также там отсутствует информация по Акмолинской, Семипалатинской

губернии и Адайскому уезду. Дополнительно использованы материалы обследований населенных пунктов губерний и уездов, где также была отражена численность населений в этих регионах (Список населенных пунктов КССР, 1923).

Если по итогам сельскохозяйственной переписи 1923 года потери составили 693.179 человек, то в статистических сведениях о движении населения за 1920–1922 года потери были 814.3 тысяч человек. Для полной картины и определения количества потерь от голода 1921–1923 годов нами была составлена таблица, где указаны все надлежащие Республике губернии и уезды. Данные охватывают период с 1920 по 1923 год. Цифры перепроверены в таблицах, так как имелись некоторые ошибки и неточности при вычислении данных (таблица 6). Также была систематизирована общая сводка по всем губерниям и уездам из различных источников, в которых не все районы были охвачены, в связи с чем пришлось дополнить материалами из аналогичных статистических источников.

По нашим сравнительным подсчетам потери населения республики от голода составили 1,105.3 тысяч человек или 22 % всего населения. У некоторых исследователей может возникнуть вопрос касательно цифры в 4,781.263 человек. Дело в том, что по материалам переписи населения 1920 года 28 августа была зафиксирована эта цифра как количество населения в Казахской АССР перед

Таблица 6

**Количество населения в Казахской АССР
за 1920 и 1923 года**

Таблица 6. Количество населения в Казахской АССР за 1920 и 1923 года

Губернии, уезды/районы	Город/ сел	1920	1922/23	+ / - абс. знач.	% потерь
Уральская губерния	город	54.4	51.0	-3.4	-6%
	село	459.4	309.0	-150.4	-33%
	всего	513.8	360.0	-153.8	-30%
Кустанайская губерния	город	20.1	20.8	+0.7	+3%
	село	424.3	280.6	-143.7	-34%
	всего	444.4	301.4	-143.0	-32%
Актюбинская губерния	город	23.7	31.4	+7.7	32%
	село	430.7	271.4	-159.3	-37%
	всего	454.4	302.8	-151.6	-33%
Оренбургская губерния	город	134.7	140.0	+5.3	+4%
	село	627.1	424.6	-202.5	-32%
	всего	761.8	564.6	-197.2	-26%
Акмолинская губерния	город	54.7	54.6	-0.1	-0,01%
	село	1,141.9	931.8	-210.1	-18%
	всего	1,141.9	986.4	-210.2	-17,5%

Семипалатинская губерния	город	101.3	101.3	0	0%
	село	1,028.7	966.5	-62.2	-6%
	всего	1,130.0	1,067.8	-62.2	-5,5%
Букеевская губерния	город	4.0	9.2	+5.2	+130%
	село	226.3	207.0	-19.3	-8.5%
	всего	230.3	216.2	-14.1	-6%
Тургайский район	город	0.7	0.8	+0.1	+14%
	село	91.0	57.5	-33.5	-37%
	всего	91.7	58.4	-33.3	-36%
Адайский уезд	всего	240.0	100.2	-139.8	-58%
Итого по КАССР	город	393.6	409.1	+15.5	+4%

Источник: составлено авторами на основе материалов «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г.», «Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 г.» и «Список населенных пунктов КССР» за 1923 год.

Для более точного определения количества потерь населения вследствие голода специально были выбраны статистические материалы, которые охватывают период между переписью населения с 1920 по 1923 год. Большинство исследователей прибегают к материалам переписи 1926 года, хотя надо учитывать промежуток в 3 года, где были положительные демографические изменения у населения республики между 1923–1926 годами, так как этот промежуток времени можно отнести к компенсаторскому периоду. Для выявления количества потерь населения от голода 1921–1923 годов мы брали в расчет именно промежуток между 1920 и 1923 годами. В таблице показано итоговое количество потерь в Казахской АССР в разрезе город / село, а также в расчете на 1000 человек (также см. карту 2) и общее количество по губерниям и уездам (таблица 7).

Таблица 7

**Потери Казахской АССР от голода 1921-1923 годов
по городско-сельским населением и по губерниям**

Таблица 7. Потери Казахской АССР от голода 1921-1923 годов по губерниям и по городско-сельским населением

	Всего	Город	Село	Всего	Город	Село
	в 1000 человек			на 1000 человек		
КАССР	1,105.3	+15.5	1,120.8	218	+39	240
Уральская	153.8	3.4	150.4	299	63	327
Кустанайская	143.0	+0.7	143.7	321	+34	338
Актюбинская	151.6	+7.7	159.3	333	+32	369
Оренбургская	197.2	+5.3	202.5	258	+3	322
Акмолинская	210.2	0.1	210.1	175	2	183
Семипалатинская	62.2	0	62.2	55	0	55
Букеевская	14.1	+5.2	19.3	61	+1300	85

Тургайский	33.3	+0.1	33.5	363	+14	368
Адайский	139.8	0	139.8	582	0	582

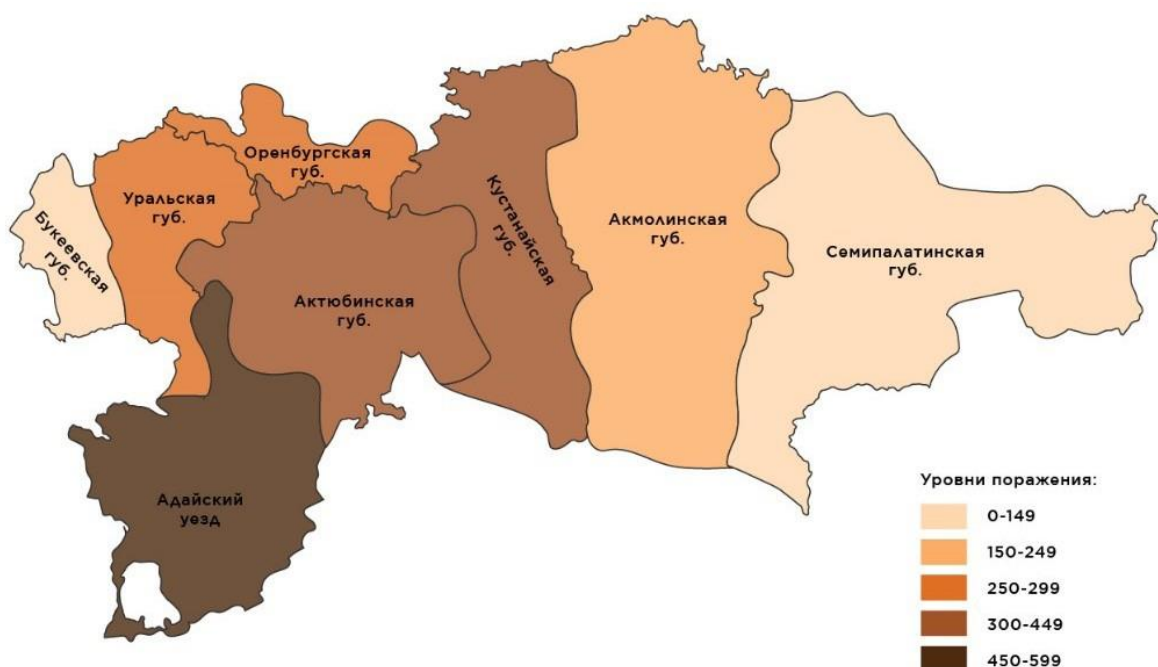
Источник: таблица была составлена на основании данных сельскохозяйственной переписи населения, обзора и сборников статистических сведений о движении населения, а также данных архивных документов.

Процент отклонения в количествах составляет от 7 до 9 %, учитывая долю внутренней и внешней миграции, недочеты местных органов, незарегистрированные случаи болезней и смертей. Как итог вышесказанных доводов и результат обобщенных вычислений потерь от голода 1921–1923 годов составляет от 1 до 1,2 млн человек или около 22–23 % населения.

В сельскохозяйственной переписи населения, а также в обзорах и сборниках статистических сведений о движении населения за 1923 год отсутствует информация по национальному составу, что затрудняет подсчеты потерь населения по национальным признакам. Тем не менее, усредненное вычисление показывает, что в голодные годы потери среди казахов были самыми высокими. Это можно объяснить тем, что густонаселенные казахами регионы часто находились в степи, отдаленные от пунктов питания и городов. Потеряв скот, они не смогли добраться до городов, погибали либо на дороге, либо в своих селениях, не дождавшись помощи.

Карта 2

Уровень потери от голода в расчете на 1000 человек

Доля населения казахской национальности в губерниях и районах, где был страшный голод, в среднем составляла 80 % (по материалам переписи 1920 года казахи составляли 71,4 %). Это были Актюбинская, Уральская, Букеевская губернии, Адайский уезд и Тургайский район. В расчет брали потери населения этими процентами, т. к. других цифр по национальностям в эти годы нет. Мы не исключаем отклонения, оно было на уровне 4–6 %. По этим подсчетам потери казахов составили около 884.2 тысячи человек, потери среди русского населения 165.8 тысяч и у остальных национальностей 55.2 тысячи, соответственно. Суммарно потери казахов составили 80 %. Это один из высоких показателей смертей на долю коренного населения среди всех жителей республики (таблица 8).

Таблица 8

**Динамика численности населения с 1920 по 1926 года
в Казахской АССР**

Таблица 8. Динамика численности населения с 1920 по 1926 года в Казахской АССР

КАССР	По национальному составу				По месту проживания		
	Всего	Казахи	Русские	Другие	Город	Село	Всего
1920	5,063.0	3,615.1 (71,4%)	956.8 (18,9%)	491.1 (9,7%)	393.6 (7,7%)	4,669.4 (92,3%)	5,063.0 (100%)
1923	3,957.7	2,730.9 (69%)	791.0 (20%)	435.9 (11%)	409.1 (10,3%)	3,548.6 (89,7%)	3,957.7 (100%)
1926	6,196.4	3,627.6 (58,5%)	1,275.1 (20,5%)	1,293.7 (20,8%)	539.0 (8,7%)	5,657.4 (91,3%)	6,196.4 (100%)

Источник: таблица составлена на основе материалов переписи населения 1920, 1926 годов и сельскохозяйственной переписи 1923 года.

Основываясь на материалах переписи населения 1920, 1926 и 1937 годов, попытаемся дать демографическую оценку события и ее статистический обзор путем сравнения данных. Из таблицы 8 видно, что после голодных лет последующие годы (1923–1926) были компенсаторскими периодами. Была начата кампания по возврату откочевавшего населения, ушедшего в соседние республики во время голода, а также переселения русских и украинцев на территорию КАССР. Число населения начало расти, демографическая ситуация постепенно стала налаживаться. Тем не менее, естественная динамика роста казахов была практически заторможена, численность коренного населения в 3,615.1 тыс. человек, которая была в 1920 году, достигла заново эту же цифру в 1926 году, но ее доля в республике резко уменьшилась с 71,4 % до 58,5 %, то есть на 13 %, в то время как численность русских и других национальностей увеличилась на 318.3 тысяч и 802.6 тысяч человек соответственно. Надо отметить, что за 6 лет (1920–1926 гг.) количество казахов в республике выросло всего лишь на 0,3 % или на 12.5 тысяч человек. Практически за эти годы не было роста у коренного населения, а численность русских увеличилась на 33 %, всех остальных же народов на 163 % (таблица 9).

Количество казахов на своей земле начало сокращаться. Эта тенденция прогрессировала и в последующие годы. В таблице подсчет был сделан с 1920 по 1937 год, чтобы показать изменения в динамике. Динамика в цифрах указана от предыдущего количества, то есть в графе (+/-) показаны положительные или отрицательные изменения по сравнению с предыдущими переписями (изменения с 1920-х годов по 1937 год). Если брать в расчет динамику общего количества населения в республике, то выходит так, что население за 17 лет (1920–1937) выросло только на 57 тысяч человек. Казахи пошли в явный минус на 1,433.6 тысяч, сократилась их доля в республике с 71,4 % до 42,6 %, то есть, на 28,8 %. Можно заметить сильные колебания в 1923 и 1937 годах, связанные с голодом. Был нанесен громадный урон по демографии коренного населения. По материалам переписи населения в 1921–1923 годах потери среди казахов составили 884.2 тысяч человек или 80 % всех потерь в республике, в сравнении же с собственным количеством от 1920 года произошло сокращение на 24,5 %.

Таблица 9

**Изменения численности населения в Казахской АССР
с 1920 по 1937 год**

Таблица 9. Изменения численности населения в Казахской АССР с 1920 по 1937 год

КАССР	По национальному составу							
	Всего	+/-	Казахи	+/-	Русские	+/-	Другие	+/-
1920*	5,063.0	+915.2	3,615.1 (71,4%)	+222.3	956.8 (18,9%)	+502.4	491.1 (9,7%)	+190.5
1923	3,957.7	-1,105.3	2,730.9 (69%)	-884.2	791.0 (20%)	-165.8	435.9 (11%)	-55.2
1926	6,196.4	+2,238.7	3,627.6 (58,5%)	+896.7	1,275.1 (20,5%)	+484.1	1,293.7 (20,8%)	+857.8
1937	5,120.0	-1,076.4	2,181.5 (42,6%)	-1,446.1	1,917.6 (34,7%)	+642.5	1,020.9 (19,9%)	-272.8

* в этой графе указаны положительные изменения, произошедшие после переписи 1897 года.

Источник: таблица составлена на основе материалов переписи населения 1920, 1926 и 1937 годов и сельскохозяйственной переписи 1923 года

Из вышеприведенных сведений очевидно, что по итогам переписи населения 1937 года было зафиксировано сальдо отрицательного характера. В новую перепись населения не вошли 1,831.556 человек, но так как в городах количество населения постоянно увеличивалась, был отмечен рост в 686.831 человек. В итоге с учетом положительного сальдо в городских местностях общая потеря в республике составила 1,144.725 человек. Но надо учитывать, что перепись 1937 года проводилась после 4 лет голода, что прирост населения в сельских местностях за эти годы заметно вырос. В связи с процессом индустриализации в крае и с притоком большого количества переселенцев в промышленные центры только в Карагандинской и Северо-Казахстанской областях была динамика роста в целом. В этих областях рост населения составил 15.339 и 300.073

человек соответственно. Последний показатель на фоне отрицательного сальдо по республике был на удивление шокирующим. Если учесть, что к 30-м годам XX века казахи составляли около 8–9 % городского населения, то свыше 90 % казахов жили в сельских местностях. Из 1,831.6 тысяч потерь жителей сел и деревень доля потерь казахов была примерно от 1,380.0 до 1,557.0 тысяч человек или около 80 % всех потерь при вероятности отклонений при подсчетах на 8–10 %. Эти расчеты основаны на итогах переписи населения 1937 года. Мы брали именно материалы «репрессивной переписи» 1937 года как наиболее близкой по времени к голоду и объективной по сущности (Толтс, 1989). Для более точного подсчета потери населения от голода нужно брать в расчет не 11 или 13 лет (перепись 1939 года), как обычно делают демографы, а изменения между годами как с 1930 по 1933 год, как мы это сделали с голодом 1921–1923 годов.

Демографические последствия голода при использовании сравнительного анализа могут предоставить нам более подробную информацию. В разработанной нами таблице ниже показаны положительные и отрицательные сальдо голода 1921–1923 и 1931–1933 годов по нескольким модулям (таблица 10). Во-первых, количество прямых потерь 1921–1923 годов меньше на 63 % по сравнению с голодом 30-х годов, это на 695.1 тысяч человек меньше жертв голода. Если потери населения от голода в 1921–1923 годах составили 22 % при общем количестве населения в 5,063.0 млн человек, то в 1931–1933 годах они показали 30 % при общем количестве населения в 5,973.8 млн человек. Во-вторых, была колоссальная разница потерь в аулах и городах. В обоих случаях в сельских местностях потери были огромными: сельские жители исчислялись миллионами, тогда как в городах были отмечены положительные изменения. В случае с голодом 20-х годов, то оно носило привалочный характер, то есть это те, кто смогли добраться до города, их было всего 15.5 тысяч человек. В-третьих, количество потерь в расчете на 1000 человек в обоих случаях голода превышало отметку 200 человек, и показало 218 и 268 человек соответственно, а в городах число за счет прибывающих увеличилось. В сельских местностях ситуация была еще хуже. 240 человек на 1000 человек умерли от голода в 1921–1923 годах.

Таблица 10

Сравнительные данные по голоду в Казахской Республике

Таблица 10. Сравнительные данные по голоду в Казахской Республике

	1921-1923	1931-1933	Разница потерь в единицах	Разница потерь в %
в 1000 человек				
Всего	1,105.3	1,800.4	695.1	63%
Город	+15.5	+438.3	422.8	2728%
Село	1,120.8	2,238.7	1,117.9	99%
на 1000 человек				

Всего	218	268	50	23%
Город	+39	+598	+559	1433%
Село	240	333	93	38%

Источник: для составления таблицы были использованы обзор и сборник статистических сведений о движении населения за 1923 год, материалы сельскохозяйственной переписи 1923 года, переписи населения 1926 и 1937 годов, а также материалы с книги Кудайбаргеновой А.И. (2023).

Как показали сведения статистических данных и использованные авторами данной статьи результаты метода количественного подхода как выборки (суммарная численность) для выявления среднестатистических данных по демографическим потерям и убыли среди населения, казахи в обоих случаях потеряли большую часть своего этноса среди остальных народов того периода. Последствиями голода 1921–1923 годов было то, что 80 % всех потерь среди национальностей в стране были казахи. Если потери русских составила 15 %, то убыль остальных народов в республике показала 5 %. Также в результате Ашаршылык 1931–1933 годов потеря русских составляла 12 % в Казахстане, а другие национальности сократились на 8 %. Если подсчитать суммарно все потери, то казахский этнос за два голода потерял 2,674.2 млн человек, тогда как потери русских составляли 435.0 тысяч, а остальных народов 234.7 тысяч человек соответственно.

Заключение

Голод 1921-1923 годов оставил неизгладимый след в истории Казахстана. Территория охвата голодом составила 2,160,000 кв. км (в основном западная, юго-западная и северо-западная часть республики). Что касается причин голода, то следует упомянуть о природных совокупностях причин, а также политические мотивы, связанные с введением военного коммунизма и дееспособности новых властей перед лицом всеобщего общественного катаклизма. Голод 1921–1923 годов в Казахской АССР имел свои отличительные особенности:

во-первых, голод 1921-1923 годов произошел после ряда социальных катаклизмов и бедствий, вызванных войнами, революциями и другими политическими событиями между 1914-1920 годами;

во-вторых, от голода больше всего пострадали северо-западные регионы республики;

в-третьих, от голода пострадало население сельской местности;

в-четвертых, пиковыми периодами голода были весна и лето 1922 года;

в-пятых, голод 1921–1923 годов имел характер гласности, то есть власти не скрывали голод от мира;

в-шестых, отличительной чертой голода была его локальность, в большинстве случаев голодающие люди не уходили дальше своих уездов и губерний, не переходили в соседние республики, проявление откочевничества было незначительным;

в-седьмых, в период голода 1921–1923 годов нуждающиеся получали продовольственную помощь от правительства и некоторых зарубежных организаций, в то время как в Ашаршылык помощи извне не было, так как большевиками было запрещено упоминать о проявлении голода в республике, ограничиваясь лишь словом «продовольственные затруднения».

Гипотеза о том, что в период голода потери казахов среди других народов в СССР были самыми высокими в процентном соотношении, имеет место быть. Как показали результаты сравнительных данных, большой процент потерь казахов не только в республике, но и по всему Союзу доказывает, что казахи были в лидерах наряду с украинцами, русскими и башкирами по соотношению количества потерь нации на фактическую ее численность по республике и Союзу. Считаем, что для точного определения количества потерь и сравнительного изучения убыли среди остальных этносов следует проводить комплексные исследовательские работы в этом направлении.

Благодарность:

Исследование выполнено в рамках проекта по гранту Комитета науки Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан ИРН AP14869309.

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Вклад авторов

Вклад каждого автора статьи имеет значение в изучении темы. **Айтмагамбетов Д.Р.**, кандидат исторических наук, доцент, внес существенный вклад в дизайн работы, базировался в методологических аспектах исследования, также принимал участие в анализе и интерпретации полученных данных. Доцент Д.Р. Айтмагамбетов внес предложения по улучшению текста статьи и подготовке окончательной версии документа к публикации.

Устагалиев Е.У., магистр истории, докторант, участвовал в сборе архивных документов, материалов переписи населения, исторических документов, которые составили базу исследования. Он внес свой вклад в написание текста статьи и в составление иллюстративных и наглядных материалов. Докторант Е.У. Устагалиев взял на себя ответственность за окончательное утверждение статьи к публикации, обеспечив необходимый уровень структурности работы.

Список литературы

- Cameron S. The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Itaka [New York], Cornell University Press, 2018.
- Graziosi A. and Sysyn F. Communism and Hunger: The Ukrainian, Chinese, Kazakh, and Soviet Famines in Comparative Perspective. East/West: Journal of Ukrainian Studies. – 2019. – Volume VI, No. 1. <https://doi.org/10.21226/ewjus485>
- Olcott M. The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review. 1981. Vol. 40, No.2. Pp. 122-142.
- Pianciola, N. Ukraine and Kazakhstan: Comparing the Famines // Contemporary European History. – 2018. – 27(3). <https://doi.org/10.1017/S0960777318000309>
- Richter, J. Famine, Memory, and Politics in the Post-Soviet Space: Contrasting Echoes of Collectivization in Ukraine and Kazakhstan // Nationalities Papers (2019), 1–16. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.17>
- Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N. The 1921–1923 Famine and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features // Nationalities Papers (2020), 1–20. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.81>

Wheatcroft S. The Soviet Famine of 1931-33: Politically Motivated or Ecological Disaster? // Center of European & Eurasian Studies on May 5, 2003.

Wolowyna O. A Demographic Framework for the 1932–1934 Famine in the Soviet Union // Journal of Genocide Research, 2020. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834741>

Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. №7. – 1989. – С. 85-102.

Алексеев Н., Алексеев А. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 158 с.

Асылбеков М. Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 146 с.

Бартольд В.В. Сочинения. Том 2, часть 1. – Москва: «Издательство восточной литературы», 1963. – 1020 с.

Боранбаева Б. Бөкей губерниясындағы 1920-1922 жылдардағы аштық. Отан тарихы. – 2017. – №3 (79). – 22-28-бб.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. Окончательные итоги. Том 8. Казахская АССР. – Москва, 1928.

Голод в Казахстане в начале 20-х годов XX века и его последствия. Сборник архивных документов и материалов. – Алматы, 2023. – 504 с.

Голод в Казахстане 1921-1923 годов. Сборник документов и материалов. Т. 1. 1921 – июнь 1922. – Алматы: «Алматы-Болашақ», 2021. – 652 с.; Т. 2. Июль 1922 – ноябрь 1923. – Алматы: «Алматы-Болашақ», 2021. – 752 с.

История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы, 1998. – 158 с.

Калиева К. Переписи населения как источник для изучения народонаселения Казахстана 1897-1926 гг.: автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Барнаул, 2009. – 27 с.

Капаева А. Продовольственная политика Советской власти в Казахстане в условиях «Военного коммунизма» // Отан тарихы. – 2021. – №4 (96). – С. 117-125.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – Москва, «Политическая энциклопедия», 2017. – 382 с.

Козыбаева М.М., Кудайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж. Голод 1921–1922 годов в Казахстане и его последствия (на основе материалов Северного Казахстана) // Отан тарихы. – 2021. – №4 (96). – С. 149-157.

Кудайбергенова А.И. Қазақстанның XX ғасырдың 20-40 жылдардағы демографиялық тарихы. – Алматы: «Радуга», 2023. – 320 б.

Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородом. – Оренбург: Кирглавполитпросвет, 1922. – 28 с.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы: «Принт-С», 2011. – 740 с.

Мусаев Б.А. Голод в 1921-1922 годах в Казахстане и ликвидация его последствий. – Актобе: «Принт А», 2006. – 190 с.

Нейштадт С.А. Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР в 1917–1937 гг. – Алматы, КазГиз, 1957. – 378 с.

- Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.). – Алматы: «Санат», 2009. – 368 с.
- Омарбеков Т., Койгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 300 б.
- Первые итоги переписи населения: казахское население // Наше хозяйство. – 1927. – №3.
- Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожае с 1880 по 1922 г. (Таблицы). – Оренбург, 5-я Гос. тип. Оренполиграфия, 1925.
- Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам с.-х. переписи 1923 г. Гос. Статистика СССР, Киргиз. Центр. Стат. Упр. – Оренбург, Паровая тип. Губсоюза, 1924. Вып. 1. Западная Киргизия.
- Смагулова С. Ашаршылық қасіреті. Монография. – Алматы, 2019. – 272 б.
- Список населенных пунктов КССР (губернии: Актюбинская, Адаевский район, Букеевская, Кустанайская, Оренбургская и Тургайский район). – Оренбург, 1923. – 133 с.
- Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики. – Оренбург, ЦСУ КССР, 1923.
- Толтс М. Репрессированная перепись 1937 года // Родина. – 1989. – №11. – С. 56-61. <https://www.researchgate.net/publication/343576848>
- Хайдаров Е. Орал губерниясындағы аштық (1921-1922) // Отан тарихы. – 2021. – №4 (96). – 157-166-бб.

Думан Айтмағамбетов, Ернар Ұстағалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Қазақстандағы 1921-1923 жылдардағы аштық салдары:
демографиялық талдау**

Аңдатпа. Бұл мақала 1921-1923 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың тарихи және демографиялық аспектілерін зерттеуге арналған. Ашаршылық құрбандарының саны мыңдап саналып және бұл аштықтың халықты орны толмас шығындарға ұшыратқаны белгілі. Мақаланың мақсаты – аштықтың демографиялық салдарын салыстырмалы тарихи талдау. Зерттеу міндеттеріне есебінде мұрағат құжаттарын, халық санағы материалдарын және статистикалық мәліметтерді қолданып, аштық салдарына салыстырмалы талдау жасау, сондай-ақ аштық зардаптарын, залал ауқымын және олардың республиканың жергілікті халқының өміріне тигізген әсерін демографиялық талдау әдісін қолдану арқылы зерделеу жатады. Зерттеу әдіснамасының ерекшелігі әртүрлі өлшемдер мен модульдер бойынша аштықтың статистикалық деректерін жүйелеу болып табылады. Зерттеу нәтижелері аштықтың демографиялық әсерін зерттеу үшін салыстырмалы талдау әдісін қолдану тақырыпты тереңірек зерттеуге ықпал ететінін көрсетті. Статистикалық мәліметтерді пайдаланып, сапалы талдау арқылы алынған нәтижелер Қазақстандағы XX ғасырдың 20-жылдарындағы ашаршылықтың неғұрлым толық демографиялық бейнесін жасау үшін эмпирикалық негіз болды.

Түйін сөздер: аштық; "әскери коммунизм" саясаты; демографиялық дағдарыс; салыстырмалы талдау; халық санағы; статистикалық материалдар.

Duman Aitmagambetov, Yernar Ustagaliyev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**The consequences of the famine of 1921-1923 in Kazakhstan:
demographic analysis**

Abstract. This article is devoted to the study of historical and demographic aspects of famine in Kazakhstan between 1921 and 1923. The victims of the famine numbered in the deaths of thousands and caused irreparable losses. The purpose of the article is to conduct a historical and comparative analysis of the demographic consequences of famine. The research tasks include a comparative analysis of famine using archival documents, census materials and statistical data. In addition, the method of demographic analysis of the consequences of the famine, the scale of the damage and their impact on the life of the indigenous population of the republic will be applied. The distinctive feature of the research methodology is the systematization of statistical data on famine in various dimensions and modules. The findings of the study showed that the use of a comparative method to study the demographic consequences of famine contributes to a deeper study of this topic. The results obtained through qualitative analysis using statistical data served as an empirical basis for compiling a more complete demographic picture of famine in the 1920s of the 20th century in Kazakhstan.

Keywords: famine; the policy of "war communism"; demographic crisis; comparative analysis; population census; statistical materials.

References

- Cameron S. The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Itaka [New York], Cornell University Press, 2018.
- Graziosi A. and Sysyn F. Communism and Hunger: The Ukrainian, Chinese, Kazakh, and Soviet Famines in Comparative Perspective. East/West: Journal of Ukrainian Studies. – 2019. – Volume VI, No. 1. <https://doi.org/10.21226/ewjus485>
- Olcott M. The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review. 1981. Vol. 40, No.2. Pp. 122-142.
- Pianciola, N. Ukraine and Kazakhstan: Comparing the Famines // Contemporary European History. – 2018. – 27(3). <https://doi:10.1017/S0960777318000309>
- Richter, J. Famine, Memory, and Politics in the Post-Soviet Space: Contrasting Echoes of Collectivization in Ukraine and Kazakhstan // Nationalities Papers (2019), 1–16. <https://doi:10.1017/nps.2019.17>
- Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N. The 1921–1923 Famine and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features // Nationalities Papers (2020), 1–20. <https://doi:10.1017/nps.2019.81>
- Wheatcroft S. The Soviet Famine of 1931-33: Politically Motivated or Ecological Disaster? // Center of European & Eurasian Studies on May 5, 2003.
- Wolowyna O. A Demographic Framework for the 1932–1934 Famine in the Soviet Union // Journal of Genocide Research, 2020. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834741>
- Abylkhozhin Zh., Kozybaev M., Tatimov M. Kazhastanskaya tragediya // Voprosi istorii. №7. – 1989. – S. 85-102. [The Kazakh tragedy // Questions of history. No. 7. – 1989. – P. 85-102].

Alekseenko N., Alekseenko A. (1999). Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897-1997 gg.). – Ust-Kamenogorsk, 1999. – 158 s. [Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997). – Ust-Kamenogorsk, 1999. – 158 p.].

Asylbekov M. Sotsio-demographicheskoe razvitie Kazakhstana v 1926-1939 gg. – Almaty, «Qazaq universitety», 2016. – 146 s. [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan in 1926-1939. – Almaty, 2016. – 146 p.].

Bartold V.V. Sochineniya. Tom 2, chast 1. – Moskva, «Izdatelstvo vostochnoi literaturi», 1963. – 1020 s. [Essays. Volume 2, part 1. – Moscow, «Publishing House of Oriental Literature», 1963. – 1020 p.].

Boranbayeva B. Bokei gubernyasindagy 1920-1922 zhyldardagy ashtyk // Otan tarihy. – 2017. – №3 (79). – 22-28-bb. [The Famine in the Bukey province (1920-1922) // The history of the Fatherland. №3 (79). – Pp. 22-28].

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. Okonchatelnie itogi. Tom 8. Kazhskaya ASSR. – Moskva, 1928. [The All-Union Population Census of 1926. Final results. Volume 8. The Kazakh ASSR. – Moscow, 1928].

Golod v Kazakhstane v nachale 20 godov XX veka i ego posledstviya. Sbornik arhivnih dokumentov i materialov. – Almaty, 2023. – 504 s. [Famine in Kazakhstan in the early 20s of the 20th century and its consequences. Collection of archival documents and materials. – Almaty, 2023. – 504 p.].

Golod v Kazakhstane 1921-1923 godov. Sbornik arhivnih dokumentov i materialov. T. 1. 1921 – yun 1922. – Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. – 652 s.; T. 2. Yul 1922 – noiyabr 1923. – Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. – 752 s. [Famine in Kazakhstan 1921-1923. Collection of documents and materials. Vol. 1. 1921 – June 1922. – Almaty, 2021. – 652 s.; Vol. 2. July 1922 – November 1923. – 752 s.].

Istoriya perepisei naseleniya i etnodemographicheskie protsessy v Kazakhstane. – Almaty, 1998. – 158 s. [The history of population censuses and ethnodemographic processes in Kazakhstan. – Almaty, 1998. – 158 p.].

Kalieva K. Perepisi naseleniya kak istochnik dlya izucheniya narodonaseleniya Kazakhstana 1897-1926 gg. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – Barnaul, 2009. – 27 s. [Population censuses as a source for studying the population of Kazakhstan 1897-1926. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. – Barnaul, 2009].

Kapaeva A. Prodovolstvennaya politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v usloviyakh «Voennoy kommunizma» // Otan tarihy. – 2021. – №4 (96). – S. 117-125. [Food policy of the Soviet government in Kazakhstan in the conditions of «War communism» // The history of the Fatherland. №4 (96). – Pp. 117-125].

Khaidarov E. Oral guberniyasindagy ashtyk (1921-1922) // Otan tarihy. – 2021. – №4 (96). – 157-166-bb. [The hunger in the Ural province (1921-1922) // The history of the Fatherland. №4 (96). Pp. 157-166].

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane. – Moskva, «Politicheskaya entsiklopediya», 2017. – 382 s. [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. – Moscow, «Political Encyclopedia», 2017. – 382 p.].

Kozybayeva M.M., Kudaibergenova A.I., Baidaly R.Zh. Golod 1921-1922 godov v Kazakhstane i ego posledstviya (na osnove materialov Severnogo Kazakhstana) // Otan tarihy. – 2021. – №4 (96). – S. 149-157. [The famine of 1921-1922 in Kazakhstan and its consequences (based on the materials of Northern Kazakhstan) // The history of the Fatherland. №4 (96). Pp. 149-157].

Kudaibergenova A.I. Qazaqstannin XX gasirdin 20-40 zhyldardagy demographiyalik tarihy. – Almaty: «Raduga», 2023. – 320 b. [Demographic history of Kazakhstan in the 20-40s of the XX century. – Almaty, 2023. – 320 p.].

Mardarovskiy N.I. Golod v Kirgizii i borba s nedorodom. – Orenburg: Kirglavpolitprosvet, 1922. – 28 s. [Famine in Kyrgyzia and the fight against under-breeding. – Orenburg, Kirglavpolitprosvet, 1922. – 28 p.].

Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazahov: osnovi zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshestva. – Almaty: «Print-S», 2011. – 740 s. [Nomadic civilization of the Kazakhs: fundamentals of the nomadic society. – Almaty, 2011. – 740 p.].

Musaev B.A. Golod v 1921-1922 godah v Kazahstane i likvidatsiya ego posledstviy. – Aktobe: «Print A», 2006. – 190 s. [Famine in 1921-1922 in Kazakhstan and elimination of its consequences. – Aktobe, 2006. – 190 p.].

Neishtadt S.A. Sotsialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazahskoi SSR v 1917-1937 gg. – Almaty, KazGiz, 1957. – 378 s. [Socialist pro-education of the economy of the Kazakh SSR in 1917-1937. – Almaty, KazGiz, 1957. – 378 p.].

Ogayon I. Sedentarizatsiya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsialnie izmeneniya (1928-1945 gg.). – Almaty: «Sanat», 2009. – 368 s. [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945). – Almaty, 2009. – 368 p.].

Omarbekov T., Koigeldiyev M. Tarih ne deidi? – Almaty: «Ana tili», 1993. – 300 b. [What does the lessons of history say? – Almaty, 1993. – 300 p.].

Pervye itogi perepisi naseleniya: kazahskoe naselenie // Nashe hoziyaistvo. – 1927. – №3. [The first results of the population census: the Kazakh population // Our farm. – 1927. – №3].

Sbornik statisticheskikh svedenii o dvizhenii naseleniya, skota i urozhae s 1880 po 1922 g. (Tablitsy). – Orenburg, 5-ya Gos. tip. Orenpoligraphiya, 1925. [Collection of statistical data on population movement, cattle breeding and harvest from 1880 to 1922. (Table). – Orenburg, 5th State Printing House Orenburgpoligraphy, 1925].

Selskoe hoziyaistvo Kirgizskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki v 1923 godu po itogam selsko-hoziyaistvennoi perepisi 1923 g. Gos. Statistika SSSR, Kirgiz. Tsentr. Stat. Upr. – Orenburg, Parovaya tip. Gubsoiyuza, 1924. Vip. 1. Zapadnaya Kirgiziya. [Agriculture of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic in 1923 according to the results of the rural census of 1923. – Orenburg, 1924. Issue 1. Western Kyrgyziya].

Smagulova S. Asharshylyk kasirety. Monographiya. – Almaty, 2019. – 272 b. [The tragedy of famine. Monograph. – Almaty, 2019. – 272 p.].

Spisok naselennih punktov KSSR (gubernii: Aktoiubinckaya, Adaevskii raion, Bukeevskaya, Kustanaiskaya, Orenburgskaya i Turgaiskii raion). – Orenburg, 1923. – 133 s. [List of settlements of the KSSR (provinces: Aktobe, Aday district, Bukey, Kustanay, Orenburg and Turgay districts). – Orenburg, 1923. – 133 p.].

Statistiko-ekonomicheskii obzor Kirgizskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki. – Orenburg, TSU KSSR, 1923. [Statistical and economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic. – Orenburg, CSO of the KSSR, 1923].

Tolts M. Репрессированная перепись 1937 года // Родина. – 1989. – №11. – С. 56-61. [The Repressed Census of 1937 // Homeland. – 1989. – №11. Pp. 56-61]. <https://www.researchgate.net/publication/343576848>

Сведения об авторах:

Айтмағамбетов Думан Рамазанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Aitmagambetov Duman Ramazanovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Айтмағамбетов Думан Рамазанович – кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Ұстағалиев Ернар Опағалиұлы – тарих магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 3-курс докторанты, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Ustagaliyev Yernar Upagaliyevich – Master of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 3rd year doctoral student of the Department of History of Kazakhstan, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Устағалиев Ернар Упағалиевич – магистр истории, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант 3 курса кафедры истории Казахстана, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 03.81.99
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-36-55>

Digital History in Central Asia: Initiatives, Regional Specifics and Community

Dinara Gagarina

Friedrich Alexander University Erlangen-Nuremberg, Germany

(E-mail: dinara.gagarina@fau.de)

Annotation: This paper explores the development of digital history initiatives in Central Asia, focusing on Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. It examines the challenges, opportunities, and trends within digital humanities in the region, emphasizing the importance of incorporating postcolonial perspectives and practical digital methods for research and cultural heritage preservation. The study employs a mixed-methods approach, including literature reviews, interviews, surveys, site visits, and case studies to provide a comprehensive analysis of current digital history projects. Despite the growth of digital humanities in Central Asia, the paper identifies obstacles such as underrepresentation in international forums, limited research infrastructures, and the prevalence of Western or Russian viewpoints. Significant attention is paid to the development of the digital history community in Central Asia and the study of its needs. The article highlights the potential of digital humanities to decolonize historical narratives and enhance cultural heritage preservation through innovative means like 3D technologies. It concludes by emphasizing the importance of developing region-specific frameworks and fostering collaboration to advance digital history in Central Asia.

Key words: digital humanities; digital history; 3D modelling of cultural heritage; community building.

Received 10.07.2024. Revised 31.07.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Gagarina D. Digital History in Central Asia: Initiatives, Regional Specifics and Community // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 36-55. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-36-55>

Для цитирования:

Гагарина Д. Цифровая история в Центральной Азии: инициативы, региональная специфика и сообщество // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 36-55. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-36-55>

Introduction

The adoption of digital tools in historical research in Central Asia has seen a rapid evolution over the past decade. Early efforts focused on quantitative methods in historical research, the digitization of archival materials, ensuring the preservation of invaluable historical documents. Over time, these efforts have expanded to include sophisticated digital platforms that allow for the analysis, visualization, and interactive exploration of historical data.

The primary goal of the research is analysis of the current state and development prospects of digital history and digital humanities initiatives in Central Asia. The research is focused on analysing the current state of digital humanities and digital history projects in Central Asia, identifying of the tools and methodologies being used, understanding the role of community involvement in the success and sustainability of digital history initiatives, identification key challenges and obstacles to the development of digital history in Central Asia, understanding the role of community involvement in the success and sustainability of digital history initiatives, exploring the potential for developing region-specific digital humanities frameworks in Central Asia, considering local needs and cultural contexts.

This article presents the first results of a large-scale project to study digital history in Central Asia carried out by the Chair of Modern and Eastern European History, Friedrich Alexander University Erlangen-Nuremberg with joint partner institutions in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan.

Design, methods, and limitations of the study

This research adopts a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative methods to provide a comprehensive analysis of digital history initiatives in Central Asia. The study is divided into several phases, each focusing on different aspects of the research objectives. This approach allows for a detailed exploration of the current state, methodologies, community involvement, and challenges associated with digital history projects in the region.

The study includes the following phases and methods (some phases of the study are still under development at the time of preparation of the publication):

1. Literature and documents review to gather existing information about digital history initiatives in Central Asia. Collection and structuring of data on existing digital history projects and initiatives, as well as practitioners and stakeholders in the region.

2. Interviews, surveys and questionnaires to project managers, researchers, digital archivists, technologists, community leaders, and other participants involved in digital history and digital humanities initiatives to obtain qualitative insights into the successes, challenges, and impact of digital history projects.

3. Site visits to key digital history projects in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan to conduct on-the-ground assessments and direct observations of project operations and activities.

4. Case studies to provide in-depth analysis and detailed understanding of selected digital history projects.

5. Community engagement, organizing events, projects presentations and group discussions with historians and digital humanities practitioners from Central Asia.

A notable limitation of this work is its focus on three Central Asian countries: Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. This scope was chosen for two primary reasons. Firstly, these three countries demonstrate a relatively advanced level of development in digital history, making them particularly interesting subjects for analysis. Their progress in this field offers rich material for examination, including innovative projects, institutional initiatives, and emerging methodologies that are shaping the landscape of digital historical research in the region. Secondly, there is significantly more accessible information and documented activity regarding digital history initiatives in these countries compared to the other two Central Asian countries, Tajikistan and Turkmenistan. The greater availability of data and case studies from Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan allows for a more comprehensive and detailed analysis of digital history practices and developments.

While this focus provides a solid foundation for understanding the state of digital history in a significant part of Central Asia, it's important to acknowledge that this approach does not capture the complete picture of digital history across the entire region. The exclusion of Tajikistan and Turkmenistan from this study means that potentially unique aspects of digital history development in these countries are not represented.

Digital humanities in Central Asia: challenges, opportunities, and trends

The development of digital humanities (and digital history as a part) in Europe, the United States, Australia, and Canada has reached a high level today. Digital humanities centres have been established in numerous universities, specialized journals are being published (including Digital Humanities Quarterly (DHQ), Digital Scholarship in the Humanities (DSH), Digital Studies / Le champ numérique, Journal of Digital Humanities (JDH), and International Journal of Humanities and Arts Computing), specialized conferences are held regularly, and a lot of educational programs are functioning. Professional associations play a significant role in the development of digital humanities within the international academic landscape. Many of these associations are united under the "Alliance of Digital Humanities Organizations" (ADHO), which includes 11 national and supranational associations. These professional communities have been organizing conferences, educational events, and other activities for many years.

In terms of listed above criteria, the development of digital humanities in Central Asian countries lags Western countries.

Research within the broad framework of digital humanities, and particularly methodological research and similar projects in Central Asia, also remains limited. This specific reflects both the emerging state of digital humanities in the region and the challenges faced by researchers in this field. The project "Digital humanities in the Republic of Kazakhstan: Local solutions for global problems" (2020-2023), supported by the European Union's "Jean Monnet Erasmus +" program, represents a significant example of such kind of projects. Led by Laura Turarbekova from Al-Farabi Kazakh National University, this initiative has implemented a comprehensive

research and educational program to develop and promote digital humanities in the country. During the project a thematic winter schools was organised, and a series of open educational materials was created. A notable aspect of this project is its implementation within the philosophy department, framing digital humanities through the lens of digital philosophy and ethics. This unique perspective has led to specialized publications in these areas, offering a contribution to digital humanities, emphasizing ethical considerations and philosophical implications of digital technologies (Taranto, Di Liberti, Motta, 2021; Bekenova, Mürsepp, Nurysheva, Turarbekova, 2022).

In our opinion, an important conceptual and methodological aspect of the digital humanities in Central Asia is the postcolonial frame. The framework of postcolonial digital humanities challenges traditional power dynamics and colonial biases inherent in historical narratives and academic discourse (Risam, 2018). This perspective is particularly relevant given the region's complex history of Russian imperialism and Soviet influence. The field of postcolonial digital humanities in Central Asia emerges as a critical approach to decolonizing knowledge through digital means. The application of this framework raises important questions about how digital tools can be used to address the legacies of imperialism and Soviet policies in Central Asian scholarship. By adopting this lens, digital humanities projects in Central Asia have the potential to contribute significantly to the broader decolonization of knowledge and the reimagining of historical narratives in the region (Gagarina, 2024; Gagarina, Florin, 2024).

While Central Asia may not have the same institutional infrastructure and formal recognition of digital humanities as a distinct field, there is nonetheless significant activity in applying digital methods to humanities research. Universities and researchers across the region are engaging in projects that utilize computational techniques for historical, literary, and cultural studies. Thus, additionally to digital philosophy mentioned above we can highlight the development of computational linguistics in the region, such teams work in Nazarbayev University in Astana, Kazakhstan, the Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Abdurakhmonova, Ismailov, Mengliev, 2022; Abdurakhmonova, Ismailov, Sayfulleyeva, 2022), and other universities. This overview highlights several significant corpus linguistics projects focused on Central Asian languages, particularly Uzbek and Kazakh. Thus, the “O'zbek tili korpusi” project aims to create an electronic corpus of the Uzbek language and includes linguistic dictionaries, a morphological database of Uzbek, texts from various genres (scientific, official, literary, and oral), parallel corpora of Uzbek-English and Uzbek-Russian, and associated software for managing and utilizing these resources. Andrei Filchenko and his team is working on a multimedia corpus of modern spoken Kazakh, which includes conversational material and research infrastructure for studying the Kazakh language; the project includes speech recordings, intended for phonetic, morphological, and syntactic analysis (Filchenko, Goodman, Sarseke, Assylbekov, no date). Similarly, cultural institutions in Central Asian countries are increasingly adopting digital technologies for preservation, analysis, and dissemination of cultural heritage.

This situation suggests that while the formal structures of digital humanities (such as dedicated centres, journals, and degree programs) may be less developed in Central Asia compared to Western countries, the practical application of digital methods in humanities research and cultural preservation is ongoing and evolving. The challenge for the region may lie

more in establishing formal recognition and support structures for these activities, rather than in the activities themselves.

We can also state that digital humanities projects and researchers from Central Asia are underrepresented in the international digital humanities arena. Researchers from this region are notably absent from international conferences organized by the Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO) and other significant international events. This underrepresentation seems to stem from two main factors: the general predominance of the Global North in digital humanities and straightforward economic constraints. The dominance of Western institutions and perspectives in the field of digital humanities has been a subject of ongoing discussion and critique regardless of Central Asia in relation to the wider geographical framework (Clavert, 2013; Risam, 2018; Spiro, 2012; Eichmann, Weingart, 2015).

Economic factors also play a significant role in this underrepresentation. The costs associated with attending international conferences, including travel, accommodation, and registration fees, can be prohibitive for many scholars from Central Asian institutions.

However, it is important to note that we are witnessing an increase in the visibility of Central Asian digital humanities projects in the international sphere. A notable example of this growing recognition is the nomination of Central Asian projects in the Digital Humanities Awards 2023, what happened for the first-time last year in the history of this award. Following projects were presented at the competition: Raqamli Tarix and Digital History Lab from Uzbekistan; Virtual laboratory of visual anthropology from Kazakhstan.

Another crucial factor in the coordinated development of digital humanities is research infrastructures, which establish rules and recommendations for working with digital humanities data. In Europe, examples of such infrastructures include CLARIN-ERIC and DARIAH-EU. These structures provide guidelines, tools, and platforms for digital humanities research, fostering standardization and collaboration across institutions and countries. Similar structures and communities dedicated to digital humanities research are currently absent in Central Asian countries.

This lack of formal organizational frameworks and research infrastructures specific to digital humanities in Central Asia presents both a challenge and an opportunity for the region. The absence of such structures means that researchers in Central Asia may face difficulties in standardizing practices and methodologies, sharing resources and tools efficiently, collaborating on large-scale projects, accessing specialized training and education in digital humanities, representing regional interests and perspectives in global digital humanities discussions.

On the other hand, this situation also provides an opportunity for Central Asian scholars and institutions to develop frameworks and infrastructures that are tailored to the specific needs and contexts of the region. As the field of digital humanities continues to grow in Central Asia,

the establishment of regional professional associations and research infrastructures could play a crucial role in advancing the field, fostering collaboration, and ensuring that Central Asian perspectives are represented in global digital humanities discourse.

Digital history in Central Asia: development, thematic and technological specifics

Digital history, a subset of the broader digital humanities field, involves the application of computational tools and methods to historical research. A set of digital tools provides enhanced ways to interact with historical data, inviting both researchers and the public to engage with history through innovative means.

In Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, various projects in digital history, are being conducted by researchers, universities, and GLAM (Galleries, Libraries, Archives, Museums) institutions. These initiatives reflect the growing interest and investment in digital approaches to historical research in the region.

Earlier historiographical attempts to analyse the development of digital history, or “historical informationscience” as it is commonly referred to in Central Asia, have predominantly focused on individual countries rather than the region as a whole. Such country-specific analysis in different stages of the field development is made for Kazakhstan by Saule Zhakisheva (Жакишева, 2011), for Kyrgyzstan by Shayyrkul Batyrbaeva (Батырбаева, Щербакова, Зайнулин, Плоских, 2011), for Uzbekistan by Zamira Ishankhodzhaeva and Iroda Shamsieva (Ишанходжаева, Тагаев, 2022; Шамсиева, 2006).

The strong connection to Russian scholarship among digital history researchers in Central Asia is a significant factor shaping the field's development. This connection is largely facilitated and maintained by the professional association “History and Computer”, which operates across several post-Soviet countries and includes a few scholars from Central Asia. The influence of this association extends beyond networking and collaboration; it has played a role in shaping the terminology and methodological approaches used in the region. We suppose that the prevalence of terms like “historical computer science” (“историческая информатика”) in Kazakhstan and Kyrgyzstan, rather than “digital history,” is a direct result of this Russian academic influence. This terminological preference reflects not just a linguistic choice but also indicates the conceptual frameworks and methodological approaches that are dominant in the field (Батырбаева, 2019; Жакишева, 2020).

It's noteworthy that many of the reviews and analyses of the digital history landscape in Central Asia have been published within the framework of publications associated with the “History and Computer” association.

These publications, often in Russian, and concentration of scholarly discourse within a specific academic network has both advantages and limitations. On the positive side, this approach provides a consistent platform for scholars from different Central Asian countries to share their work and insights. It facilitates the maintenance of common methodological approaches and standards across the region, allowing for easier comparison and analysis of developments across different post-Soviet countries. This consistency has helped in establishing a cohesive regional dialogue on digital history.

However, this concentration also presents certain limitations. It may restrict exposure to alternative approaches and terminologies used in the broader international digital history community. There's a potential risk of slowing down the development of country-specific or region-specific methodologies that might be more appropriate for Central Asian historical contexts. Furthermore, it might hinder integration with global digital humanities networks that operate primarily in English or use different conceptual frameworks. This situation reflects the complex balance between maintaining regional academic traditions and engaging with global trends in digital history. While the "History and Computer" association has played a significant role in fostering digital history in Central Asia, there's a growing need to diversify platforms and perspectives to fully realize the potential of digital history in the region and to connect more robustly with the global digital humanities community.

Within the framework of digital history and digital humanities, significant attention is traditionally given to the digitization and use of digital technologies for the preservation and presentation of historical and cultural heritage. In this aspect, Central Asia, has been making notable progress. Numerous initiatives have been launched to digitize historical archives, create virtual tours for museums, and develop 3D models of cultural heritage. These efforts not only contribute to the preservation of the region's history but also make it more accessible to both researchers all over the world and the public.

The use of 3D technologies has gained significant popularity in digital heritage projects across Central Asia.

Several studies explore the digitalization of historical and cultural heritage in Kazakhstan using 3D technologies like laser scanning and photogrammetry. Thus, the research by Mukhamadeyeva et al. aims to build a database of digitized cultural and historical artifacts for preservation and accessibility, showcasing the intersection of technology and heritage preservation (Mukhamadeyeva, Kusainova, Mukhamadeyeva, Yenglissova, Zhaksybaeva, 2023).

In the realm of archive digitization, significant progress can also be observed in Kazakhstan, particularly in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (McFadden, Alpysbaeva, Alimgazinov, 2019). In this archive, over a million documents have been digitized, an intelligent search system has been implemented, remote access to the catalog and document ordering has been provided, and a series of databases have been developed, including: "Nomenclature Personnel of Soviet Kazakhstan", containing biographies of leaders of party, Komsomol, administrative, financial, trade union bodies, education and healthcare, as well as commissioners of military commissariats of Kazakhstan (1919-1991) starting from the county and district levels; "Prisoners of War from Kazakhstan in World War II. Republican Database", which contains over 700,000 documents and information on 36,000 individuals; "1930-1933 Famine in Kazakhstan", a unified database of famine victims, which contains information on 1,700 people who died from hunger in the 1930s. It seems that among Central Asian countries, an emerges as a leader in the field which is probably also related to existing government programs such as "Digital Kazakhstan" and "Cultural Heritage".

The distinctive approach to digital technologies in Uzbekistan's cultural heritage sector is characterized by a focus on enhancing tourist attractiveness and digital applications for museums, for example, NazzAR based on augmented reality tools (Гагарина, 2024; Шамсиева, 2024; Эргашева, 2022). Regarding Kyrgyzstan, it is important to highlight the significant role of NGOs, especially Esimde dedicated to preserving cultural heritage and historical memory in Kyrgyzstan and creating databases and other resources.

While digital history in Central Asia encompasses a broad chronological and thematic range, there is a notable bias towards the history of Soviet repressions. Several leading specialists in the field of digital history and the application of quantitative methods in historical research specialize in the history of Soviet repressions, focusing on creating relevant databases and applying quantitative and statistical methods to analyze these issues.

The focus on Soviet repressions in Central Asian digital history projects can be attributed to a combination of historical significance, data availability, technological potential, and ethical imperatives. This period played a crucial role in shaping modern Central Asian societies and politics, leaving an indelible mark on the region's collective memory.

The availability of extensive archival materials related to Soviet repressions provides a rich source for digital humanities research. Moreover, digital tools offer unprecedented opportunities to reveal new insights into the scale and patterns of these historical events, allowing for more comprehensive and nuanced analyses. Among the prominent scholars working in this area are: Kairat Alimgazinov, Shayyrkul Batyrbaeva (Батырбаева, 2003), Saule Zhakisheva (Жакишева, 2021); Albina Zhanbossinova (Жанбосинова, 2013), Baurzhan Zhanguutin, (Жангуттин, 2024); Zamira Ishankhodzhaeva (Ишанходжаева, 2011; Ishankhodzhaeva, no date).

Despite the significant progress in digital history of Soviet repressions, the field faces several notable limitations. Many of the databases being created are not readily accessible to researchers and are not integrated into broader databases or projects related to the history of repressions, significantly restricting their potential impact and utility. This limited accessibility stems from a complex interplay of factors, including privacy concerns surrounding sensitive information, institutional barriers, technical challenges, funding constraints, and intellectual property issues. These limitations pose significant challenges to collaborative research efforts and hinder the ability of the international research community to engage with and contribute to the study of Soviet repressions in Central Asia. This partly corresponds to the discussion in the historiography of the 1990s and 2000s, called "Me and my database" (Доорн, 1995; Корниенко, Гагарина, Поврозник, 2021).

Thematic events and studying the needs of the community

As part of the preparation of the project and in the process of its implementation, the following events were organized and observed:

1. The round table "Digital humanities in Central Asia", held online on March 15, 2023.

2. Seminar series “Digital History in/of Central Asia” organised since November 2023 by the Chair of Modern and Eastern European History, Friedrich Alexander University Erlangen-Nuremberg in collaboration with the German Association for East European Studies (Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde).

3. The panel discussion “Digital History Central Asia” during the CESS 2024 Conference, organised by the Central Eurasian Studies Society and held in Almaty, Kazakhstan, from 6 to 9 June 2024.

4. Several keynote and session presentations on digital humanities and digital history at onsite and online conferences and other academic events in Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan), including: International conference “Mirzo Ulugbek – the Great Scientist, Thinker and Statesman”, Tashkent, April 2023 and May 2024; International pedagogical forum: “Education: a look into the future”, Tashkent, April 2023 and Namangan, May 2024; Decade of science 2023, Abai University, Almaty, April 2023; International conference “Innovative technologies: problems and solutions of implementation in sciences and projects”, Tashkent, May 2023; Summer school “Challenges in the field of human rights in Central Asia”, Bishkek, Kyrgyzstan, June 2023; Round table “Problems and prospects for the development of digital humanities in the Republic of Kazakhstan and the EU”, Almaty, September 2023; International conference “Digital technologies in history education: international experience and perspectives”, Tashkent, October 2023.

These events not only served as traditional forums for exchanging ideas and presenting projects and research, but also played a significant role in forming and understanding a regional community. They became important platforms for identifying and discussing the needs of researchers, fostering collaboration, and driving the growth of digital humanities and digital history in Central Asia. These meetings served as a window into the current state of digital history scholarship in the region, a kind of “real-time historiography”. Mentioned above initiatives represent three distinct formats, each tailored to engage different segments of the academic community.

In studying digital history in Central Asia, we aimed to examine it from multiple perspectives: from the digital angle, focusing on technological and methodological aspects; from the perspective of regional historical scholarship; and from a broader academic viewpoint. The first format (represented by points 1 and partly 3 in the list above) primarily targets digital humanists and historians within the region, or those who closely associate themselves with digital approaches to humanities research in Central Asia. This group consists of scholars who are actively employing or interested in digital methodologies in their study of Central Asian history, culture, and language. The second format (represented by points 2 in the list above) is designed for historians from various countries who are engaged in research on specific themes related to Central Asian history. While these scholars may not necessarily specialize in digital methods, the discussions centred on how digital approaches can enhance and transform their research. By integrating digital history perspectives into these thematic discussions, we aimed to demonstrate the potential of computational methods in uncovering new insights, managing large-scale data, and visualizing complex historical processes. The third format approach (represented partly by points 3 and 4 in the list above) allows for a broad,

rather than deep, engagement aiming to reach the broader academic community that may not have direct ties to digital history or specific Central Asian historical research. This audience includes scholars and students from various disciplines who might benefit from exposure to digital approaches in humanities research or gain new perspectives on Central Asian studies. This diversity of formats and audiences allows for a more nuanced understanding of current needs and situations from multiple perspectives. By engaging with different groups, we gain insights into the varied challenges, interests, and potential areas for development across the spectrum of digital humanities and historical research in Central Asia. This multi-faceted approach enables us to identify common threads and unique concerns, thereby informing more comprehensive and effective strategies for advancing digital history in the region.

The purpose of **the round table “Digital humanities in Central Asia”** was to discuss the digital transformation of humanities research and education at universities in Central Asia, present such research and projects, and develop the digital humanities community in the region. The round table included three 1.5-hour panel discussions, where experts briefly presented their vision and answer questions from moderators and participants: “Digital studies of the history, culture and languages of Central Asia”, “Digital preservation and representation of cultural heritage and historical memory”, “Educational programs and infrastructure development of Digital humanities in Central Asia”.

The event was initiated by Shaiyrkul Batyrbaeva, Dinara Gagarina, Baurzhan Zhanguytin, Zamira Ishankhodzhaeva, Iroda Shamsieva. DH CLOUD Community played a role in conducting the event and issued participation certificates on its behalf. The panel of expert speakers included over 20 specialists such as linguists, historians, art historians, media and digital heritage preservation experts, and developers of digital humanities projects focused on Central Asia. Over 200 people registered for the roundtable, with more than 150 participants from Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Russia, and other countries attending. The roundtable was the first event of its kind, bringing together researchers, practitioners, and scholars from various disciplines, universities, and countries across Central Asia (Гагарина, 2024).

During the round table “Digital humanities in Central Asia” in 2023 a survey was conducted to assess the community's needs and gather suggestions from colleagues on new topics and meeting formats. The survey was attended by 40 people, most of whom work in science and education (60%) or study at universities (22.5%). Both the round table and the survey had a notably higher proportion of historians compared to typical digital humanities conferences (during the survey, 45% considered themselves historians), likely due to the program committee's emphasis on historical topics. While we acknowledge that this survey was conducted on a small sample size, the targeted selection of respondents allows us to draw meaningful insights from the results, despite their limitations.

The survey results indicate a strong preference among participants for various digital humanities event formats. Educational webinars and workshops emerged as the most popular, with 70% of respondents expressing interest. This was closely followed by online open lectures, attracting 60% of participants. Online scientific conferences also garnered significant interest, with 57.5% of respondents indicating their desire to attend such events. Interestingly, there was a notable difference in preference between online and offline formats for scientific

conferences. While 57.5% were interested in online conferences, only 27.5% showed interest in attending offline scientific conferences. This disparity might reflect the growing acceptance and convenience of digital platforms in academic settings. At the same time travel expenses remain a significant barrier to conference participation, particularly for scholars from Central Asia, especially when it comes to attending events in distant foreign countries. Summer and winter schools in offline formats appealed to 32.5% of the respondents, suggesting a continued interest in immersive, in-person learning experiences. These findings highlight a clear trend towards digital and remote learning preferences in the field of digital humanities, while still maintaining some interest in traditional offline formats. Notably, no one indicated no need for such events, underscoring the overall high interest in digital humanities educational opportunities across various formats.

The survey also included a question about respondents' interests in various areas of digital humanities and related disciplines. Digital humanities as a whole and data science in humanities contexts emerged as the most popular areas, each selected by 55% of respondents. This indicates a strong general interest in the field as well as its data science applications. Closely following, digital history (including quantitative methods in history) was of interest to 52.5% of participants, highlighting the significance of historical studies within the digital humanities landscape. Computer methods of text analysis attracted 40% of respondents. Digitization and digital reproduction practices of cultural heritage, along with digital transformation of humanities education, also showed notable interest levels at 35% and 32.5% respectively. Geoinformation technologies and computer methods for analysing audiovisual sources each interested 25% of respondents, indicating a moderate but significant interest in spatial and audiovisual analysis techniques. This distribution of interests suggests a vibrant and multifaceted engagement with digital humanities among the surveyed group, with particular emphasis on overall concepts and data science applications.

The survey conducted produced expected results, confirming our initial hypotheses and serving as a valuable foundation for planning subsequent events and selecting appropriate formats. These findings provided insights that informed the decision-making process for future initiatives in the field of digital humanities in the region. Overall, we believe that the needs identified in the region align with international trends in digital humanities, or perhaps are a consequence of these trends (albeit with the caveat that our sample was significantly skewed towards historians). This alignment suggests that the regional digital humanities community is in step with global developments in the field.

The ongoing **seminar series “Digital History in/of Central Asia”** represents a focused approach to exploring the intersection of digital methodologies and historical research in the region. This initiative delves into Central Asian history, with a particular emphasis on the 19th to 21st centuries, addressing themes such as colonial legacies, Soviet-era repressions and deportations, cultural history, and memory studies within the Central Asian context, while simultaneously exploring digital tools and approaches to illuminate these complex historical narratives. A strength of the seminar series lies in its diverse participation. Speakers include leading researchers and experts from Central Asian countries who are at the forefront of digital history and the preservation and study of historical cultural heritage. The audience comprises a balanced mix of scholars from both Europe and Central Asia, creating a productive environment for cross-regional dialogue and knowledge exchange. From November 2023 to June 2024, six seminar sessions were conducted, each attracting between 20 to 30 participants through both

online and onsite attendance. The accessibility of these sessions was further enhanced by the publication of recordings on the chair's YouTube channel, extending the reach and impact of the discussions.

Beyond their role as platforms for project and idea sharing, these seminars have become valuable indicators of current trends and interests in digital history within the Central Asian context. The level of engagement, evidenced by registration numbers, the dynamics of discussions, and the focus on specific topics, provides insight into the most pressing and relevant issues in the field. Notably, topics such as access to historical sources in archives and the digitization of archival materials in the region have emerged as areas of particular interest, especially among European researchers. This heightened attention underscores the critical importance of archival access and digitization as key intersections between digital humanities practices and historical research in Central Asia.

The panel “Digital History Central Asia” during the CESS 2024 Conference convened scholars and practitioners to explore digital methodologies in the context of Central Asian history. Covering Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan, the panel brought together a diverse group of experts from state and private universities, as well as professionals from the GLAM (Galleries, Libraries, Archives, and Museums) sector. This diverse representation ensured a comprehensive view of the digital humanities landscape in Central Asia. Panellists engaged in rich discussions on ongoing research projects, the development and application of digital tools, the current state of the GLAM sector, and digitization efforts. The presentations showcased the transformative potential of digital methods in historical scholarship, covering topics such as analysing Soviet repressions (Baurzhan Zhanguytin), exploring and digitizing archives (Kairat Alimgazinov), developing new methods for accessing historical sources, utilizing AI for research (Iroda Shamsieva), and applying postcolonial digital humanities approaches (Dinara Gagarina, Moritz Florin). The panel discussion highlighted again a significant interest in the digitization of archives and improving access to them. Another interesting point related to the needs for advancing digital history in Central Asia. Notably, when asked about necessary resources, researchers prioritized collaborative efforts and knowledge-sharing over financial support. They emphasized the importance of joint research initiatives and educational formats.

The series of presentations on digital history and digital humanities at non-specialized events revealed a kind of paradoxical situation in the field. On one hand, these sessions exposed a generally low level of awareness about digital methodologies among traditional historians and researchers in Central Asia (that this is generally typical for the international situation in the field). Many attendees were unfamiliar with basic concepts of digital humanities or the potential applications of computational methods in historical research. However, this lack of awareness was counterbalanced by a notable enthusiasm and curiosity about the field. Presentations on digital tools and methods often drew engaged audiences, with lively Q&A sessions and requests for further information. This interest manifested in several ways, including in particular numerous follow-up inquiries about resources for learning digital methods and expressions of interest in collaborative projects incorporating digital approaches. This dichotomy between low awareness and high interest suggests a significant potential for growth in digital history within the region.

Results of the study

The study showed the following results:

1. Digital humanities in Central Asia lags Western countries in terms of institutional infrastructure, but significant activity exists in applying digital methods to humanities research, including computational linguistics, digital philosophy, digital history, and cultural heritage preservation.
2. The absence of formal digital humanities structures in Central Asia presents both challenges for standardization and collaboration, and opportunities for developing region-specific frameworks that address local needs and perspectives.
3. Digital history in Central Asia shows growing interest and investment, with various projects being conducted by researchers, universities, and GLAM institutions.
4. Digital history in Central Asia is strongly influenced by Russian scholarship, particularly through the “History and Computer” association, which shapes terminology and methodological approaches.
5. There is a notable bias towards the history of Soviet repressions in Central Asian digital history projects, driven by historical significance, data availability, and technological potential. Despite progress, many databases on Soviet repressions face accessibility issues, limiting their impact and hindering collaborative research efforts.

Conclusion

The study reveals growing interest in digital humanities across Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, with significant activity in computational linguistics, digital philosophy, digital history, and cultural heritage preservation. Digital history initiatives in Central Asia are playing a crucial role in enhancing historical research, fostering community engagement, and supporting infrastructural development. By leveraging modern technologies, these projects preserve the region's heritage and promote a deeper understanding of its history. However, challenges persist, including lack of formal infrastructures and limited international representation. Emerging regional events and collaborations demonstrate an increasing awareness of local perspectives and cross-regional dialogue, crucial for identifying specific needs of the Central Asian digital humanities community and fostering global academic connections. As digital tools evolve, the potential for advancement is vast, with region-specific frameworks, increased collaboration, and integration of postcolonial perspectives promising further developments.

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

- Abdurakhmonova N., Ismailov A., Mengliev D. Developing NLP Tool for Linguistic Analysis of Turkic Languages // 2022 IEEE International Multi-Conference on Engineering, Computer and Information Sciences (SIBIRCON), Yekaterinburg, Russian Federation. – 2022. – P. 1790-1793. <https://doi.org/10.1109/SIBIRCON56155.2022.10017049>.
- Abdurakhmonova N., Ismailov A., Sayfulleyeva R. MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language // 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey. – 2022. – P. 61-66. <https://doi.org/10.1109/UBMK55850.2022.9919579>.

Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO), <https://adho.org>.

Archive Of The President Of The Republic Of Kazakhstan, <https://archive.president.kz>.

Association "History and Computer", <https://aik-hisc.ru>.

Batyrbaeva Sh.D. The population of Kyrgyzstan in the 20-50s of the XX century: historical and demographic analysis. Bishkek: KNU, 2003.

Batyrbaeva Sh. D. Digital turn and historical science // Historical computer science. – 2019. – No.3 (29).

Batyrbaeva Sh.D., Shcherbakova S.A., Zainullin R.Sh., Ploskikh V.V. Historical informatics in Kyrgyzstan: implementation experience and development prospects // Bulletin of the Perm University. Ser. History. – 2011. – No. 2 (16).

Bekenova Z., Mürsepp P., Nurysheva G., Turarbekova L. Artificial Intelligence, Value Alignment and Rationality // TalTech Journal of European Studies. – 2022. – Vol.12. – №1. – P.79-98. <https://doi.org/10.2478/bjes-2022-0004>

CenterNet, <https://dhcenternet.org>.

CLARIN-ERIC, <https://www.clarin.eu>.

Clavert F. The Digital Humanities multicultural revolution did not happen yet // Frédéric Clavert (blog). 2013. April 26. <http://www.clavert.net/the-digital-humanities-multicultural-revolution-did-not-happen-yet>

DARIAH-EU, <https://www.dariah.eu>.

DH CLOUD Community, <https://dhcloud.org>.

Digital History Lab, <https://dighistlab.mydurable.com>.

Digital Humanities Awards, <http://dhawards.org>.

Digital Humanities Course Registry, <https://dhcr.clarin-dariah.eu>.

Digital humanities in the Republic of Kazakhstan: local solutions for global problems, <https://dthinkz.wordpress.com>.

Doorn P. Me and my database: moving towards the end of the "History and Computing" direction? // Newsletter of the Association "History and Computer". – 1995. – № 13.

East European and Central Asian History at FAU, www.youtube.com/@OstEuropaFAU.

Eichmann N., Weingart S. What's Under the Big Tent? A Study of ADHO Conference Abstracts, 2004-2014. 2015. https://figshare.com/articles/presentation/What_s_under_the_Big_Tent_A_study_of_ADHO_Conference_Abstracts_2004_2014/1461760

Ergasheva Yu. The role of digital technologies in the development of tourism and popularization of the historical and cultural heritage of Uzbekistan // The importance of digital technologies in the study of the history of Uzbekistan. –2022. 1(01), – 169–178. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13366>.

Filchenko A., Goodman B., Sarseke G., Assylbekov Z. Multimedia Corpus of Modern Spoken Kazakh Language. <https://research.nu.edu.kz/en/projects/multimedia-corpus-of-modern-spoken-kazakh-language>

Gagarina D. Decolonizing knowledge through postcolonial digital humanities in Central Asia // Science and innovation. – 2024. – Vol. 3. – P. 479-481. <https://zenodo.org/records/11162683>

Gagarina D.A. Digital Humanities in Central Asia: notes on the margins of the round table // Digital Humanities Research. – № 1. – 2024.

Gagarina D., Florin M. Postcolonial Digital Humanities Central Asia) // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87196>.

Ishankhodzhayeva Z.R. The repressive policy of the Soviet government and the culture of Uzbekistan: the tragedy of survival (1925-1953). Tafakkur, 2011.

Ishankhodzhayeva Z.R., Tagaev J.E. Digital transformation of science and education: international conference in Tashkent // Historical Informatics. – 2022. – No.4 (42).

Ishankhodzhayeva Z. Creation of an electronic platform and a multimedia complex for a deeper study of the heritage and perpetuating the memory of the victims of repression and emphasizing the importance of their socio-political, spiritual and educational ideas in education and upbringing. Project number: A-OT-2021-542. <https://nuu.uz/en/qatagon-qurbonlarining-merosini-yanada-chuqur-organish-ularning-xotirasini-abadiylashtirish-va-ijtimoiy-siyosiy-manaviy-marifiy-goyalarining-tal>.

Kornienko S.I., Gagarina D.A., Povroznik N.G. Historical information systems: theory and practice. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics, – 2021. – 231 p.

McFadden C., Alpysbaeva N.K., Alimgazinov K.Sh. Informatization of archival business in Kazakhstan (foreign and domestic experience) // Journal of history. 2019. №2 (93).

Mukhamadeyeva R., Kusainova U., Mukhamadeyeva I., Yenglissova G., Zhaksybaeva A.. Digitalization of the Historical and Cultural Heritage of Kazakhstan // Kurdish Studies. – 2023. – №11 (2). – P. 5058-69. <https://kurdishstudies.net/menu-script/index.php/KS/article/view/1078>.

NazzAR, <https://nazzar.uz>.

Nomenclature cadres of Soviet Kazakhstan, <https://archive.president.kz/ru/bd-nomenklaturnye-kadry-sovetskogo-kazakhstan>.

O'zbek tili korpusi, <https://uzbekcorpus.uz>.

Prisoners of war-Kazakhstanis of the Second World War. The Republican database, <http://tutkyn.kz>.

Raqamli Tarix, <https://raqamlitarix.uz>.

Risam R. New Digital Worlds: Postcolonial Digital Humanities in Theory, Practice, and Pedagogy. Northwestern University Press, 2018.

Seminar series "Digital History in/of Central Asia", <https://www.osteuropa.phil.fau.de/digital-history-central-asia>.

Spiro L. "This Is Why We Fight": Defining the Values of the Digital Humanities // Debates in the Digital Humanities. U of Minnesota Press, 2012.

Shamsieva I.M. AI tools in the framework of digital preservation of the historical heritage of Uzbekistan // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87219>

Shamsieva I.M. The history of Uzbekistan in the Internet // Newsletter of the association "History and computer". – 2006. – № 34. – P. 160-161.

Taranto P., Di Liberti G., Motta S. Проект LABΩ // Journal of Philosophy, Culture and Political Science – 2021. – Vol. 75(1). – P. 36–40. <https://doi.org/10.26577/jpcp.2021.v75.i1.04>

The round table "Digital humanities in Central Asia", <https://ca.dhcloud.org>.

1930-1933. Famine in Kazakhstan, <http://asharshylyq.kz>.

The state program "Digital Kazakhstan", <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764>.

The state program "Cultural Heritage". Astana, 2006-2011, <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12378>.

Virtual laboratory of visual anthropology, <https://virtualanthropologylab.kz/english>.

Zhakisheva S. A. Elimination of Bay farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the twentieth century: new approaches, methods and technologies. Almaty: Kazakh Universities, – 2021 – 222 p.

Zhakisheva S.A. "Mind Games" or "Proof of life": historical computer science and/or digital history? // Historical Informatics. – 2020. – №1 (31).

Zhakisheva S.A. Historical informatics in Kazakhstan: theory, historiography, methods and technologies. Almaty: KazATiSO, – 2011. – 336 p.

Zhanbossinova A.S. Political repressions in the USSR (1920-1950): a historical and statistical study // European Researcher. – 2013. – Vol. (45), – № 4-1.

Zhanguttin B. O. Digital approaches to the study of the rehabilitation process of victims of political repression of the 1930s-1950s in Kazakhstan: opportunities and limitations // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87216>.

Динара Гагарина

Эрланген-Нюрнберг Университеті, Германия

Орталық Азиядағы цифрлық тарих: бастамалар, аймақтық ерекшеліктер және қоғамдастық

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанға бағытталған Орталық Азиядағы цифрлық тарих саласындағы бастамалардың дамуы зерттеледі. Өңірдегі цифрлық гуманитарлық ғылымдар саласындағы сын-қатерлер, мүмкіндіктер мен үрдістер қарастырылады, мәдени мұраны зерттеу және сақтау үшін постколониялық перспективалар мен практикалық цифрлық әдістерді енгізудің маңыздылығы атап өтіледі. Зерттеу қазіргі цифрлық тарих жобаларын жан-жақты талдау үшін әдебиеттерге шолулар, сұхбаттар, сауалнамалар, далалық сапарлар және кейстерді қоса алғанда, аралас әдістемелік тәсілді қолданады. Орталық Азиядағы цифрлық гуманитарлық ғылымдардың өсуіне қарамастан, мақалада халықаралық форумдарда өкілдіктің жеткіліксіздігі, шектеулі ғылыми инфрақұрылымдар және батыстық немесе ресейлік көзқарастардың басым болуы сияқты кедергілер анықталды. Орталық Азиядағы цифрлық тарихшылар қауымдастығын дамытуға және оның қажеттіліктерін зерттеуге көп көңіл бөлінеді. Мақалада 3D сияқты инновациялық технологиялар арқылы тарихи әңгімелерді отарсыздандыру және мәдени мұраны сақтауды жақсарту үшін цифрлық гуманитарлық ғылымдардың әлеуеті көрсетілген.

Түйінді сөздер. Сандық гуманитарлық ғылымдар; цифрлық тарих; тарих 3D мәдени мұраны модельдеу; қоғамдастық құру

Динара Гагарина

Университет Эрлангена-Нюрнберга, Германия

Цифровая история в Центральной Азии: инициативы, региональная специфика и сообщество

Аннотация. В данной статье исследуется развитие инициатив в области цифровой истории в Центральной Азии, с фокусом на Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан. Рассматриваются вызовы, возможности и тенденции в сфере цифровых гуманитарных наук в регионе, подчеркивается важность включения постколониальных перспектив и практических цифровых методов для

исследований и сохранения культурного наследия. Исследование использует смешанный методологический подход, включая обзоры литературы, интервью, опросы, полевые визиты и тематические исследования, для всестороннего анализа текущих проектов в области цифровой истории. Несмотря на рост цифровых гуманитарных наук в Центральной Азии, в статье выявлены такие препятствия, как недостаточное представительство на международных форумах, ограниченные исследовательские инфраструктуры и преобладание западных или российских точек зрения. Значительное внимание уделяется развитию сообщества цифровых историков в Центральной Азии и изучению его потребностей. В статье подчеркивается потенциал цифровых гуманитарных наук для деколонизации исторических нарративов и улучшения сохранения культурного наследия с помощью инновационных технологий, таких как 3D. В заключение подчеркивается важность разработки региональных подходов и развития сотрудничества для продвижения цифровой истории в Центральной Азии.

Ключевые слова. цифровые гуманитарные науки; цифровая история; история 3D-моделирование культурного наследия; построение сообщества

Список литературы

Abdurakhmonova N., Ismailov A., Mengliev D. Developing NLP Tool for Linguistic Analysis of Turkic Languages // 2022 IEEE International Multi-Conference on Engineering, Computer and Information Sciences (SIBIRCON), Yekaterinburg, Russian Federation. – 2022. – P. 1790-1793. <https://doi.org/10.1109/SIBIRCON56155.2022.10017049>.

Abdurakhmonova N., Ismailov A., Sayfulleyeva R. MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language // 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey. – 2022. – P. 61-66. <https://doi.org/10.1109/UBMK55850.2022.9919579>.

Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO), <https://adho.org>.

Bekenova Z., Mürsepp P., Nurysheva G., Turarbekova L. Artificial Intelligence, Value Alignment and Rationality // TalTech Journal of European Studies. – 2022. – Vol.12. – No.1. – P.79-98. <https://doi.org/10.2478/bjes-2022-0004>

centerNet, <https://dhcenternet.org>.

CLARIN-ERIC, <https://www.clarin.eu>.

Clavert F. The Digital Humanities multicultural revolution did not happen yet // Frédéric Clavert (blog). – 2013. April 26. <http://www.clavert.net/the-digital-humanities-multicultural-revolution-did-not-happen-yet>

DARIAH-EU, <https://www.dariah.eu>.

DH CLOUD Community, <https://dhcloud.org>.

Digital History Lab, <https://dighistlab.mydurable.com>.

Digital Humanities Awards, <http://dhawards.org>.

Digital Humanities Course Registry, <https://dhcr.clarin-dariah.eu>.

Digital humanities in the Republic of Kazakhstan: local solutions for global problems, <https://dthinkz.wordpress.com>.

East European and Central Asian History at FAU, www.youtube.com/@OstEuropaFAU.

Eichmann N., Weingart S. What's Under the Big Tent? A Study of ADHO Conference Abstracts, 2004-2014. 2015. https://figshare.com/articles/presentation/What_s_under_the_Big_Tent_A_study_of_ADHO_Conference_Abstracts_2004_2014/1461760.

Filchenko A., Goodman B., Sarseke G., Assylbekov Z. Multimedia Corpus of Modern Spoken Kazakh Language. <https://research.nu.edu.kz/en/projects/multimedia-corpus-of-modern-spoken-kazakh-language>.

Gagarina D. Decolonizing knowledge through postcolonial digital humanities in Central Asia // Science and innovation. – 2024. – Vol. 3. – P. 479-481. <https://zenodo.org/records/11162683>.

Gagarina D., Florin M. Postcolonial Digital Humanities Central Asia) // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87196>.

Ishankhodzhaeva, Zamira. Creation of an electronic platform and a multimedia complex for a deeper study of the heritage and perpetuating the memory of the victims of repression and emphasizing the importance of their socio-political, spiritual and educational ideas in education and upbringing. Project number: A-OT-2021-542. <https://nuu.uz/en/qatagon-qurbonlarining-merosini-yanada-chuqur-organish-ularning-xotirasini-abadiylashtirish-va-ijtimoiy-siyosiy-manaviy-marifiy-goyalarining-tal>.

McFadden C., Alpysbaeva N.K., Alimgazinov K.Sh. Informatization of archival business in Kazakhstan (foreign and domestic experience) // Journal of history. – 2019. – №2 (93).

Mukhamadeyeva R., Kusainova U., Mukhamadeyeva I., Yenglissova G., Zhaksybaeva A.. Digitalization of the Historical and Cultural Heritage of Kazakhstan // Kurdish Studies. – 2023. – N11(2). – P. 5058-69. <https://kurdishstudies.net/menu-script/index.php/KS/article/view/1078>.

NazzAR, <https://nazzar.uz>.

O'zbek tili korpusi, <https://uzbekcorpus.uz>.

Raqamli Tarix, <https://raqamlitarix.uz>.

Risam R. New Digital Worlds: Postcolonial Digital Humanities in Theory, Practice, and Pedagogy. Northwestern University Press, 2018.

Seminar series "Digital History in/of Central Asia", <https://www.osteuropa.phil.fau.de/digital-history-central-asia>.

Spiro L. "This Is Why We Fight": Defining the Values of the Digital Humanities // Debates in the Digital Humanities. U of Minnesota Press, 2012.

Taranto P., Di Liberti G., Motta S. Проект LABΩ // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2021. – № 75(1). – P. 36-40. <https://doi.org/10.26577/jpcp.2021.v75.i1.04>.

The round table "Digital humanities in Central Asia", <https://ca.dhcloud.org>.

Virtual laboratory of visual anthropology, <https://virtualanthropologylab.kz/english>.

Ассоциация „История и компьютер“, <https://aik-hisc.ru>.

Батырбаева Ш.Д. Население Кыргызстана в 20–50-е годы XX века: историко-демографический анализ. Бишкек: КНУ. – 2003.

Батырбаева Ш.Д. Цифровой поворот и историческая наука // Историческая информатика. – 2019. – №3 (29).

Батырбаева Ш.Д., Щербакова С.А., Зайнулин Р.Ш., Плоских В.В. Историческая информатика в Кыргызстане: опыт внедрения и перспективы развития // Вестник Пермского ун-та. Сер. История. – 2011. – №2 (16).

Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Республиканская база данных, <http://tutkyn.kz>.

Гагарина Д.А. Digital Humanities в Центральной Азии: заметки на полях круглого стола // Цифровые гуманитарные исследования. – 2024. – № 1.

Государственная программа „Цифровой Казахстан“, <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764>.

Государственная программа «Культурное наследие». Астана, 2006-2011 годы. <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12378>.

Доорн П. Я и моя база данных: движение к концу направления «История и компьютеринг»? // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 1995. – № 13.

Жакишева С. А. Элиминация Байский хозяйств в Казахстане на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. Алматы: Қазақ университеті. – 2021. – 222 с.

Жакишева С.А. „Игры разума” или „доказательство жизни”: историческая информатика и/или цифровая история? // Историческая информатика. – 2020. – №1 (31).

Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии. Алматы: КазАТиСО, 2011. 336 с.

Жанбосинова А.С. Политические репрессии в СССР (1920–1950 гг.): историко-статистическое исследование // European Researcher. – 2013. – Vol. (45), № 4-1.

Жангуттин Б. О. Цифровые подходы к изучению процесса реабилитации жертв политических репрессий 1930-1950-х гг. в Казахстане: возможности и ограничения // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87216>.

Ишанходжаева З.Р. Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925-1953 гг.). Тафаккур. – 2011.

Ишанходжаева З.Р., Тагаев Ж.Э. Цифровая трансформация науки и образования: международная конференция в Ташкенте // Историческая информатика. – 2022. – №4 (42).

Корниенко С.И., Гагарина Д.А., Поврозник Н.Г. Исторические информационные системы: теория и практика. М. : Изд. дом Высшей школы экономики. – 2021. – 231 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, <https://archive.president.kz>.

Номенклатурные кадры советского Казахстана, <https://archive.president.kz/ru/bd-nomenclaturnye-kadry-sovetskogo-kazakhstan>.

1930–1933 жж. Қазақстандағы ашаршылық. <http://asharshylyq.kz>.

Шамсиева И.М. Инструменты AI в рамках цифрового сохранения исторического наследия Узбекистана // CESS 2024. Almaty. <https://nomadit.co.uk/conference/cess2024/paper/87219>.

Шамсиева И.М. История Узбекистана в Uznete // Информационный бюллетень ассоциации „История и компьютер”. – 2006. – № 34. – С. 160-161.

Эргашева Ю. Роль цифровых технологий в развитии туризма и популяризации историко-культурного наследия Узбекистана // Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана. – 2022. – №1(01), 169–178. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13366>.

Авторлар туралы мәліметтер / Information about authors / Сведения об авторах

Гагарина Динара Амировна – Фридрих Александр атындағы Эрланген-Нюрнберг университетінің қазіргі және Шығыс Еуропа тарихы кафедрасының ғылыми қызметкері, Бисмарк көш. 12, 91054, Эрланген, Германия

Gagarina Dinara – researcher at the Chair of Modern and Eastern European History, Friedrich Alexander University Erlangen-Nuremberg, Bismarckstr. 12, 91054, Erlangen, Germany

Гагарина Динара Амировна – научный сотрудник кафедры новой и восточноевропейской истории Университета Фридриха Александра Эрланген-Нюрнберг, Бисмаркштрассе. 12, 91054, Эрланген, Германия

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 03.20
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-56-74>

Letters from ALZHIR

Piero Ianniello¹ , Aruzhan Bashenova²

University of New Haven¹, L.N. Gumilyov Eurasian National University²

(E-mail: Pianniello@newhaven.edu¹; Bashenovaaruzhan05@gmail.com²)

Abstract: This article aims at offering a glimpse into the emotions of the prisoners in the camp ALZHIR (Akmolinskiy lager' zhen izmennikov Rodiny, Akmolinsk Camp of Wives of Traitors to the Motherland), Kazakhstan in Soviet times.

Alzhir was a female forced labour camp in the time of the Soviet Union, a Gulag that darkened the history of the Soviet Union.

This investigation will take place through a collection of letters, both from prisoners and their children, translated in English for the first time. Letters represent the only tool through which prisoners were able to communication with their families, and through which they were able to keep their maternal sense from which they had been violently deprived. The letters reflect the moods, needs, worries and the hopes of both the prisoners and the children left behind.

The discussion concerning the letters reveals that the communication with the world outside of the camps (allowed only from 1940) was not enough to give back the sense of normality that the women yearned for whilst imprisoned.

Keywords: Alzhir; Gulags; female camps; female prisoners; communication from the jail.

Received 23.06.2024. Revised 27.07.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Ianniello P., Bashenova A. Letters from ALZHIR // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 56-74. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-56-74>

Для цитирования:

Ианниелло П., Башенова А. Письма из АЛЖИРа // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 56-74. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-56-74>

Introduction

The present article aims to offer an overview of the most intriguing topics with which the women imprisoned in the Soviet ALZHIR camp (*Akmolinskiy lager' zhen izmennikov Rodiny*, Akmolinsk Camp of Wives of Traitors to the Motherland) in Kazakhstan during their imprisonment. These topics emerge from some of the letters shown in the museum which was the former camp. According to Marion Vannier (2020), "The argument is that prisoners' letters can illuminate some of the most unspoken experiences of imprisonment" (p. 250).

Those letters were written in Russian, so their understanding is limited to the Russian speakers, with no access to translated versions for non-Russian speakers.

After a deep contextualization of the historic period, with a focus on the Soviet Gulags, an examination of the peculiarities of the female camps will take place, even considering the meaning of communication of the imprisonment situations. Finally, a translation of a selection of representative letters will be provided, together with a discussion on the sociological and psychological meaning of their contents.

The English translation of the letters is now publicly provided for the first time, to facilitate the topic to reach a wider audience.

Discussion

One could argue that much has been written about Soviet Gulags, and it is probably true. But still, when one reads a page of a witness to those camps, there is a feeling that there are still parts unsaid.

The feeling probably rises from the awareness that each of those humans who have been detained in the camps had a story that would be worthy of being told.

Unfortunately, most of those stories are lost forever, and the little marcelles that one can still find must be written, for future memory.

Those gulags, acronym of *Glavnoye Upravleniye Ispravitelno-Trudovyykh Lagerey*, (Chief Administration of Corrective Labour Camps), were meant as labor imprisonment camps, also called 'corrective labour colonies'. Prisoners worked hard, oftentimes in extreme climate conditions and with little food, under the threat of executions or starvation. They were used for working on big projects, such as construction of railroads or canals, along with work in the mines.

Gulags were not an invention of the Joseph Stalin regime, as many wrongly state, but they were already established in 1919, when Vladimir Lenin was the leader. In 1921 there were already 84 camps in the Soviet Union.

It is true, however, that those camps underwent a great expansion in Stalin dictatorship times.

"It was 1937 that marked the height of the 'Great Terror', when the focus of the purges moved away from Communist Party members and the government elite to ordinary people. July 1937 saw the launch of the mass repressions with the initiation of the 'kulak operation' by the now infamous Operational Order No. 00447 against 'anti-Soviet elements'." (Ilic, 2017:1)

In the late 20s they had hosted about 100.000 people (Britannica Encyclopedia), and just 10 years later, they counted about 5.000.000 prisoners. Yet, that number was bitterly destined to increase, in line with the purpose of Stalin:

“In establishing the penal labor system, Stalin determined not only to punish inmates for their subversive political activities [...] but to further exploit and profit from them through their forced labor in the Gulag” (Fulkerson, 2020:14)

According to Anne Applebaum (2003), the Gulag system underwent three different transformations: initially it had a labor re-educational goal; later in 1930s, it turned into a punishment camp that aimed to kill its prisoners, a different way to execute; and after Stalin’s death in 1953, it turned back to being a punitive labor camp.

The intention of the camps was to isolate, punish, or even kill criminals and all the people who were against the political views of the regime. Nonetheless, many prisoners were former members of the Communist party, ousted for some reasons, and considered dangerous to the regime. It was a direct consequence of the Great Purge, a political strategy lead by Stalin in order to exclude dissenting members of the party or anyone else that was considered a threat.

This was only the first wave of expansion of the number of prisoners detained in Gulags, following the decision to collectivize agriculture. Starting in 1937, even the Purge and the Great Terror times increased, which gave rise to a second wave of imprisonment. The third wave took place after World War II, when war prisoners and traitors were detained, many of which were executed.

According to John Keep (1997), who reported what the former chief of KGB Viktor Mikhailovich Chebrikov stated, people were imprisoned without real judicial proceedings, for terms of five to eight years, followed by twenty years’ exile.

The amount of people detained and killed is still uncertain: there was no central agency to co-ordinate statistics on the number of prisoners (Keep, 1997). According to the Russian Government, about 10 million people were sent to the camps, just between 1934 and 1947. Etkind (2013) stated that there were about 400 camps in Gulag times, and 18 million prisoners. Additionally, Solzhenitsyn stated that from 1928 to 1953 (year of death of Stalin), a range of 40 and 50 million people were detained in the camps.

The female population of the Gulags is estimated between 5-25% of the total prisoners (Bell, 2015). Therefore, the number of women detained is then 900,000 – 4,500,000.

After Stalin’s death, Gulags reduced drastically, but they continued to exist until Gorbachev’s times.

Methodology, methods and materials

This article is entrenched in the academic main field of the so-called ego-documents, term introduced by Jacob Presser in the 1950s, referring to the self-perception and self-representation of main history by ordinary people. Dealing specifically with ego-documents from Soviet Union’s times, this article follows the stream of the Zhanbosinova, Zhandybayeva and Kazbekova’s work on the historiography of Kazakh prisoners (2021).

The article also is embedded in the literature concerning the communication of imprisonment contexts, which is a section in the broader group of the prison’s literature. Letters allow us to read the history of repression “from inside”, “from below”, to feel the psychology of terror (Zhanbosinova, Zhandybayeva and Kazbekova 2021, p 1)

In another context (predominantly California State, USA), the topic is known as LWOP (Life without parole). According to Vannier (2020), it is a nascent but fast-growing literature, dealing mostly with two aspects: the severity of the deprivation of external communication, which exacerbates psychological and physical suffering (Vannier, 2020; Dolovich, 2012; Sliva, 2015) and the equivalence with life sentences.

This article draws on a case study conducted on the letters from the female gulag of ALZHIR, now exhibited in the local museum, which is the primary data source. Among them, only a few were selected to study.

After the contextualization and understanding the meaning of the detention experience of the women, a set of secondary data was required to analyse the gained knowledge further.

More secondary data, such as the deepening the psychological need for communication of the people in the camps, was then needed, in order to finalize the contextual frame in which the letters were the main subject of the portrait.

Only once those features were profoundly elucidated, it was clear what types of topics were more representative and how they could lead to a wider discussion about the condition of the detention.

Therefore, the letters, their translation and their related discussion, will be presented in the current article only after examining the aspects of the female composition of the camps and their need for communication, aspects that compose the framework of the further discussion based on the selected letters.

Results

Life at women's camps

The reality of the camps has been unknown for many years, until 1962, nine years after Stalin's death, when Aleksandr Solzhenitsyn published his first novel *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, shedding light on the existence and atrocity of the Gulags.

Later, a sort of memoir literature arose, and other former prisoners told their stories through autobiographical and biographical accounts, oftentimes from a male prisoner point of view, as they were the majority.

"Solzhenitsyn paved the way for more former prisoners to open up and recount their stories. To date, however, the majority of those stories have come from male prisoners; the women who were deported to the camps have largely been overlooked" (Forbes, 2020)

According to Ilic (2017), the prisoners in the camps could be divided in two groups.

"First, there were those individuals who were themselves arrested, imprisoned and executed; it is these people who have so far provided the focus of most 'victim studies'. Secondly, there were the immediate family members and close associates left behind, about whom so far relatively little has been written" (Ilic, 2017, p.4)

Women imprisoned were then mostly accused not for their direct 'crimes', but just for being family members of those men accused. However, they suffered enormously in the camps, similarly or even worse than men did:

"[...] women's camp experience was inherently more dangerous than the men's due to the physiological and psychological factors that are specific to the female body. Lack of facilities

for maintaining hygiene, no medical treatment for women-specific illnesses, labor norms that did not recognize their physical strength in comparison to that of men, rape and molestation by the guards and other inmates, their physical exposure (nakedness) and sexually transmitted diseases are among the facts of daily life that exacerbated an already difficult existence in the camps.” (Fulkerson, 2020:15).

Rapes were not the only ways a woman could become pregnant. Prostitution was another means of survival.

“Crushed by the dreary life in labor camps, some women found ways to exchange sexual favors with the camp officials for better food and living conditions. Not everyone, though, succumbed to this temptation, which led to disdain and hostility from fellow prisoners.” (Taplin, 2014, website).

To survive the difficult condition of the camps as women, some of them took on ‘camp husbands’ who served as protection (Gulaghistory.org). Those who were pregnant when arrested, or became pregnant during the detention, gave birth in the camp. Once weaned, children were usually taken away from their mothers and sent to orphanages. In some cases, special amnesties released women with young children or who were pregnant.

The need for communication

The living conditions in camps were intense, with “[...] enormous production norms and cruelty of the guards who were in charge of forcing inmates to fulfil their work requirements.” (Fulkerson, 2020:15).

Octavian Gabor explained how the prisoners suffered violence in two different ways:

“One may say that the people who were deported were twice uprooted. First, they were taken by their familiar place [...]. The second kind of violence consisted in the annihilation of the core of one’s being”. (Gabor 2019:206)

Little room was left for any other activity, including pleasant times. Despite some rare dissent voice, such as the interviews by Monika Zgustova (2020)¹, all former prisoners reported that the hardship of the life in the camp deprived them of the human relationships, even within prison mates.

Among the most common hardships of the prisoners, such as starvation, cold, illness, and violence, one should consider the lack of communication, which was compared to a non-traditional death sentence (Vannier, 2019; Henry, 2012; Villaume, 2005), even if not as severe as a capital penalty.

Communication with the external world was extremely limited, if not totally denied. And the hardships of the workload left little energy for deep communication even within the prisoners.

Nevertheless, the need for communication, a purely human need, meant prisoners had to find ways for that.

“We can see that one of the ways in which humans rediscover their dignity in the midst of absurdity is the recreation of a space of normality. This can be done by engaging with artistic acts” (Gabor 2019:217).

¹ In her book *Dressed for a Dance in the Snow: Women’s Voices from the Gulag* (2020), the author Monika Zgustova presents the eyewitness testimonies of nine women imprisoned in female Gulags. The author maintains that life in the camps was not that bad, an actually was even formative and sometimes pleasant.

It is impressive how some convicts could even perform art, in the camps.

The case of Eufrosinia Kersnovskaya is very remarkable. Despite the lack of paper for writing, she was able to create a vast number of drawings (twelve notebooks containing 680 illustrations), representing the life of the camp, that she kept hidden from the guards. She was born in a noble family in Odessa, in 1907. After the revolution, her family moved to Romania, where the Soviet Army later found them. She was exiled in June 1941 to a prison camp in the Tomsk area, and later to Norilsk prison camp.

Similarly, Tamara Vladimirovna Petkevich was able to become an actress during a (pretty lucky) detention in a Gulag (other camps did not provide many 'human' activities for prisoners). She was imprisoned because she was the daughter of a Communist, who was later labelled an enemy of the Nation for his anti-Soviet propaganda.

According to Laura Waters,

"[...] art made under oppression was for Eufrosinia - and indeed for many others - an act of liberation, of self-protection, and of protest" (Waters 2017:1).

Whether they were reports for governmental inquiries, interviews given to scholars and journalists, or performed art, in all cases, the message sent is the hardships of the life in the gulags.

Besides artistic mediums, the epistolary form must be considered. Although, as we will explain later when focusing on Alzhir camp, letters were prohibited in those camps with a strict regime, whereas were permitted in camps in a general regime (with a strong censorship).

Alzhir

ALZHIR, acronym of Akmolinskiy Lager Zhen Izmennikov Rodiny (Akmola camp of wives of traitors to the Motherland) has been a prison camp for the wives of traitors to the motherland. It was the largest women's camp during the Soviet era. It existed from 1938 to 1953. It was established in Akmola region, and occupied 30 hectares. It was constantly overcrowded, housing about 8,000 imprisoned women.

The prisoners were women whose only fault was that they had not betrayed their husbands, abandoned under the Stalinist repressions of the 1930s. It was ordered to arrest everyone, with the exception of pregnant women, the elderly and "seriously and contagiously ill" (Operational order of the NKVD: 107). Those last ones were given a written undertaking not to leave, although in prisons there were pregnant women, and therefore subsequently in the camps there were infants. When children turned 3 years old they were sent to orphanages, no exceptions were made for anyone. Afterwards, children had no contact with their mothers for many years, since letters were strictly prohibited.

Fortunately, prohibition of receiving and sending letter was later removed. From the memoirs of Galina Stepanova-Klyuchnikova:

"A year of strict regime passed - without letters, without parcels, without any news of freedom. And suddenly the whole camp was excited by an unusual event. One of the "Alzhirian" received a letter. A real letter with a stamp and postmark. On the envelope, in a child's handwriting, was written "City of Akmolinsk. Prison for mothers." An eight-year-old girl wrote that after her mother and father were arrested, she was also arrested and put in an orphanage. She asked when her mother would return and when she would take her with her. She complained that she felt bad in the orphanage, she was very bored and often cried." (Stepanova-Klyuchnikova, 2003: 43)

All women worked from morning to night in manufacturing factories.

“Thanks to the hard labor of prisoners, the 26th point of Karlag² in a fairly short period of time became a profitable diversified enterprise, and in terms of production indicators it came out on top among all departments of Karlag. In the remote steppe, far from populated areas, women managed to create an industrial complex that not only provided them with clothing and food, but also provided the front with special uniforms during the war. There was a sewing factory in the camp, where a workshop for stitching and embroidery products was later organized. Artists Stepanova, Pokrovskaya, Isaeva, Sitrina created various drawings. Prisoners, in conditions of camp life, carried out orders for cities such as Moscow, Leningrad, Kharkov, Kyiv, Novosibirsk, etc.”³

Due to the hard labor of prisoners, the camp turned into a diversified enterprise with large agricultural production, workshops, and a garment factory. All grown produce went to the city, while the food of the convicts themselves was meager, and guards forbid them to eat anything while working.

Prisoners could benefit from the solidarity of the local population. In the words of Gertrude Platais, a former prisoner of the Alzhir.

Once in stormy winter morning, female prisoners, under heavy convoy, were collecting reeds on the shore of the lake to build barracks. They were very glad that they had at least somehow gotten out into the wild, to live without barbed wires for a long time. There are guards with dogs and guns nearby, but the thought that they would see the free people of the village of Zhalanash warmed their souls. They wondered what their opinion was, did the steppe people consider them as «enemies of the state»? Old people and children, local residents of the neighboring Kazakh village of Zhalanash, jumped out of the reed thickets, their hands were weighed down with something. The children began throwing stones at the exhausted women. While the women were giving them more and more. The guards began to laugh loudly: see, you are abhorrent not only in Moscow, here in the village either.

[...]

Until one day, dodging the stones flying at them, the exhausted Gertrude stumbled and fell into the stones. Putting her face right in them, she suddenly realized that these very stones smelled like... cheese and milk! She took a piece and put it in her mouth - she found it very tasty. “So this is why women risked their children, and they realized that we are not enemies!!” She collected these stones and brought them to the barracks. There were also Kazakh women prisoners. They said it was kurt - salted cottage cheese dried in the sun.

[...]

Secretly from the guards, they left pieces of boiled meat, oatmeal, kurt, and bread for the prisoners under the bushes⁴.

In 1940, the authorities decided that the convicted women did not pose a danger, and the camp was transferred to a general regime⁵. Finally, correspondence of two letters a year was allowed, which did not last long, and it ended in 1941. These relaxations did not apply to

² 26 th point of Karlag is the official name of Alzhir. This last one is how prisoners, and probably people referred to it.

³ Excerpt taken from Alzhir's museum: <https://museum-alzhir.kz/ru/o-muzee/istoriya-lagerya-alzhir>

⁴ excerpts taken from the website e-history.kz: <https://e-history.kz/ru/news/show/6606> (Last access: January 10, 2024)

⁵ In opposition to the strict one, in general regime prisoners were released from escort, and were also involved (or used) for administrative work in camps' offices.

everyone: more than half of the women prisoners, considered 'particularly dangerous' were still kept in isolation from exiles and civilians. (Operational order of NKVD no. 00577: 157)

Letters from Alzhir

A set of letters are exhibited at the museum in Alzhir, sent or received by prisoners. They are all in Russian, and no translations are provided, despite some basic information in the caption.

The amount of letters gathered by the museum is relatively high, for an imprisonment camp. All the letters related to Alzhir can be split into two main groups: letters from prisoners and letters to prisoners.

Regardless, they all share one main theme: children.

Mothers who miss their children, children missing their mum, or even letters in which children of Alzhir prisoners miss their siblings, constitute the three main topics among the letters. This is subsequent the disruption of the families followed by the arrests of parents:

"Soviet policies truncated and divided families, displaced adults and children, jeopardized educational opportunities, and imposed political stigma across three generations" (Ilic 2017:35).

This chapter offers the translations of a number of letters. Those letters are originally in Russian, were never translated into English before. In the translation process, we tended to keep the original feeling of each letter, sometimes with mistakes that try to replicate the original form.

We start with an example taken from the first group:

Letter 1: Maya

4/1 1938 г.

Дорогие мои родные!

Пишу с дороги, мне передали сюда теплые вещи, из них часть вещей Фанечки.

Родные мои, любимые! Не беспокойтесь обо мне, всюду можно жить. Надеюсь, что еще увижусь с вами и моими родными детками. Где они? Я думаю, что вы сжалились надо мной и Яшуткой и возьмете моих малюток. О вещах я не думаю, говорят, что их распродали, кроме того, что мне прислали. Я одета тепло, принесли и подушку и одеяло и пальто зимнее коричневое и боты белые, одним словом, много что.

Послали ли Яшутке денег? Ведь он без копейки. Получила ли Фанечка деньги за линолеум? Умоляю вас возьмите деток к себе. Надеюсь, что смогу их потом взять. Добейтесь детей. Живу единственной надеждой, что мои родные не оставят деток, а я не пропаду. Крепко целую вас всех. Может дойдет до вас письмо.

Fig. 1 – Letter from Many exposed in Alzhir museum

Here is the translation:

4/1 1938

My dears!

I am writing from the road, warm clothes were sent to me, some of them are Fanichka's.

My family, my love! Do not worry about me, I can survive anywhere, I hope that I will see you and my own children again. Where are they? I hope that you will take pity on me and Yashutka

and take my babies. I don't worry about my clothes, people say they were sold, except for those that were sent to me. I dressed warmly, they brought me a pillow, a blanket, a brown winter coat and white boots, in a word, a lot of things.

Did you send money to Yashutka? He has none .He is penniless. Did Fanechka get money for the linoleum? I beg you , take the kids with you. I hope I can take them later. Obtain justice . Achieve my kids. I live with the only hope, that my relatives will not leave the children, and I will not be lost. A big kiss for everyone . Hope a letter will reach you.

Your Manya.

This mother is clearly worried for her children, who were taken and put in orphanages instead of being given to relatives (they were probably too poor to afford that). She hopes that one day “I will see you and my own children again”, and for this she would do anything. This exemplifies what Melanie Illic defined as “the secondary victims of the Great Terror” (Illic 2017: 8): describing the relatives left behind who spent the rest of their life trying to catch news about their imprisoned loved ones and dealing with the family members left uncared for. The life in the orphanages was not easy either, and there exists a second group of letters which report that. Here is a Memory of Iskra Vladimirovna Chubrikova, daughter of Irina Chubrikova, a former

Letter 2: Reportage from Iskra Vladimirovna

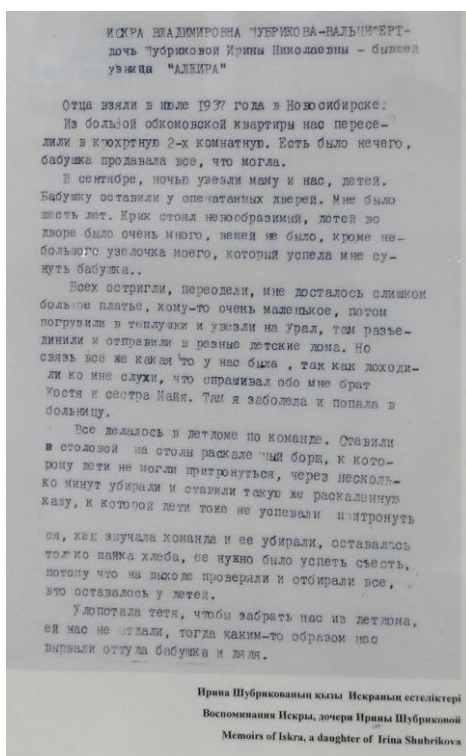

Fig. 2: Reportage from Iskra Vladimirovna. Iskra gave these memories for the requiem evening “Bitter memory” dedicated to the prisoners of Alzhir. (<https://infourok.ru/vecher-rekviem-gorkaya-pamyat-posvyashennaya-uznicam-alzhira-4895394.html>)

prisoner of Alzhir:

Father was taken in July 1937 in Novosibirsk: We were moved from an Obkom apartment to a tiny 2-room apartment. There was nothing to eat, my grandmother sold everything she could to survive.

In September, at night, they took away my mother and us children. Grandmother was left at the sealed door. I was six years old. The scream was unbearable, there were a lot of children in the yard, we had nothing, there were no things, except for my small bundle, which my grandmother managed to put in my pocket ...

They cut everyone's hair, changed clothes, and I got a dress that was too big to me, someone got very small one, then they loaded it into a *teplus*⁶ *hka* and took us to the Ural, where we were separated and sent to different orphanages. But we still had some kind of connection, as there were rumors that my brother Kostya and sister Maya asked about me. Then, I got sick and got to the hospital.

Everything was done in the orphanage by commands. In the dining room they put red -hot borsch on the table, we couldn't touch it because it was too hot, after a few minutes they removed it and put hot porridge, children also could not touch and it was hard eaten. When the command was sounded, workers immediately removed all the food, except a ration of bread, it had to be eaten in time, because everything was checked and food was taken away from children at the exit.

My aunt tried to pick us up from the orphanage, but they didn't give us to her, then somehow our grandmother and uncle took us from there...

These children were extremely lucky to be taken in by relatives. Their mother must have been very happy to know, but unfortunately there is no evidence that she was aware, and probably kept worrying along all her life.

A surprising aspect of the reportage is that there is no mention of Vladimirivna's mother. It is a report, not a real letter, and the girl had likely accepted the situation that her parents had disappeared.

To have a deeper glimpse into a struggling relationship between mother and son we can read the letter that 7 years old Aurora wrote to her mother, Kristina Yanovna.

⁶ *Teplushka* – freight wagon with a stove, adapted for the transport of people

Letter 3: Letter from daughter to her mother

Fig. 3 Letter from daughter to her mother. Photo taken from (<https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html>)

Village" Perekopnoye" 9/XII-42

Hello, my dear, lovely mommy! Today I feel especially good because I received a letter from you. We live well, dressed well too. Us i.e. the girls were given new coats, new hats with earflaps, retuza⁷ and cloaks with galoshes, and some felt boots. And the boys were not given coats that were new, but last year they were embroidered and Kubanka hats⁸, also bought last year, they were not given retuzas like they have long trousers, but they were all given *valenki*. So, we are well dressed. Now we are healthy and do not get sick. Our winter is not cold yet, but there is a lot of snow. Dear Mommy, I'm glad you're well dressed. Mom, you probably imagine me tall, no, I'm not tall, I'm only 139 cm.

⁷ Reithose – warm, tight-fitting pants worn under or instead of trousers (Leggings).

⁸ Kubanka – a low cylindrical hat with a flat top, most often made of fur. Originally a headdress of the Kuban Cossacks, which is where it got its name.

I am the smallest in 7 th grade

Victor is no longer the same, of course, he is smaller than me, but not by much. You ask how Rutman lives. It is very difficult for them to live, they now live not in Moscow, but near Moscow at the Bykovo station. (Remember, mommy, we went there with the kindergarten for the summer. And the next station will be Ilyinka, where we lived in the country house.) They have their own garden and they grew vegetables in the summer. Ilgin's mother works in Moscow, and Ilga studies in Moscow and travels by train back and forth every day. Vilik, the younger brother, lives in Bykovo, where he also goes to school. Their grandmother is alive, she lives with Vilik. The elder brother in the army, he is in the Latvian division, now he is in the hospital. This is how they live.

Mommy, I have completely forgotten the Latvian language. I only remember a few words, as "bread".

The inscription over the drawing reads: "this is how we are dressed". Here, the daughter tends to reassure her mother about her living conditions. She is very likely answering the insisting recommendations from her mother in the previous letter, especially about keeping warm in winter.

On the same line in the fourth example, she shows how concerned the mothers were for the health of their children, now that they could not take care of them.

Letter 4: Letter from Aurora's brother

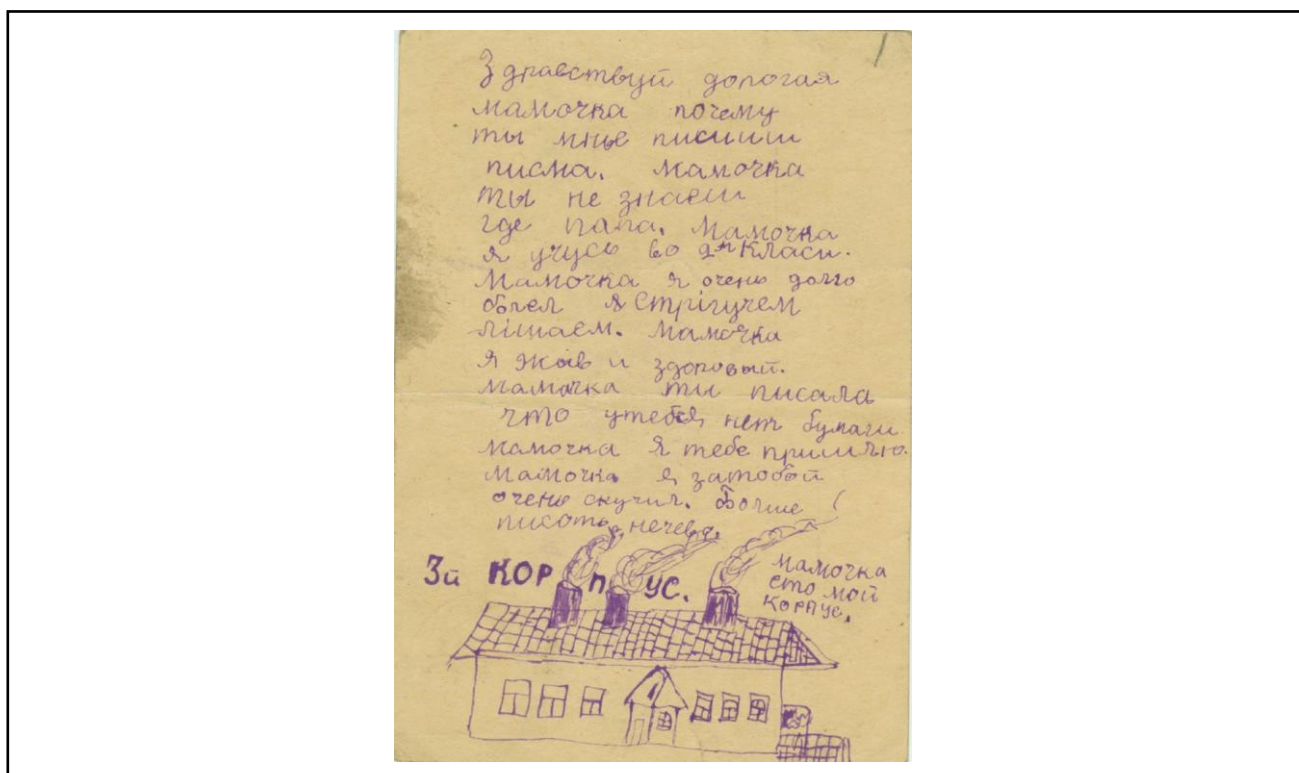

Fig. 4 Letter from Aurora's brother, with lot of mistakes. Photo taken from (<https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html>)

Hello, my dear mommy, why are you writing me, mommy, don't you know where daddy is. Mommy, I'm in 2nd grade. Mommy, I had ringworm for a very long time. Mom, I'm alive, dressed well and healthy. Mommy you wrote that you have no paper. mommy, I will send you. Mommy, I miss you very much. Nothing more to write.

On the left side of the letter, it is written: "The 3rd building and on the right side". Right above the drawing of the house, it reads: "Mommy this s my corpus".

This letter has many mistakes, which provides a real insight of the little girl's thoughts. It was hard to give an effective translation of the child's speech, keeping the cuteness of the mistakes. Also, the mistakes make it confusing in some passages. Very likely, "Why are you writing me" must be with the addition of the word "not" that the kid missed. It would then read: "Why aren't you writing me?".

Besides those at the museum, two more letters will be highlighted, which are reachable from the web: <https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html>

Translation in English of the following letters is provided for the first time:

Letter 5 – Letter from Marina Dushkina

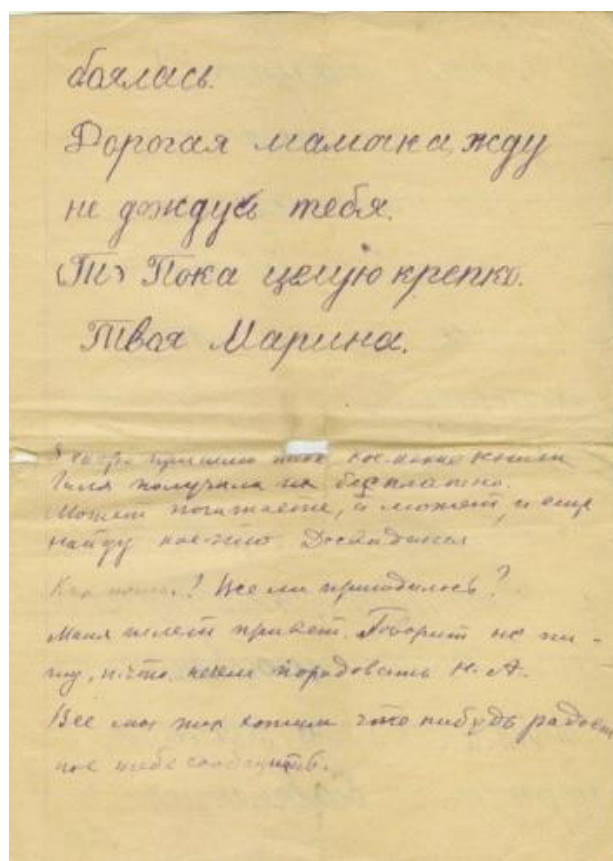
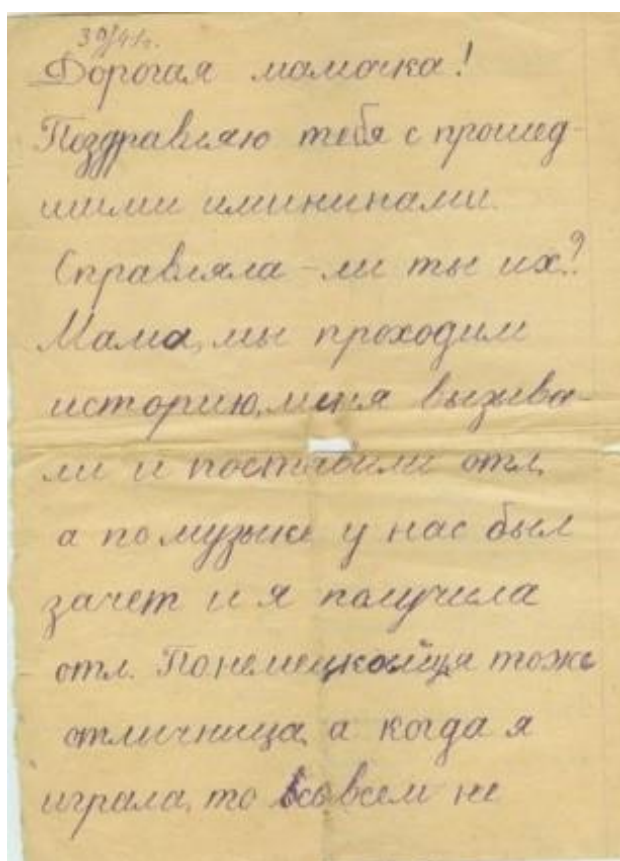

Fig. 5 Letter from Marina Dushkina. Photo taken from (<https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html>)

Dear mommy!

Congratulations on your past name day. Have you celebrated it? Mom, on history I was called to the blackboard and I got an "excellent" grade, then we had a test in music, and I was graded as "excellent". In German I am also an excellent student, and when I played, I was not afraid at all. Dear mom, I can't wait to see you.

Bye, big kiss
Your Marina

I'll send you some books soon. Galya received them for free. Maybe you'll read it, maybe I'll find something else. Goodbye! How...are? Did everything come in handy? Manya sends you hello. She is saying that she is not writing because there is nothing to say to give you pleasure N.A. We all want to tell you something joyful.

This is yet another touching letter, in which the daughter sounds very caring toward her mother. Marina wants her mother to be part of her everyday life, and tries to cheer her up with mentions of the celebration and the books to be sent. The ending is unfortunate, in which Marina says that Manya is not writing because she has nothing pleasant to say. One has to hope that Manya was not another daughter, otherwise that last line would be strongly heartbreaking.

Letter 6 – From Viola Gollender to her mum

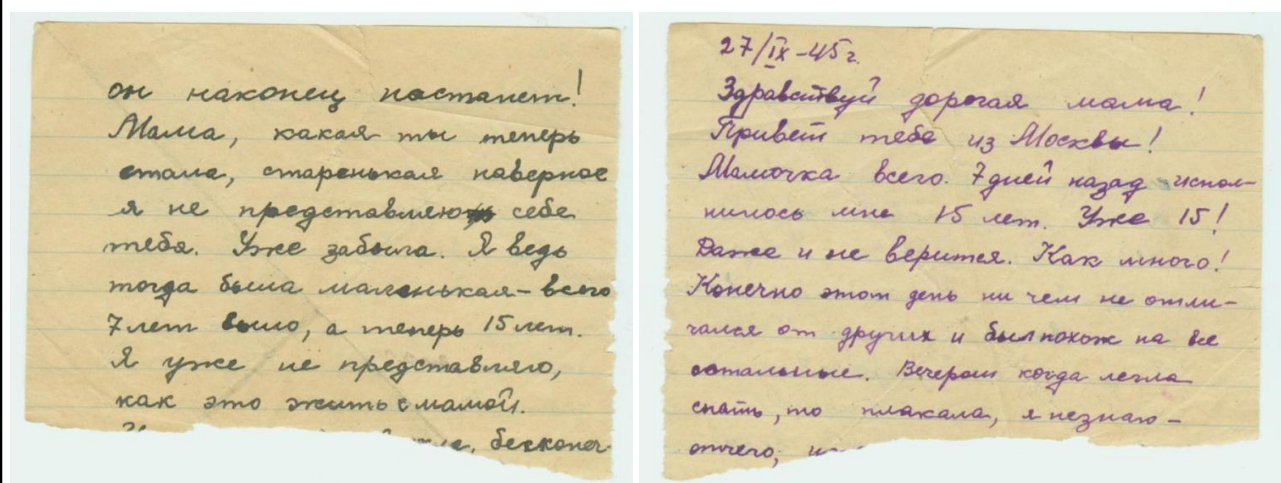

Fig. 6 Letter 6 – Letter 6 – From Viola Gollender to her mother
Photo taken from (<https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html>)

27/IX-45

Hello my dear mom! Hello from Moscow! Mommy 7 days ago I just turned 15. It's already 15! I can't believe in it. That's a lot! Of course, this day was as similar as usual, with no difference. In evening when i went to bed, i cried, I don't know why, ...

(then the sheet breaks off; the letter continues on the reverse side)

it will finally come! Mom, how do you look like, probably oldish. I cannot imagine you. Already forgot. I was little then - only 7 years old, and now I'm 15 .

I can't no longer imagine how it feels like to live with mother.

From the web, some information is available about the people involved in the letter. A girl named Viola Gollender wrote these letters to her mother, Ekaterina Gollender, who by that time had already been in Alzhir for eight years. Viola's father was the chief engineer during the construction of a tractor plant in Stalingrad. In 1936 he was arrested on charges of participation in a "counter-revolutionary Trotskyist organization", and in 1937 he was shot.

While becoming a teenager, Viola feels how distant the time was when she was with her mother. She eventually forgets how it feels. Another heartbreaking message for a mum who could not do anything else but notice how her daughter is drifting away from her.

Conclusion

Scholars who studied the conditions of women imprisoned in Gulags reported that the main topics of their accounts were "[...] arrests, inhumane labor and loss of health." (Fulkerson 2020: 4), at which must be included the even sadder page of the rapes and prostitution, as we presented in the first section of this article.

Our findings, though, highlight one more topic: the absence of children, which might be related to the deprivation of the maternal sense, mainly a specific feature of feminine camps. It is what Gabor called "the annihilation of the core of one's being" (Gabor 2019: 206)

Most of the women in Alzhir, and likely in any female camps, were mothers, because wives of men arrested. The letters presented in the section III of this article reveal that most of the women were struggling with a lack of information about their husbands or male family members who were arrested. As soon as correspondence was allowed in 1940, they could get in touch with their children, who were the so-called "secondary victims of the Great Terror" (Ilic 2017: 8).

This opening to correspondence made the camps seem more human, and probably enhanced the aim of prisoners to be freed and rejoin their children.

When addressing children, mothers avoid describing their real living conditions (I am ok, I will survive, "I'm glad you're well dressed" (Letter 3). It was a way to maintain the maternal caring instinct even from a distance. The living conditions of the children, deprived of both their parents, were not that easy: Some were lucky when their relatives (grandparents and uncles) took care of them, "I beg you, take the kids with you [...]" . I live with the only hope, that my relatives will not leave the children" (Letter 1). Otherwise they ended up in orphanages. The living conditions in those places were not too different from the ones experienced in the camps, as the report in letter 2 clearly displays: "hot borsch on the table, we couldn't touch it because it was too hot, after a few minutes they removed it and put hot porridge, children also could not touch and it was hard eaten.". In general, letters report the hard conditions of the times: dressing, ringworms, "There was nothing to eat" (Letter 2).

Whether kept in orphanages or by families, kids always missed their parents. One of the hardest points to deal with was the lack of information, even from their side. If they had the chance to keep in touch with their mothers, most of the time they had no information about fathers: "Don't you know where dad is? (Letter 4)", which sometimes followed the awfulness of the arrest "The scream was unbearable, there were a lot of children in the yard," (Letter 2)

Mothers must have felt their impotence in these cases, unable to give answers, unable to reassure their kids... and unable to intervene when they were treated badly by institutions or families.

On the other side, even the kids cared about their mothers “Mommy you wrote that you have no paper. mommy, I will send you” (Letter 4). “I’ll send you some books soon.” (Letter 5)

In general, the letters were a way to keep in touch with the “ancestral thirst of normality” (Gabor 2019:217). Just like any other prisoners, they “[...] continue to have a thirst for normality which is expressed in a thirst for home” (Gabor 2019:216).

Normality that was meant in taking care of the kids even from the tough condition of the imprisonment, but also by memories: “Remember, mommy, we went there with the kindergarten for the summer. And the next station will be Ilyinka, where we lived in the country house” (Letter 3). And normality that passed through fresh information about all the people left behind “Ilgin's mother works in Moscow, and Ilga studies in Moscow and travels by train back and forth every day. Vilik, the younger brother, lives in Bykovo, where he also goes to school. Their grandmother is alive, she lives with Vilik. The elder brother in the army.” (Letter 3). And through glimpses into everyday life: “I was called to the blackboard and I got an “excellent” grade, then we had a test in music, and I was graded as “excellent”. In German I am also an excellent student, and when I played, I was not afraid at all.” (Letter 5) “the girls were given new coats, new hats with earflaps, retuza and cloaks with galoshes, and some felt boots. And the boys were not given coats” (Letter 3). Similarly, the drawings of letters tried to give an idea of that everyday life: people, school, clothing.

In conclusion, correspondence was the only way the prisoners had to keep a link with normal life. The women in Alzhir, probably more than men, tried to keep acting as mums even from a distance. On the other side, kids, who suffered from the lack of parents, understood the suffering of the mothers, and they turned sympathetic with them, even trying to help them (Like in an overturned role play).

Whatever was done, from both sides, the connection between the mothers and their children was destined to fade.

Time is passing, and everything is changing “Mom, how do you look like, probably oldish. I cannot imagine you. Already forgot. I was little then - only 7 years old, and now I’m 15” (Letter 6). Kids are learning how to live without parents. “I can’t no longer imagine, how it feels like to live with mother.” (Letter 6)

Authors' contributions

Piero Ianniello and Aruzhan Bashenova conceived of the presented idea. Ianniello developed the idea, the theory, the structure and encouraged the investigation in the Russian material, which was carried out mostly by Basherova. Finally, both authors discussed the results and contributed to the final manuscript.

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

- Applebaum A. *Gulag: A History*. New York: Doubleday. – 2003. – 679 p.
- Dolovich S. "Creating the permanent prisoner". Ogletree CJ and Sarat A (eds) *Life without Parole: America's New Death*. New York: New York University Press. – 2012. – P. 96-137.
- Etkind A. *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press. – 2013. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/67557>.
- Forbes M. "The Forgotten Women of the Gulag", *The American Interest*, November 2020;
- Fulkerson L J. "Voice of Silence: Women Inmates' Perspective on Sexual Violence in the Soviet Gulag, 1936-1956", *Senior Projects*, Spring 2020;
- Fulkerson L J. "Voice of Silence: Women Inmates' Perspective on Sexual Violence in the Soviet Gulag, 1936-1956". *Senior Projects Spring*. – 2020. – 196 p. https://digitalcommons.bard.edu/senproj_s2020/196.
- Henry J. "Death-in-prison sentences: Overutilized and underscrutinized". In: Ogletree CJ and Sarat A (eds) *Life without Parole: America's New Death Penalty?* New York University Press. – 2012
- Ilic M. "Women's Experiences of 1937: Everyday Legacies of the Purges and the. – 2017.
- Great Terror in the Soviet Union", *Women's Experiences of Repression in the Soviet Union and Eastern Europe*. Routledge London;
- Keep J. "Recent Writing on Stalin's Gulag: An Overview", *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, – 1997. – Vol. 1. – N2.
- Octavian G. "Recreation of normality in the absurd space of deportations to the Siberian Gulags", *Vergentis*, July August 2019.
- Petkevich T. *Memoir of a Gulag Actress*. Translated by Joshua Rubenstein, Northern Illinois University Press. – 2010.
- Presser J., *Memoires als geschiedbron*, in: Winkler Prins Encyclopedie, 8 (1958).
- New edition in: *Uit het werk van J. Presser*, (1969).
- Sliva S.M. "On the meaning of life: A qualitative interpretive meta synthesis of the lived experience of life without parole". *Journal of Social Work*. – 2015. – N.15(5);
- Stepanova-Klyuchnikova G. E. (2003), *Kazakh ALZHIR, Association of Victims of Illegal Repression*. Available at the website: <https://vgulage.name/books/stepanova-kljuchnikova-g-e-kazahstanskij-alzhir/> (Last access: January 10, 2024);
- Taplin P. "Female prisoners of the Gulag", *Russia Beyond*, JULY 03 2014. Accessible at: *Female prisoners of the Gulag - Russia Beyond* (rbth.com) (Last access: November 10, 2023);
- Vannier M. "Normalizing Extreme Imprisonment: the Case of Life Without Parole in California", *Theoretical Criminology*, December. 2019;
- Vannier M. "The power of the pen: Prisoners' letters to explore extreme imprisonment", *Criminology & Criminal Justice*. – 2020. – N. 20(3).
- Villaume A. "'Life without parole' and 'virtual life sentences': Death sentences by any other name". *Contemporary Justice Review*. – 2005. – 8(3).
- Waters L. G. "Captive Body, Free Mind: Euphrosinia Kersnovskaia, the Gulag, and Art Under Oppression" *Student Publications*. 2017. 568. Accessible at: https://cupola.gettysburg.edu/student_scholarship/568 (Last access: November 10, 2023);
- Wilson T. B. "Sex, Pregnancy, and Power in the Late Stalinist Gulag," in *Journal of the History of Sexuality*. – 2015. – 24. – N. 2.

Zhanbossinova A. S., Zhandybayeva S. S., Kazbekova A. T. Ego-documents of the History of Political Terror in Kazakhstan. Vestnik of Saint Petersburg University. History, 2021. – Vol. 66. – Is. 3.
Zgustova M. Dressed for a Dance in the Snow: Women's Voices from the Gulag, Other Press. 2020

Institutional document

Operational order of the NKVD Agency of the USSR No. 00486 "On the operation to repress the wives and children of traitors to the motherland." August 15, 1937;

Operational order of the NKVD Agency of the USSR No. 00577 "On the liquidation of special departments in the ITL". May 21, 1949.

Websites

Gulag | Definition, History, Prison, & Facts | Britannica (Last access: December 14, 2023)

Хостинг отключен - PS.kz (museum-alzhir.kz) (Last access: December 14, 2023)

<https://e-history.kz/ru/news/show/6606> (Last access: January 26, 2024)

<https://maxim-nm.livejournal.com/445319.html> (Last access: January 26, 2024)

Пьеро Ианниелло, Аружан Башенова

Нью-Хейвен университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

АЛЖИРден келген хаттар

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – АЛЖИР лагеріндегі тұтқындардың эмоциялары туралы түсінік беру. АЛЖИР Кеңес одағы кезіндегі Қазақстандағы (Акмолинский лагерь' жен изменников Родины) Ақмолалық отанын сатқындар әйелдерінің мәжбүрлі еңбек лагері, Кеңес одағының тарихындағы трагедиялы Гулаг болды. Зерттеу тұтқындардың да, олардың балаларының да ағылшын тіліне алғаш рет аударылған хаттар жинағы арқылы жүзеге асырылады. Хаттар тұтқындардың отбасыларымен қарым-қатынас жасай алатын және еріксіз, зорлық-зомбылықпен айырылған аналық сезімдерін сақтай алатын жалғыз құрал болып табылады. Хаттар тұтқындардың да, ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалардың да көңіл-күйін, қажеттіліктерін, уайымдары мен үміттерін көрсетеді. Хаттарға қатысты пікірталас лагерьлерден тыс әлеммен қарым-қатынастың (тек 1940 жылдан бастап рұқсат етілген) түрмеде отырған әйелдер аңсаған қалыпты сезімді қайтару үшін жеткіліксіз болғанын көрсетеді.

Түйінді сөздер: Алжир; Гулагтар; әйелдер лагерлері; әйел тұтқындар; түрмеден байланыс.

Пьеро Ианниелло, Аружан Башенова

Университет Нью-Хейвена, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Письма из АЛЖИРа

Цель этой статьи – дать представление об эмоциях заключенных лагеря АЛЖИР (Акмолинский лагерь для жен изменников Родины, Акмолинский лагерь жен изменников Родины) в Казахстане в советское время. Во времена Советского Союза АЛЖИР был женским исправительно-трудовым лагерем, гулагом, который омрачил историю Советского Союза. Это исследование будет

проводиться на основе коллекции писем как от заключенных, так и от их детей, которые впервые переведены на английский язык. Письма представляют собой единственный инструмент, с помощью которого заключенные могли общаться со своими семьями и с помощью которого они могли сохранить свое материнское чувство, которого они были насильственно лишены. В письмах отражены настроения, нужды, тревоги и надежды как заключенных, так и детей, оставшихся без попечения родителей. Обсуждение писем показывает, что общения с миром за пределами лагерей (разрешенного только с 1940 года) было недостаточно, чтобы вернуть женщинам ощущение нормальности, к которому они стремились во время заключения.

Ключевые слова: АЛЖИР; ГУЛАГ; женские лагеря; женщины-заключенные; общение из тюрьмы.

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Пьеро Ианниелло – Нью-Хейвен университетінің итальян тілі және итальяндық мәдениетінің профессоры, Тоскана итальяндық кампусы, АҚШ.

Piero Ianniello – Professor of Italian language and Italian culture at the University of New Haven (USA, Italian Tuscany Campus).

Пьеро Ианниелло – профессор итальянского языка и итальянской культуры Университета Нью-Хейвена, кампус Итальянской Тосканы, США.

Башенова Аружан – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Сәтбаев к-сі, 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Bashenova Aruzhan – L.N. Gumilyov Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Satpayev str. 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Башенова Аружан – Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010008, Астана, Казахстан

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 03.20

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>

Научная статья

Колонизация Азиатской России в представлениях Г.Б. Валиханова (на материалах празднования 300-летнего юбилея присоединения Сибири)

Жанар Нуркина¹, Еркин Абиль², Жанна Мажитова³

¹ Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

² Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан

³ НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан

(E-mail: author.shanar77@mail.ru¹, zhanna013013@gmail.com³)

Аннотация. В статье раскрываются представления выдающегося военного, государственного и общественно-политического деятеля Султан-Газы Валиханова о широком спектре вопросов колонизации азиатских пространств силами Российской империи. На основании материалов юбилейных торжеств, посвящённых празднованию юбилейной даты присоединения Сибири к России, в подготовке и публикации которых Г. Валиханов принимал непосредственное участие, выявляются основные «площадки», каналы и способы трансляции проблемных вопросов инкорпорации восточных окраин в состав России: политики населения, штрафной колонизации, переселенческого дела, просвещения и образования, железнодорожного строительства. В процессе исследования установлено, что выбранный Г. Валихановым подход к организации структуры юбилейного издания, позволил выделить наиболее значимые проблемы, определившие логику включения восточных окраин в общеимперское пространство, а также представить в окончательном тексте вывод, в соответствии с которым юбилейные торжества, посвящённые знаковым историческим событиям, в частности присоединению Сибири к России, являются эффективным способом консолидации общественных и, прежде всего, региональных сил, позволяющих проявлять коммуникативное согласие в обсуждении обществом наиболее острых сибирских вопросов.

Ключевые слова: колонизация; Султан-Газы Валиханов; Сибирь; дискурс; юбилейные торжества; репрезентации.

Received 02.07.2024. Revised 27.07.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Nurkina Zh., Abil Ye., Mazhitova Zh. Colonization of Asian Russia in the Representations of G.B. Valikhanov (by the materials of the Celebration of the 300th Anniversary of the Accession of Siberia) // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 75-90. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>

Для цитирования:

Нуркина Ж., Аби́л Е., Мажитова Ж. Колонизация Азиатской России в представлениях Г.Б. Валиханова (на материалах празднования 300-летнего юбилея присоединения Сибири) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 75-90. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>

Введение

В истории Казахстана одной из актуальных проблем является изучение опыта культурной коммуникации и моделей взаимоотношений индигенного населения с представителями миграционного сегмента (крестьянами-переселенцами, колониальной администрацией) в контексте российских имперских практик встраивания периферийных регионов в общегосударственное пространство. Данный процесс был пролонгирован во времени, охватывая продолжительный хронологический отрезок XVIII–XIX вв. и сопровождался сложным и многоступенчатым переходом части коренного населения – казахского народа – от традиционного скотоводческого хозяйства к оседлому образу жизни, что влекло за собой важные социокультурные изменения. Продвижение русской оседлости в центрально-азиатский регион и распространение там аграрных отношений существенно корректировали образ жизни, сценарии экономического и социального поведения казахов в условиях распространения и влияния русской культуры, системы общественных отношений и форм хозяйственной деятельности. В колониационной системе координат важная функция принадлежала казахской национальной интеллигенции, мобилизуемой преимущественно из когорты степной аристократии. Вторая половина XIX – начало XX вв. характеризовалось активными темпами развития процесса формирования этнического самосознания и национально-культурной идентичности элитарных групп казахского общества, что было обусловлено, по крайней мере, двумя обстоятельствами. С одной стороны, продвижение Российской империи в степные регионы являлось фактором колониального присутствия, сопровождаемое доминированием и принуждением, что наиболее наглядно было выражено в практиках русификации коренных народов и их насильственной седентаризации, вызывавших крайне негативную и часто протестную реакцию образованной части казахского общества. С другой стороны, во второй половине XIX в. местная аристократия, столкнувшись с проблемой имущественного разорения, пыталась сохранить свой статус посредством продуктивных контактов и коллаборации с имперской бюрократией и российскими государственными структурами. Именно в этот период Россия постепенно превращается в государство полиэтнического типа, что стимулирует острую необходимость в конструировании такой модели имперского управления, в основе которой будут располагаться лояльное отношение к этническим элитам и стремление к сотрудничеству с аристократической частью казахского социума. С этой целью выстраивалась и образовательная политика России в колонизируемых регионах, позиционируемая как «образование для этнической аристократии» (Чуркин, 2020: 34-35), что в значительной мере способствовало созданию национальных кадров, вовлекаемых в управленческую, хозяйственную, культурную сферу деятельности России в периферийных её областях.

Общеизвестно, что через систему российского образования, аристократии, как Ч. Валиханов, А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, братья Х. и Д. Досмухамедовы, М. Жумабаев, М. Тынышпаев, Ш. Кудайбердиев и др., хорошо известны не только в России и Казахстане, но и за их пределами. Закончив кадетские корпуса и университеты,

представители родовых элит по возвращении на родину вовлекались в административную и экспертную деятельность Российской империи, занимали посты военачальников, выполняли сложную экспедиционную работу под эгидой РГО и его отделов, участвовали в общественно-политической жизни края, публикуясь на страницах региональной и общероссийской периодической печати.

К числу ярких представителей национальной казахской интеллигенции может быть отнесён и Султан-Газы Валиханов (1842–1909 гг.), получивший образование в Сибирском кадетском корпусе (1858 г.), после чего «был произведён в корнеты и назначен состоять в распоряжении генерал-губернатора Западной Сибири» (Быков, 1891: 258-259). Послужной список Г. Валиханова, хорошо знакомый и освоенный исследователями, наглядно отражает достаточно типичные этапы деятельности многих степных аристократов на российской службе: военно-дипломатические командировки с целью оказания влияния на непокорные племена по вступлению их в русское подданство; службу в казачьих полках Е.И.В. и Сибирском казачьем войске и т.д. (Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-3. Оп. 1. Д. 233. Л. 28-29).

Вместе с тем, в работах, посвящённых жизни и деятельности выходцев из национальной аристократической среды, недостаточно внимания уделяется общественно-политическим и научно-публицистическим усилиям казахской интеллигенции, их включённости в экспертную и аналитическую работу, направленную на изучение производительных сил и культурного потенциала степных областей в контексте российской колонизации второй половины XIX – начала XX вв. Императивом в разработке подобных сюжетов в биографии Г. Валиханова может послужить замечание дореволюционного автора П.В. Быкова, отметившего, что «Султан-Газы Валихан, интересуясь судьбами Востока, имеет много материалов по этой части, прекрасно знает положение дел в областях, населённых родным ему народом, и, между прочим, поместил недавно весьма дельную статью в «Новом времени» по вопросу о возможности переселения в Акмолинскую область жителей внутренних губерний России» (Быков, 1891: 259). Добавим, что членство Г. Валиханова в Русском географическом обществе по этнографическому отделу, в которое он вступил 4 ноября 1892 г. (История полувековой деятельности РГО, 1896: 16), а также публикации в российских журналах («Нива», «Новое время», «Порядок», «Голос») свидетельствуют о достаточно широком диапазоне и репертуаре деятельности этого представителя образованной части казахского общества. Благодаря усилиям С.В. Дмитриева, связанным с исследованием биографии Султан-Газы Валиханова, было убедительно доказано авторство Валиханова в составлении знаковой брошюры, приуроченной к празднованию 300-летнего юбилея присоединения Сибири к России (Дмитриев, 2013: 316-317).

Структура, комментарии и включённые в данный текст выступления видных общественно-политических деятелей и представителей власти, дают возможность выявить и охарактеризовать представления Г. Валиханова о колониальном процессе, в том числе и в отношении степных регионов. Симптоматично, что сам факт организующего участия Г. Валиханова в подобной акции позволяет предполагать, что выбранный им юбилейный формат репрезентации включения азиатских пространств в

общеемперское российское поле, в полной мере отвечал его взглядам и осознанию себя как российского государственного и общественного деятеля, что вполне подтверждает суждения современных историков, полагавших, что Г. Валиханов положительно оценивал развитие российско-казахстанских социально-экономических и культурных связей, призывая к их укреплению и расширению (Абуев, 2005: 139-144).

Методология, материалы и методы

Решение научно-исследовательских задач, связанных с раскрытием представлений Г. Валиханова о колониационном процессе, содержании и формах репрезентации юбилейного дискурса присоединения Сибири к России, направило авторов к использованию текста брошюры «300-летие Сибири. Празднование в Петербурге и Москве дня 26 октября 1581 года».

В методологическом отношении основные задачи и выводы статьи располагаются в поле «новой культурно-интеллектуальной истории», что обосновано признанием активной роли языка, текста и нарративных структур в конструировании исторической реальности, другими словами, дискурсивных практик, предполагающих существование единого концептуального пространства, формируемого текстом (Миньяр-Белоручева, 2015).

Особенность прочтения аккомодируемого материала определялась в работе современной источниковедческой ситуацией, которая предполагает относительную свободу исследователя в видовой классификации источника, его места в иерархии привлекаемого материала, а также способах интерпретации востребованных в работе текстов. В настоящей статье используемая в исследовании брошюра, авторство которой приписывается, в том числе, Г. Валиханову, позиционируется как эго-документ, отразивший интеллектуальную рефлексия выдающегося представителя казахской интеллигенции по поводу широкого спектра колониационных вопросов в Азиатской России.

Применение метода деконструкции дискурса, фиксируемого в эго-тексте, вкупе с традиционными методами исследования, позволило выявить не только представления автора и его коллег о колониационном процессе, но и обозначить основные тематические блоки, обсуждаемые заинтересованными лицами, социальный состав коммуницирующих, «площадки» репрезентации Сибири в общественно-политическом мнении, сходства и оппозиции во взглядах на текущую ситуацию и перспективы колонизации восточных окраин Российской империи.

Обсуждение и результаты

Тема репрезентаций представлений казахской интеллигенции о широком спектре вопросов колонизации Азиатской России, в том числе территорий Казахстана, является составляющей частью массивированного историографического подхода второй половины XIX – начала XXI в. Так, например, при обсуждении круга проблем аграрной колонизации

и распространения практик сельскохозяйственных отношений в Казахстане (Степном крае) сложились полярные точки зрения на причины, содержание и результаты включения степной ойкумены центрально-азиатского востока в российский имперский конструкт (Сулейменов, 1963); (Черников, 1966); (Таштемханова, 1994); (Шиловский, 2001); (Безвиконная, 2005).

В последние годы отчётливо наметилась тенденция, в соответствии с которой политика России в степных областях, в том числе в Казахстане, определяется термином «оборонительный экспансионизм». По констатации Майкла Ходарковского, «экспансия России на юг и восток являлась организованной и контролируемой, при этом сельскохозяйственная обработка новых земель..., превращение коренных народов в оседлых жителей и обращение в православное христианство – всё это стало рассматриваться как государственная необходимость и цивилизаторская миссия России» (Ходарковский, 2019: 10). Кроме того, в значительной части исследований отстаивается мысль об активном экономическом и политическом соперничестве Российской империи, Англии, Китая, Индии в Центральной Азии, что в условиях агрессии со стороны Джунгарского государства подтолкнуло казахов и северных киргизов к выбору российского подданства (Бекмаханова, 2015: 9); (Чуркин, Токмурзаев, 2019). В этой связи, заметное место в современных работах стало уделяться проблеме формирования и адаптации казахской национальной интеллигенции к новым условиям геополитической и культурной реальности XIX столетия, моделям сотрудничества российской имперской власти и степной аристократии (Мажитова, 2016); (Чуркин, 2020).

В историографии Казахстана одним из первых к образу Газы Валиханова и характеристике его общественно-политической и научной позиции обратился К. К. Абуев. В своем очерке «Султангазы Валиханов» (Абуев, 2005: 139-144) автор рассмотрел личность выдающегося деятеля в связи с его участием в борьбе казахов за землю в период эскалации переселенческого движения в Казахстан из внутренних губерний России в конце XIX – нач. XX вв. Для работ отечественных историков оказалось наиболее свойственным восполнение тех штрихов исторического портрета Валиханова, где он предстаёт не только в образе защитника жизненных устоев казахского народа, но и в качестве выдающегося учёного (Хафизова, 2015: 7-15). Описанная казахстанскими исследователями коммуникационная среда Г. Валиханова, в которую входили такие видные государственные и общественные деятели, как Шаймерден Кошегулов, будущий депутат Государственной Думы от Акмолинской области, видный мусульманский богослов Науан Хазрет, свидетельствует о том, что Гази Валиханов, много лет живя за пределами Степного края, не порвал связи со своей родиной, не растворился в чужой культурной среде, а напротив, все его интеллектуальные усилия были направлены на установление прочных связей между русской и казахской культурой. Так, в работах историков неоднократно отмечалась инициатива Г. Валиханова в организации Мусульманского благотворительного общества по оказанию помощи и содействию российским мусульманам, обучающимся в Санкт-Петербурге. Именно Газы Валиханов, по мнению исследователей, являясь влиятельным актором степной национальной аристократии, принял активное участие в досрочном освобождении из ссылки в

Березово известного мусульманского деятеля, видного богослова Наурызбая Таласова, более известного в степи как Науан Хазрет.

В целом можно констатировать, что исследовательский опыт и современные историографические практики открывают реальные перспективы перепрочтения индивидуальных и социальных биографий казахских интеллектуалов-подвижников, выявления их позиций и правомочий во взаимоотношениях с колониальной администрацией, а также интерпретации их уровня профессиональной компетентности в решении имперских управленческих задач второй половины XIX – нач. XX вв.

Результаты

Во второй половине XIX в. в результате серии либеральных реформ в России, знаковое место в ряду которых занимала отмена крепостного права, резко возросла миграционная мобильность населения черноземных областей Российской империи, что, наряду с аграрным кризисом, стимулировало массовое колонизационное движение в Западную Сибирь и Степной край. Территории Казахстана с 1870-х гг. стали одним из основных принимающих аграрных мигрантов регионов. В сложившихся условиях российские имперские власти стремились к конструированию административного пространства с учётом интересов как крестьян-переселенцев, так и местного населения, активно поддерживаемого представителями национальной аристократии. Более того, в своей политике на окраинах высшая российская бюрократия демонстрировала готовность к решению административных вопросов с привлечением квалифицированных, прошедших систему подготовки в военных и светских образовательных учреждениях, представителей местных элит, которые в силу своего статуса и финансовых возможностей быстрее приспосабливались к новым порядкам и принимали конвенции, предложенные колониальными властями. Хорошо известно, что наиболее сервильная часть казахской национальной интеллигенции принимала и разделяла позиции российской имперской власти в оценке социально-экономического потенциала казахских земель, в том числе и в аспекте аграрного освоения, что открывало для них реальные перспективы строительства карьеры и продвижения по службе в рамках российской системы управления.

Весьма показательным в данном отношении является участие Г. Валиханова в подготовке брошюры, посвящённой празднованию в Москве и Санкт-Петербурге 300-летнего юбилея присоединения Сибири к России. По замечанию А.В. Ремнёва, «в имперском сценарии сибирского юбилея превалировало не только утверждение заслуг России перед Сибирью, но и стремление увязать стихийное народное движение на восток с геополитическим обоснованием имперской «географии власти» (Ремнёв, 2007: 34-50).

Необходимо принимать во внимание, что к началу 1880-х гг. в карьере Г. Валиханова, проходившем в 1879–1881 гг. службу в учебном кавалерийском эскадроне, произошли важные изменения, которые, что отчасти подтверждается предварительными выводами С. Удербасовой, могли объясняться только его высоким социальным статусом. По её утверждению, служить в элитном подразделении был достоин только

выпускник Военной академии (Удербаета, 2014: 66). К этому следует добавить, что только статусному офицеру могли доверить миссию переводчика при хивинском хане и бухарском наследнике престола во время коронации Александра III. Примечательно, что упоминание об этом событии в жизни Г. Валиханова, исследователи сопровождают и соответствующими комментариями о неоднократных его командировках для сопровождения дипломатических посольств и деутаций на границы с Китаем (Удербаета, 2020: 25).

Можно констатировать, что уровень квалификации и подготовки к серьёзной научной работе у Г. Валиханова был достаточно высоким, что подкреплялось стремлением к рефлексии результатов колонизации азиатской периферии за долгосрочный хронологический промежуток.

Уже во вступительной статье к брошюре, редакционным коллективом, в составе которого заметная роль принадлежала Г. Валиханову, маркированы основные доводы в пользу необходимости проведения юбилейных торжеств.

Во-первых, формулируя необходимость сбора и систематизации материалов, посвящённых празднованию в Петербурге и Москве юбилейной даты присоединения Сибири к России, авторы-составители презентовали свою брошюру «как исторический памятник, прямо относящийся...к характеристике общественного отношения к событию» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 4).

Во-вторых, подчёркивается, что главным инициатором организации сибирского юбилея выступили выходцы из Сибири, увидевшие в предстоящих торжествах способ презентации и «продвижения» отдалённой окраины в российском обществе: «Тот интерес и то внимание, которое возникло в сибирских городах к юбилею показывает, что сибирское общество начало более внимательно относиться к своей исторической жизни, и исполнено некоторого сознания» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 3). В-третьих, значимым для составителей изначально являлся вопрос о дате проведения юбилея, что репрезентируется ими в противопоставлении двух событий – взятия Искера (26 октября 1581 г.) и донесения о нём московскому государю (1582 г.). Проблема датировки не случайно оказалась в центре внимания авторов, поскольку вписывалась в дискурс движущих сил завоевания Сибири, имела важное политическое значение и рассматривалась представителями интеллигенции, в том числе национальной, как способ манифестации либеральных взглядов на процесс инкорпорации окраин в общеимперское пространство (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 3). В-четвёртых, возможность проведения юбилейных мероприятий рассматривалась авторами брошюры в качестве «площадки» коммуникации и консолидации региональных (сибирских) общественных сил: «Не имея возможности устроить празднование пышное и торжественное, уроженцы Сибири, в Петербурге и Москве, решили собраться на обед и провести этот день вместе, обмениваясь чувствами и мыслями. Так как многие сибиряки в столицах не были знакомы между собой, собрать их частными извещениями было бы трудно...» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 4).

Важным элементом репрезентации Азиатской России в юбилейной брошюре является описание атмосферного фона праздничного обеда в Петербурге, посвящённого

300-летию присоединения Сибири. Составители, подчеркнув в преамбуле обширность восточной окраины империи, сочли адекватным упомянуть о массовости, статусности и торжественности мероприятия, в котором приняло участие более 200 человек: «Среди присутствующих виднелись генералы, профессора, доктора, студенты, уроженцы Сибири, учащиеся девицы, курсистки и дамы, которым Сибирь была близка по воспоминаниям. В обеде участвовали почти все члены комитета Общества Содействия промышленности и торговли» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 5). Символическая значимость юбилейного мероприятия оттенялась особым антуражем: «Большая зала была освещена электрическим светом. На сцене, убранной растениями, левая сторона которой состояла из елей и сосен, покрытых снегом, спускался большой электрический фонарь в виде солнца, освещающий золотой венок на спущенной занавеси с надписью «26 октября 1581–1881 г.»» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 5).

Основная часть текста, по логике авторов юбилейной брошюры, была составлена из застольных речей непосредственных участников обеда. В петербургской части программы составители выделили 11 выступлений, в которых были предметно озвучены ключевые темы колониального вопроса в связи с историческими обстоятельствами и современными задачами инкорпорации восточных окраин в состав империи.

Одной из значимых в выступлениях ораторов являлась тема Сибири как колонии / внутренней окраины Российской империи. Так, распорядитель торжественного обеда тайный советник Б.А. Милютин в своей речи, весьма характерной для общественно-политического дискурса 1880-х гг., высказал мысль о том, что с момента своего включения в состав России до 20-х гг. XIX в. Сибирь воспринималась как неотъемлемая часть общегосударственного пространства, однако с начала реформ М.М. Сперанского отдаленный регион стал котироваться в качестве колонии России, что проявилось в формах особого административного устройства и особых практиках управления в отношении окраинных территорий (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 6). О недопустимости представлений о Сибири как отдельной страны говорил на банкете и Г. Грацианский: «Сибирь – окраина по преимуществу русская, не имеющая преобладающего чуждого элемента. Все прошедшее Сибири русское, и хотя мы празднуем трехсотлетие, но по праву Сибирь должна считаться ровесницей России» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 14). Данные тезисы Б.А. Милютина и Г. Грацианского о Сибири как неотделимой части России и её естественно-географическом и ментальном продолжении, исключавшие любые проявления регионального сепаратизма, оказались существенно скорректированы в речах других видных сибиряков. В частности, председатель совета Покровского приходского попечительства К.П. Мейбаум подчеркнул, что многие сибиряки, в детстве вывезенные в Европейскую Россию, «лишены возможности служить своей родине» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 12). В этой связи, по словам оратора, цель обеда заключается «не в праздновании присоединения Сибири к России, а в объединении сибиряков в интересах развития края в промышленном, торговом и образовательном отношениях» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 12-13).

Несмотря на имевшиеся разногласия относительно статуса Сибири, большинство докладчиков сошлись во мнении о необходимости проведения гражданских реформ

в крае, в том числе и в аспекте организации земских учреждений и судопроизводства, аналогичного российскому (Н.М. Ядринцев, К.П. Мейбаум, Г. Шреер и др.) (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 13).

Центральное место в юбилейном дискурсе было отведено составителями национальному (инородческому) вопросу в Сибири, который тесно корреспондировал с другими значимыми сюжетами региональной действительности восточных окраин: переселенческим делом и просвещением. Общий дискуссионный тон был задан в речи ротмистра лейб-гвардии атаманского полка Газы Валиханова. Выскажем предположение, что Г. Валиханов, будучи одним из авторов юбилейной брошюры, вполне обоснованно счёл возможным и даже необходимым включить свои соображения в текст, выражая не только свою точку зрения, но и общую позицию казахской интеллигенции на колониционный процесс и алгоритмы решения национального вопроса в связи с переселенческим движением и административной политикой империи на юго-восточных рубежах страны. Основной пафос его речи заключался в «великом значении объединения, необходимого между киргизами (казахами) и другими сибирскими племенами с народностью русской» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 8). В своём выступлении Г. Валиханов косвенно затронул тему имперского оцентровывания отдалённой окраины посредством железнодорожного строительства и соединения, таким образом, европейской и азиатской частей России, тем самым дав понять, что железная дорога со временем сотрёт препятствия для межэтнической и межкультурной коммуникации всех групп и слоёв населения Сибири (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 8). Речь Г. Валиханова с призывом к объединению индигенных народов с русскими, далеко неоднозначно была воспринята в «застольном» сообществе, в том числе среди так называемых «охранителей», отстаивавших принцип «Россия для русских». Так, земский врач П.Н. Прохоров, в благих целях защиты и продвижения просвещения, высказывался в имперском тоне: «Мы, русские, на Востоке... являемся распространителями христианской цивилизации между инородцами...» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 9). Стоит обратить внимание, что национал-консервативные мотивы в банкетных речах присутствовали повсеместно, что наглядно демонстрировало ориенталистский и социал-дарвинистский взгляд российского общества на национальный вопрос в контексте решения колониционных задач. Вот лишь некоторые часто используемые риторические обороты в речах ораторов: «великое русское дело», «всё прошедшее Сибири русское» и т.д. (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 14-17).

Тем не менее, соображения Г. Валиханова о межкультурном взаимодействии и этническом сближении стимулировали не только шовинистические эскапады, но и понимание важности для распространения в азиатской части империи просветительских идей и ценностей образования. Наиболее наглядно данное настроение транслировалось в речах, в которых авторы отмечали решающую роль в преодолении сибирского абсентизма таких учреждений, как ЗСОИРГО (П.П. Семёнов), сибирского университета (Н.М. Ядринцев). Симптоматично, что если в ходе петербургского банкета упоминание университета носило эпизодический характер, то в рамках аналогичного собрания в

Москве этому учреждению было посвящено полностью несколько речей (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 21-23).

Отдельным сюжетом, включённым авторами в текст материалов о юбилейных торжествах, стал вопрос о Сибири как месте ссылки, что, по мнению многих ораторов, прямо и косвенно способствовало распространению в регионе таких пагубных явлений, как административный произвол и ограничение всех категорий населения в правах и свободах. Инициатором темы ссылки и каторги на торжественном обеде выступил Г. Фойницкий, заявивший в своей речи об отрицательном в нравственном влиянии этой меры на сибирское общество (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 11). В данной связи Г. Грацианский заметил, что взгляд на Сибирь и восточные окраины со стороны государства подобен представлению об этих землях как неприятельской, только что покорённой стране со своими особыми законами (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 14).

В более широком контексте тема соприкосновения ссылки и административного произвола получила развитие в московской части торжеств в речи русского купца, писателя и общественного деятеля Н.М. Чукмалдина, заявившего следующее: «Наше русское общество, во весь трёхсотлетний период существования Сибири, ошибочно думало, что Сибирь только «золотое дно» и делало историческую ошибку, ссылая туда массу преступников и мало обращая внимания на личные качества административного персонала, управлявшего Сибирью» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 19).

Следует отметить, что авторы материалов, в частности, Г. Валиханов, понимая ограниченность возможностей в рамках небольшой брошюры представить весь спектр мнений и тематических блоков, посвящённых реакции российского и сибирского общества на юбилейное событие, использовали специальные журналистские приёмы, направленные на формирование представлений читателя о значимости события.

Так, в описании торжественного обеда включена фраза, призванная подчеркнуть масштабность действия: «Долго не вставало из-за стола собравшееся общество; один за другим провозглашались различные тосты, и дружно поднимались бокалы во имя лучших надежд и стремлений громадной страны...» (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 22). Такой приём позволил авторам обозначить ряд важных проблем, не озвученных в ходе основной части заседания, но проговариваемых в отдельных тостах: за улучшение положения женщин в Сибири, за здоровье путешественников (исследователей) и тех, кто в дальний путь отправлялся вынужденно (переселенцев), за скорейшее осуществление проектов железной дороги, за школьных и гимназических учителей (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 22-23).

Не менее значимым представляется и стремление авторов рельефно обозначить заинтересованность в юбилейных торжествах и озабоченность сибирской тематикой максимально широкой аудитории, не участвовавшей по разным обстоятельствам в праздновании. Решить эту проблему удалось посредством публикации кратких поздравительных телеграмм и перепечатки фрагментов заметок, статей, фельетонов, присланных редакционными коллективами периодических изданий («Сибирь», «Сибирская газета», «Русские ведомости», «Московский телеграф», «Неделя»,

«Правительственный вестник» и др.); высказываний частных лиц, чья деятельность была тесно связана с регионом (Д.И. Менделеев, В.А. Арцимович, М.И. Венюков, Е.В. Богданович и др.); приветствий от городских общин (Хабаровск, Тюмень, Кяхта, Троицкосавск, Енисейск, Москва) (Празднование в Петербурге и Москве..., 1882: 15-35).

Заключение

Прочтение юбилейных материалов, в данном случае брошюры, посвящённой празднованию дня присоединения Сибири к России, в написании и издании которой активное участие принимал Г. Валиханов, открывает видимые перспективы для уточнения представлений казахской интеллигенции о колониационном процессе, а также возможных моделях трансляции собственных общественно-политических взглядов как способа понимания цели, задач, хода и результатов колонизации в длительной хронологической ретроспективе, в том числе и в контексте решения национального вопроса в Российской империи.

Речи, озвученные в рамках торжественного собрания в рецепции Г. Валиханова, позволили выявить основных акторов общесибирской интеллектуальной коммуникации, «площадки» и каналы репрезентации главных тематических сюжетов колонизации, дискуссионное напряжение в обсуждении вопросов, актуальных как для Сибири, так и для Российской империи.

Подход к организации структуры юбилейного издания, наглядно демонстрирует осознание авторами наиболее травматических проблем, связанных с инкорпорацией восточных окраин в общеимперское пространство: этнокультурной мозаичности населения периферии, что затрудняло встраивание коренных народов в российский социум, восприятия азиатских территорий как региона для урегулирования социальных и экономических трудностей в центре империи, что способствовало постоянной эскалации штрафной колонизации и плохо организованных переселений крестьянства.

Существенным следует признать и то, что в ходе подготовки материалов брошюры Г. Валиханову как одному из авторов удалось прочувствовать, осмыслить и представить в окончательном тексте два основных вывода: юбилейные торжества, посвящённые знаковым историческим событиям, в частности, присоединению Сибири к России, являются эффективным способом консолидации общественных и, прежде всего, региональных сил, позволяющих проявлять коммуникативное согласие в обсуждении обществом наиболее острых сибирских вопросов; в то же время, именно в общественном мнении явно присутствовала демаркационная линия, разделявшая представления о Сибири как о колонии и как об окраине России, что поддерживало неопределённость в принятии важнейших государственных решений и снижало продуктивность мер, направленных на освоение региона.

Вклад авторов

Нуркина Ж.Б. – обосновала концепцию и теоретико-методологические основы статьи; сбор историографического и источникового материала; сбор и систематизация данных;

подготовка модели статьи; проверка и решение вопросов, связанных с надежностью добытых сведений.

Абиль Е. – в равной степени участвовал в разработке идеи статьи; разработка методологии исследования; критический пересмотр содержания статьи; оформление библиографии и списка использованной литературы.

Мажитова Ж.С. – в равной степени вовлечена в постановку проблемы, анализ и систематизация полученных историографических данных; разработка дизайна исследования; редактирование и утверждение окончательного варианта статьи для публикации.

Авторы не заявили о конфликте интересов.

Список литературы

Абуев К.К. Султан-Газы Валиханов // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность: тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова / Под ред. А.П. Толочко. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – С. 139-144.

Безвизонная Е.В. Административно-правовая политика Российской империи в степных областях Западной Сибири в 20–60-х гг. XIX в. – Омск: Б.м., 2005. – 239 с.

Бекмаханова Н.Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв. – М., СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 240 с.

Быков П.В. Г. Валиханов. Биографический очерк // Нива. – 1891. – № 11. – С. 258-259.

Дмитриев С.В. Член Русского географического общества генерал султан Гази Валиханов // Страны и народы Востока. – 2013. – № 34. – С. 311-323.

История полувековой деятельности Императорского русского географического общества. 1845–1896. Ч. 3. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1896. – 1377 с.

Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии: монография. — М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. — 352 с.

Миньяр-Белоручева А.П. Типология исторического дискурса // Язык и текст. – 2015. – Т. 2. – № 2. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloroucheva.shtml> (дата обращения: 18.02.2023).

Празднование в Петербурге и Москве дня 26 октября 1581 года. – СПб.: Тип. Ф. Елеонского, 1882. – 42 с.

Ремнев А.В. 300-летие присоединения Сибири к России: в ожидании «нового исторического периода» // Культурологические исследования в Сибири. – 2007. – № 1. – С. 34-50.

Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начале XX века (1867–1904 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – 411 с.

Таштемханова Р.М. Переселенческая деревня и ее взаимосвязи с казахским аулом во второй половине XIX – начале XX века (на материалах Семиреченской области): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1994. – 28 с.

Удербаетова С.К. Казахские чиновники Туркестанского края. – Алматы, 2020. – 200 с. Удербаетова С.К. Почётнейший Ордынец, кадровый офицер российской армии, казахский чиновник Алатавского округа Гази Булатович Валиханов // Материалы международной научной

конференции «Социальные и культурные практики Евразии в имперском пространстве». – Усть-Каменогорск, 2014. – С. 63-70.

Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII – XIX веках. – Нур-Султан, 2019. – 476 с.

Ходарковский М. Степные рубежи России. Как создавалась колониальная империя. 1500–1800. – М.: Новое литературное обозрение, 2019. – 352 с.

Черников В.С. Крестьянская колонизация Северного Казахстана в конце XIX – начале XX века и ее социально-экономические последствия: дис. ... канд. ист. наук. – М., 1966. – 215 с.

Чуркин М.К. Образовательное пространство Степного края как фактор научной и общественно-политической коммуникации казахской интеллигенции середины XIX – начала XX вв. // Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-24», посвященной 185-летию Шокана Уалиханова. В 4 т. – Кокчетав. – Т. 1. – 2020. – С. 32-38.

Чуркин М.К., Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края: общественно-политический дискурс и имперские практики второй половины XIX – начала XX вв. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2019. – 261 с.

Шиловский М.В. К вопросу о колониальном положении Сибири в составе русского государства // Европейские исследования в Сибири. – Томск: Изд-во ТГУ, 2001. – Вып. 3. – С. 11-16.

Жанар Нуркина, Еркін Әбіл, Жанна Мажитова

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

КеАҚ «Астана медицина университеті», Астана, Қазақстан

Ғ.Б. Уәлиханов жазбаларындағы Азиялық Ресейді отарлау мәселесі (Сібірдің қосылуына 300 жыл – мерейтой материалдары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада көрнекті әскери, мемлекеттік және қоғамдық-саяси қайраткер Сұлтанғазы Уәлихановтың Ресей империясының күшімен Азия кеңістігін отарлау мәселелерінің кең ауқымы туралы идеялары қарастырылады. Сібірдің Ресейге қосылуының 300 жылдығын атап өтуге арналған мерейтойлық материалдарды дайындау мен жариялауға Ғ. Уәлиханов тікелей қатысқан, яғни шығыс шеттерін Ресейге қосудың проблемалық мәселелерін: халық саясаты, айыппұл негізінде отарлау, қоныс аудару, оқу-ағарту және білім беру, теміржол құрылысы сынды басты «платформаларды», хабар тарату әдістері мен арналарын анықталған. Зерттеу барысында Ғ. Уәлиханов таңдаған мерейтойлық басылым құрылымын ұйымдастыруға деген көзқарасы оның шығыс шеттерін империялық кеңістікке қосу қисынын, аса маңызды проблемаларды анықтауға мүмкіндік беретінін танығаны айқындалады, сондай-ақ, қорытынды мәтінде маңызды тарихи оқиғаларға, атап айтқанда, Сібірді Ресейге қосуға арналған мерейтойлық жиында қоғамның ең өзекті сібір мәселелерін талқылау кезінде коммуникативтік келісім алуға мүмкіндік беретін әлеуметтік және ең алдымен өңірлік күштерді шоғырландырудың тиімді тәсілі болып табылатын қорытынды ұсынылады.

Түйін сөздер: отарлау; Сұлтан-Ғазы Уәлиханов; Сібір; дискурс; мерейтой; өкілдік.

Zhanar Nurkina, Yerkin Abil, Zhanna Mazhitova

E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

Akhmet Baitursynuly Kostanai Regional University, Kostanai, Kazakhstan

JSC «Astana Medical University», Astana, Kazakhstan

**Colonization of Asian Russia in the Representations of G.B. Valikhanov
(on the materials of the Celebration dedicated to the 300th Anniversary
of the Accession of Siberia)**

Abstract. The article reveals the views of the outstanding military, statesman and socio-political figure Sultan-Gaza Valikhanov on a wide range of issues of the colonization of Asian spaces by the forces of the Russian Empire. Based on the materials of the anniversary celebrations dedicated to the celebration of the 300th anniversary of the annexation of Siberia to Russia, in the preparation and publication of which G. Valikhanov was directly involved, the main «platforms», channels and ways of broadcasting problematic issues of the incorporation of the eastern outskirts into Russia are identified: the politics of the population, penal colonization, resettlement, enlightenment and education, railway construction. In the course of the study, it was established that the approach chosen by G. Valikhanov to organize the structure of the anniversary edition made it possible to identify the most significant problems that determined the logic of including the eastern outskirts in the general imperial space, and also to present in the final text of the conclusion, according to which the anniversary celebrations dedicated to significant historical events, in particular the annexation of Siberia to Russia, are an effective way of consolidating public and, above all, regional forces, allowing them to show communicative agreement in the discussion of the most pressing Siberian issues by society.

Keywords: colonization; Sultan-Gazy Valikhanov; Siberia; discourse; anniversary celebrations; representations.

References

Abuev K.K. Sultan-Gazy Valihanov [Sultan-Gazi Valikhanov] // Stepnoj kraj Evrazii: Istoriko-kul'turnye vzaimodejstviya i sovremennost'. Tezisy dokladov i soobshchenij IV mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 170-letiyu G.N. Potanina i Ch.Ch. Valihanova [The Steppe Region of Eurasia: Historical and cultural interactions and modernity. Abstracts of reports and reports of the IV International Scientific conference dedicated to the 170th anniversary of G.N. Potanin and Ch.Ch. Valikhanov]. (Omsk, 2005, p. 139-144) [In Russian].

Bezvikkonnaya E.V. Administrativno-pravovaya politika Rossijskoj imperii v stepnyh oblastyah Zapadnoj Sibiri v 20–60-h gg. XIX v. [Administrative and legal policy of the Russian Empire in the steppe regions of Western Siberia in the 20–60s. XIX century]. (Omsk, 2005, 239 p.) [In Russian].

Bekmahanova N.E. Prisoedinenie Central'noj Azii v Rossijskoj imperii v XVIII–XIX vv. [Accession of Central Asia to the Russian Empire in the XVIII–XIX centuries]. (Moscow, Saint Petersburg, 2015, 240 p.) [In Russian].

Bykov P.V. G. Valihanov. Biograficheskij ocherk [G. Valikhanov. Biographical sketch], Niva [Niva], 11, 258-259 (1891) [In Russian].

Dmitriev S.V. Chlen Russkogo geograficheskogo obshchestva general sultan Gazi Valihanov [Member of the Russian Geographical Society General Sultan Gazi Valikhanov], *Strany i narody Vostoka* [The countries and peoples of the East], 34, 311-323 (2013) [In Russian].

Istoriya poluvekovoy deyatel'nosti Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. 1845–1896. Ch. 3 [History of half a century of activity of the Imperial Russian Geographical Society. 1845–1896. Part 3]. (Saint Petersburg, 1896, 1377 p.) [In Russian].

Mazhitova Zh.S. Institut biev: podhody i interpretacii v rossijskoj i kazahstanskoj istoriografii. Monografiya [Biy Institute: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography. Monograph]. (Moscow, 2015, 352 p.) [In Russian].

Min'yar-Belorucheveva A.P. Tipologiya istoricheskogo diskursa [Typology of historical discourse], *Yazyk i tekst* [Language and text], 2(2) (2015). URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloroucheva.shtml> (data obrashcheniya: 18.02.2023) [In Russian].

Prazdnovanie v Peterburge i Moskve dnya 26 oktyabrya 1581 goda [Celebration in St. Petersburg and Moscow of the day of October 26, 1581]. (Saint Petersburg, 1882, 42 p.) [In Russian].

Remnev A.V. 300-letie prisoedineniya Sibiri k Rossii: v ozhidanii «novogo istoricheskogo perioda» [300th anniversary of the annexation of Siberia to Russia: in anticipation of a «new historical period»], *Kul'turologicheskie issledovaniya v Sibiri* [Cultural studies in Siberia], 1, 34-50 (2007). [In Russian].

Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX – nachale XX veka (1867–1904 gg.) [The agrarian issue in Kazakhstan in the last third of the 19th – early 20th centuries (1867–1904)]. (Alma-Ata, 1963, 411 p.) [In Russian].

Tashtemhanova R.M. Pereselencheskaya derevnya i ee vzaimosvyazi s kazahskim aulom vo vtoroj polovine XIX – nachale XX veka (na materialah Semirechenskoj oblasti) [The resettlement village and its relationship with the Kazakh aul in the second half of the 19th – early 20th centuries (on the materials of the Semirechensk region)]: avtoref. dis. ... kand. hist. scie.]. (Almaty, 1994, 28 p.) [In Russian].

Uderbaeva S.K. Kazahskie chinovniki Turkestanskogo kraja [Kazakh officials of the Turkestan region]. (Almaty, 2020, 200 p.) [In Russian].

Uderbaeva S.K. Pochyotnejshij Ordynec, kadrovyy oficer rossijskoj armii, kazahskij chinovnik Alatau'skogo okruga Gazi Bulatovich Valihanov [Honorary Horde, career officer of the Russian army, Kazakh official of the Alatau district Gazi Bulatovich Valikhanov]. (Ust'-Kamenogorsk, 2014, 63-70) [In Russian].

Hafizova K.Sh. Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII – XIX vekah [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the XVIII – XIX centuries]. (Nur-Sultan, 2019, 476 p.) [In Russian].

Hodarkovskij M. Stepnye rubezhi Rossii. Kak sozdavalas' kolonial'naya imperiya. 1500–1800 [Steppe frontiers of Russia. How was the colonial empire created. 1500–1800]. (Moscow, 2019, 352 p.) [In Russian].

Chernikov V.S. Krest'yanskaya kolonizaciya Severnogo Kazahstana v konce XIX – nachale XX veka i ee social'no-ekonomicheskie posledstviya [Peasant colonization of Northern Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries and its socio-economic consequences: thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences]. (Moscow, 1966, 215 p.) [In Russian].

Churkin M.K. Obrazovatel'noe prostranstvo Stepnogo kraja kak faktor nauchnoj i obshchestvenno-politicheskoy kommunikacii kazahskoj intelligencii serediny XIX – nachala XX vv. [Educational space of the Steppe region as a factor of scientific and socio-political communication of the Kazakh intelligentsia in the mid-19th Moscow, early 20th centuries]. (Kokchetav, 2020, p. 32-38) [In Russian].

Churkin M.K., Tokmurzaev B.S. Agrarnaya kolonizaciya Stepnogo kraia: obshchestvenno-politicheskij diskurs i imperskie praktiki vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv [Agrarian colonization of the Steppe region: socio-political discourse and imperial practices in the second half of the 19th – early 20th centuries]. (Omsk, 2019, 261 p.) [In Russian].

Shilovskij M.V. K voprosu o kolonial'nom polozhenii Sibiri v sostave russkogo gosudarstva [On the question of the colonial position of Siberia as part of the Russian state], Evropejskie issledovaniya v Sibiri [Eurasian Studies in Siberia]. (Tomsk, 2001, p. 11-16) [In Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Нуркина Жанар Базарбайқызы – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан.

Nurkina Zhanar Bazarbaevna – Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan, E.A. Buketov Karaganda University, Universitetskaya str. 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan.

Нуркина Жанар Базарбаевна – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан.

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Тәуелсіздік көшесі, 118, 110000, Қостанай, Қазақстан.

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, professor, Akhmet Baitursynuly Kostanai Regional University, Tauelsizdik str. 118, 110000, Kostanay, Kazakhstan.

Аби́ль Еркін Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, ул. Тәуелсіздік, 118, 110000, Костанай, Казахстан.

Мажитова Жанна Сабитбековна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Астана медицина университеті» КЕАҚ, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Бейбітшілік көшесі, 49а, 010000, Астана, Қазақстан.

Mazhitova Zhanna Sabitbekovna – Doctor of Historical Sciences, professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences «Astana Medical University», Beibitshilik str, 49a, 010000, Astana, Kazakhstan.

Мажитова Жанна Сабитбековна – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных наук НАО «Медицинский университет Астана», ул. Бейбитшилик, 49а, 010000, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 03.20

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-91-111>

Пионерские лагеря как форма организации культурно-оздоровительного досуга детей в 1954-1964 гг. (на материалах Карагандинской области)

Зауреш Сактаганова¹ , Диана Шапагатова^{*2}

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

(E-mail: ¹zauresh63@mail.ru, ²tasdi.com@mail.ru)

Аннотация. В статье рассматривается многогранная функциональность пионерских лагерей, организованных на территории Центрального Казахстана. Важной составляющей воспитательного вектора социальной политики советского государства была продуманность культурно-досуговой жизни детей. Важным инструментом осуществления данной функции как раз и были пионерские организации, сфокусированные на формировании у юных пионеров самостоятельности, креативности, социализированности. В процессе реализации этих задач происходил синтез деятельности школы и пионерской организации, в котором первая выступала в качестве реализатора образовательной составляющей, а пионерская организация – идеологически-воспитательной. В результате такого взаимодополнения происходило формирование поколения советских детей, способных в будущем в полной мере соответствовать пропагандируемому образу «homo soveticus» («человека советского»), способного в перспективе стать фундаментом строящегося социализма. Основной целью пионерских организаций было воспитание в детях коллективизма, взаимопомощи в учебе, в трудовой деятельности и в выполнении общественных работ в равной степени. Именно пионерское движение стало основополагающим катализатором становления пионерлагерей как учреждений, созданных для организации летнего оздоровительного отдыха юных пионеров с обязательным включением элементов идеологического воспитания.

Ключевые слова: история советского детства в Казахстане; пионерские лагеря Центрального Казахстана; культурно-досуговая жизнь.

Received 21.05.2024. Revised 05.06.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Saktaganova Z. Shapagatova D. Pioneer camps as a form of organizing cultural and recreational leisure for children in 1954-1964. (based on the materials of the Karaganda region) // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies– 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 91-111. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-91-111>

Для цитирования:

Сактаганова З., Шапагатова Д. Пионерские лагеря как форма организации культурно-оздоровительно-го досуга детей в 1954-1964 гг. (на материалах Карагандинской области) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 91-111. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-91-111>

Введение

В Советском Союзе одной из ведущих задач в направлении оздоровления подрастающего поколения была организация летнего детского отдыха. Одним из решений данной задачи было создание пионерских лагерей, обеспечивавших летний досуг практически всех советских учеников. Для сезонного отдыха в пионерлагере было необходимо приобрести путевку. На предприятиях их либо выделяли бесплатно, либо родители оплачивали часть стоимости путевки. Причем государство регулировало данные вопросы через профсоюзы предприятий. Это было принципиальным отличием летнего детского досуга в советское время от отдыха в современных, как правило, частных детских лагерях. Изучение истории формирования системы организации каникулярного времени детей в советский период с целью восстановления/внедрения опыта массового лагерного досуга в современной практике является актуальным в связи с недостаточностью культурно-досуговых летних детских учреждений.

Советские пионерлагеря – воспитательно-оздоровительные учреждения, в которых размещались школьники возраста от 7 до 15 лет во время летних (как правило) каникул. Лагеря были организованы органами народного образования, здравоохранения, физкультуры и спорта, промышленными предприятиями, профсоюзными организациями, совхозами и колхозами. Из прибывших в лагерь детей создавались пионерские дружины, функционировали различные творческие кружки, проводились спортивные игры, соревнования, вожатые набирались из числа студентов-комсомольцев (членов Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи).

Целью данной статьи является изучение системы функционирования пионерских лагерей как формы организации детского досуга в центрально-казахстанском регионе в период сер. 1950-сер. 1960-х гг. Для реализации поставленной цели нами обозначены следующие исследовательские задачи: определить положительные и отрицательные стороны опыта пребывания детей в пионерлагерях, охарактеризовать бытовые условия их нахождения в лагерях, проанализировать количественные показатели работавших лагерей с учетом охвата детей.

История пионерлагерей Советского Союза берет свое начало в 1922 г. с создания пионерской организации. Юные пионеры, проживавшие в городах, отправлялись чаще всего в загородные лагеря, где они могли жить в палатках, проводить большое время на свежем воздухе, а также привлечь в ряды пионеров детей сельской местности. В подобных лагерях школьники в большей степени не столько отдыхали, сколько работали. В связи с чем в 1924 г. советской властью было принято решение уделить большее внимание заботе о здоровье подрастающего поколения, и пионерские лагеря были преобразованы в оздоровительные.

Теперь основной задачей культурно-досуговых детских учреждений стало возвращение родителям после летних каникул «оздоровившегося» ребенка, что подтверждалось прибавкой в весе (за этим следили очень строго – взвешивали детей в день приезда и в день отъезда, поскольку в 1920-х – 1930-х гг. относительно полноценное питание детей было определенной проблемой). В 1925 г. нормой прибавки веса считался 1 килограмм в

неделю на одного школьника. Позже в 1930-х гг. к отдыху на свежем воздухе и акцентам на «усиленное» питание детей прибавились спортивные игры, представлявшие собой детские «военные учения». Даже во время Великой Отечественной войны функционирование советских детских лагерей не прекращалось (в них размещали детей-сирот, детей с ослабленным здоровьем и др.).

Обсуждение

По данной проблеме можно выделить несколько групп исследований: зарубежных авторов; советских ученых и современных отечественных исследователей. К первой группе относятся монографии, диссертации, научные публикации европейских, американских, российских и других зарубежных авторов, посвященные изучению истории организации культурно-досуговой жизни советских детей. Среди зарубежных исследователей следует выделить Келли К. (Келли, 2003), Куприянова Б. (Куріяннов, 2018), Ромашову М.В. (Ромашова, 2006), Сальникову А.А. (Сальникова, 2007), коллектив авторов: Смирницкий А.Е., Старикова Н.В., Шуршикова А.В., Нартымов Д.М. (Смирницкий и др., 2023) и др.

В советский период ученые уделяли особое внимание организации детского досуга: Львов К.И., Родин А.Ф. (Львов и др., 1928), Хотилевская Л. В. (Хотилевская, 1950), Крупская Н.К. (Крупская, 1959), Балясная Л.К. (Балясная, 1962), Федулова А.В. (Федулова, 1979), Розенберг А.Я. (Розенберг, 1982) и др.

Третья группа трудов современных казахстанских авторов содержит как научные статьи по проблеме исследования, так и мемуарные публикации, отражающие детские воспоминания очевидцев реализации на практике культурно-досуговых оздоровительных мероприятий в рамках детской социальной политики. Карагандинские исследователи (Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К.) изучали оздоровительные кампании для детей Карагандинской области в дни школьных каникул в годы войны, а также их воздействие на здоровье детей в сложных условиях военного времени (Сактаганова, 2021). Михайлов А. является автором статьи «Лагерное поколение Кайнара», в которой проанализировал различия между пионерлагерями советского периода и современными детскими учреждениями (Михайлов, 2019). О работе пионерлагерей, которые располагались в Северном Казахстане («Волна», «Берёзка», «Юный машиностроитель», «Серебряный бор», «Юный железнодорожник», «Весна», «Юный автомобилист», «Золотая осень»), рассказывается в публикации Дробышевой Л. (Дробышева, 2022).

Таким образом, история функционирования советских пионерских лагерей нашла свое отражение в российской, советской и отечественной историографии. Достаточное большое количество теоретических работ, раскрывающих структуру лагерей, систему их работы, условия проживания детей, общие вопросы организации культурно-досуговой жизни советских детей написаны педагогами, культурологами и др. Большую ценность имеют публицистические статьи, авторы которых в детском возрасте отдыхали в пионерских лагерях и поделились своими воспоминаниями.

Методология, методы и материалы

В процессе исследования поставленной проблемы был применен синтез нескольких основных теоретических подходов в изучении истории детства — социального, педагогического и исторического. Использование этих подходов в совокупности позволяет в полной мере отразить положительные и отрицательные стороны функционирования пионерлагерей в изучаемый период на основе воспоминаний и неопубликованных ранее архивных материалов.

В ходе написания данной статьи в качестве конкретных познавательных средств были использованы методы исторического исследования: сравнительный анализ использовался для выявления сходств и различий жизни в пионерских лагерях (на основе воспоминаний очевидцев, которые проводили летний отдых в разных лагерях), для уточнения причинно-следственных связей в организации культурно-оздоровительных учреждений в разных регионах Казахстана, это позволило сравнить их с показателями по Карагандинской области (основываясь на сравнении данных по охвату детей, количеству пионерлагерей); методы историко-типологический и историко-системный применялись с целью анализа и систематизации архивных материалов; метод исторического моделирования (ретроспективный) был использован с целью воссоздания картины детского досуга в пионерских лагерях на основе воспоминаний жителей Карагандинской области.

Данная публикация основана на архивных документах из фондов Государственного архива Карагандинской области – 469 («Карагандинский областной отдел народного образования»), 1188 («Исполком Железнодорожного совета депутатов трудящихся г. Караганды»). В данных фондах содержится информация о результатах проверок пионерских лагерей, охвате детей и кадровом составе воспитателей. На основе архивных материалов сделана попытка реконструкции работы пионерлагерей, условий проживания, распорядка дня, распределения обязанностей между работниками, организации детского досуга. Изучение архивных источников 1692 фонда Центрального Государственного архива Республики Казахстан позволило сравнить количественные и качественные показатели лагерей Карагандинского региона с другими областями.

Также в качестве источников по истории советских пионерских лагерей были использованы воспоминания жителей города Караганды. Они позволили (при сопоставлении их с делопроизводственными материалами из архивов) отразить работу лагерей изнутри, организацию досуговой жизни детей, бытовые условия, взаимоотношения между пионерами и другие аспекты функционирования этих учреждений.

Результаты

В 1954 г. органами народного образования республики с помощью партийных, профсоюзных и комсомольских органов был организован летний оздоровительный отдых детей Карагандинского региона: в загородных пионерских лагерях отдыхало

более 61500 учащихся, 50144 учащихся участвовало в летних походах и экскурсиях, 33108 детей было охвачено разнообразной работой в городских пионерских лагерях и школьных оздоровительных площадках. (Государственный архив Карагандинской области (ГАКО) Ф. 469. Оп. 2. Д. 76. Л. 6).

Старшие школьники отдыхали в домах отдыха и санаториях, проводили каникулярное время на стадионах, в клубах. Согласно этим показателям, в регионе около 150 тысяч юных пионеров проводили лето в лагерях, что объяснялось организацией такого отдыха на государственном уровне, достаточно доступной для большинства населения, возможностью приобрести путевку, заинтересованностью детей и еще рядом других причин.

Рассмотрим в таблицах 1-3 данные по количеству лагерей и охвату пионерскими лагерями разных типов детей по Казахской ССР в целом и по Карагандинской области, в частности.

Таблица 1. Количество пионерских лагерей и отдохавших в них детей по регионам Казахской ССР. Лето 1954 г. (Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 1692. Оп. 1. Д. 2561. Л. 2).

Наименование региона		г. Алма-Ата	Алма-Атинская	Акмолинская	Восточно- Казахстанская	Западно- Казахстанская	Карагандинская	Северо- Казахстанская	Южно- Казахстанская	Всего по республике
Виды лагерей										
Загородные пионерские лагеря	Число лагерей	14	10	13	45	14	20	16	24	287
	%	4,9	3,5	4,5	15,8	4,9	7	5,7	8,4	100
	Охват	7793	532	2369	8576	2619	6818	2730	5892	55071
	%	14,2	0,9	4,3	15,6	4,8	12,4	4,9	10,1	100
Городские пионерские лагеря	Число лагерей	33	2	11	3	5	6	-	6	100
	%	33	2	11	3	5	6	-	6	100
	Охват	6940	64	2833	430	892	843	-	536	19894
	%	34,9	0,3	14,2	2,2	4,5	4,2	-	2,7	100
Пионерские лагеря дет- ских домов	Число лагерей	1	5	7	6	14	5	9	10	105
	%	0,9	4,8	6,7	5,7	13,3	4,8	8,6	9,5	100
	Охват	80	667	906	657	1054	894	919	943	10080
	%	0,8	6,6	8,9	6,5	10,5	8,9	9,1	9,4	100

В Таблице 1 отражены данные по количеству пионерских лагерей в Казахстане в разрезе областей (в таблице указаны наиболее крупные регионы, в последнем столбце указано общее число лагерей и охват детей по всей республике). В 1954 г. больше всего загородных лагерей было организовано в Восточно-Казахстанской области – почти 16% от числа лагерей по всему Казахстану. Меньше всего их было в Алма-Атинской области – 10, в г. Алма-Ате было зафиксировано 14. По охвату детей этими же лагерями разница была значительной: в Алма-Атинской области было охвачено детей на 7261 меньше, чем пионерлагерями города. Это говорит о большей обеспеченности городских детей отдыхом, организованным за пределами города, в отличие от школьников области. Это было обусловлено целым рядом причин: практически все сельские дети в летний период были заняты работой в домашнем хозяйстве (выпас и уход за скотом, прополка и полив в огороде и т. д.), поэтому выехать из дома на три недели дети зачастую не имели возможности, кроме того, уровень зарплат сельчан был в 50-60-х гг. был значительно ниже, чем у городских жителей, поэтому не все сельские семьи могли позволить себе отправить детей в лагерь (даже при небольшой стоимости за путевки), и потребность отдыха на свежем воздухе была важна именно для городских детей.

Наибольшее число городских пионерлагерей по стране функционировало в Алма-Ате, их было 33, с охватом почти 35% от числа детей, охваченных летним отдыхом по Казахстану. Вторым регионом по организации каникулярного отдыха школьников городскими лагерями была Акмолинская область, охватившая чуть больше 14% от числа всех отдохнувших детей, размещенных в 11 лагерях. Показатели этих двух регионов являлись самыми крупными в 1954 г. по организации культурно-досуговой жизни городских детей. Это позволяет сделать вывод о том, что большее внимание уделялось обеспечению организованным отдыхом в пионерлагерях детей г. Алма-Аты (который являлся столицей КССР) и Акмолинской области (являвшейся регионом республиканского значения).

Отдельно существовала категория пионерских лагерей, подведомственных детским домам. Всего в Казахстане в 1954 г. их было 105. Наибольшее количество лагерей, предусмотренных для размещения детдомовцев во время сезонного отдыха, было зафиксировано в Западно-Казахстанской области (их было 14). Меньше всего – в Карагандинской и Алма-Атинской областях (в каждой из которых было 5 пионерлагерей), а также в г. Алма-Ате (1 лагерь). Несмотря на одинаковое число учреждений детского отдыха в указанных областях, контингент значительно отличался: карагандинские пионерлагеря разместили 894 человека, а алма-атинские – 667. На территории Карагандинского региона в целом численность детей-сирот была выше, чем в Алма-Атинской области, вследствие чего образовывалась проблема размещения этих детей на время летних каникул. Так как большое число карагандинских детдомовцев располагалось всего в 5 лагерях, это позволяет сделать вывод о том, что в Карагандинской области справлялись хуже с обеспечением детей-сирот пионерскими лагерями.

Больше всего пионерских лагерей в Карагандинском регионе было именно загородных (их было 20, с охватом 6818 детей), городских и детдомовских было меньше (6 лагерей с охватом 843 ребенка и 5 лагерей и 894 ребенка соответственно). Несмотря на то, что

меньше всего было пионерлагерей, функционировавших при детских домах, в 1954 г. ими было охвачено на 51 ребенка больше, чем городскими. Это является подтверждением того факта, что детдомовцы были приоритетной категорией детей, нуждавшихся в обеспечении культурно-оздоровительными учреждениями для проведения летнего отдыха.

В этот период наблюдается тенденция создания большего количества загородных пионерлагерей, что говорит о приоритетной направленности на оздоровление подрастающего поколения, так как загородные лагеря преимущественно организовывались близ рек или озер, чаще всего имели свое подсобное хозяйство (самообеспечение качественными продуктами питания), большую часть времени дети проводили на свежем воздухе. Отдельно выделена категория пионерских лагерей детских домов, что говорит об обособлении государством «детдомовцев» от «домашних» детей.

Таблица 2. Сводка по пионерским лагерям Карагандинской области, 1954 г. (ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 2561. ЛЛ. 3, 9, 25)

Виды лагерей		Число пионерлагерей	%	Охват детей за лето во всех сменах	%	В т.ч. учащихся 8-9 кл. средних школ	%	Число работников			
								Всего	%	В т.ч. педагогов и вожатых	%
1.	Загородные пионерские лагеря - всего	18	60	6760	77,2	22	22,9	406	76,2	179	74,6
В т.ч. организованные	районными, городскими, областными и др. комитетами профсоюзов, советами профсоюзов	16	53,3	6702	76,5	22	22,9	395	74,1	175	72,9
	исполкомами Советов	2	6,7	58	0,7	-	-	11	2,1	4	1,7
2.	Городские пионерские лагеря	6	20	843	9,6	30	31,3	41	7,7	23	9,6
3.	Пионерские лагеря детских домов	6	20	1153	13,2	44	45,8	86	16,1	38	15,8
ИТОГО		30	100	8756	100	96	100	533	100	240	100

В Карагандинской области в 1954 г. функционировали все виды пионерлагерей: загородные, городские, лагеря, находящиеся в ведомстве детских домов. Первые были организованы для пионеров и школьников в возрасте 7-15 лет включительно районными (городскими) отделами народного образования, райкомами (горкомами) комсомола и профсоюзными организациями. Загородные пионерские лагеря были организованы профсоюзными комитетами предприятий: завкомами, рабкомами, шахткомами, постройкомами, рабочкомами, месткомами, районными, городскими, областными, краевыми, республиканскими, центральными комитетами профсоюзов, советами профсоюзов, а также исполнительными комитетами Советов. По показателям, представленным в Таблице 2, видно, что больше всего детей отдыхали в загородных лагерях – 77,2% от общего числа охваченных отдыхом в пионерлагерях области. Учащихся 8-9 классов средних школ обслужено было больше в пионерлагерях детских домов, что объясняется отсутствием у них семей и, как следствие, невозможностью самостоятельно организовать летний досуг.

Быт и культурную жизнь детей обеспечивали работники: повара, физруки, педагоги, пионервожатые, воспитатели и другие. Большая часть нагрузки ложилась на педагогический состав, они могли быть перегружены количеством подопечных детей. Так, согласно данным Таблицы 2, на 6760 детей, находящихся в загородных пионерских лагерях, приходилось 179 педагогов и пионервожатых, почти 38 детей на 1 педработника за все лето. В городских лагерях на 843 ребенка приходилось всего 23 работника, почти 37 детей на 1 педработника лагеря, в пионерлагерях детских домов наблюдалась почти такая же картина: на 1153 обслуженных ребенка – 38 педработников, что означало нагрузку в 30 детей на 1 педагога – пионервожатого или воспитателя.

Одним из главных направлений социальной политики, связанной с детьми, была организация культурно-оздоровительных мероприятий разного рода: функционирование пионерлагерей, организация туристических походов, функционирование оздоровительных летних площадок и т.д. В соответствии с постановлением № 265 Совета Министров Казахской ССР от 4 мая 1957 г. «Об организации летнего отдыха детей в 1957 г.» и в соответствии с приказом №115 Министра просвещения от 15 мая 1957 г. летними оздоровительными мероприятиями по республике охвачено 171718 человек. При плановом задании 35700 (100%) человек в лагерях Министерства просвещения отдыхало 52748 (148%); при плановом задании 71800 (100%) человек в лагерях различных хозяйственных организаций и ведомств отдыхало 58332 (81%); при плановом задании 26100 (100%) человек в экскурсии и туристские походы было вовлечено 40869 (157%). Согласно этим данным зафиксировано перевыполнение плана по вовлечению детей в экскурсии, туристские походы и организации летнего отдыха в лагерях Министерства просвещения. В лагерях хозяйственных организаций и ведомств, наоборот, было невыполнение плана по заполняемости. Такая разница в показателях может объясняться тем, что экскурсии и походы было реализовать проще, чем летний отдых в пионерлагере как с финансовой, так и с организационной точки зрения. Причиной разницы наполняемости пионерлагерей Министерства просвещения и лагерей хозяйственных организаций могло быть то, что работники просветительской сферы

чаще всего отправляли своих детей проводить лето именно в пионерлагерях (учителя сами нередко ездили подрабатывать воспитателями в лагеря и брали своих детей с собой в лагеря; возможно, что профсоюзы учителей давали больше возможности для отдыха детей педагогов и др. причины), а работники других сфер могли организовать отдых для своих детей иначе: детей отправляли к родственникам (в деревню к бабушкам, тетям и др.), совместные летние поездки/отдых, либо дети на летних каникулах оставались дома.

Таблица 3. Охват детей летними оздоровительными мероприятиями в 1957 г. (ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 3045. Л. 55)

Наименование региона		Алма-Атинская	Акмолинская	Восточно- Казахстанская	Западно- Казахстанская	Карагандинская	Северо- Казахстанская	Южно- Казахстанская	Всего по республике
Виды лагерей									
Загородные лагеря отделов народного образования	Число лагерей	8	11	11	8	6	14	16	158
	%	5	7	7	5,1	3,8	8,9	10,1	100
	Охват	1206	885	1153	872	470	1723	2600	20511
	%	5,9	4,3	5,6	4,2	0,2	8,4	12,7	100
Загородные лагеря профсоюзов	Число лагерей	1	5	18	-	20	7	10	123
	%	0,8	4,1	14,6	-	16,3	5,7	8,1	100
	Охват	274	2151	7099	-	11900	3048	5640	58332
	%	0,1	3,7	12,2	-	20,4	5,2	9,7	100
Городские лагеря	Число лагерей	11	7	15	43	31	-	1	162
	%	6,8	4,3	9,3	26,5	19,1	-	0,6	100
	Охват	1410	1148	2100	7054	4225	2500	858	32237
	%	4,4	3,6	6,5	21,9	13,9	7,8	2,7	100
Колхоз- ные и сов- хозные лагеря	Число лагерей	-	8	4	-	9	4	3	58
	%	-	13,8	6,9	-	15,5	6,9	5,2	100
	Охват	-	515	282	-	2000	953	1250	10390
	%	-	5	2,7	-	19,2	9,2	12	100

Итого	Число лагерей	20	33	51	51	66	33	30	524
	%	3,8%	6,3%	9,7%	9,7%	12,6%	6,3%	5,7%	100%
	Охват	2890	4939	11214	7926	18595	8949	11305	125968
	%	2,3%	3,9%	8,9%	6,3%	14,8%	7,1%	9%	100%

В 1957 г. в Карагандинской области функционировало 66 пионерских лагерей (12,6% от 100% общереспубликанского показателя), обслуживавших 18595 детей (14,8%), что было самым большим показателем по республике по сравнению с другими областями. В Южно-Казахстанской области в 1957 г. насчитывалось 16 загородных пионерлагерей отделов народного образования с охватом детей 2600 человек, что составляет 12,7 % от общереспубликанского охвата детей летним отдыхом. Загородных лагерей больше всего было в Северо-Казахстанской, Восточно-Казахстанской и Акмолинской областях, что связано с особенностями природно-климатических условий данных регионов: богатая разнообразием флоры и фауны лесостепная зона, наличие почти всех видов ландшафта (степи, каньоны, леса, горы и др.), большое количество водоемов и др. Это способствовало расположению пионерлагерей в благоприятных условиях для обслуживания детей, в первую очередь, с точки зрения оздоровления, во-вторых, с целью развития и применения знаний о природе, приобретенных в школе, на практике. Специфика регионов позволяла организовывать именно загородные пионерские лагеря практически в любом месте. По охвату детей летним отдыхом Северо-Казахстанская область опередила Восточно-Казахстанскую и Акмолинскую области на 2,8% и 4,1% соответственно, что говорит о большей возможности/потребности в организации летнего оздоровительного отдыха именно в этом регионе. В Западно-Казахстанской области зафиксировано отсутствие загородных лагерей профсоюзов, колхозных и совхозных лагерей, в Алма-Атинской области отсутствовали лагеря, организованные колхозами и совхозами. Данные факты говорят о том, что в указанных регионах дети имели возможность провести лето в загородных лагерях отделов народного образования и в городских лагерях, а в Алма-Атинской области еще и в загородных лагерях профсоюзов.

В Карагандинском регионе в 1957 г. большую долю составляли загородные лагеря профсоюзов – 20 пионерлагерей из 123 (16,3%) по всей республике находились здесь. В данной индустриальной области была налажена достаточно системная работа по выделению средств на путевки для детского отдыха, которые предоставлялись работникам либо частично оплаченные, либо полностью. По данным Таблиц 1 и 3 за период с 1954 г. по 1957 г. зафиксирован рост количества пионерлагерей в Карагандинской области: если в 1954 г. загородных пионерлагерей всего было 18, то в 1957 г. их стало 26 (6 лагерей отделов народного образования и 20 лагерей профсоюзов). 12370 детей было обслужено в 1957 г., что почти в два раза больше, чем посетило загородные пионерские лагеря детей в 1954 г. – 6760. Это говорит о росте количества самих лагерей и распространении заинтересованности среди детей в проведении летнего отдыха именно в лагере. Число пионерских лагерей профсоюзов превышало число лагерей народного образования в связи с тем, что Карагандинский регион всегда характеризовался большим числом промышленных предприятий, каждый из которых посредством профсоюзов мог обеспечивать/финансировать (частично или полностью)

летний отдых детей своих работников.

Пионерские лагеря в области функционировали исключительно летом. Школьники отдыхали в три смены (каждая из которых длилась три недели): первая в июне, вторая в июле, и третья в августе. Процесс размещения в пионерлагерь начинался с того, что родители привозили детей в специальный пункт отправки, где, согласно спискам, юные пионеры рассаживались в автобусы и организованной колонной в сопровождении ГАИ отправлялись в определенный лагерь. По прибытию учеников разделяли на отряды по возрастному принципу: в первом отряде были самые взрослые ребята, в последнем (десятом – двенадцатом) — самые младшие. Деления детей по половому признаку не было, отряды всегда были смешанными. Каждый отряд, как правило, занимал отдельный корпус, приращелении девочек и мальчиков из одного отряда размещали в разных палатах корпуса. Вожатые и воспитатели, которыми чаще всего были студенты педагогических институтов или учителя, выполняли надзорную функцию. Каждый отряд имел свое название, которое выбиралось детьми на отрядном собрании, выбирали звучные имена: «Альбатрос», «Бригантина», «Вымпел» и др. Отличительными атрибутами каждого отряда были также девиз и речёвки (рифмованный текст, «кричалка», которую отряды речетативом исполняли при маршировке на линейку, в столовую и т.п.), и которые отряды придумывали сами или заучивали готовые.

В лагерной повседневности форма одежды была свободной, (в отличие от Всесоюзной детской здравницы «Артека», где всем выдавали ежедневную парадную пионерскую форму): областные пионерлагеря не могли позволить себе такую «роскошь» – выдачу формы детям. На линейку или на пионерский костер зачастую необходимо было надевать парадную форму (белая рубашка, пионерский галстук). Лагерь представлял собой маленькую модель идеального советского общества, где, по возможности, все было унифицировано и все должны были подчиняться одному расписанию, одному порядку и одним правилам. День в пионерском лагере начинался с утренней «побудки» (сигнал к пробуждению). О начале нового дня оповещал горнист (см. Рисунок 1). Он же давал сигнал о сборе на линейку, о походе в столовую, об отбое. Распорядок дня в лагере строго соблюдался: ранний подъем, зарядка, линейка, завтрак, уборка территории,

досуговые мероприятия (различные конкурсы, смотры), обед, дневной сон, полдник, прогулка, ужин и свободное время.

Рисунок 1. Горнисты оповещают детей о подъеме в пионерском лагере «Металлург», г. Караганда, 1958 г. (Центральный Государственный архив кино-фотодокументов и звукозаписи. Ф. 540. № 2-48422).

После ужина отбой наступал не сразу, у детей была возможность поиграть, потанцевать

или поучаствовать в проведении пионерского костра. Они были в зависимости от отмечаемого события обычными, если дети собирались вокруг небольшого костра попеть, пообщаться и один раз в смену большой «Костер». Большой костер зажигался накануне завершения сезона, в конце смены, он мог быть до трех и более метров высоты. Это мероприятие так и называлось «Костер», длилось допоздна, до глубокой ночи как прощание пионеров с летней лагерной сменой.

Популярными в ночное/предутреннее время в пионерлагерях была военно-патриотическая игра «Зарница», суть которой заключалась в разделении школьников на две противостоящие команды. В процессе этой военной игры дети ориентировались по карте на местности (в лесу, лугах и т.п.), искали знамя и должны были обезвредить отряд противника. В «Зарницу» дети играли с большим энтузиазмом, ее ждали, романтика ночной/ранней побудки, неизвестные задания, самостоятельность в выполнении поставленной цели, как правило, без воспитателей вызывала большой интерес. Но день и время проведения «Зарницы» вожатые держали в тайне, и это всегда было неожиданно для детей, и тем интереснее она казалась.

Еще одним любимым и обязательным развлечением юных пионеров был День Нептуна. В этот день мероприятие проводилось на открытом водоеме/бассейне, все отдыхающие ребята обливали друг друга и вожатых водой, устраивался праздник, проводились игры и состязания в честь визита почетных гостей — Нептуна и его свиты. Затем следовало массовое купание, которое в обычные дни в лагере проводилось строго по времени и по отрядам.

В 1970-1980-х гг. в Советском Союзе отдых в пионерских лагерях стал не только самым популярным, но и массовым видом детского летнего каникулярного времяпрепровождения. За эти годы по всему СССР в летний период пионерлагеря посетили до 45% от общего количества учеников, большая часть которых с большой теплотой вспоминали о своем детстве, выделяя летние каникулы, проведенные в пионерлагере. Функционировали разные типы пионерских лагерей — загородные, санаторные и оздоровительные, спортивные и туристические, профильные (юных техников, натуралистов, геологов), лагеря пионерского и комсомольского актива. Для старшеклассников организовывались лагеря труда и отдыха, а в школах — лагеря дневного пребывания, где находились только днем, без ночевки.

В Советском Союзе существовали лагеря, в которых побывать мечтал каждый школьник. К ним относились Всесоюзные пионерские лагеря «Артек» (который располагался в Крыму) и «Орленок» (находившийся в Краснодарском крае). Провести летние каникулы именно в этих лагерях для всех ребят считалось честью, отбор проводился жесткий: в них отдыхали лучшие из лучших — отличники, победители всесоюзных детских конкурсов и т.п. От каждой области в «Артек» и «Орленок» отправлялось ограниченное количество детей, причем отбор осуществлялся достаточно закрыто, и никакого открытого конкурса среди желающих или претендентов не было. Нередко в эти лагеря отправлялись дети партийной или советской номенклатуры, но даже для них также существовали четкие критерии отбора, как и для всех: дети должны были очень хорошо учиться, быть пионерами-активистами и т.п.

Непосредственно о событиях, происходивших в казахстанских областных пионер-

лагерях, позволяют узнать материалы интервью когда-то отдыхавших в них детей. Как вспоминал житель города Караганды Р.М. Жумашев: За дисциплиной в лагере следили воспитатели, в их обязанности входил контроль за выполнением распорядка дня. А организацией интересного досуга занимались пионервожатые. В лагере еще были физруки, с которыми дети выходили на зарядку, играли в футбол, волейбол и другие спортивные игры <...> Кормили разнообразно, несколько раз в день: завтрак, полдник, обед, перекус после «тихого» часа, ужин. <...> Если кто-то из детей заболел или травмировался, то мог обратиться к медработнику, которого всегда можно было найти в медпункте. (Жумашев, 2024) Согласно материалам интервью с Жумашевым Р.М., в изучаемый период в пионерских лагерях, помимо пионервожатых (основной задачей которых была организация различных культурных мероприятий), были и воспитатели, в чьи функции входил присмотр за детьми: контроль за своевременным подъемом, приемами пищи, соблюдением выполнения необходимых гигиенических процедур и других бытовых вопросов. Коллектив работников пионерских лагерей состоял из: директора, заместителя директора, медицинского работника, физрука, пионервожатых, воспитателей, кухонного работника, сторожа. Все из перечисленных, кроме пионервожатых и воспитателей, жили в отдельном здании от детских корпусов, либо уезжали в ближайший населенный пункт, если они там жили, а в лагерь приезжали на работу. Пионервожатые и воспитатели жили в одном здании с детьми, но в специально отведенных комнатах для обеспечения безопасности, осуществления контроля за детьми и в ночное время.

Пионеры, в силу возраста, нуждались в выражении своих ярких эмоций, что, иногда шло в разрез со строгой дисциплиной и порядком в лагере. Как рассказывал Р.М. Жумашев: «...ночью, конечно, могли подшутить друг над другом. Пока все спали (вожатые и воспитатели) мазали друг друга (спящих ребят) зубной пастой, чтобы нас не заметили. Наутро вместе со всеми удивлялись тому, кто мог это сделать». С ностальгией о беспечном детском времени говорит Рымбек Муратович. Еще одним светлым воспоминанием для детей был поход на близлежащую реку как награда за соблюдение дисциплины и выполнение определенных задач: с такой радостью, рассказывал интервьюируемый, мы стали собираться на речку, как только нам вожатые об этом сказали. До сих пор с теплом вспоминаю эти моменты. Рымбек Муратович посещал пионерлагерь не только в детском возрасте, но и уже в качестве воспитателя. «В лагере из рядов комсомольцев выбирали пионервожатых и воспитателей. Обязанности у них были разные: вожатые отвечали за культурно-досуговую составляющую детского сезона, а воспитатели следили за качеством бытовых условий детей», – вспоминал Жумашев Р.М. (Жумашев, 2024)

Г.И. Тасылбаева вспоминала: «Путевку в пионерлагерь маме выделил профсоюз. Правда, не знаю, бесплатно она досталась или только частично оплачена. Мы тогда жили в Семипалатинской области, и в лагере я была именно там, близ села Баженова. Сам пионерлагерь располагался на острове. Хорошо это запомнила, так как добирались туда на катере. Это осталось в детской памяти как одно из самых ярких впечатлений того периода детства. Время, проведенное в лагере, вспоминаю с теплотой. Помню, что

были разные кружки по интересам: художественный (где ребята могли лепить, вырезать, мастерить разные поделки), театральный, чтецов, музыкальный, рисование и т.п. Пионеров, хорошо читавших стихотворения, целенаправленно готовили для выступлений на запланированных культурных мероприятиях, которые проводились в лагере. Мне очень нравилось с наизусть выученными стихами, с поставленной интонацией выступать на сцене перед ребятами, чувствовала себя в тот момент настоящей артисткой», – с трепетом вспоминала Галина Ивановна. Результаты труда, приложенного участниками таких досуговых кружков, всегда освещались тем или иным образом: музыкальные, театральные номера показывали на сцене перед всем лагерем; организовывали выставки поделок, созданных детьми своими руками. «Каждый ребенок чувствовал себя значимым и имел возможность продемонстрировать свой талант». (Тасылбаева, 2024)

В своих воспоминаниях Л. Дробышева рассказывала о своем детстве, проведенном в пионерлагере города Петропавловска: «Золотая осень» — пионерлагерь завода им. Куйбышева, с детства любимый, родной, который навсегда остался в сердце. «Я не знаю, в каком году он был образован, но знаю точно, что это один из старейших (а, может быть, самый старый) лагерей области. Там в конце 1940-х гг. отдыхала моя мама», – пишет Дробышева Л., вспоминая свое детство, проведенное в пионерском лагере. Первоначально корпуса петропавловского пионерлагеря строили из огромных круглых брёвен. Позже, уже в 60-х, построили новые, тоже деревянные, с открытыми верандами вдоль всего здания, которые были украшены резными перилами. В старых корпусах были узел связи, библиотека, камера хранения и другие хозяйственные службы. Во второй половине 1970-х гг. на территории пионерлагеря возвели три двухэтажных кирпичных корпуса, бассейн, заменили старые аттракционы на новые. Дробышева Л. вспоминает: «Путёвки в лагерь стоили сущие копейки или их и вовсе давали бесплатно. Ребятам так нравилось здесь отдыхать, что некоторые упрашивали своих родителей взять путёвки на два или на все три сезона. Об отдыхе в «Золотой осени» можно писать очень много. Прогулки, походы с ночёвкой в палатках, игра «Зарница», спортивные мероприятия, конкурсы, концерты, выставки цветов и поделок из природного материала, купание в Ишиме и прогулки на катере, кино и танцы по вечерам, а в конце сезона – огромный, прощальный костёр и обязательная фотография отряда на память». (Дробышева, 2022)

Провести летний отдых в пионерском лагере стремились многие школьники. Ребят привлекало то, что досуг был организован настолько насыщенно, что дети едва успевали заметить, как сезон подходил к концу, и уже наступало время отправляться обратно домой. Именно такая форма организации детского летнего отдыха была популярна как среди подрастающего поколения, так и среди их родителей, которые хотели не просто чем-то занять своих чад в летний период, но сделать это еще и с пользой.

Таким образом, можно выделить положительные черты лагерного отдыха:

- дешевизна, поскольку путевки чаще всего оплачивались частично или полностью профсоюзами;

- доступность и равенство, одинаковое положение детей, ведь в пионерлагерях в одних и тех же условиях находились вместе дети разных социальных категорий населения – учителей и врачей, простых рабочих и передовиков производства, партийных работников

и советских, хозяйственных руководителей и др.;

- единственная и наиболее массовая возможность организованного детского отдыха в силу закрытости СССР – «железного занавеса» – у родителей не было возможности вывозить детей на отдых за рубеж; а многие функционировавшие дома отдыха и санатории внутри страны были рассчитаны только на взрослый контингент и не принимали отдыхающих с детьми;

- достаточная безопасность (за детьми осуществлялся системный контроль; не было массовых чрезвычайных происшествий; зафиксированных фактов детского насилия, педофилии, негативных девиаций со стороны педагогического коллектива и обслуживающего персонала. Даже с учетом отсутствия доступа к такой информации, слухи в обществе просочились бы, но факты такого рода отсутствовали/ были крайне редкими из-за достаточно тщательного отбора работников лагерей);

- оздоровление, практически все время дети проводили на свежем воздухе, за городом, вблизи достаточно безопасных для купания водоемов (редкие случаи утопления детей в лагерях были, но эти факты так тщательно разбирались в партийных и советских органах, а виновные жестко наказывались); своевременное питание, правильный режим дня;

- взаимодействие с воспитателями и с креативными молодыми вожатыми (которые были студентами-педагогами, чаще всего находящимися на педагогической практике), которые обеспечивали детей интересным досугом и были для них в качестве старших товарищей;

- творческое развитие (у юных пионеров была возможность самовыражения посредством участия в кружках по интересам: музыкальные – песни, танцы; художественные – чтение стихов, театральные постановки; рукодельные – дети могли мастерить поделки из разных доступных материалов);

- дисциплинированность (строгое соблюдение четко просчитанного распорядка дня, включающего как необходимые бытовые занятия, так и ежедневное свободное время, в течение 2-3 часов дети могли самоорганизовать свой досуг);

- трудовое воспитание (обязательными были уборка комнат, их убирали сами дети в день своего дежурства в палате, общие коридоры в корпусах мыли уборщицы. Также ребята убирали территории своих корпусов, осуществляли трудовые десанты, например, сбор хвороста на костер и т.п.);

- всесторонне развитие в каникулярное время (физическое, эмоциональное, творческое, психологическое (дисциплинированность способствовала снижению количества стрессов и, как следствие, формированию здоровой детской психики);

- развитие таких черт характера, как коллективизм, умение социализироваться, общаться, заводить новых друзей и дружить, эмпатия, поскольку, находясь вдали от своих родителей и членов семьи, детям нередко приходилось помогать друг другу, в том числе, и в случаях, когда процесс социализации для кого-то оказывался проблемой и т.п.

Организация работы пионерский лагерей – это сложный процесс, который не всегда происходил с идеальным соблюдением всех норм и правил по разным причинам. Об этом свидетельствуют архивные документы, содержащие материалы проверок различных

комиссий, следивших за качеством работы пионерлагерей. Так, на территории Карагандинской области функционирование пионерских лагерей контролировалось комиссиями обл-, гор- и районо. В ходе проверок было установлено, что отдельные детские оздоровительные учреждения Карагандинского региона недостаточно были оборудованы мебелью, постельными принадлежностями, различными настольными играми и спортивным инвентарем, не всегда и не везде обеспечивалось нормальное питание детей, ощущался недостаток свежих овощей, фруктов, ягод, особенно в первую смену (в июне). В некоторых пионерских лагерях воспитательная работа строилась неинтересно и сводилась к проведению однообразных массовых мероприятий. Слабо была развернута работа кружков (технических, натуралистических и других), физкультурная работа, художественное воспитание: дети не привлекались к общественно-полезному труду. В ряде городских пионерских лагерей отмечалось недостаточное содержание политико-массовой и культурной работы с детьми (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 76. Л. 5).

К причинам неудовлетворительно организованной работы пионерлагерей относились некачественный подбор и подготовка кадров для пионерских лагерей, особенно воспитателей и руководителей кружков из числа учителей; несвоевременное проведение семинаров с ними; отсутствие надлежащего контроля за работой руководителей, воспитателей и пионерских вожатых лагерей, вследствие чего в ряде областей имело место нарушение внутреннего распорядка лагерей. Согласно материалам отчетов по проверке функционирования пионерлагерей комиссией облгайгороно, было установлено, что обозначенные недостатки отделами народного образования допускались также из-за отсутствия должного контакта в их работе с комсомольскими, профсоюзными, хозяйственными организациями и комитетами физкультуры и спорта (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 76. Л. 6).

Заключение

Пионерские лагеря были главной составляющей реализации оздоровительной политики советского государства, направленной на подготовку здорового подрастающего поколения. Так, в Советском Союзе к организации детского летнего досуга на государственном уровне пришли еще 1920-х гг., в результате чего в этот период возникла сеть детских досугово-оздоровительных учреждений. Самые первые лагеря отдыха представляли собой пионерские отряды, которые были организованы по месту жительства, либо при крупных предприятиях. Школьники, сложившимся составом, отправлялись в пионерлагерь, организованный на один летний сезон. Вожатые в таких лагерях были постоянными. Во время отдыха ребята должны были оказывать помощь сельским жителям, просвещать сельских детей с целью агитации в пионерские ряды. Одним из главных достижений в направлении организации правильного летнего детского отдыха стал «Артек» – Всесоюзная детская здравница нового типа. Первоначально советские пионерлагеря размещали в своих стенах детей подросткового возраста (11-13 лет), что позволяло большому количеству учеников провести свой летний досуг вне дома с пользой для собственного здоровья. Во всем СССР было создано более 1 тысячи

пионерлагерей и более 1,5 тысяч выездных загородных детских садов и яслей.

Карагандинский регион в сер. 1950-х – 1960-х гг. занимал лидирующие места в республике по организации летнего детского досуга оздоровительной направленности, а именно отдых в пионерских лагерях. К примеру, в 1954 г. Карагандинская область была третьей по числу загородных пионерлагерей и охвату детей в них, второй по количеству городских лагерей (наравне с Южно-Казахстанской областью), в 1957 г. – лидировала по числу загородных пионерских лагерей профсоюзов, что объяснялось большим количеством промышленных предприятий в области, обеспечивавших детей своих работников возможностью провести лето в пионерлагере.

Несмотря на позитивные статистические показатели по охвату детей, жизнь в пионерлагере имела разные стороны, как позитивные, так и негативные. К «плюсам» пребывания в пионерском лагере можно отнести дисциплинированность, способствующую соблюдению порядка; установленный распорядок питания, благодаря которому большая часть детей возвращалась домой, прибавив в весе, что фиксировалось медицинским работником лагеря (в 50-60-х гг. в советский период у большинства детей, как правило, не возникало проблем с излишним весом в силу невысокого уровня жизни и, соответственно, качественного питания в семье). Недобор же веса являлся проблемным вопросом для руководства всего лагеря. К положительным сторонам пребывания детей в лагере также можно отнести ежедневные игры на свежем воздухе, поход к речке, при наличии соответствующих условий, что, безусловно, влияло на детей с точки зрения оздоровления организма. Но в таком излишнем контроле за жизнью детей были и «минусы». К примеру, недостаточное количество свободного времени, которое дети могли бы использовать по собственному желанию, отдаленность от родителей (не все родители имели возможность навещать своих детей в пионерлагере), чрезмерная загруженность мероприятиями идейно-патриотического характера, иногда излишняя формализация, идеологизация проводимых мероприятий для детей, низкий уровень бытовых условий (недостаточная оснащенность необходимыми предметами быта, мебелью), неблагоприятные санитарно-гигиенические условия и др.

Форма организации летнего детского отдыха – пионерский лагерь – сохранилась до сих пор, но в меньших масштабах, отсутствие пионерских организаций привело и в смене названий (сегодня они носят названия летний лагерь, пришкольный лагерь и т.п.). В связи с тем, что на сегодняшний день организация массовой и доступной для многих культурно-досуговой жизни детей остается одним из ключевых моментов в формировании подрастающего поколения. Применение положительного опыта функционирования разных видов организации культурно-оздоровительной жизни детей в советский период, и трансформация его в условиях реального времени является актуальной проблемой для развивающегося казахстанского сообщества.

Вклад авторов.

Сактаганова З.Г. – генерация идеи исследования, рекомендации по определению методологической основы и подбору научной литературы по теме, анализ источников, написание части разделов текста статьи (результаты и заключение), научное редактирование текста статьи (внесение структурных изменений, написание

аналитических обобщений и выводов), утверждение окончательного варианта текста статьи.

Шапагатова Д.Д. – сбор архивных материалов, анализ источников, проведение интервьюирования, систематизация материалов (архивных, интервью, фото), вошедших в основу статьи, работа с библиографией по теме, написание текста статьи (разделы: введение, обсуждение, методология, методы и материалы, результаты и заключение), техническое оформление в соответствии с требованиями журнала, внесение необходимых корректировок и изменений на завершающем этапе.

Авторы не заявили о конфликте интересов.

Список литературы

Kupriyanov B. Extracurricular Daily Life of Soviet Schoolchildren in Plots and Structures // Volga Region Pedagogical Search. – № 26. – 2018. – С. 28-36.

Балясная Л. К. Смена смене идет: к 40-летию Пионерской организации им. В. И. Ленина. – М.: Знание, 1962. – 39 с.

Дробышева Л. «Золотая» осень пионерского детства на севере Казахстана // Новостной портал «Петропавловск news». 2022. URL: <https://pkzsk.info/zolotaya-osen-pionerskogo-detstva-na-severe-kazakhstan>. (дата обращения: 06.05.2024).

Запись биографической беседы с Жумашевым Р. М. (1960 г.р.), записано Д. Д. Шапагатовой в Караганде в 2024 г.

Запись биографической беседы с Тасылбаевой Г. И. (1957 г.р.), записано Д. Д. Шапагатовой в Караганде в 2024 г.

Келли К. Маленькие граждане большой страны // НЛО. – № 60. – 2003. – 218 с.

Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 томах. Т. 5. Детское коммунистическое движение. Пионерская и комсомольская работа. Внешкольная работа с детьми. – М., 1959. – 204 с.

Львов К. И., Родин А. Ф. Летняя площадка для детей. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1928. – 152 с.

Михайлов А. Лагерное поколение «Кайнара» // Новостной портал «Комсомольская правда». 2019. URL: <https://www.kp.kz/daily/27012/4074763>. (дата обращения: 03.05.2024)

Розенберг А.Я. Пионерская организация, общественность, семья. – М.: Просвещение, 1982. – 142 с.

Ромашова М.В. Советское детство в 1945 году – середине 1950-х гг.: государственные проекты и провинциальные практики (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук. – Пермь, 2006. – 211 с.

Сактаганова З. Г., Абдукаримова Ж. К. Повседневность детей Карагандинской области в годы Великой Отечественной войны: оздоровительные кампании в период летних и зимних каникул // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 135(2). – 2021. – С. 63-78.

Сальникова А.А. Российское детство в XX век: история, теория и практические исследования. – Казань: Казанский государственный университет им В.И. Ульянова-Ленина, 2007 г. – 256 с.

Смирницкий А. Е., Старикова Н. В., Шуршикова А. В., Нартымов Д. М. Проблемы организации досуга советских школьников в 1946-1956 гг. (по материалам г. Горького) // Современная научная мысль. – № 6. – 2023. – С. 169-176.

Федулова А. В. Дети в СССР. – М., 1979. – 63 с.

Хотиловская Л. В. Счастливое детство. – М., 1950. – 40 с.

Зәуреш Сақтағанова, Диана Шапағатова

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан

**1954-1964 жж. пионер лагерлері балалардың мәдени-сауықтыру демалысын
ұйымдастыру нысаны ретінде (Қарағанды облысының материалдарында)**

Аңдатпа. Мақалада Орталық Қазақстан аумағында ұйымдастырылған пионер лагерлерінің көп қырлы функционалдығы қарастырылады. Кеңес мемлекетінің әлеуметтік саясатының тәрбиелік векторының маңызды құрамдас бөлігі балалардың мәдени және бос уақытын ойластыру болды. Бұл функцияны жүзеге асырудың маңызды құралы балалардың қоғам алдындағы жауапкершілікке тәрбиелеуге, мектепке пионерлерді өз міндеттерін саналы және шығармашылық бағытта орындауға дайындауға көмектесетін пионер ұйымдары болды. Осылайша, мектеп пен пионер ұйымының қызметі синтезделді, онда біріншісі білім беру компонентін, ал пионер ұйымы тәрбиелік компонентті жүзеге асырушы болды. Осындай толықтырудың нәтижесінде болашақта салынып жатқан социализмнің іргетасы бола алатын "homo soveticus" ("кеңес адамы") насихатталған бейнесіне толық сәйкес келетін кеңестік балалардың жан-жақты дамыған ұрпағы қалыптасты. Пионер ұйымының назары оқуға, еңбекке және қоғамдық жұмысқа социалистік көзқарасты қалыптастыру міндеті болды, бұл немқұрайлылық, ұжымшылдық, өмірге белсенді немесе белсенді көзқарас сияқты құндылықтарды біріктіруді білдірді. Дәл осы Пионер қозғалысы Кеңес Одағының бүкіл аумағында өскелең ұрпақтың идеялық-саяси тәрбиесінің орны болған пионер лагерлерінің қалыптасуының негізгі катализаторына айналды.

Түйін сөздер: кеңестік балалық шақ; Қазақстанның кеңестік балалық шақ тарихы; Орталық Қазақстанның пионерлік лагерлері; мәдени-сауықтыру іс-шаралары.

Zauresh Saktaganova, Diana Shapagatova

E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

**Pioneer camps as a form of organizing cultural and recreational leisure for children
in 1954-1964. (based on the materials of the Karaganda region)**

Abstract. The article examines the multifaceted functionality of pioneer camps organized on the territory of Central Kazakhstan. An important component of the Soviet state's social policy was the development of cultural and leisure activities for children. Pioneer organizations were an important tool for the implementation of this function, designed to educate children in responsibility to society, to help the school prepare pioneers for the conscious and creative fulfillment of their duties. Thus, there was a synthesis of the activities of the school and the pioneer organization, in which the former acted as the implementer of the educational component, and the pioneer organization – the educational one. As a result of such complementarity, a comprehensively developed generation of Soviet children was formed, capable in the future of fully conforming to the propagandized image of "homo soveticus" ("Soviet man"), capable in the future of becoming the foundation of socialism under construction. The focus of

the pioneer organization was the task of developing a socialist attitude to study, work and social work, which meant the incorporation of values such as indifference, collectivism, an active or active attitude to life. It was the pioneer movement that became the fundamental catalyst for the formation of pioneer camps, which were a place of ideological and political education of the younger generation throughout the territory of the Soviet Union.

Keywords: Soviet childhood; the history of Soviet childhood in Kazakhstan; pioneer camps in Central Kazakhstan; cultural and recreational activities.

References

Baljasnaja L.K. Smena smene idet: K 40-letiju Pionerskoj organizacii im. V. I. Lenina. [The shift is changing: To the 40th anniversary of the Pioneer Organization named after V. I. Lenin] (Moscow, 1962, 39 p.) [in Russian]

Drobysheva L. «Zolotaja» osen' pionerskogo detstva na severe Kazakhstana (2022) [The "golden" autumn of pioneer childhood in the north of Kazakhstan] Novostnoj portal «Petropavlovsk news» - Petropavlovsk News portal. URL: <https://pkzsk.info/zolotaya-osen-pionerskogo-detstva-na-severe-kazakhstana>. (data obrashhenija: 04.05.2024) [in Russian]

Zapis' biograficheskoy besedy s Zhumashevym R.M. (1960 g.r.), zapisano D.D. Shapagatovoj v Karagande v 2024 g. - A record of a biographical conversation with R.M. Zhumashev (born 1960), recorded by D.D. Shapagatova in Karaganda in 2024. [in Russian]

Zapis' biograficheskoy besedy s Tasyldaevoy G.I. (1957 g.r.), zapisano D.D. Shapagatovoj v Karagande v 2024 g. - A record of a biographical conversation with G.I. Asylbayeva (born in 1957), recorded by D.D. Shapagatova in Karaganda in 2024. [in Russian]

Kelli K. Malen'kie grazhdane bol'shoj strany (2003) [Little citizens of a big country] NLO, 60, 218. [in Russian]

Krupsckaja N.K. Pedagogicheskie sochinenija v 10 tomah. T. 5. Detskoe kommunisticheskoe dvizhenie. Pionersckaja i komsomol'sckaja rabota. Vneshkol'naja rabota s det'mi [The Children's Communist movement. Pioneer and Komsomol work. Extracurricular work with children] (Moscow, 1959, 204 p.) [in Russian]

Kupriyanov, Boris. (2018). Extracurricular Daily Life of Soviet Schoolchildren in Plots and Structures // Volga Region Pedagogical Search. – № 26. – 2018. – P. 28-36.

L'vov K.I., Rodin A.F. Letnjaja ploshhadka dlja detej (1928) [Summer playground for children] Molodaja gvardija – The Young Guard. P. 152. [in Russian]

Mihajlov A. Lagernoe pokolenie «Kajnara» (2019) [The camp generation of «Kainar»] Novostnoj portal «Komsomol'sckaja pravda» - «Komsomolsckaya Pravda» news portal. URL: <https://www.kp.kz/daily/27012/4074763>. (date of application: 05/03/2024) [in Russian]

Rozenberg A.Ja. Pionersckaja organizacija, obshhestvennost', sem'ja [Pioneer organization, community, family] (Moscow, 1982, 142 p.) [in Russian]

Romashova M. V. Sovetskoe detstvo v 1945 godu – seredina 1950-h gg.: gosudarstvennye proekty i provincii'al'nye praktiki (po materialam Molotovskoj oblasti):dis. ... kand. ist.nauk. (2006) [Soviet childhood in 1945 – mid-1950s: state projects and provincial practices (based on materials from the Molotov region):dis. candidate of Historical Sciences] 211 p. [in Russian]

Saktaganova, Z. G., Abdukarimova Zh.K. Povsednevnost' detej Karagandinskoj oblasti v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: ozdorovitel'nye kampanii v period letnih i zimnih kanikul (2021) [The daily life of children of the Karaganda region during the Great Patriotic War: wellness campaigns during the summer and winter holidays] Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – Bulletin of the L.N. Gumilev ENU. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies, 135(2), 63-78. [in Russian]

Sal'nikova A.A. Rossijskoe detstvo v XX vek: istorija, teorija i prakticheskie issledovanija [Russian Childhood in the XX century: history, theory and practical research] Kazan': Kazanskij gosudarstvennyj universitet im V.I. Ul'janova-Lenina - Kazan State University named after V.I. Ulyanov-Lenin, 2007, 256 p. [in Russian]

Smirnickij A.E., Starikova N.V., Shurshikova A.V., Nartymov D.M. (2023). Problemy organizacii dosuga sovetskih shkol'nikov v 1946-1956 gg. (po materialam g. Gor'kogo) (2023) [Problems of leisure activities of Soviet schoolchildren in 1946-1956 (based on the materials of G. Gorky)] Sovremennaja nauchnaja mysl' - Modern scientific thought, 6, 169-176. [in Russian]

Fedulova A.V. Deti v SSSR [Children in the USSR] (Moscow, 1979, 63 p.) [in Russian]

Hotilovskaja L.V. Schastlivoe detstvo [Happy childhood] (Moscow, 1950, 40 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет/ Сведения об авторах/ Information about authors:

Сақтағанова Зауреш Ғалимжанқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағандық, Қазақстан.

Сақтағанова Зауреш Ғалимжановна – доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, г. Караганда, Казахстан.

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, E. A. Buketov Karaganda State University, Gogol st., 38,100012, Karaganda, Kazakhstan.

Шапағатова Диана Дәуірқызы – 3 курс докторанты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағандық, Қазақстан.

Шапағатова Диана Дауровна – докторант третьего курса, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, г. Караганда, Казахстан.

Shapagatova Diana Daurovna – The third year doctoral student, E.A. Buketov Karaganda University, Gogol st., 38,100012, Karaganda, Kazakhstan.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 03.81.21

Research article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-112-134>

Specifics of electronic documentary editions of foreign archives

Aigerim Sydykova^{1*}, Gulnaziya Zhakupova², Yerlan Sailaubay³

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: saigerim1702@gmail.com^{1*}, lnaztolgaevna777@gmail.com², alashorda100@mail.ru³)

Abstract. The active use of digital and network technologies by archival institutions for the effective implementation of one of the key activities of the archive, namely, the popularization and use of documentary heritage by society in the digital space determines the relevance of the problem. Information technology has assumed the role of the keeper of archives, the information carrier of archive documents and their publication. They change archival theories and ensure the transformation of the public memory and cultural heritage of the country. Documentary edition in the electronic environment of foreign archival business has different approaches and practices. The models of archived information differ in digital form. The purpose of the article is to assess the trends in the popularization of documentary heritage on the web archive of foreign countries. The research strategy will contribute to the analysis of concepts and problems in the scientific research of foreign authors, the definition of types and features of the creation of electronic editions and methods of describing metadata. The research materials include foreign regulatory and methodological documents; websites of a number of foreign archives: The National Archives of Great Britain, the Federal Archives of Germany, the National Archives and Records Administration of the USA (NARA), and the French National Archives. The research results will be both recommendations to archival institutions of the Republic of Kazakhstan on the positive experience of popularization of documentary heritage and the creation of software products.

Keywords: electronic edition; electronic archaeography; document exhibitions; video reviews; virtual tours.

Received 21.05.2024. Revised 24.05.2024. Accepted 30.07.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Sydykova A., Zhakupova G., Sailaubay Y. Specifics of electronic documentary editions of foreign archives // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 2. – P. 112-134. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-112-134>

Для цитирования:

Сыдыкова А., Жакупова Г., Сайлаубай Е. Специфика электронных документальных публикаций зарубежных архивов // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Vol. 148. – No. 2. – С. 112-134. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-112-134>

Introduction

The cultural function of archives at the present stage and their provision of services in the digital space is a natural process and implemented through projects aimed at promoting information in society about archives and archival documents.

The study of the practical experience of foreign countries makes it possible to expand the types of the publications of archival materials for their effective use and creation of backups due to fading of the originals and web archiving of existing databases. The main types of electronic documentary editions include exhibitions of documents (including in digital form), documentary editions (traditional and digital), excursions (real and virtual). One of the largest projects in the EU is Europeana, which contains more than 50 million digital recordings from the collections of thousands of cultural institutions across Europe.

Furthermore, it is currently impossible to deny the long-term importance of digital information from archival institutions, which is embodied on websites in various formats. Current technologies are tools that create digital electronic editions of archival documents that to be preserved for a long time and be convenient in use. Electronic editions require a lot of effort in technological matters, as information technology is developing at a fairly rapid pace. Furthermore, as Lavoie emphasizes: “this process is intertwined with services that support the digital information environment, namely the economic, legal and social context” (Lavoie & Dempsey, 2004).

This study considers the features of practical experience in the presentation of documentary archival publications of a number of foreign countries on the basis of archaeographic perspective. Novelty of the research consists in the examination of the best practices and recommendations for the introduction of innovative forms of documentary publication in the electronic field in the archival sector of the Republic of Kazakhstan. The purpose is to suggest the best foreign practices in the publication of archival documents in the electronic environment. The following tasks are defined to solve this goal: interpretation of scientific research in the field of electronic archaeography; analysis of foreign normative and methodological base on digitization of similar documents; assessment of the specifics of web archive and various types of electronic documentary publication.

Methodology, methods and materials

The interdisciplinary method was applied in the research, thus the use of tools of archaeography, archival science and computer science made it possible to analyze the features of websites of foreign archives on the problem of documentary publications. Along with that, comparative and typological methods revealing the features of electronic documentary publications on foreign websites were used. Systematic approach, that allows revealing the specifics of publishing archival materials of archival institutions from different countries. Functional method discloses the possibilities to determine the specifics of the processes of creation and accessibility of electronic documentary publications. The comparative method reveals the specifics of web archives of a number of countries: technologies; forms of publication

in the electronic environment. Using interdisciplinary research method is dictated by the very specificity of electronic publication of archival institutions, in particular, computer science methods were used to analyze the technological functions and integration capabilities.

The following algorithm was chosen for the analysis: interpretation of the foreign regulatory and methodological framework for digitizing analog documents; assessment of the specifics of the web archive and electronic documentary editions.

Discussion

Based on the study of foreign historiography in the field of electronic archaeography, we have identified the current directions in this field: influence of information technology on archival theory changes, reliability and evaluation criterion of digital archival documents and technological obsolescence of information systems, a range of problems related to the preservation of digital materials in the long term and their types. Scientific statement in this aspect will allow us to evaluate the directions of development of electronic archaeography in the foreign discourse.

The authors acknowledge that the active use of information technology is changing the archival theory in the first place. Thomassen notes that archival theory, unlike other scientific disciplines: “because of its goals, objects and methodology, is associated with the process of informatization” (Thomassen, 2001). They raise an important aspect of the theory of archival science Menne-Haritz, Angelika, that is the assessment and principle of the origin of digital records and “consider the metadata of information technology to be composing, should be unchanged and their potential usefulness for interpretation should be taken into account” (Menne-Haritz, Angelika, 2001). Dolla states that archivists need to formulate other evaluation criteria and implement them into the design of computer systems (Dollar, 1992). In general, as G.N. Lansky emphasizes: “many provisions, approaches and methods of archival science retain fundamental importance and remain unchanged in the transforming information technology conditions” (Lansky, 2021: 23)

The concept of digital edition is being discussed by scientists. There are different understandings of this concept among scholars. Digital editions are not only a simple conversion of an archival document into a digital format. The digital facsimile duplicates the original source, which is used to preserve the original. Therefore, this edition cannot carry new information. Digital publishing of texts allows to create a new understanding of the source material. Franzini Greta, Terras Melissa, Mahoney Simon in the “Catalog of scholarly digital editions” define the indicators of digital edition and “the criterion is the understanding of digital text projects”:

- an edition of the material under consideration: S–Scholarly (the edition should be critical); D–Digital (retro-digitized printed edition is not a scholarly digital edition, but it can turn into a scholarly digital edition due to new content or functionality);
- an electronic edition (should present its material (usually in the form of a transcribed/edited text), and the catalog, index, descriptive database are not considered as editions;
- a scholarly edition – complete/prototype (SDE (Scholarly Digital Edition) is a publication of the material under consideration (Franzini, Terras, Mahoney, 2016: 162). We follow the Sale

model; a scholarly digital edition is a critical digital edition understood as an analytical and accurate contextual study offering hypotheses and a new understanding of the source text under study. The catalog raises questions about the nature of digital editions and the relationship of digital editions with source texts (Sale, 2016: 39).

Regardless of the type of electronic editions of archival institutions, they all have advantages over paper documents, namely, to provide and manage, exchange volumes of data, multi-media, which allows to structure hypertexts, include audiovisual materials, active interaction with users, accountability. Considerable attention is paid to the reference apparatus of electronic edition, as it meets scholarly needs and “without radically reducing or completely hiding its critical nature” (Buzzoni, 2016: 52). The researcher pays special attention to the scholarly type of edition, which allows presenting in hypertext all the evidence necessary for the reader to understand both “intertextual and intratextual connections” (Buzzoni, 2016: 52).

Lavoie & Dempsey defines the prerequisites for interaction in a digital environment as interoperability, involving the exchange of digital content without additional technical devices and its management involving combination to meet the needs of users; transactionality is a required mechanism determining interaction in the information environment and the management of intellectual property rights and confidentiality, as well as ensuring the integrity and authenticity of content and services; preservation ensuring the long-term future of digital resources and ensuring the preservation of scientific and cultural data both in their historical continuity and in media diversity (Lavoie & Dempsey, 2001: 1).

With regard to the concepts of web archive, website, web archiving, web page, Internet archive, there are a number of important explanations of its meaningful content in the research discourse. Web archiving began in the mid-90s of the twentieth century in foreign practice. Its main task is to preserve the content. The concept of web archiving appeared in Taiwan for the first time. “The main reason is to provide both short-term and long-term access to web pages. Now there is a set of tools and services that allow to save important aspects of our online memory” (Adoghe et al., 2013: 597, 599).

Emmanuel Di Pretoro, Friedel Geeraert note: “Web archiving is defined by the International Internet Preservation Consortium (IIPC) as a process of collecting parts of the World Wide Web”, saving collections in archival format and then providing archives for access and use. Adhere to the point of view of this author, who defines the term in the next way “Web archiving is the process of collecting valuable content from the World Wide Web” in an archival format, providing an opportunity for independent information management and preservation for the general public, historians, researchers and future generations. Websites are captured and archived for long-term access through web archiving in order to support preservation of web content. The Internet Archive archives websites by topic. In addition to its own search and browsing tools, the Internet Archive uses the Wayback Machine interface, which allows users... In the context of archiving, metadata as an important issue, “metadata practices vary greatly depending on the various web archiving initiatives”. The British Library, for example, works with different levels of administrative and descriptive metadata description. Not all metadata elements are generated for each selected website, but possible elements include rights and licensing data, scan schedule, title, topic, keywords, short summary and attribution to a special collection.

On the other hand, the Swiss National Library encodes the following elements of descriptive metadata: URL, name, organization, producer (name, place, canton, country, contact person for granting rights), language, Dewey classification, keywords" (Emmanuel et al., 2019: 66).

The web archiving process has the following mechanism:

- a scanner creates a list of all hyperlinks contained in the scanned web pages;
- direct access to the server. In this case, a copy of the information on the server is obtained without using the HTTP protocol;
- transactions, which is essentially a screenshot taken by a user accessing and interacting with content on a particular website. (Emmanuel Di Pretoro, Friedel Geeraert 2019: 64-65).

The International Internet Preservation Consortium (IIPC) in 2003 greatly facilitated international cooperation in the development of open-source standards and tools for the creation of web archives. Existing web archives use the following selection criteria to determine what to save: a domain (for example, .gov or .edu), topic or event, type and genre of media. Many European countries archive the Internet in their country's domain. Web archives should preserve the authenticity and integrity of archived web content. The requirements for authenticity and integrity vary depending on the purpose of the collection. The context of archival records includes the origin and the original order in the traditional theory of archive management. The origin includes information about the source of the records, such as the producers of the records, the transactions that result in the records, and the supply chain. The concept of original order for web resources may be combined with the concept of structure defined in the traditional theory of archive management. Jinfang Niu notes: "Modern web archives mainly use three approaches to the organization and storage of archived web content: local file systems, web archives and non-network archives" (Jinfang Niu).

Regarding the term "Internet Archive", it is considered to be the most "famous of the web archives". The Wayback Machine is an interface for accessing its records. A web archive is the collection, preservation and provision of information on the Internet. A web page is not a static document, but a composition of text and images with instructions on how to connect these various elements together. They will look different depending on the size of the screen used to view them (for example, a laptop or a mobile phone), and in fact may look different depending on the web browser used" (Yariv, 2023).

A website is a place on the Internet where you can easily post information. Understanding the differences between a website, a web page, and a web server is the key to effective navigation in the digital world. A web page is a separate document or page on a website. Websites can have multiple web pages linked by hyperlinks to create a single website.

A special aspect is the issue of metadata and their description. "Metadata is closely related to the concepts of integrity and authenticity of online information. ISO 15489-1 "Information and documentation – records" (Di Pretoro et al., 2019: 65). Technical metadata is created automatically during scanning. The concept of accessing the Belgian Web Archive is that users can access it 1) through the public access platform and 2) through descriptions in the EAD in SAM (Public Archives Management System) or through MARC records in Syracuse (Royal Archives Catalog). There are four types of metadata: administrative, descriptive, persistent, and technical. They may be embedded in digital images or stored separately. "The work on metadata

in cultural heritage institutions is mainly focused on the problem of heterogeneity of metadata. Efforts have been made to develop and implement collection-specific metadata standards, such as MARC 21 (Library of Congress, 2010) and EAD (Library of Congress, 2002), for library and archival materials, respectively, which are designed to standardize metadata descriptions across institutions. It is designed for data communication format based on SGML/XML syntax in order to support the availability of archived data" (Zervanou et al., 2011: 44-45). A number of scientists propose to remodel metadata for documentary collections. The use of metadata to capture the interlinkages between archival materials and other objects may be carried out in various ways, although approaches to related data may be particularly useful in this regard, and they have aroused considerable interest in the field of cultural heritage in recent years. Individual representation of a variety of materials and presenting a single model in an archival collection become more difficult, especially for collections (Dobreski et al., 2019: 1).

Rapidly developing technologies open up new opportunities for "virtual communication with researchers and the public, online exhibitions should be reviewed and maintained to complement institutional and programmatic goals, especially if they are still relevant to the mission of the institution" (Hackbart-Dean et al., 2023:1).

Four pragmatic principles proposed by the following authors Elizabeth Russi Rock; Ruth Kitchen Tillman. They believe the archival community should follow when determining how to use related data. This approach involves interaction with communities (both inside and outside cultural heritage institutions) that already publish related data, taking into account the limitations of institutional resources. The meaning of archival records is revealed not only through their content, but also through their context, namely the archaeographic description. It provides information on the functional relationship between content creators and the records they create. The arrangement schemes preserve the semantic connections between the recordings. Processing notes and storage histories record the origin of the collection, including agents, locations and dates of transfer, evaluation and processing. The principle of electronic archaeography: "an iterative and realistic approach to creating and publishing related data to meet specific needs and use cases; adherence to ethical principles is as important for working with related data as compliance with content standards; the implementation of related data should be sustainable not only within the archival community as a whole, but also at the individual level institutions, whether committed to new workflows, systems, or infrastructure; related data focuses on use cases that benefit both the communities we serve and the communities we partner with" (Russi Rock et al., 2022: 182-183, 185-187).

Results

Since 2000, web archives have been created in Australia, the United Kingdom, Sweden, New Zealand, the United States and the Czech Republic. Currently, most European countries have web archives at the national level. Managing many other types of information resources, the web archive workflow includes evaluation and selection, acquisition, organization and

storage, description and access. The basic document in foreign countries is considered to be the UNESCO Charter on the Preservation of the Digital Heritage, adopted in 2003, where there are requirements for the preservation of digital heritage. To serve as a reference point and forum where Member States, intergovernmental and international non-governmental organizations, civil society and the private sector could come together to develop goals, policies and programmes that contribute to the preservation of the digital heritage. It notes: "Digital materials include texts, databases, still and moving images, sound and graphic materials, software and web pages presented in a wide and ever-increasing range of formats. The goal of preserving digital heritage is to ensure that it remains accessible to society. Accordingly, access to digital heritage materials, especially those related to public use, should be free from unreasonable restrictions. At the same time, classified and private information should be protected from any form of encroachment. The continuity of the digital heritage is an essential principle. It is necessary to take measures throughout the entire "life cycle" of digital information, starting from its creation and ending with access to it, in order to preserve the digital heritage. The long-term preservation of digital heritage begins with the development of reliable systems and technological processes through which it will be possible to obtain authentic and sustainable digital objects" (UNESCO Charter, 2023).

There are standards and technologies used to manage digital archives: ISO 14721:2012 (Open Archive Information System or OAIS). It is a fundamental digital storage standard that provides a reference model or a high-level structure that defines participants in digital storage, their roles and responsibilities, as well as the types of information that should be exchanged during storage, reception and distribution from the digital repository (ISO 14721:2012); ISO 19905 (PDF/A) standard establishes the methodology for using the portable document format (PDF) (ISO 19905); ISO 15489 (records management) (ISO 15489). The Digital Archives Handbook: A Guide to Creation, Management and Preservation provides information on working with digital archives (Edited by Aaron D. Purcell. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield). The standards for the content of American archivists are ISAD(G), ISAAR-CPF, ISDIAH, ISDF and DACS. The EAD/EAC-CPF encoding standards provide one encoding method. They perform a special function: they encode an indexed find or an authority archival record. The DACS standard is based on the principle of "Archival description reflects professional ethics and values" (Russi Rock et al., 2022: 185).

In foreign practice, there are a number of international interdisciplinary projects on preservation of electronic archival documents. One of them, InterPARES2, headed by L. Duranty, deals with the long-term preservation of authentic electronic documents. This project analyses numerous metadata initiatives and creates a tool to identify the strengths and weaknesses of existing metadata schemes in relation to issues of reliability, accuracy and authenticity. It is correctly noted by this author that there should be: "two complementary principles, one for document creators and the other for custodians". The pioneer of digital history is Roy Rosenzweig, who, in the context of historical informatics, proposes innovative forms of historic preservation.

The National Archives of Great Britain (NAV) has developed a variety of programs and strategies for Digital policy (Digital strategy) in the first decade of the 20th century. Their goal is

to preserve and access the “digital heritage”. Eirini Goudarouli, Anna Sexton, John Sheridan note: “The National Archive is the official archive of the British government, the leader of the archival sector in England and an institution of cultural heritage” (Goudarouli et al., 2018: 3). The web archive has collections (both physical and digitized or born digital) for research and experts. The authors note that National Archives of Great Britain is a “first-generation digital archive that digitally models a long-established set of archival practices developed for physical records” (Goudarouli et al., 2018: 4). Currently, the National Archives of Great Britain is transforming to a digital archive of the “second generation”. Therefore, new technologies such as Snapchat, Google Docs, neural networks, blockchains, hashing algorithms, cryptography and clouds are used, and they have changed the nature of archives, improving the ways of creating, recording, extracting, encoding, curating and storing information. The use of artificial intelligence is becoming more widespread and diverse. Distributed ledger technologies (DLT) such as blockchain are used as a tool to maintain trust in digital records over time. DLT uses cryptographic methods and a distributed storage model to create verifiable proof that an archived object has not been tampered with by creating multiple publicly available instances. This means that if a digital file has been modified in any way, it becomes impossible to hide the fact that it is now different from when it was registered in the distributed registry. The developers focus on ensuring the sustainability of the digital archive by creating a system to ensure the verifiability and transparency of the digital archive with DLT at the center. Special attention is paid to the traceability of functions used to manipulate original digital objects. The basic principle is that each function used to manipulate a digital file is registered in a distributed registry, and only verifiable functions can be used. Thus, a presentation copy of a digital object may be traced back to its original version using a set of all the functions used to create or manage it throughout its lifetime. This technology may change the sustainability of digital archives, as well as allow archives to jointly manage records and, by exchanging them, guarantee their integrity. Moving digital services to the cloud gives researchers access to websites, government department videos, and social media activity” (Goudarouli et al., 2018: 4-5, 10).

The National Archives of Great Britain equally has various digital spaces in which digital records are created or stored, such as websites, online catalogs or other digital infrastructures of archives, cultural institutions and corporations. You can find the following on the website of the National Archives of Great Britain with the use of keywords: exhibitions; online collections; web archive; publications; image library; podcasts and videos. The research may be chosen in the section “Internet collection” by the research topic. In addition, you may review the required data after registration on website Find my past. For example: British Army Casualty Lists 1939-1945 (British Army Casualty Lists 1939 – 1945) [Fig. 1]. These are the digitized series of records WO 417 of the National Archives [Fig. 2].

Figure 1. British Army Casualty Lists 1939 – 1945
Note: Information is taken from the National Archives of UK website

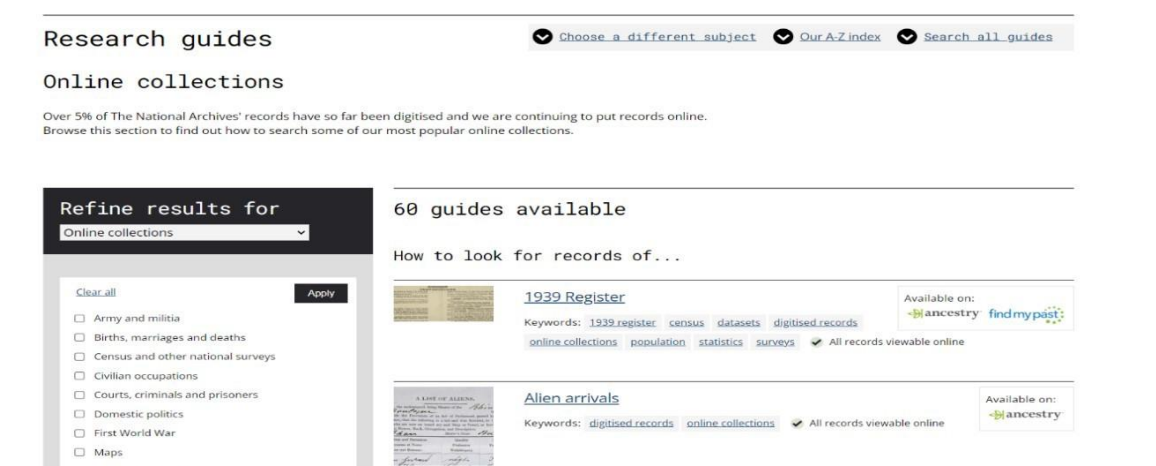

Figure 2. Digitized series of records WO 417 of the National Archives
Note: Information is taken from the National Archives of UK website.

The lists contain records indicating the names of officers, medical personnel and other persons who were reported as having died in battle, died as a result of illness or fighting, or missing or captured. These records were regularly updated and supplemented by the Ministry of Defence of the country. In this Online collection, personal records reflect the transcription in the same way as in the original images and documents. The “Web Archive” section includes information on videos, tweets, images and websites that date from 1996 to the present.

The section “Publications” has information with various methodological recommendations and rules (section “Publications”). Guidance on the Legal Deposit Libraries (Non-Print Works) Regulations 2013 has arrangements for description of the digital content, publishing documents. Its purpose is to ensure the preservation of non-printed materials for the transmission of information to the next generation. Section 7 of the rules describes metadata information regarding an electronic edition: author; title; physical properties (file type and size); ISBN number.

The section “Podcasts and Videos” is of interest. Podcast means a type of audio and video content where one or more people discuss a certain topic. The podcast has its own audience,

format, and specific topics. The search is performed by parameters: month, author and keyword. The video is automatically viewed on the YOU TUBE channel. (Podcasts and videos) [Fig. 3].

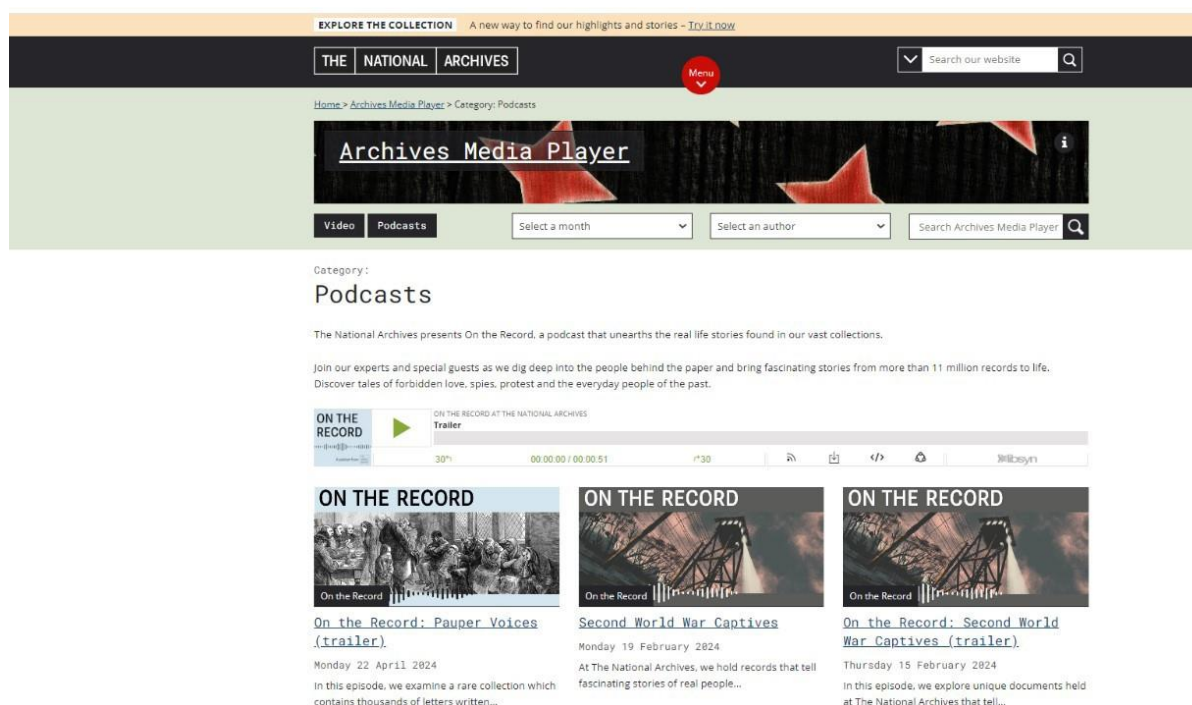

Figure 3. Website section “Podcast and Video”

Note: Information is taken from the National Archives of UK website.

The National Archives of Great Britain has various programs and development strategies. Currently, the archive is actively using new modern technologies in its work, thereby improving access to documents online. The strategic plan “Archives for Everyone” for 2023-2027 defines innovative ways to preserve, collect records and transfer them to the next generation (Strategic Plan).

The website of the Federal Archives of Germany (Bundesarchiv) (German website) has digital collections under the headings: e-books, electronic articles and electronic journals, online dissertations, digital music recordings, websites, access to the web archive of international and event collections, digitized collections. The Federal Archives of Germany offers digital access to the funds using the invenio application, which has an up-to-date overview of the funds of the Federal Archives. You should register in invenio (application) for access to more information online. You should register in invenio application for access to more information online. This system allows to provide online access to documents, but with the permission of the archive. The site has certain requirements for access to documents. Each archive has its own limits on the number of files used: from 5 in Freiburg to 10 files. The approach to documents is individual, there are restrictions on one or another type of document and the chronological period. Archival materials can be viewed digitally and pre-ordered.

The French National Archives (French website) has sections: publications, virtual exhibitions, articles, news, history pages. The section “Pages of History” has 1,754 documents on various

topics of the country's development. The information may be sorted: by keyword, by date, by type of the document edition. The data is presented in the form of a brief preface about the topic, there are additional links to study the topic (History pages) [Fig. 4].

Figure 4. Website section “History Pages”

Note: Information is taken from the French National Archives website.

Section “Archive publications” has 1,961 documents. This section allows to sort by keyword, document type, publisher, and dates. You may view information about the location of each document related to the topic of the publication in the upper right corner.

In France, information about the IIIF (International Image Interoperability Framework) is interesting – special features aimed at an international image compatibility framework that are distributed on the Internet for the preservation of cultural heritage documents. The IIIF covers a set of open-source technologies and standards, and also designates the international community that develops this topic. This community includes archives, libraries, museums, and universities. On the part of archival documents, the use of IIIF is to develop and distribute digital collections hosted on the Internet. This application contributes to the active development of virtual exhibitions, the creation of a collection of documents and cooperation with other archival institutions. The image is accompanied by a set of metadata about the structure of the document. IIIF relies on several APIs, (application programming interface), which allows individual software to interact with each other. The use of this interface in archives made it possible to provide interactive access to images without loss or distortion of its quality (International Image Interoperability Framework).

The website of the US National Archives and Records Administration (NARA) <https://www.archives.gov/> has sections: e-books, publications, virtual exhibitions, archival records, databases (NARA).

Section on e-books, exhibition guides, which are available for viewing with brief information (Section on e-books, exhibition guides) [Fig. 5].

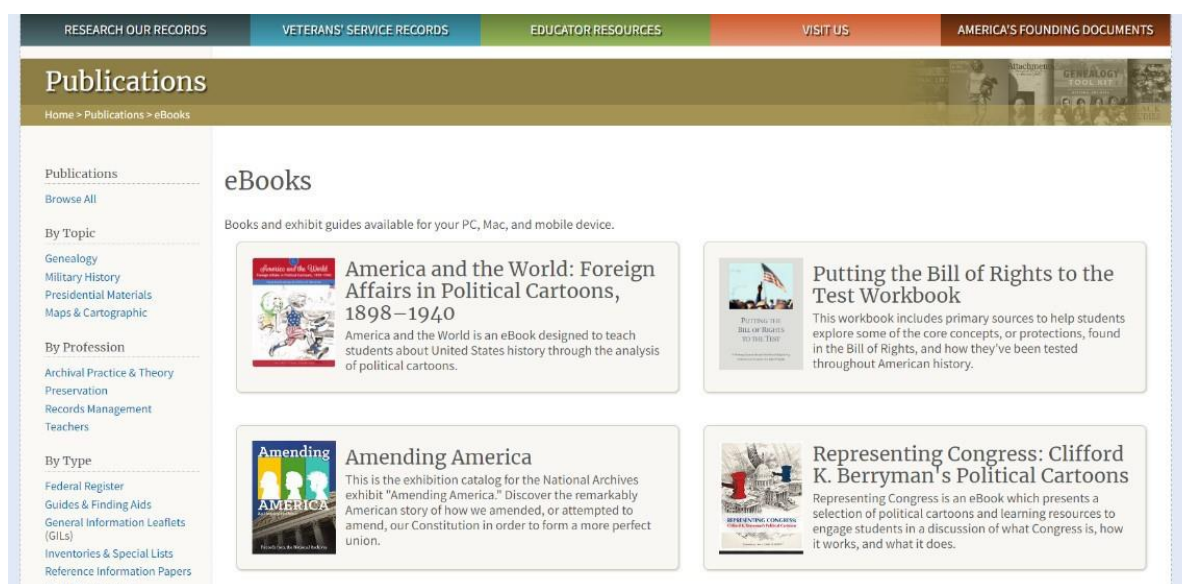

Figure 5. Website section “E-books and exhibition guides”

Note: Information is taken from the US National Archives and Records Administration website.

The “Publications” section contains a complete list, which is presented in PDF format with the ability to download, as well as information from the archive guide useful for researchers. The site contains inventories, a catalog of exhibits, a catalog of microfilms, reference and information documents, and guidebooks. Scientific-technological documentation is available in the “publications” section and are available in hard copy and on microfiche (NARA, “Publications” section). It is possible to view the guides on the website by making an application and registering. The reference and information products on the site include the following information: title, date of publication, number of pages, description of the volume, additional information, size, etc. (NARA Guides).

Section “Virtual exhibitions” has 43 online objects of various topics of the USA history. It provides an option for search for an exhibition by key words. The exhibitions have short headings indicating the location of the document, and it is also divided into several sections (Virtual exhibitions, NARA). The website provides brief information about the use of the image, regarding certain exhibitions.

The section “Preservation of archival records” is interesting for us, as it provides information on proper keeping and use of a certain types of documents and on technical capabilities. For each type of document, there is a user guide freely available to researchers on the site for each type of documents (Preservation of archival records).

Access to the database section (NARA database), it is possible to set search parameters by category, by research topic, and also use the advanced search function. The database is clear and easy to use. For example: by opening the topic “prisoners of war”, a further click opens a brief information, then after studying it you can go directly to view the document itself, it is a very convenient function that does not require registration. Viewing information on digitized microfilms <https://www.archives.gov/digitization/digitized-by-partners>. They are represented

by lists that are partially or completely digitized, but access to them is possible only when registering on the site, which is given in the form of a link [Fig. 6].

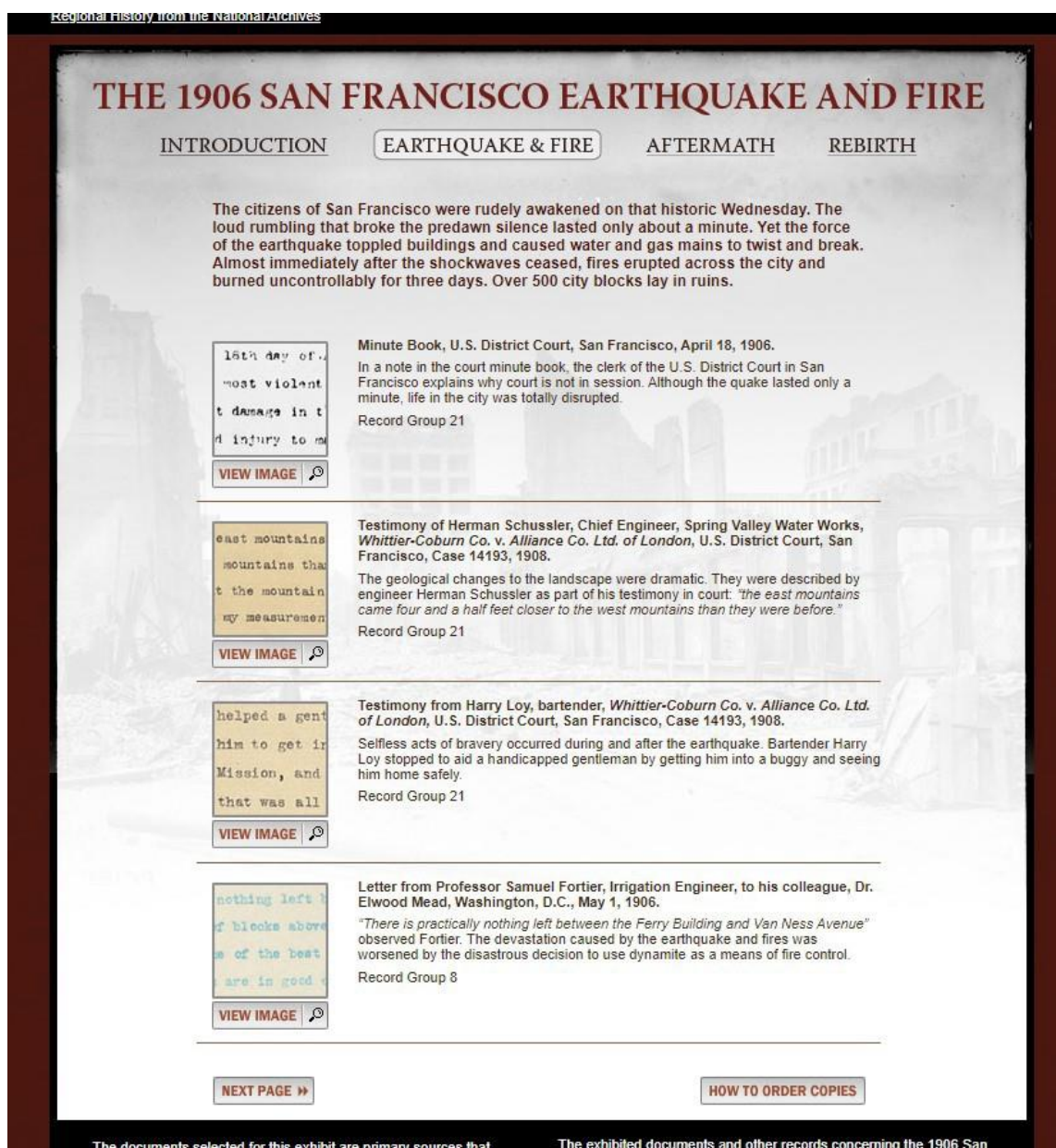

Figure 6. Website section “NARA Database”

Note: Information is taken from the US National Archives and Records Administration website.

In the USA, NARA plans to digitize all traditional funds and make them available to the public on the Internet "Make access happen" (more than 13 billion pages of documents, photographs, films and other records that are available only in research sites). The National Archives and Records Administration of the USA intends to provide “public access” to government information due to its experience in the field of digitization of documents. Flexible tools and accessible

resources are used for online access, which facilitate the search for information thanks to the NARA National Archives catalog. Archivist of the National Archives of the USA, notes that the creation of a digitization center will help provide and expand online access to 500 million pages of archival documents by September 2026 (National Archives Unveils New Mass Digitization center in College park, website <https://www.archives.gov/>, 2024).

Comparing the experience of these countries, we can say that archives in the era of digitalization want to make online access for a wide range of researchers, then apply the format of digitized images using various visualization methods (this is due to software updates and obsolescence, hosting accessibility, backup creation).

Conclusion

Popularization of documents - electronic editions prepared on the basis of archival documents, allows attracting the attention of scientists, researchers, and the general public to the problems of further expanding the source base and information resource of the state. The practice of placing electronic documentary editions of foreign archival institutions is important and is presented in various formats available exclusively on the Internet. These editions may be called flexible, interactive, and dynamic. Archival materials on websites can better identify the interlinkages between the texts of electronic editions and other texts related to this edition. Furthermore, they represent an unfinished research environment conducive to endless reading.

The types of electronic documentary editions, the features of their functioning, and the technological foundations have been identified as a result of the research on websites. Foreign websites of electronic documentary editions have a high optimization in terms of the interactivity process. They have different goals, but facilitate the study of archival material, which they reproduce taking into account the target audience. Therefore, it is important to have a unified information environment consisting of the information space of archives and archival institutions and their active interaction. The specifics of electronic documentary publications of foreign countries are related to international standards and information technologies.

There is a unified European Digital Space, where information from databases of archival institutions of several European countries is united. National legal acts influence the form of access to documents of regional archival institutions. Integration of the digital space of archival institutions has not developed to date. There is only integration of archival databases on certain topics. Archival institutions of the Republic of Kazakhstan solve these problems in different ways. Therefore, some recommendations of foreign experience on integration of digital space, introduction of new forms of electronic publications, which will contribute to improving the efficiency of the main direction of archival activity - the use of documentary heritage in digital space, were proposed.

The following recommendations may be given for Kazakhstan digital space in the archiving:

- the practical experience of the National Archives of Great Britain in archiving and transition of the digital archive of the "second generation" and the section "Podcasts and videos", which is an expert platform on various issues.

- the second generation of UK archives is represented by the Digital Strategy of the National Archives (2017–2019), (2023–2027) and focuses not only on informatization, but also on the

introduction of innovations to define the future direction of the archive. This area is able to preserve and provide access to a wide range of digital records that better reflect the work of the country's digital government. These are not just documents, they may include various contents from thematic discussions using web tools to videos, websites, various datasets and even the use and application of computer code (specialized document viewing formats, through the use of various applications and programs);

- the invenio application used in the Federal Archives of Germany provides access to view digitized publicly available documents according to the following criteria – chronology, name of the person, collection. Interarchive integration through the Federal Archives of the country for access to digitized collections of archival institutions of various levels, taking into account open and limited access after registration on the archive's website;

- IIIF (International Image Interoperability Framework) provides special features aimed at an international image compatibility framework that are distributed on the Internet for the preservation of cultural heritage documents;

- the use of blockchain technologies to ensure the ability to record and save exhibitions;

- the use a prototype search engine called Shine, which allows to use your own dataset. In addition to the search engine that finds web pages that match search queries, Shine also has a “trending” feature.

Archiving of websites is available through the Wayback Machine internet browser, which allows to view previously created ones.

Contribution of the Authors

Aigerim Amangeldyevna Sydykova – actualized the problem of research in introduction section; conducted a comparative analysis of electronic editions of websites of foreign archives, identifying the characteristics of each type; drew conclusions; determined the model of the research conclusion; identified the best foreign practices in the field of publication of archival materials.

Gulnaziya Tolgayevna Zhakupova – defined the strategic directions of research and its methodology, interpreted foreign scientific discourse on the problems of electronic documentary edition of archival documents, updated the problem under study in the abstract, systematized recommendations of foreign experience for Kazakhstan practice. Review of the article content for alignment with goals, objectives and integrity of the content.

Yerlan Yernazarovich Sailaubay – actualized and defined the novelty of the research issue for Kazakhstan archival sector in the relevant profile – presentation of archival documents to the society; defined the model of comparative analysis for the types of editions and integration on web sites and web archiving; and defined the recommendations in the research conclusion.

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

- Adoghe A., Kayode O., Dike U.I., Olujimi A. Web archiving: techniques, challenges, and solutions // Covenant University: International Journal of Management & Information Technology. – No 3(5). – Nigeria, 2013. – P. 597–599.
- Buzzoni M. Protocol for Scholarly Digital Editions Digital Scholarly Editing: Theory and Practices // Edited by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge – 2016. Electronic resource

«books.openedition.org». URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en> (date of access 12.03.2024).

Dobreski B., Park J., Leathers A., Qin J. Remodeling Archival Metadata Descriptions for Linked Archives // International Conference on Dublin Core and Metadata Applications. Electronic scientific journal «dcpapers.dublincore.org». 2020. URL: <https://dcpapers.dublincore.org/article/952141553> (date of access: 10.04.2024).

Dollar M.Ch. Archival theory and information technologies: The impact of Information Technologies on Archival Principles and Methods // University of Macerata. – Italy, 1992.

Duranti L. Effective Document Management in Public Authorities and Local Self-Government // Electronic scientific journal «rsuh.ru». 2009. URL: https://www.rsuh.ru/upload/main/fdta/sbornik_conf_upr_doc_2018.pdf (date of access: 12.05.2024).

Franzini G., Terrace M., Mahoney S. Catalog of digital editions // Digital Scholarly Editing: Theories and Practices / Ed. by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge. – 2016 – P. 274. URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en>[2024-01-05] (date of access 11.03.2024).

France. France National Archives Portal. International Image Interoperability Framework. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». 2024. URL: https://francearchives.gouv.fr/en/article/714850036#h2_cca3cab4b6a2fa9741736f3d23166cf6403c6ba20 (date of access: 12.05.2024).

France. France National Archives Portal. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». 2024. URL: <https://francearchives.gouv.fr/en/section/26288085> (date of access: 12.03.2024).

France. France National Archives Portal. History pages. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». URL: https://francearchives.gouv.fr/en/pages_histoire/82611723 (date of access: 11.03.2024).

Goudarouli E., Sexton A., Sheridan J. The Challenge of the Digital and the Future Archive: Through the lens of The National Archives UK // Article in Philosophy & Technology. – 2018. – P. 4-18.

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/?letter=&search=&research-category=online> (date of access 12.03.2024).

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Guidelines and rules. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/?letter=&search=&research-category=online> (date of access 12.03.2024).

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Strategic plan. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». 2019. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/about/our-role/plans-policies-performance-and-projects/our-plans/archives-for-everyone/> (date of access: 14.03.2024).

Germany. The website of the Federal Archives of Germany. Electronic resource «bundesarchiv.de». URL: <https://www.bundesarchiv.de/EN/Content/Artikel/Benutzung/hilfe-anfragen-an-das-bundesarchiv-en.html> (date of access: 12.03.2024).

Hackbart-Dean P., Barcelona L., Hamilton-Brehm A-M. Emerging Best Practices for Managing Online Exhibits: Survey Report // Electronic resource The American Archivist «meridian.allenpress.com». 2023. No86 (2). P. 595-616. URL: <https://doi.org/10.17723/2327-9702-86.2.595> (date of access: 10.05.2023).

Howdeshell A. The Digital Archives Handbook: A Guide to Creation, Management, and Preservation // Edited by A.D. Purcell. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield – 2019. – No83 (1). – P. 208-211. Electronic resource «meridian.allenpress.com». URL: <https://meridian.allenpress.com/american-archivist/article/83/1/208/441156/The-Digital-Archives-Handbook-A-Guide-to-Creation> (date of access: 10.05.2023).

ISO15489-Information and documentation on «Part 1: Concepts and Principles and Part 2: Guidelines» // Records management is an international business document management standard. Electronic resource «iso.org». URL: <https://www.iso.org/ru/standard/62542.html> (date of access: 12.04.2024).

Invenio Application. Electronic resource «invenio.bundesarchiv.de». URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/login.xhtml> (date of access: 11.03.2024).

Lavoie B., Dempsey L. Thirteen Ways of Looking at... Digital Preservation // Electronic resource «dlib.org». 2004. URL: <http://www.dlib.org/dlib/july04/lavoie/07lavoie.html> (date of access: 10.04.2024).

Lanskoj G.N. Oblachnoe budushhee arhivnogo dela: teoreticheskie, prakticheskie i didakticheskie aspekty // «Arhivnoe delo na sovremennom jetape: problemy, opyt, innovacii»: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii – Almaty, 2022. – S. 23-29. [The Cloud future of archiving: theoretical, practical and didactic aspects. (Archival business at the present stage: problems, experience, innovations: materials of the international scientific and practical conference)] (Almaty, 2022), [in Russian]

Menne-Haritz A. Access – the reformulation of an archival paradigm // In Archival Science. – 2001. – No1. – P. 57-82.

Niu J. Review of web archiving // D-Lib Electronic Magazine «digitalcommons.usf.edu». 2012. No3/4 (18). URL: https://digitalcommons.usf.edu/si_facpub/308/ (date of access: 20.04.2024)

NARA Database. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/> (date of access: 10.05.2023).

NARA Database. Virtual Exhibitions. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/exhibits/sf-earthquake-and-fire/rebirth.html> (date of access: 12.03.2024).

NARA Database. Description of digital objects in NARA. Electronic resource «archives.gov». 2022. URL: <https://www.archives.gov/research/catalog/lcdrg/research/catalog/lcdrg> (date of access: 12.04.2024).

NARA Database. Guides. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/ref-info-papers> (date of access: 11.03.2024).

NARA Database. Section on e-books, exhibition guides. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/ebooks> (date of access: 11.03.2024).

NARA Database. Section “Publications”. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/technical.html> (date of access: 11.03.2024).

Pretoro D.E., Geeraert F. Behind the Scenes of Web Archiving: Metadata of Harvested Websites // Archiveset Bibliothèque de Belgique-Archief-en Bibliotheek wezenin België, Inpress, Trustand Understanding: the value of metadata in a digital world / Ed. by R. Depoortere, T. Gheldof, D. Styvenand J. Van Der Eycken. – Belgium – No106. – P. 63-74. Electronic resource «media.nationalarchives.gov.uk». URL: <https://media.nationalarchives.gov.uk/index.php/category/video/> (date of access: 10.04.2024).

Parizh. Francija. Hartija o sohranenii cifrovogo nasledija. Prinjata na 32-j General'noj konferencii JuNESKO [Paris. France. The Charter on the Preservation of Digital Heritage. Adopted at the 32nd UNESCO General Conference]. Jelektronnaja versija «ifapcom.ru». 2003. URL: http://www.ifapcom.ru/files/Documents/digital_heritage_preserv.pdf (date of access: 12.03.2024), [In Russian]

Rock R.E., Tillman K.R. Pragmatic principles for archival linked data // American Archivist. Electronic scientific journal «meridian.allenpress.com». 2022. No 85 (1). P. 173-201. URL: <https://doi.org/10.17723/2327-9702-85.1.173> (date of access: 12.05.2024).

Ritzenthaler M.L. Preservation of archival records // Electronic resource «archives.gov». 1990. No6. URL: <https://www.archives.gov/preservation/holdings-maintenance/table-of-contents.html> (date of access: 10.05.2023).

Ryan M., Tudico A. National Archives Unveils New Mass Digitization center in College park. Electronic resource «archives.gov». 2024. URL: <https://www.archives.gov/news/articles/mass-digitization-center-college-park-opening> (date of access: 12.05.2024).

Sale P. What is a Scholarly Digital Edition? // Digital Scholarly Editing: Theories and Practices / Ed. by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge. – 2016 – P. 274. URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en>[2024-01-05] (date of access: 12.03.2024).

Thomassen T. A First Introduction to Archival Science // In Archival Science. – 2001. – No1. – P. 373-385.

Upravlenie dokumentaciej. ST RK ISO 19005-1-2016. Format fajlov jelektronnyh dokumentov dlja dolgosrochnogo hranenija Chast' 1. Ispol'zovanie PDF 1.4 (PDF/A-1) [Document management. ISO 19005-1:2005. Electronic document file format for long-term preservation Part 1: Use PDF 1.4 (PDF/A-1) (IDT)] / Electronic Resource «online.zakon.kz». 2005. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37405056 (date of access: 18.03.2024), [In Russian]

Yariv A. A Complete Guide to Using Web Archive // Electronic resource «sage.agency.com». 2023. URL: <https://sage.agency/blog/guide-to-web-archive/#> (date of access: 13.05.2024).

Zervanou K., Korkontzelos I. Antal van den Bosch and Sophia Ananiadou. Enrichment and Structuring of Archival Description Metadata // Tilburg centre for Cognition and Communication (TiCC). University of Tilburg. Electronic resource «aclanthology.org». 2011. P. 44-53. URL: <https://aclanthology.org/W11-1507.pdf> (date of access: 08.04.2024).

Айгерим Сыдыкова, Гульназия Жакупова, Ерлан Сайлаубай

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Шетел мұрағаттарының электрондық құжаттық басылымдарының ерекшеліктері

Аңдатпа. Мұрағат мекемелерінің цифрлық және желілік технологияларды белсенді пайдалануы мұрағат қызметінің негізгі бағыттарының бірін тиімді орындау үшін, атап айтқанда қоғамның цифрлық кеңістікте деректі мұраны танымал етуі және пайдалануы мәселенің өзектілігін айқындайды. Ақпараттық технологиялар мұрағат сақтаушысы, мұрағаттық құжаттардың ақпарат тасымалдаушысы және оларды жариялау рөлін алды. Олар мұрағаттық теорияларды өзгертеді және елдің қоғамдық жады мен мәдени мұрасының өзгеруін қамтамасыз етеді. Шетелдік мұрағат ісінің электрондық ортасында деректі басылымның әртүрлі тәсілдері мен тәжірибелері бар. Сандық түрдегі мұрағаттық ақпарат модельдері әртүрлі болып келеді. Мақаланың мақсаты – шет елдердің веб-мұрағатында құжаттық мұраны танымал ету тенденцияларын бағалау. Зерттеу стратегиясы шетелдік авторлардың ғылыми зерттеулеріндегі ұғымдар мен мәселелерді талдауға, электрондық басылымдарды құрудың түрлері мен ерекшеліктерін және метадеректерді сипаттау әдістемесін анықтауға ықпал етеді. Зерттеу

материалдары: шетелдік нормативтік-әдістемелік құжаттар; бірқатар шетелдік мұрағаттардың веб-сайттары: Ұлыбританияның Ұлттық мұрағаты (The National Archives), Германияның Федералды мұрағаты (Federal Archives), АҚШ-тың Ұлттық мұрағат және құжаттама басқармасы (NARA), Францияның Ұлттық мұрағаты (French National Archives). Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының мұрағат мекемелеріне құжаттамалық мұраны танымал етудің, сондай-ақ бағдарламалық өнімдерді құрудың оң тәжірибесінің ұсынымдары болады.

Түйін сөздер: электрондық басылым; электрондық археография; құжаттар көрмелері; бейне шолулар; виртуалды турлар.

Айгерим Сыдыкова, Гульназия Жакупова, Ерлан Сайлаубай

Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Специфика электронных документальных публикаций зарубежных архивов

Аннотация. Активное использование архивными учреждениями цифровых и сетевых технологий для эффективного выполнения одного из ключевых направлений деятельности архива, а именно популяризации и использования обществом документального наследия в цифровом пространстве определяет актуальность проблемы. Информационные технологии взяли на себя роль хранителя архивов, носителя информации архивных документов и их публикации. Они изменяют архивные теории и обеспечивают трансформацию общественной памяти и культурного наследия страны. Документальная публикация в электронной среде зарубежном архивном деле имеет различные подходы и практики. Модели архивной информации в цифровом виде различны. Цель статьи оценить тенденции популяризации документального наследия на веб-архиве зарубежных стран. Стратегия исследования будет способствовать анализу понятий и проблем в научных исследованиях зарубежных авторов, определению типов и особенностей создания электронных публикаций и методики описания метаданных. Материалами исследования являются: зарубежные нормативно-методические документы; веб-сайты ряда зарубежных архивов: Национальный архив Великобритании (The National Archives), Федерального архива Германии (Federal Archives), Национального управления архивов и документации США (NARA), Национального архива Франции (French National Archives). Результаты исследования станут как рекомендации архивным учреждениям Республики Казахстан положительного опыта популяризации документального наследия так и создания программных продуктов.

Ключевые слова: электронная публикация; электронная археография; выставки документов; видео обзоры; виртуальные туры.

Список литературы

Adoghe A., Kayode O., Dike U.I., Olujimi A. Web archiving: techniques, challenges, and solutions // Covenant University: International Journal of Management & Information Technology. – No 3(5). – Nigeria, 2013. – P. 597–599.

Buzzoni M. Protocol for Scholarly Digital Editions Digital Scholarly Editing: Theory and Practices // Edited by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge – 2016. Electronic resource «books.openedition.org». URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en> (date of access 12.03.2024).

Dobreski B., Park J., Leathers A., Qin J. Remodeling Archival Metadata Descriptions for Linked Archives // International Conference on Dublin Core and Metadata Applications. Electronic scientific journal «dcpapers.dublincore.org». 2020. URL: <https://dcpapers.dublincore.org/article/952141553> (date of access: 10.04.2024).

Dollar M.Ch. Archival theory and information technologies: The impact of Information Technologies on Archival Principles and Methods // University of Macerata. – Italy, 1992.

Duranti L. Effective Document Management in Public Authorities and Local Self-Government // Electronic scientific journal «rsuh.ru». 2009. URL: https://www.rsuh.ru/upload/main/fdta/sbornik_conf_upr_doc_2018.pdf (date of access: 12.05.2024).

Franzini G., Terrace M., Mahoney S. Catalog of digital editions // Digital Scholarly Editing: Theories and Practices / Ed. by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge. – 2016. URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en>[2024-01-05] (date of access 11.03.2024).

France. France National Archives Portal. International Image Interoperability Framework. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». 2024. URL: https://francearchives.gouv.fr/en/article/714850036#h2_cca3cab4b6a2fa9741736f3d23166cf6403c6ba20 (date of access: 12.05.2024).

France. France National Archives Portal. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». 2024. URL: <https://francearchives.gouv.fr/en/section/26288085> (date of access: 12.03.2024).

France. France National Archives Portal. History pages. Electronic resource «francearchives.gouv.fr». URL: https://francearchives.gouv.fr/en/pages_histoire/82611723 (date of access: 11.03.2024).

Goudarouli E., Sexton A., Sheridan J. The Challenge of the Digital and the Future Archive: Through the lens of The National Archives UK // Article in Philosophy & Technology. – 2018. – P. 4-18.

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/?letter=&search=&research-category=online> (date of access 12.03.2024).

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Guidelines and rules. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/?letter=&search=&research-category=online> (date of access 12.03.2024).

Great Britain. Web Archive of the National Archives of Great Britain. Strategic plan. Electronic resource «nationalarchives.gov.uk». 2019. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/about/our-role/plans-policies-performance-and-projects/our-plans/archives-for-everyone/> (date of access: 14.03.2024).

Germany. The website of the Federal Archives of Germany. Electronic resource «bundesarchiv.de». URL: <https://www.bundesarchiv.de/EN/Content/Artikel/Benutzung/hilfe-anfragen-an-das-bundesarchiv-en.html> (date of access: 12.03.2024).

Hackbart-Dean P., Barcelona L., Hamilton-Brehm A-M. Emerging Best Practices for Managing Online Exhibits: Survey Report // Electronic resource The American Archivist «meridian.allenpress.com». 2023. No86 (2). P. 595-616. URL: <https://doi.org/10.17723/2327-9702-86.2.595> (date of access: 10.05.2023).

Howdeshell A. The Digital Archives Handbook: A Guide to Creation, Management, and Preservation // Edited by A.D. Purcell. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield – 2019. – No83 (1). – P. 208–211. Electronic resource «meridian.allenpress.com». URL: <https://meridian.allenpress.com/american-archivist/article/83/1/208/441156/The-Digital-Archives-Handbook-A-Guide-to-Creation> (date of access: 10.05.2023).

ISO15489-Information and documentation on «Part 1: Concepts and Principles and Part 2: Guidelines» // Records management is an international business document management standard. Electronic resource «iso.org». URL: <https://www.iso.org/ru/standard/62542.html> (date of access: 12.04.2024).

Invenio Application. Electronic resource «invenio.bundesarchiv.de». URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/login.xhtml> (date of access: 11.03.2024).

Lavoie B., Dempsey L. Thirteen Ways of Looking at... Digital Preservation // Electronic resource «dlib.org». 2004. URL: <http://www.dlib.org/dlib/july04/lavoie/07lavoie.html> (date of access: 10.04.2024).

Menne-Haritz A. Access – the reformulation of an archival paradigm // In Archival Science. – 2001. – No1. – P. 57-82.

Niu J. Review of web archiving // D-Lib Electronic Magazine «digitalcommons.usf.edu». 2012. No3/4 (18). URL: https://digitalcommons.usf.edu/si_facpub/308/ (date of access: 20.04.2024)

NARA Database. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/> (date of access: 10.05.2023).

NARA Database. Virtual Exhibitions. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/exhibits/sf-earthquake-and-fire/rebirth.html> (date of access: 12.03.2024).

NARA Database. Description of digital objects in NARA. Electronic resource «archives.gov». 2022. URL: <https://www.archives.gov/research/catalog/lcdrg/research/catalog/lcdrg> (date of access: 12.04.2024).

NARA Database. Guides. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/ref-info-papers> (date of access: 11.03.2024).

NARA Database. Section on e-books, exhibition guides. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/ebooks> (date of access: 11.03.2024).

NARA Database. Section “Publications”. Electronic resource «archives.gov». URL: <https://www.archives.gov/publications/technical.html> (date of access: 11.03.2024).

Pretoro D.E., Geeraert F. Behind the Scenes of Web Archiving: Metadata of Harvested Websites // Archiveset Bibliothèque de Belgique-Archief-en Bibliotheek wezenin België, Inpress, Trustand Understanding: the value of metadata in a digital world / Ed. by R. Depoortere, T. Gheldof, D. Styvenand J. Van Der Eycken. – Belgium – No106. – P. 63-74. Electronic resource «media.nationalarchives.gov.uk». URL: <https://media.nationalarchives.gov.uk/index.php/category/video/> (date of access: 10.04.2024).

Rock R.E., Tillman K.R. Pragmatic principles for archival linked data // American Archivist. Electronic scientific journal «meridian.allenpress.com». 2022. No 85 (1). P. 173-201. URL: <https://doi.org/10.17723/2327-9702-85.1.173> (date of access: 12.05.2024).

Ritzenthaler M.L. Preservation of archival records // Electronic resource «archives.gov». 1990. No6. URL: <https://www.archives.gov/preservation/holdings-maintenance/table-of-contents.html> (date of access: 10.05.2023).

Ryan M., Tudico A. National Archives Unveils New Mass Digitization center in College park. Electronic resource «archives.gov». 2024. URL: <https://www.archives.gov/news/articles/mass-digitization-center-college-park-opening> (date of access: 12.05.2024).

Sale P. What is a Scholarly Digital Edition? // Digital Scholarly Editing: Theories and Practices / Ed. by M.J. Driscoll and E. Pierazzo. Series. Digital humanities. Cambridge. – 2016 – P. 274. URL: <https://books.openedition.org/obp/3416?lang=en> [2024-01-05] (date of access: 12.03.2024).

Thomassen T. A First Introduction to Archival Science // In Archival Science. – 2001. – No1. – P. 373-385.

Yariv A. A Complete Guide to Using Web Archive // Electronic resource «sage.agency.com». 2023. URL: <https://sage.agency/blog/guide-to-web-archive/#> (date of access: 13.05.2024).

Zervanou K., Korkontzelos I. Antal van den Bosch and Sophia Ananiadou. Enrichment and Structuring of Archival Description Metadata // Tilburg centre for Cognition and Communication (TiCC). University of Tilburg. Electronic resource «aclanthology.org». 2011. P.44-53. URL: <https://aclanthology.org/W11-1507.pdf> (date of access: 08.04.2024).

Ланской Г.Н. Облачное будущее архивного дела: теоретические, практические и дидактические аспекты // «Архивное дело на современном этапе: проблемы, опыт, инновации»: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2022. – С. 23-29.

Париж. Франция. Хартия о сохранении цифрового наследия. Принята на 32-й Генеральной конференции ЮНЕСКО. Электронная версия «ifapcom.ru». 2003. URL: http://www.ifapcom.ru/files/Documents/digital_heritage_preserv.pdf (дата обращения: 12.03.2024).

Управление документацией. СТ РК ISO 19005-1-2016. Формат файлов электронных документов для долгосрочного хранения Часть 1. Использование PDF 1.4 (PDF/A-1) / Электронная версия «online.zakon.kz». 2005. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37405056 (дата обращения: 03/18/2024).

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах:

Сыдыкова Айгерим Амангельдыевна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Sydykova Aigerim Amangeldyevna – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Сыдыкова Айгерим Амангельдыевна – PhD докторант Казахского Национального университета имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Жакупова Гульназия Толгаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Zhakupova Gulnaziya Tolgaevna – candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of World History, Source Studies and Historiography, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Жакупова Гульназия Толгаевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения Казахского Национального университета им. аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Ел тарихы» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Сәтбаева к-сі, 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – кандидат исторических наук, директор научно-исследовательского центра «Ел тарихы» при Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010008, Астана, Казахстан.

Sailaubay Yerlan Yernazaruly – Candidate (PhD) of Historical sciences, Director of research center «El tarikhy» L.N. Gumilyov Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Satpayev str. 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License..

IRSTI 13.09; 18.71.07

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-135-156>

Research article

Clothes as a marker of otherness in traditional Kazakh culture

Zhanerke Shaygozova¹ , Larisa Nehviadovich²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Altai State University, Barnaul, Russia

(E-mail: 'zanna_73@mail.ru)

Abstract. The concept of “otherness” is derived from the word “other”, non-identical. The problem of otherness in humanitarian science has attracted the attention of researchers since long ago and has been considered from a variety of perspectives. In the opinion of the authors of the article, the visual expression of otherness is the least developed issue in science, but it is clothing (costume) and the image as a whole that reflects it most vividly and distinctively.

The main focus of this article is the reflection of otherness in clothing, viewed through the prism of Kazakh culture. In order to compare and clarify some data, the article draws on materials on the clothing of other Turkic ethnic groups (Kyrgyz, Altai, Uzbek, Karakalpak), as well as Iranians.

As it is known, clothing in traditional culture was conceptualized as a receptacle of the soul and the “second” shell of a person. By wearing certain clothes, a person could present his “specialness”, his difference from all others, i.e. there was an expressive demonstration of his “I”, “I am the Other”.

The article provides an interpretation of some elements of the costume of steppe nobility, people of creative professions, as well as shamans and other category of people with the status of “otherness”.

It is assumed that the meaning of some visual markers of clothing was not only that they showed the society the substance of the Other, but also contain even more profound grounds. In our opinion, most of these attributes (markers) demonstrate the syncretism of the unity of Man and the Cosmos, or rather express the belonging of the wearer to a certain level of the universe.

Having considered the visual markers of otherness given in the article on the example of Kazakh culture, we can conclude that the iconography of the other was a well thought out and balanced system, understood and accepted by the community.

Keywords: clothes; marker; Otherness; Self – Other; tradition; Kazakh culture.

Received 19.04.2024. Revised 17.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Shaygozova Zh., Nehviadovich L. Clothes as a marker of otherness in traditional Kazakh culture // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 135-156. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-135-156>

Для цитирования:

Шайгозова Ж., Нехвиадович Л. Одежда как маркер инаковости в традиционной казахской культуре // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 135-156. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-135-156>

* автор для корреспонденции

Introduction

Otherness in traditional society has different forms and types of expression, i.e. it can be characterized by different forms of fixation in external configurations. “Other” (otherness) in Kazakh culture can be people who have anomalies of body components or altered physique (bodily or physical otherness), who are characterized as possessing signs of otherworldly spirits or supernatural abilities, which was comprehended in the work of D.K. Saikeneva (Saikeneva, 2023). If the first refers to the “innate” signs of visual otherness, the second kind or form that is considered here refers to the “acquired” ones. This is primarily achieved through a person’s “second shell” - clothing.

The Kazakh traditional costume as a whole is the subject of quite a large volume of scientific works. The most significant among them are the works of I.V. Zakharova and R.D. Khodshayeva (Zakharova, Khodshayeva, 1964), U. Dzhaniybekov (Dzhaniybekov, 1996), N. Zh. Shakhanova (Shakhanova, 1998) and a number of articles by modern researchers who present it (costume) as a mythopoetic model of the world, a reflection of social status, an element of historical and cultural heritage and regional peculiarities, etc. However, the study of Kazakh costume elements in the context of signs of otherness is made for the first time. Clothing or some elements of costume in such a reading appears as a special kind of language, a sign system that is in structural unity with other phenomena of the cultural whole.

Clothing (costume) at all times and in all cultures is very informative, it serves as a means of achieving social recognition, a constructor of identity formation, as well as a peculiar expression of individuality. As a zone of contact between the personal body and the environment, it is a significant communicative resource and contains rich semiotic potencies due to its medial position (Avanesov, 2016: 37).

In any aspect, otherness is first and foremost a concept of difference. Therefore, in this article, otherness is a reflection of the inner opposition to others: “I am Other”, “I am not like everyone else.”. The basis of this dichotomy becomes the alienation of one group of individuals from other groups, of one subject from another. That is, the costume (or some of its elements) of the other cannot unambiguously be everyday, it must be altered, at least different from the everyday, and in some cases even extraordinary.

Thus, otherness in our case is a union of internal and external opposition, and externally the motive of otherness is manifested primarily in the visual image.

Representatives of the steppe elite (khans, sultans, warriors); people of creative professions (akyns, sal-sery, etc.), as well as “chosen spirits” (shamans-baksy, duana, healers, etc.) have always been considered “other” in Kazakh society. The attire of the Kazakh bride, a kind of marker of her “special” state in the wedding cycle of rites and rituals, can be attributed to this series at a certain/concrete moment of life. Even a simple enumeration of the types of visual representation of otherness demonstrates the vast field of its functioning in the bosom of traditional culture.

Hence, the focus of this article is the study of the problems of reflecting Otherness in traditional Kazakh culture on the example of clothing (or costume elements) and some components of the visual image as a whole. By labelling clothing as an expresser of otherness, the authors of the

article do not mean the whole set of clothes as such, but in many cases, they refer to one of its characteristic elements, which concentrates tangible Otherness in itself.

In order to concretize some points on the clothing of otherness in the article, materials from other Turkic ethnic groups, as well as Iranians, are attracted. This made it possible to understand and present the special role of clothing elements in reflecting the problems of otherness, as well as to clarify their significance in the worldview and mythological picture of the universe.

In this article, the authors sought to answer the main question: how is the Otherness organized and how does it work on the example of male characters, or rather their clothes? Or, to put it differently, the authors proceed from an understanding of costume/clothing as a phenomenon with a dual nature: pragmatic and semiotic - clothing always serves for something and means something. And, how is the notion of Otherness reflected in all this?

The answer to the main question of this study, as it seems to us, is based on the global idea of the syncretic fusion of Man and the Cosmos (identity of the macro- and microcosm), and this identity is reflected in the sphere of dwelling, utensils and, of course, clothing, especially through the prism of Otherness.

Materials and methods

The article describes the visual images of the otherness in Kazakh culture on the basis of historical-ethnographic, cultural and art history literature. In addition, the article uses materials of field studies of artefacts of clothing and costume elements of the steppe elite representatives collected by the authors over a number of years during the research of Russian REM - Russian Ethnographic Museum, MAE RAS - Museum of Anthropology and Ethnography named after Peter the Great of the Russian Academy of Sciences) and a number of Kazakh museums (Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, etc.). An additional source of the study are the works of artists and photographic documents of researchers of Kazakhstan and Central Asia in general, made in the pre-revolutionary period and until the beginning of the 20th century.

The main scientific methods of this research, in addition to the traditional ones (analysis, synthesis) are structural-semiotic and cultural-artistic approaches. Comparative analysis is also significant for this study, which allowed us to clarify and specify the visual image of some of the categories of otherness. By and large, these approaches determined the foundation of the evidence base of our hypothesis.

Discussion and results

Costume of the steppe elite: "sun-like" lords. The costume (clothing) from the position of semiotics according to S.S. Avanesov contains several functions: adaptation, identification, sovereignty and manipulation (Avanesov, 2016: 37-38). At the initial stage we are interested in the last function, the function of manipulation, "when clothes act as a means of acquisition and as a direct "instrument" of power" (Avanesov, 2016: 38). Any power (even modern power) generates codes of power, including in the field of dress code. In this function, clothing is a means of influence. The traditional costumes of the steppe aristocracy, or rather the ethno-

cultural specificity of the total look of Kazakh khans and sultans, are such a means of great interest.

In general, the steppe or nomadic elite is a rather broad concept, our focus is on some elements of the costume of Kazakh khans and sultans. Traditional costumes of all classes of nomadic society were unified in terms of style, simplicity of cut and were characterized by the absence of constructive excesses. However, in a particular case, the costumes of khans and sultans were distinguished by a careful choice of combinations of fabric, its colour and ornamental decoration, which served as an understandable “language” for everyone around.

Here we will focus on the most characteristic elements of their costumes.

In the clothing of khans and sultans, importance was attached to colouring, eye-catching elements (embroidery, ornamentation, etc.), i.e. everything that visually distinguished representatives of the steppe elite “at a foreseeable distance from the group of nomads in order to recreate the honors due to the owner of high rank” (Erofeeva, 2014: 644).

The leading colour of the robe-chapan was red and its derivatives (crimson, dark maroon, bright scarlet, terracotta), i.e. “the red colour was perceived as a class symbol” (Yatsenko, 2010). Gold embroidery on a red background was a favorite among the Genghisids. Gold was associated with the sun - heavenly grace farn. In general, according to B.O. Yuzefovich, embroidery with gold and silver threads in Kazakhs was done by women exclusively from wealthy families “... embroidery on velvet and silk - with gold, silver and silks - should be counted among women’s works” (Yuzefovich, 1880: 805).

Gold embroidery decorated not only clothes, but also shoes. “The tradition of shoe decoration with solid gold embroidery, metal inserts like festoon, stripes of geometric shapes in Kazakhs reached the beginning of the 20th century samples of which are stored in the Kazakh collection in Urumqi” (Toleubaev, 2016: 671).

The Kazakh elite’s love for gold was manifested in the use of expensive Iranian brocade fabrics for sewing camisoles (sleeveless men’s and women’s clothing sewn at the waist) and sewing chapans. The Iranian brocade - zarbaft - a complex patterned silk fabric with gold or silver threads was a sign of elitism, luxury and was perceived as a royal fabric. Due to the combination of silk-matte and metallized areas in the light, the fabric gives an incredible shine. Such clothes made of brocade fabrics especially expressively and vividly demonstrated the high social status of their owners.

The status of a khan or sultan was emphasized by the murak headdress, a marker of royal otherness. It was customary to wear this headdress on solemn occasions and at important meetings. The significance of the headdress is emphasized by a folk proverb: “Khandar kier murakty, karasha kier kurakty” (“Khans wear murak, and commoners wear kurak”). Kurak in Kazakh tradition is a thing sewn from patchwork. Traditionally, murak was sewed from velvet of Iranian or Samarkand manufacture, mostly of burgundy colour on a felt base and richly embroidered with gold thread (Dzhanibekov, 1996: 21).

Copies of these headdresses are kept in REM No. 8762-23540 and in the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The latter belonged to Abulkhair Khan’s son Aishuak and is a high cone-shaped hat with bent upward fields, and the decoration is a synthesis of vegetal and floral motifs, compositionally aspiring to the top (Fig. 1). The ornamentation is

distributed on four wedges (is it not a symbol of the four sides of the world?), separated by a lilt. The cone-shape (mountain/elevation), red colour (symbol of fire), gold (symbol of the sun), plant and floral ornamentation (fertility, prosperity) of this headdress pointing to the famous headdress of the Issyk chief with the same characteristics: cone, predominance of red, gold, but instead of plant and floral patterns - zoomorphic images - the main myth logically meaningful figurants of the Saka culture.

This fact demonstrates the continuity of ancient artistic traditions in the design of the textile “crown” of the steppe nobility and emphasizes their otherness from all others, their chosenness. That is, the conical shape of the headdress, red colour (symbol of fire), golden embroidery (projection of the sun) “presented a man-holder of power, symbolically connecting earthly and heavenly substances” (Erofeeva, 2014: 656).

Thus, with any artistic variations of costume design and personal preferences of representatives of the nomadic elite, a common basis clearly emerges - the desire to demonstrate, as A.K. Akishev wrote about the famous Golden Man, the khan or sultan as “the centre of the world, the hub of society, the living embodiment of harmony in the universe. He is like a god - a creator and ruler. His costume is sacred, it protects the leader from everything hostile; and with the leader, the Cosmos from Chaos” (Akishev, 1984: 53).

Fig.1. Ceremonial male headdress - murak. Early 19th century.

Belonged to Sultan Baimukhamed Aishuakov.

Fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Uniform clothing: “protected” warriors and servants. Under the designated clothing it is accepted “to understand clothing of a certain pattern, cut, style, colour, obligatory for a certain category of people” (Goncharova, 2020: 269). We have already noted that traditional Kazakh costume is in principle identical for all strata of the population, but some have interesting details that allow us to talk about otherness. In this case, clothing according to S.S. Avanesov performs the functions of sovereignty, which is perceived and “read” as a kind of visible text about the invisible, as a series of hints about its inner “content” (Avanesov, 2016: 38).

As it seems to us, such a costume detail and original markers of belonging to ancient male unions of hunters, warriors, participants of sports competitions and servants are embroidered men's trousers (Kazakh "shalbar") widely used in Central Asia and Kazakhstan. The genesis of such a costume detail goes back to the clothing of participants of Iranian ritual wrestling koshti (Popova, 2023: 77). As is known, the meaning of a fight, any duel in traditional culture is broadly attributed to the struggle of two Initialities - dark and light.

The history of traditional koshti wrestling, more often called pahlavani, is closely connected with the history of martial arts and martial arts of the peoples of Central Asia, India, Iran and Pakistan. Some experts attribute the origins of this wrestling to the ritual practices of the ancient Parthians. The external "attribute" of koshti wrestlers are special trousers made in the form of shortened breeches supplemented with a belt and strong cuffs. These trousers, judging by the photographs taken in the early 20th century by the court photographer of the Qajar dynasty, A.V. Sevryugin, are richly decorated with traditional ornaments almost all over the surface. The decoration of such trousers usually consisted of a synthesis of geometric or floral patterns.

The analysed, Central Asian trousers were sewn from the finest suede of traditionally yellowish-ochre colour, originally produced by nomads and depicted in the paintings of V.V. Vereshchagin (Fig. 2-3). Later these shalbars were sewn from velvet and dense cotton fabrics. Samples of Kazakh shalbars with slightly different ornamental iconography than on suede ones are presented in the collection of the MAE RAS (No. 414-3 and No. 2528-1). Similar to the last two specimens are still produced by the Kazakhs of Xinjiang.

Fig.2. Vereshchagin V.V. Rich Kirghiz hunter with a falcon. 1871. State Tretyakov Gallery, Moscow

Fig.3. Vereshchagin V.V. Looking out. 1873. State Tretyakov Gallery, Moscow

Several copies of suede trousers belonging to the Kazakhs are kept in the REM (No. 8762-23497/1), the State Museum of Oriental Art and Kazakh funds. These trousers were decorated

with ornamentation on the sides in the form of rosettes and the sacral bottom was especially decorated. Their decoration consisted of embroidery of plant and flower patterns made with silk threads: red, green, blue and partly white colours.

It seems that the configuration of the pattern and the choice of colours here are not accidental, but have a specific symbolism. If we assume that any ornament in traditional culture has a protective function, then the combination of embroidery colours could have a very specific meaning. Perhaps, the colour of embroidery of this product has a connection with the three sacral colours of ancient Iranian costumes (red-white-blue) noted by S.A. Yatsenko, which were markers of the three zones of the universe - the upper, middle and lower (Yatsenko, 2010).

Some information about the costume of Kyrgyz wrestlers is presented in the study of G.N. Simakov (Simakov, 1984: 65-66). The scientist notes that wrestlers during a fight wore only leather trousers kandagai, whose pant leg could be up to 1.5 metres wide. The wider the pant leg, the more beautiful the trousers were considered to be. Significant fights were carried out exclusively in such a "costume", as evidenced by lines from the epic "Manas" (variant Zhusup Mamai [Mamai, 2012]). The story tells that the khan Koshoi "did not have leather trousers to go out to fight" (Mamai, 2012: 146). The same version of the epic further mentions marvelous and incomparable kandagai with patterns of Kokche Khan, sewn by his wife, the skillful woman Akerkech.

The epic emphasizes that fighters of high rank had no right to fight without special clothes - patterned sharovars (wide trousers). We can assume that if the attitude to the military caste was indicated by "patterned" trousers, then probably their first dressing had a ritualized character and was once part of the rite of military initiation. Unfortunately, so far we do not have more detailed information proving our hypothesis.

L.F. Popova considers the production of suede trousers with embroidery to be a product of urban handicrafts practiced by men - yurmaduz, and Tashkent was one of such centers for their production (Popova, 2023). It seems that by the time of fixation of these trousers among Kazakhs and Kyrgyz (late 19th - early 20th centuries), Uzbek craftsmen had already established a wide distribution of such market goods in the nomadic environment and displaced local original production (for example, in the southern regions of Kazakhstan). Moreover, Uzbek craftsmen were based on the preferences of nomads in their production (cut, ornamentation). These facts are mentioned in the famous "Report on trips to Central Asia in 1900-1902" by S.M. Dudin (Dudin, 2021).

Exquisite style of creative people in Kazakh culture. Extravagant dress of representatives of creative professions in Kazakh culture is a particularly interesting topic. Creative people at all times have been understood as giving others the Holiday meaning, which is a rapprochement with God, and their activity is an imitation of cosmogonic action. Even M.Y. Lotman wrote: special clothes, special - festive-playful or solemn - behavior stands out in a special sphere in time and space...a hierarchy of behavioral styles, shades and transitional forms emerges, which creates extremely complex and peculiar systems of social communications (Lotman, 2002: 403). In the studied context, the sal-sery outfits stand out, which, according to S.S. Avanesov's typology, can be attributed to the types of clothing that fulfil the functions of identification of social status, in this case professional affiliation (Avanesov, 2016: 37).

First of all, these are representatives of the traditional institution of sal-sery, who in domestic science are considered not only as representatives of the creative profession, but also as representatives of the ancient brotherhood of warrior-musicians. A.H. Margulan (Margulan, 2007) and E.D. Tursunov (Tursunov, 1999) wrote about the specificity of the sal-sery institute, considering them not only representatives of the creative profession, but of the oldest Eurasian brotherhood of warrior-musicians. A.H. Margulan noted that by European standards sal is eccentric: onyn bir armani sylkymdyk, kerbezdik, kiimdi ademi kiinu; ozimen qatar zhurgen adamnyn barinen de qiyapatymen de, kiimimen de artyk bolu, asyp tysu. Er-tokymnyn ozi de baskanikindej bolmajdy, altynmen, kumispenn ornekten, erekshe saltanatpen zhasatady. He dreams of being a dandy, to dress beautifully, to be different from people like him, to be better in face and clothes. The saddle itself is not like everyone else's, it is decorated with gold and silver and made with special splendor (translated from Kazakh). (Margulan, 2007: 14). Even the term "sal" itself was considered by the academician to be derived from the manner of dressing the sal in incredibly wide clothes, and the scientist considers the following to be qualifying details of the costume: a red or green-coloured chapan made exclusively of dense silk; a fur coat - zhargaq ton, which was sewn from nine sheep skins, and their wide trousers from four; red-coloured leather boots on the feet, and a high telpek (traditional headdress) made of silk on the head (Margulan, 2007). All details of the costume were richly embroidered with multicoloured embroidery.

A.H. Margulan's opinion is supported by O.B. Naumova: the sal were eccentrics, breaking out of the framework of ordinary life with their appearance and behavior; it is them who can be spoken of as extravagant personalities without reservations. The sery, on the other hand, did not violate traditions in their external manifestations, although they also differed from "ordinary", "normal" Kazakhs (Naumova, 2020: 178).

In the image of sal O.B. Naumova specifies a number of features. This is a special headdress (for example, a conical eight-link multicoloured hat with a bunch of feathers), very long shirts or trousers of such width that an adult could fit into one of their trousers, or jewelry of unnaturally large size. Sal could wear women's clothes or huge dressing gowns, fur coats inside out, etc. (Naumova, 2020).

G.J. Abylkasov holds a similar opinion, believing that the term "sal" originated from hanging, loose cut clothes (Abylkasov, 2018: 198). Sometimes a plume of expensive fabric (usually silk) was stretched behind the sal with a ribbon for 3-4 metres. That is, the whole image of sal was always flamboyant, fantastic - absolutely Other, fully corresponded to his inner desire to stand out, to amaze. Sometimes this aspiration was expressed in the manufacture of quite extraordinary clothes, for example, A.H. Margulan gives information about the chapan of once famous Tolebai sal, on which were stitched painted sheep lint or astragals (Margulan, 2007). Thus, the goal of Tolebai sal was achieved in a peculiar way - to stand out, to distinguish oneself from all others.

In turn, the visual image of sery is deeply interesting. According to G.J. Abylkasov, the word "sery" originated from cheer up, stroll, serper equally with this word, exult, exalt (Abylkasov, 2018: 198). In turn, E.D. Tursunov attributes the origin of the term "sery" to the Old Turkic "cherig" (army) and believes that the original meaning of the word "sery" is "warrior", "vigilante" (Tursunov, 1999: 196).

The sery came mostly from a background of highly educated people (Margulan, 2007). Sery's very demeanor and manner of speaking was stressed aristocratic, which was echoed in the visuals as well: they wore the most fashionable clothes and were distinguished by refined taste. For the sery as a "co-partner" of the members of secret unions, "bright, flashy masquerade costumes" were inadmissible, but "their proximity to the members of the union allowed them to adopt the "aristocratic" behavior and bohemian orientation of the sery's creativity" (Tursunov, 1999: 196).

Another interesting form of expression of otherness in clothing - rudiments of the swan image - can be traced in the clothes of sal-sery, Genghisids and shamans-baksy. Z.J. Naurzbay notes that the former could dress up in a swan costume, and when a cavalcade of sal-sery approached an aul (village), he would circle round the aul on horseback, shouting in the swan way. In the old days, Kazakh warriors used to shout swan-like when they went into mortal combat (Naurzybay, 2014: 208). Representatives of the Kazakh aristocratic estate "tore" - Chingizids - had the right to wear coats made of swan skin by birth. That is explained by the notions about the mythical origin of Genghis Khan from the union of "sunlight" and "swan". This fact, to all appearances, also determined a special attitude to the "ancestral" bird (Kukashev, 2002: 41).

As the researchers rightly point out, if the artistic heritage of the sal-sery is a special kind of creativity, their visual image is a vivid reflection of the national mentality (Azi, Azap, Saduakas, 2022: 153) and worldview.

Sal-sery clothes emphasized the image of the chosen ones of destiny and people of a special profession, whose activity went far beyond the poetic, composer and performer components, and represented a bright cultural and artistic phenomenon - a whole nomadic theatre and a special philosophy of the members of the secret warrior community.

Visual image of jesters and fools in Kazakh culture. Other carriers of otherness in Kazakh culture are representatives of the steppe institute of buffoonery and foolishness – saikymazak. People's memory has preserved the names of great "ku" (ku-cunning): the collective image of Aldar kose and Kozhanasyr, as well as specific historical personalities - Zarubai, who performed the hare dance; Rakhimberdy, nicknamed agashayak (wooden leg) for performing dances on wooden poles; Kulakai-Eleusiz, who portrayed people and animals in a virtuoso form. Unfortunately, historical data on the appearance of "Kazakh" jesters have not survived. In this context, we relied mainly on folklore materials and tried to reconstruct their image on the basis of data from other cultures of the Turkic area.

Assessing the functions of the jester, M.M. Bakhtin emphasized: "The very being of these figures has not a direct, but a figurative meaning: their very appearance, everything they do and say has not a direct and immediate meaning, but a figurative, sometimes reverse, they cannot be understood literally, they are not what they are; thirdly, finally - and this again follows from the preceding - their being is a reflection of some other being, and not a direct reflection. They are the face-actors of life, their being coincides with their role, and outside this role they do not exist at all" (Bakhtin, 1986: 194). That is, the image, words and actions of the jester always have a figurative, indirect, other meaning.

To clarify the visual image of the jester in Kazakh culture, let us turn to the image of the Altai Tastarakai. In Altaic folklore Tastarakai is the second hypostasis of batyr Aлып, into whom he turns in cases when it is necessary to outwit the enemy, to put his vigilance to sleep.

The main visual difference is baldness. In the Turkic epic, *mac* (“bald, plump”) appears as shepherd, servant or slave. Standing outside, the framework of society and culture, he is endowed with all the attributes of a different being, and his “hairlessness” only emphasizes this. That is why the hero, coming to the possessions of a foreign khan, often takes the guise of a *tastarakai* - a beggar, an unsightly vagrant, a bald man, a creature of that zone of the cosmos where the laws of culture do not apply (Golikova, 2010: 55). The visual image corresponds to its purpose in culture: to “blow up the complacent world of the common man”, to break custom.

Studying the cultural definition of “*taz*” S. Kondybay believes that the representations associated with “baldness” form an integral, complex, multi-level, multi-vector mythological complex (Kondybay, 2008: 416). And, it can be comprehended on at least two levels: one of the additional names of the new dynasty and the name of a certain priestly group. Hence, this image should be considered in the following logical chain: *batyr* - *taz* (“bald, plump”) - priest. The image of *Tastarakai* is characterized by squalor: canvas clothes, a hat made of birch bark, a saddle made of willow twigs, a skinny horse, etc. These should be regarded as sign of otherness.

Tastarakai is similar to *Tazsha bala* (literally bald, bald teenager, young man), a popular image in Kazakh folk tales. As a rule, in tales *Tazsha* himself is the object of ridicule or, on the contrary, the surrounding people become the object of his ridicule and pranks. He is represented as a boy or a young man with a cunning mind and skill, in some versions - he is the owner of mysterious knowledge. The hero is necessarily bald, with a sheep’s bladder stretched over his head, and he is dressed in the skin of some animal. “*Tazsha*” is a man on the lowest rung of the social ladder. People alienate him, consider him unwise and a bad man, for ‘his head is covered with *parsha* and his body with scabies’ (Kaskabasov, 1970: 117). The whole image of *Tazsha-bala* demonstrates his otherness, behind which experts see in one case one of the incarnations of the beyond (Kondybay, 2008: 414), in another case “sewn” into the image and actions of *Tazsha-bala* are initiation rites and echoes of matrilineal marriage (Kaskabasov, 1970: 116).

A slightly different image is represented by the hero of Kazakh fairy tales - *Aldar-Kose*. His main visual characteristic is beardlessness, and S. Kondybay gives him the following characteristic: *Aldar-Kose* is a comic-demonic figure, a negative version of a cultural hero and a mythological trickster with a distinct chthonic-shamanic colouring (Kondybay, 2005: 64). That is, here visual otherness - unkempt, ugly or funny clothes, rags, animal skin, etc. is necessarily accompanied by bodily otherness - bald, beardless, etc. We see a similar picture of otherness in the image of Slavic jesters, called “*pea jester*”, whose main attributes were a pea break on the head or a three-pronged cap with bells and clothes in the form of a “garden scarecrow”.

The image of a jester and a fool in Kazakh culture is characterized by theatrical behavior, some mannerism, peculiarly active gesticulation, including ridiculous and outlandish clothing, which is often combined with certain external data, for example, “baldness”. The characteristic features of these “heroes” are representatives of another world, most often otherworldly, where everything is built in complete contrast to the earthly world.

A more specific picture of the visual image of jesters, which is of interest in terms of reconstruction of the image of Kazakh jesters, is represented by the actors of the *skomorokh* theatre - *maskaraboz*, used by Uzbeks, Karakalpaks and others. (Fig.4). Its name comes from Arabic *maskhara* - mockery, joke, mask + affix *boz* denoting predilection or profession, i.e.

maskara-boz - one who jokes, mocks, comedian, actor (Baskakov 1984: 32). In the Kazakh version, the word “mascara” is used in a similar meaning.

Figure 4. Performance of mascarabozaans. Negative, photographic print. Karakalpak ASSR, Chimbay. Karakalpaks. A.L. Melkov 1928-1929. MAE NO. 1381-286 (Kubel, 2019: 81).

Specialists distinguish several schools: Bukhara, Khorezm and Fergana. Theatre masters were united in a single workshop called mekhterlik, and they considered Khazret Jabrayil their patron. That is, there is an understanding of the sacredness of the profession.

The repertoire of maskarabozs included comedy plays, domestic scenes, humorous stories, anecdotes, fairy tales, tall tales, acrobatic numbers and dances. For all the entertaining nature of the performances, they had a social character and often ridiculed the vices of rulers and the rich, human stupidity, greed and avarice.

The otherness of folk theatre masters was of course emphasized by their costume. For their performances, the artists dressed up in ridiculous hats, goat skins, glued goat beards or painted their bodies and wore masks. The latter mainly conveyed the appearance of animals, birds, and the characteristics of the comic character (Kubel, 2019:81). The masks could be full or half masks. As is known, a mask in traditional culture is one of the ways of embodiment of mythological ideas and representations, a symbol of mystery and illusions.

In our opinion, in the costume of maskarabozs a significant function is performed by goat skin and goatee, which probably carry the ideas of demonic nature, being a hypostasis of unclean force. That by and large correlates with the conclusions about jesters and fools in Kazakh culture as representatives of the Lower World.

Baksey's clothing as a visual reflection of travelling through the Worlds and possessing “inhuman” abilities.

The exotic appearance and ritual clothing of Turkic shamans has more than once become the subject of scientific research (Prokofieva, 1971; Basilov, 1992, etc.). E.D. Prokofieva notes that in some peoples of Siberia the shamanic costume was a whole set (shoulder garment, breastplate, headdress, footwear, mittens and trousers), others could have only a headdress, others only a bandage, etc. (Prokofieva, 1971: 5). But, in any case, whether it was a detail of clothing (insignia) or a whole costume, it was radically different from the household costume. Of course, such a costume (or a piece of clothing) could be worn only by a shaman.

The whole costume of a shaman was an embodiment of bird and, or animal elements: shoulder garment recreates the image of a bird, headdress most often the image of a beast (deer, elk, maral or bear), shoes were designed in the form of the feet of a beast, etc. Sometimes clothes could be whole animal skins. E.D. Prokofieva identified several groups characterizing the specifics of the shaman costume complex: Altai, Khakass, Tofalar, Yakut and Nanai (Prokofieva, 1971: 89). Thus, the Altai, Tofalar, Khakass and Tuvan costume symbolizes a bird, while the Yakut and Nanai costume symbolizes a syncretic image of a beast-bird. The shamanic costume in the functional aspect performs the functions of identification (professional affiliation) and sovereignty (visible text about the invisible).

In any case, "the garment is consonant with the deed" (Avanesov, 2016: 44), i.e. the shamanic costume demonstrates the bearers' possession of non-human abilities and the ability to travel through the Worlds of the Universe.

Unlike the shamans of Western Siberia and the Altai including, there is very little information about the ritual dress of Kazakh baksy. But, nevertheless, there are insignia in it. R.Sh. Kukashev provides information about an element of ritual clothing of Kazakh baksy in the form of headdresses and capes made of swan down. Such a costume, consisting of a headdress in the form of a whole removed swan skin (akku borik) and a short jacket made of swan down, existed among baksy and duan - two main figures of Kazakh shamanism - up to the end of the 19th century. The ritual attire was a mark of distinction of a Kazakh shaman and an indispensable attribute of his cult activity. The shaman's costume was endowed with sacral power and considered a sacred object in the folk consciousness, and after the death of the shaman it was passed on by inheritance (Kukashev, 2002: 43).

Akku borik could be supplemented by "a head made of corals, cowries or snake heads and so on" (Kukashev, 2002: 15). By the way, cowrie is a favorite decorative element of children, girls and women of fertile age in Kazakh society. The semantics of the image of the swan in Kazakh culture (waterfowl) is connected with the understanding that it is subordinated to three worlds (mediator, intermediary): the upper - the sky, the middle - the earth and, of course, the lower - water. This ability of her not only predetermined the socialization of the image, but also the shaman's ability to "travel" through these worlds in the process of shamanistic rituals.

The fact that Kazakh baksy (meaning men) wear women's dresses also serves as a sign of otherness in the context of visibility. V.N. Basilov associated this tradition with ritual gender reassignment in the shamanic practices of Central Asian peoples. The scientist presents a number of facts: Oraznar-porhan wore a red dress during a shamanistic ritual, and Tashmat bola strove to imitate women in gait and manner of speaking (Basilov, 1992). The people explained this by the influence of the spirits of these shamans, who allegedly demanded to wear women's clothes.

A headdress with female (maiden) elements was recorded in one of Kazakh shamans and is described by a scholar as follows: “the top of the hat is decorated with bird feathers...it resembles the features of male and female headdress” (Basilov, 1992: 92).

Further V.N. Basilov provides valuable information about the costume of Kazakh baksy on the basis of photographic data and brief descriptions from the Hamburg Museum (Basilov, 1992: 91-92). According to the scientist’s data, a hinged dressing gown of a baksy (No. 427: 06) was sewn of variegated multicoloured cloth along the collar, which had metal plaques; metal discs of about 150 pieces were sewn across the chest up to the waist, and in the front below the waist dangled thread tassels with sequins - more than 30, in turn, the same threads in the back of the dressing gown in the amount of about 40 pieces. No less extravagant was the headdress of the baksy: a low kalpak (No. 921-06) made of variegated chintz, covered with lynx fur. The part of the headdress not covered with fur is abundantly decorated with ribbons, a plaque, a triangular amulet and 15 tassels. The costume was purchased in the vicinity of Semipalatinsk (now Semey, East Kazakhstan region). Both the dressing gown and the hat combine features of male and female costume (Basilov, 1992: 92).

Another visual representation of the binary essence of Otherness is demonstrated by the blacksmith’s costume during the rite “Zhylan kaiys” (“snake skin”), described by T. Asemkulov and Z. Nauryzbay (Asemkulov, Nauryzbay, 2020: 18). Briefly, the essence of the rite consists in the initiation of the boy as a future warrior by none other than a blacksmith - a sacral figure of Kazakh mythopoetics, who has magical, shamanic functions in the folk perception. According to scholars: the blacksmith wore a grey wool-knitted chapan resembling a snake skin (Asemkulov, Nauryzbay, 2020: 27). In Kazakh culture, the snake is firmly connected with the ideas of fertility, femininity, and also reflects the ideas of the Primordial, the owner of the element of the underworld, who controls fire and metal.

The visual “reincarnation” of men-baksy and blacksmiths into a swan (the swan is one of the hypostases of the female goddess Umai), or wearing women’s dresses, or into a “snake” correlates with the desire to possess “powers” or properties not previously inherent in them. In any case, the image of a swan or a woman’s dress on male shamans, of course, and the “snake” chapan on a blacksmith are among the main signs of otherness, a visual distinctive sign.

A separate theme is the vestments of persons equated by Kazakhs with saints. R.M. Mustafina writes about Koktondy-ata, who treated children from whooping cough. He was nicknamed “Koktondy” because he wore a blue dressing gown all the time. The blue dressing gown of Saint Koktondy-ata seems to be not accidental, it reflects the witch doctor traditions of the population of South Kazakhstan, close to other peoples of Central Asia, which go back to ancient magic techniques, in particular, to imitative magic (Mustafina, 1992: 90).

The steppe soothsayers of duana (wandering dervishes), whose image, according to R.M. Mustafina, merged Sufism and shamanism (Mustafina, 1992). According to many historians, the institution of duana was most widespread in the southern regions of Kazakhstan. Ya.P. Haverdovsky wrote about the Kazakh duana: “ a tattered shirt, thin and pale face, cloudy eyes and wild features of the physiognomy served as signs of his rank. thus they wander from aul to aul all their lives. Some Kyrgyz recognise them as inspired people with knowledge of the future” (Haverdovsky, 2007: 224-225).

The duan's path is a wandering. Hence its appearance: dervishes had special clothes - a cap, a dressing gown, a staff made of sacred wood (Mustafina, 1992). They could also wear a swan cap.

The recorded image of Kazakh duana can be presented in the photographs by S.M. Dudin, which are stored in the collections of the MAE RAS (No. 1199-74, No. 1199-414). The photographs were taken on the territory of the modern Pavlodar region in 1899. The first photograph shows a duana in a costume of Central Asian striped fabric: a robe-chapan, under the dressing gown is a skirt-type garment almost in the floor, on his hands the diviner is wearing mittens made of the same striped fabric. The headdress has a large bundle of feathers. The clothes of the second one are not so exotic, but the whole look is rather shabby: a shabby dressing gown, ridiculously large shoes, a low turban on the head.

The modern image of the Kazakh duan is presented by R.M. Mustafina. The scholar writes: according to Aman, the urge to wander determined his status as a duan. The white dressing gown he wore when going to "holy places" obviously has a connection with the traditional costume of a Sufi dervish (Mustafina, 1992: 145).

To a certain extent, materials on Central Asian dervishes provide clarification of the visual image of the Kazakh duana and its deeper understanding. Among the illustrative materials, the famous painting by V.V. Vereshchagin "Dervishes in festive attire" attracts attention. Vereshchagin's famous painting "Dervishes in festive attire. Tashkent" (1874). The painting depicts three praying dervishes (probably sheikhs or feasters). First of all, their costume attracts attention: a patchwork hirka dressing gown with a multicoloured belt with ornaments - kamar, a cone-shaped cap with fur trim - kulokh and a long white scarf - taylasan (Fig.5).

Fig.5. Vereshchagin V.V. Dervishes in festive outfits. Tashkent. 1870. State Tretyakov Gallery, Moscow

Z. Rakhimova writes about the Sufi dervish costume: "... Sufis did not introduce anything new into the clothing ... Sufis only changed its semantics, filled it with new content, and through its

details revealed their worldviews, and for the initiates their clothing and its details became an indicator, an important sign of joining the mystical mystery of the Sufi, an indication of a certain stage in their journey" (Rakhimova, 2008).

P.A. Pozdnev (Pozdnev, 1886) notes with regard to the clothing of the dervishes that some of them walk practically naked, others are dressed in a long chlamys made up of colourful pieces of cloth, wearing a ragged turban on their heads and carrying a stick with colourful rags in their hands. It is the rags, or rather their number in the costume of dervishes play an important role. It is believed that the number of patches is equal to the number of prayers (suras) recited by the dervish. Accordingly, the more patches on the dressing gown, the higher the status of the dervish.

The cone-shaped kulakh headdress deserves special attention, the genesis of which R.A. Rassudova attributes to the Saka time to its perception as the World Mountain (Rassudova, 1989: 173). It seems that the same semantic context is inherent in the duana headdress depicted by S.M. Dudin (No. 1199-74), where feathers should be understood as the World Tree growing on the top of the World Mountain.

The unattractiveness and even some squalor are the main characteristics of the image of the Kazakh duana to some extent brings them closer to the images of fools and jesters. However, the accents placed in the image pursue a different goal - to show that in his endless wanderings to holy places from the Kingdom of the Dead, he (duana) draws Knowledge and tells them to people. In any case, visually the duana could be easily distinguished from an ordinary person.

So, in the materials of the discussion we found out that externally the motive of otherness is manifested primarily in the visual image, and even more precisely through some elements of clothing. That is, clothing as an extremely significant cultural marker (Avanesov, 2016: 36) is fully capable of reflecting the otherness of this or that subject, which was understood and generally accepted by the carriers of this culture. It turned out that in the bosom of Kazakh culture, the elements of other people's clothing fulfil a number of functions identified by S.S. Avanesov (Avanesov, 2016): manipulation and means of influence, sovereignisation and identification of social status.

Conclusions

This research represents one of the first steps in the study of the problems of otherness and its visual reflection in clothing on the example of Kazakh culture. Each of the categories of visual markers outlined here needs more detailed research with the involvement of a wide range of sources, including folklore data, which, in the opinion of the authors of the article, can reveal new facets of the problems under research.

However, the materials presented here allow us to assert that the costume or certain elements of the Otherness/Other in Kazakh culture was a well thought-out and balanced system. Clothing has been turned into the most important visual marker - a universal sign understood by the whole community, which reveals the essence of otherness or, to put it another way, allows us to see the semantic content.

Of the functions of clothing as a sign system proposed by S.S. Avanesov (Avanesov, 2016: 37-38), three functions are clearly expressed through the problematics of otherness in Kazakh culture: manipulation, sovereignization and identification of social status.

The first, being a means of influence, is the function of manipulation peculiar to the clothes of the representatives of the highest nobility, Kazakh khans and sultans. They with the help of specific visual markers - colour, headdress and in general the decor of clothes demonstrated their belonging to the upper world and presented themselves as sun-like, the centre of the world and the centre of society.

The second is the function of sovereignization, which was reflected in the elements of clothing of warriors and various categories of servants, who also used a specific marker, in this case "patterned" baggy pants, to demonstrate their belonging to the once secret community, the male union.

And, finally, the third function - identification of social status is the most extensive and is represented by the following categories of persons: representatives of creative professions - sal-sery; representatives of different models of deviant cultural behavior - jesters and fools, as well as carriers of sacred experience - shamans and dervishes (duana). Each of the designated categories in its costume necessarily had one or another visual marker that distinguished it from all others. Sometimes it could be reflected in quite absurd phenomena from the point of view of modern people, for example, making a robe-chapan out of lamb shoelaces. But in all variants of expression it achieved its goal - reflection of otherness.

As can be seen, clothing and visual image in general played not the least role in Kazakh culture for expressing otherness. It is clear that the study of visual markers of otherness, expressed in clothing and its details, allows us to learn something very important about the Other, namely how and in what way the inner understanding of the self is expressed in the external.

It is believed that further in-depth study of the functions of clothing as a sign system through the prism of otherness on the example of Kazakh culture with the involvement of a wider range of sources will make it possible to specify and expand the angles outlined in this research.

Acknowledgements: the work was carried out within the framework of the project "The Turkic World of "Greater Altai": Unity and Diversity in History and Modernity" (register number 850000Ф.99.1. БН66ААА04000).

Authors' contribution

Shaygozova Zh.N. – development of the idea of the article, conceptualisation and choice of methodology, literature selection, collection and processing of empirical data, writing the text of the article, design and correction.

Nehviadovich L.I. – consultation in the construction of the theoretical and methodological basis of the work, recommendations in the selection of bibliography on the topic of the article, participation in the final editing of the text of the article and in the generalisation of the research results.

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

Abylkasov G.Zh. Tradicii masterstva Sal-Seri i ego dalekie nachinaniya v okrestnosti Esil'-Kokshe [Sal-Sery's tradition of craftsmanship and his far-flung endeavours in the neighbourhood of Yesil-Kokshe] // Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, 2018. - № 1 (2). – P. 197 – 201. [in Russian]

Akisev A.K. Iskusstvo i mifologiya sakov [Art and mythology of the Saks]. - Alma-Ata: Nauka, 1984.- P.176. [in Russian]

- Asemkulov T., Nauryzbaj Z. Sub'ekt (-iv)naya kazahskaya kul'tura [Subject(ive) Kazakh culture]. – Almaty: Otuken.kz, 2022.- 400 p. [in Russian]
- Avanesov S.S. Odetyj chelovek (k probleme antropologicheskoy semiotiki vlasti) [Dressed man (to the problem of anthropological semiotics of power)] // Praxema. Problems of visual semiotics, 2016. – № 1 (7). – P. 34-46. [in Russian]
- Azi A.E., Azap S., Saduakas N.A. Koshpendi sal-serilerinin halytyk-dini kozkarastary [Ethnic and religious views of nomadic peoples] // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. – 2022. № 1 (138). – P. 142-154. [in Kazakh]
- Bahtin M. M. Literaturno-kriticheskie stat'i [Literary and critical articles]. – M.: Nauka, 1986. – 541 p. [in Russian]
- Basilov V.N. Shamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazakhstana [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. – M.: Nauka, 1992. – 328 p. [in Russian]
- Baskakov A. N. Narodnyj teatr Horezm [Folk Theatre of Khorezm]. – Tashkent: Fan, 1984. – 128 p. [in Russian]
- Dudin S.M. Otchet o poezdках v Srednyuyu Aziyu v 1900–1902 gg [Report on trips to Central Asia in 1900-1902]. M.: Fond Mardzhani, 2021. – 559 p. [in Russian]
- Dzhanibekov U. Kazahskaya nacional'naya odezhda [Kazakh national dress]. – Almaty: Oner, 1996. – 146 p. [in Russian]
- Erofeeva I.V. Epistol'yarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej elity 1675-1821 godov [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675-1821] Collection of historical documents in 2 volumes. – Almaty, AO «ABDI Kompani», 2014. - 696 p. [in Russian]
- Gavardovskij Ya.P. Obozrenie Kirgiz-kajsackoj stepi (chast' 1-ya), ili Dnevnye zapiski v stepi Kirgiz-kajsackoj 1803 i 1804 godov [Review of the Kirghiz-Kaisak steppe (part 1), or Day notes in the Kirghiz-Kaisak steppe in 1803 and 1804] // Istoriya Kazakhstana v russkih istochnikah XVI-XX vv [History of Kazakhstan in Russian sources XVI-XX centuries]. – Almaty: Atamura, 2007. Vol V. – P. 157-256. [in Russian]
- Golikova T.A. Triks'tery tyurkskoj mifologii: Tastarakaj [Tricksters of Turkic mythology: Tastarakai] // Linguo-methodological and cultural problems of teaching foreign languages at higher education institutions. Ufa: BGU, 2010. – P.55-58. [in Russian]
- Goncharova N.S. Formennaya odezhda predstavatelya vlasti kak simvol –predmet prestupleniya i kak simvol – sredstvo soversheniya prestupleniya [Uniform clothing of a representative of authority as a symbol - the subject of the crime and as a symbol - the means of committing a crime] // Vestnik VSU, Law, 2020. – № 2. – P. 269 – 277. [in Russian]
- Kaskabasov S. Geroi kazahskoj volshebnoj skazki [Heroes of Kazakh magic fairy tale] // Soviet Turkology, 1970. №3. – P.109-118. [in Russian]
- Kubel E.L. Narodnyj teatr maskarabozov v Karakalpakii (po materialam fotokollekcii A.L. Melkova 1927–1928 gg. v sobranii MAE RAN) [Folk Theatre of Maskarabozes in Karakalpakia (on the materials of the photographic collection of A.L. Melkov 1927-1928 in the collection of the MAE RAS)]. Illustrative Collections of Kunstkamera Vyp. 2. Collection of the MAE, Vol. LXVI. SPb: MAE RAS. 2019, P. 79-86. [in Russian]
- Kukashev R.Sh. K obrazu lebedya v kazahskom shamanstve [To the image of the swan in Kazakh shamanism] // Ethnographic Review, 2002, – № 6. – P.38-44. [in Russian]

- Kondyбай S. Mifologiya predkazahov [Mythology of the Pre-Kazakhs]. Book Three. – Almaty, SaGa, 2008.- 436 p. [in Russian]
- Kondyбай S. Kazahskaya mifologiya [Kazakh mythology] Concise Dictionary. –Almaty, Nurly Alem, 2005. – 272 p. [in Russian]
- Lotman M.Yu Articles on the semiotics of culture and art. – SPb: Akademicheskij proekt, 2002. – 544 p. [in Russian]
- Margulan A. Kazaktyn sal, serilik dasturi [Tradition of Kazakh sal, sery] // Margulan A. Shygarmalary [Margulan's work], Vol. II. – Almaty: Alatau, 2007. – 432 p. [in Kazakh]
- Mustafina R.M. Predstavleniya, kul'ty, obryady u kazahov [Kazakh beliefs, cults and rituals]. – Almaty: Kazak university, 1992. – 176 p. [in Russian]
- Naumova O.B. Ekstravagantnaya lichnost' v tradicionnoj kazahskoj kul'ture (k voprosu o vremeni formirovaniya gruppy sal-seri) [Extravagant personality in traditional Kazakh culture (to the question of the time of formation of the Sal-Sery group)] // TSU Bulletin. History, 2020. - № 64. – P. 178-184. [in Russian]
- Nauryzbaj Z. Vechnoe nebo kazahov [The eternal sky of the Kazakhs]. – Almaty: SaGa, 2013. – 704 p. [in Russian]
- Popova, L.F. Muzhskie vyshitye sharovary v kul'ture narodov Srednej Azii i Kazakhstana [Men's embroidered trousers in the culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan] // Eurasia – Dialogue of Cultures: Proceedings of the Twenty-second St. Petersburg Ethnographic Readings. SPb: Rossijskij etnograficheskij muzej, 2023. – P.73-80. [in Russian]
- Pozdnev P.A. Dervishi v musul'manskom mire [Dervishes in the Muslim world]. Orenburg: Breslina, 1886. – 194 p. [in Russian]
- Prokofieva E.D. Shamanskije kostyummy narodov Sibiri [Shaman costumes of the peoples of Siberia] // Religious representations and rites of the peoples of Siberia in the XIX - early XX century. – Leningrad: Nauka, 1971. – Vol. 27. – P. 5-100. [in Russian]
- Rahimova Z. Sufijskaja koncepcija odezhdy v kostyume shejkov i dervishej (po dannym pozdnegeratskoj miniatyury) [Sufi concept of clothing in the costume of sheiks and dervishes (according to the late Herat miniature)] // "San at" Magazine, 2008. – №2. URL: <https://sanat.orexca.com/2008-rus/2008-2-2/sufkonc> / (access date: 23.01.2024) [in Russian]
- Rassudova R.A. K istorii odezhdy sredneaziatskogo duhovenstva [To the history of Central Asian clergy dress] // Monuments of traditional and everyday culture of the peoples of Central Asia, Kazakhstan and the Caucasus. – 1989. – P. 170-179. [in Russian]
- Saikeneva D.K. «Svoj i chuzhoj» v mifopoeticheskom mire tyurkov: inakovost' kak priznak prinadlezhnosti k nizhnemu miru ["One's own and stranger" in the mythopoetic world of the Turks: otherness as a sign of belonging to the lower world] // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. – 2023. – V.143. № 2. – P. 74-85. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85. [in Russian]
- Shakhanova N. Mir tradicionnoj kul'tury kazahov: etnograficheskie ocherki. [The World of Traditional Culture of Kazakhs: Ethnographic Essays]. – Almaty:1998. [in Russian]
- Simakov G.N. Obshchestvennye funkcii kirgizskih narodnyh razvlechenij v konce 19 – nachale 20 v.[Social Functions of Kyrgyz Folk Entertainments in the late 19 – early 20 centuries. Istoriko-etnograficheskie ocherki [Historical and Ethnographic Essays].– L.: Nauka, 1984. – 229 p. [in Russian]

Toleubaev, A.T. Kostyum shiliktinskogo «zolotogo cheloveka» v kontekste odezhdy sako-skifskogo mira [The costume of the Shilikta “Golden Man” in the context of the Sako-Scythian dress] // The World of the Greater Altai. – 2016. – №4. – P. 689 – 710. [in Russian]

Tursunov E.D. Vozniknovenie baksy, akynov, seri i zhyrau [Emergence of baksy, akyns, sery and zhyrau]. - Astana: Foliant, 1999. – 252 p. [in Russian]

Yuzefovich B.O. O byte kirgizov Turgajskoj oblasti [On the life of the Kirghiz of the Turgai region] // Russian Messenger. – 1880. – №4. – P.799 – 832. [in Russian]

Yacenko S.A. Cvetovye predpochteniya v kostyume drevnih iranoyazychnyh narodov [Colour preferences in the costume of ancient Iranian-speaking peoples]. 2010. URL: https://www.narodko.ru/article/yatsenko/color_iran/iran.htm (access date 23.01.2024). [in Russian]

Zakharova I.V., Khodshayeva R.D. Kazahskaya nacional'naya odezhda XIX – nachala XX v. [Kazakh national clothing XIX - early XX century]. Alma-Ata: 1964. – 157 p. [in Russian]

Жанерке Шайгозова, Лариса Нехвядович

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

Алтай мемлекеттік Университеті, Барнауыл, Ресей

Киім дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі өзгеліктің маркеті ретінде

Аңдатпа. «Өзгелік» ұғымы «басқа, ұқсас емес, басқаларға ұқсамайды» деген сөзден шыққан. Гуманитарлық ғылымдардағы өзгелік мәселесі ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің назарын аударып, әр қырынан қарастырылады. Мақала авторларының пікірінше, өзгеліктің визуалды көрінісі ғылымдағы ең аз дамыған мәселе болып табылады, сонымен қатар оны киім (костюм) және жалпы образ айқын әрі ерекше көрсетеді.

Бұл мақалада қазақ мәдениетінің призмасы арқылы қаралатын киімдегі өзгеліктің көрінісі басты назарда болады. Мақалада кейбір деректерді салыстыру және нақтылау мақсатында басқа түркі этностарының (қырғыздар, алтайлар, өзбектер, қарақалпақтар), сондай-ақ ирандықтардың киімдері туралы материалдар зерттеледі.

Белгілі болғандай, дәстүрлі мәдениетте киім адамның жаны мен «екінші» қабығы ретінде түсіндірілді. Белгілі бір түрдегі киімді кию арқылы адам өзінің «ерекшелігін», басқалардан айырмашылығын көрсете алады, яғни оның «Мен», «Мен басқамын» деген экспрессивті көрінісі болады.

Мақалада дала ақсүйектерінің, шығармашылық кәсіп иелерінің, сондай-ақ шамандардың, диуаналардың және «өзге» мәртебесі бар басқа да санаттағы адамдардың киімінің кейбір элементтері түсіндіріледі.

Киімнің кейбір көрнекі белгілерінің мағынасы қоғамға өзгешіліктің мәнін көрсету ғана емес, сонымен қатар одан да терең себептерді қамтиды деп болжанады. Біздің ойымызша, бұл атрибуттардың (маркерлердің) көпшілігі Адам мен Ғарыш бірлігінің синкретизмін көрсетеді, дәлірек айтсақ, киім киіну әлемінің белгілі бір деңгейіне жататынын білдіреді.

Мақалада келтірілген өзгеліктің визуалды белгілерін қазақ мәдениетінің мысалында қарастыра отырып, оның иконографиясы қоғамда түсінікті және қабылданатын мұқият ойластырылған және мұқият теңдестірілген жүйе болды деп қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: киім; маркер; Өзгешілік; Мен-Басқамын; дәстүр; қазақ мәдениеті.

Жанерке Шайгозова, Лариса Нехвядович

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Одежда как маркер инаковости в традиционной казахской культуре

Аннотация. Понятие «инаковость» производное от слова «иной», неидентичный, не похожий на других. Проблематика инаковости в гуманитарной науке привлекает внимание исследователей с давних пор и рассматривается в самых разных ракурсах. На взгляд авторов статьи, визуальное же выражение инаковости наименее разработанный вопрос в науке, но ее наиболее ярко и самобытно отражает именно одежда (костюм) и образ в целом.

В настоящей статье основной фокус – отражение инаковости в одежде, рассматриваемой через призму казахской культуры. С целью сравнения и уточнения некоторые данные в статье привлекаются материалы по одежде других тюркских этносов (кыргызов, алтайцев, узбеков, каракалпаков), а также иранцев.

Как известно, одежда в традиционной культуре осмысливалась вместилищем души и «второй» оболочки человека. Облачаясь, в определенные одежды человек мог презентовать свою «особость», отличие от всех остальных, то есть происходила экспрессивная демонстрация своего «Я», «Я – Другой».

В статье приводится интерпретация некоторых элементов костюма степной знати, людей творческих профессий, а также шаманов и другой категории людей, обладающих статусом «инаковых».

Предполагается, что значение некоторых визуальных маркеров одежды состояло не только в том, что ни показывали обществу субстанцию Другого, но и содержат еще более глубокие основания. На наш взгляд, большинство этих атрибутов (маркеров) демонстрируют синкретичность единства Человека и Космоса, а вернее выражают принадлежность носителя к определенному уровню мироздания.

Рассмотрев приведенные в статье визуальные маркеры инаковости на примере казахской культуры, можно заключить, что иконография другого была хорошо продуманной и сбалансированной системой, понятной и принятой сообществом.

Ключевые слова: одежда; маркер; Инаковость; Я – Другой; традиция; казахская культура.

Список литературы

Аванесов С.С. Одетый человек (к проблеме антропологической семиотики власти) // Праксема. Проблемы визуальной семиотики, 2016. – № 1 (7). – С. 34-46.

Ази А.Е., Азап С., Садуакас Н.А. Көшпенді сал-серілерінің халытық-діни қозғарастары // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религионоведение. – 2022. – № 1 (138). – С. 142-154.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Асемкулов Т., Наурызбай З. Субъект (-ив)ная казахская культура. – Алматы: Otuken.kz, 2022. – 400 с.

- Абылкасов Г. Ж. Традиции мастерства Сал-Сери и его далекие начинания в окрестности Есиль-Кокше // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, 2018. – № 1 (2). – С. 197 – 201.
- Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992. – 328 с.
- Баскаков А. Н. Народный театр Хорезма. – Ташкент: Фан, 1984. – 128 с.
- Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – 541 с.
- Гавердовский Я.П. Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсацкой 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. – Алматы: Атамұра, 2007. Том V. – С. 157-256.
- Голикова Т.А. Трикстеры тюркской мифологии: Тастаракай // Лингвометодические и культурологические проблемы обучения иностранным языкам в вузе. – Уфа: БГУ, 2010. – С. 55-58.
- Гончарова Н.С. Форменная одежда представителя власти как символ –предмет преступления и как символ – средство совершения преступления // Вестник ВГУ. Серия: Право, 2020. – № 2. – С. 269 – 277.
- Джанибеков У. Казахская национальная одежда. - Алматы: Онер. – 1996. – 146 с.
- Дудин С.М. Отчет о поездках в Среднюю Азию в 1900–1902 гг. – М.: Фонд Марджани, 2021. – 559 с.
- Захарова И.В., Ходшаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX – начала XX в. АлмаАта, 1964. – 157 с.
- Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в 2-х томах. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.
- Каскабасов С. Герои казахской волшебной сказки // Советская тюркология, 1970. – № 3. – С. 109-118.
- Кукашев Р.Ш. К образу лебедя в казахском шаманстве // Этнографическое обозрение, 2002. – № 6. – С. 38-44.
- Кубель Е.Л. Народный театр маскарабозов в Каракалпакии (по материалам фотоколлекции А.Л. Мелкова 1927–1928 гг. в собрании МАЭ РАН) // Иллюстративные коллекции Кунсткамеры. Вып. 2. Сборник МАЭ, Том. LXVI. СПб.: МАЭ РАН. 2019. С. 79–86.
- Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга третья. – Алматы: СаҒа, 2008. – 436 с.
- Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.
- Лотман М.Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства. СПб.: Академический проект, 2002. – 544 с.
- Марғұлан Ә. Қазақтың сал, серілік дәстүрі // Марғұлан Ә. Шығармалары, II том. – Алматы: Алатау баспасы, 2007. – 432 б.
- Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: Казак университеты, 1992. – 176 с.
- Наумова О.Б. Экстравагантная личность в традиционной казахской культуре (к вопросу о времени формирования группы сал-сері) // Вестник ТГУ. История. 2020. - № 64. – С. 178-184.
- Наурызбай З. Вечное небо казахов. – Алматы: СаҒа, 2013. – 704 с.
- Попова Л.Ф. Мужские вышитые шаровары в культуре народов Средней Азии и Казахстана // Евразия – диалог культур: Материалы Двадцать вторых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – СПб.: Российский этнографический музей, 2023. – С. 73-80.
- Позднев П.А. Дервиши в мусульманском мире. - Оренбург: тип. Б. Бреслина, 1886. – 194 с.

Прокофьева Е.Д. Шаманские костюмы народов Сибири // Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX - начале XX века. – Ленинград: Наука, 1971. Том 27. С. 5-100.

Рассудова Р.А. К истории одежды среднеазиатского духовенства // Памятники традиционной бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. - 1989. – С. 170-179.

Рахимова З. Суфийская концепция одежды в костюме шейков и дервишей (по данным позднегератской миниатюры) // Журнал «San at», 2008. – № 2. URL: <https://sanat.orexca.com/2008-rus/2008-2-2/sufkonc/> (дата обращения: 23.01.2024).

Сайкенева Д.К. «Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрок: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 74-85. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85.

Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX в. Историко-этнографические очерки. – Л.: Наука, 1984. – 229 с.

Толеубаев, А.Т. Костюм шиликтинского «золотого человека» в контексте одежды сако-скифского мира // Мир Большого Алтая. – 2016. - № 4. – С. 689 – 710.

Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сери и жырау. – Астана: Фолиант, 1999. – 252 с.

Юзефович Б.О. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. - 1880. – № 4. – С. 799 – 832.

Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов: этнографические очерки. – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.

Яценко С.А. Цветовые предпочтения в костюме древних ираноязычных народов. 2010. URL: https://www.narodko.ru/article/yatsenko/color_iran/iran.htm (дата обращения: 23.01.2024).

Information about authors / Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Shaygozova Zhanerke Naurzbayevna – correspondent author, candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, Faculty of Arts, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk ave., h.13, 050010, Almaty, Kazakhstan

Шайгозова Жанерке Наурзбайқызы – корреспондент автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Өнер факультеті, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Достық даңғ., 13 үй, 050010, Алматы, Қазақстан

Шайгозова Жанерке Наурызбаевна – автор для корреспонденции, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Факультет искусств, Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, пр. Достык, д.13, 050010, Алматы, Казахстан

Nehviadovich Larisa Ivanovna – doctor of Art history, senior lecturer, Institute of humanitarian sciences, Altai State University, Lenin ave., h.61, 656049, Barnaul, Russia

Нехвядович Лариса Ивановна – өнер тарихы докторы, доцент, Гуманитарлық ғылымдар Институты, Алтай Мемлекеттік Университеті, Ленин даңғ., 61 үй, 646049, Барнаул, Ресей

Нехвядович Лариса Ивановна – доктор искусствоведения, доцент, Институт гуманитарных наук, Алтайский Государственный Университет, пр. Ленина, д.61, 656049, Барнаул, Россия

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 03.20

Рецензия

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-157-163>

Светлана Ковальская

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Рецензия

на монографию д.и.н., профессора Жанбосиновой А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане». Семей: «Интеллект», 2020, 560 с.

Аннотация: рецензия посвящена анализу монографии А.С. Жанбосиновой «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане». Интерес к подобного рода изданиям с использованием большого числа новых документов, извлечённых из казахстанских архивов, весьма востребованы как со стороны научного сообщества, так и общества в целом. Уникальные материалы, подобранные в работе, позволят непосредственно познакомиться с трагическими страницами нашей истории, составить собственное мнение по целому ряду сложных эпизодов. Главное преимущество данной монографии в том, что она позволяет посмотреть на ход истории глазами простого человека. В рецензии содержатся рекомендации автору для продолжения данной работы и раскрытия новых тем.

Ключевые слова: рецензия; монография; Казахстан; политический террор; сталинские репрессии; 58 статья.

Received 05.05.2024. Revised 17.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024

For citation:

Kovalskaya S. Review to the monograph of Doctor of Historical Sciences, Professor Zhanbosinova A.S. "I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego documents in the history of political terror in Kazakhstan. Semey: "Intellect", 2020, 560 c. // Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 157-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-157-163>

Для цитирования:

Ковальская С. Рецензия на монографию д.и.н., профессора Жанбосиновой А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. Семей: «Интеллект», 2020, 560 с. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 157-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-157-163>

Представленная к рецензии книга представляет собой монографию в документах, что для отечественной историографической традиции весьма редко и оригинально. Второй отличающий аспект авторского подхода состоит в том, что автор исходит из попытки изучения как жертв репрессий, так и тех, кто их организовывал и проводил, бывших чекистов. При этом четко пролеживается тенденция изучить историю одного из самых трагических периодов в истории нашей страны, перейдя из методологически выверенного подхода «History from above» – «история сверху», кинометодологическому инструментарию, так сказать, изучить историю снизу «History from below». Мы абсолютно согласны с автором, утверждающим, что казахи восприняли и пролетарскую революцию 1917 года, и последующие за ней модернизационные изменения как «... инаковые процессы, подавляющие традиционную структуру, культурную идентичность» (с. 3).

Структура монографии состоит из введения, двух теоретических разделов – «Политические репрессии 1920-1950-х годов в Казахстане» и «Эго-документы истории политического террора в Казахстане», далее автором под рубрикой «На основании изложенного, прошу Вас...» опубликованы 224 документа, извлеченные из архивов (заявления, жалобы, кассационные жалобы, письма, объяснительные записки, прошения, акт экспертной комиссии, ходатайства, материалы архивно-следственного дела, акт экспертной комиссии, фрагмент устной истории). Завершается работа послесловием, списком аббревиатур и литературы. Общий объем монографии в документах 579 страниц.

Самое большое число из источников, которые приведены в книге, это жалобы. Их 94. Затем по количеству идут заявления – 83. Письма – 29, кассационные жалобы – 13, прошения – 3, ходатайства – 2, и по одному – объяснительная записка, акт экспертной комиссии, материалы архивного дела. Все опубликованные документы извлечены из Специального Государственного архива МВД Республики Казахстан, а также Департамента полиции г. Алматы и Восточно-Казахстанской области.

Каждый из приведенных источников имеет свою специфику анализа и интерпретации. Автор предоставляет желающим ознакомиться с содержанием данных источников и, при возможности и достаточных знаниях, провести источниковедческий анализ приведенных документов.

Данные источники имеют ряд особенностей, работать с ними нужно крайне тщательно и щепетильно. Как любой документ личного происхождения в них велико присутствие субъективных моментов, которые нужно обязательно учитывать, сопоставлять данный документ с другими и т.д. Все это создает дополнительную мотивацию для погружения в изучаемый предмет. В этом мы видим большую практическую пользу данного издания, особенно для историков, в том числе студентов, много времени посвящающих анализу источников. При этом сама тематика книги весьма интересна самой широкой читающей публике и делает ее востребованной современным читателем. Последний факт выводит рецензируемую работу за рамки монографии, существенно расширяя ее теоретико-практическую значимость.

В авторской монографии А.С. Жанбосиновой мы находим отражение практически всех последних тенденций, проявившихся в исторической науке современного периода. На

некоторых хотелось бы остановиться специально. В первую очередь еще и потому, что Альбина Советовна самым содержанием работы выделила весьма перспективные темы будущих изысканий отечественными историками, которые пока еще не нашли своего достойного места в исследовательском перечне тем.

Весьма перспективным является изучение истории судеб так называемых «бывших», и в книге А.С. Жанбосиновой мы читаем не только о возникновении данной социальной категории лиц, но также и о трансформации данного понятия. Она упоминает, в первую очередь, как «бывших» «раскулаченных», «конфискованных», «социально-опасных», «социально-чуждых», «алашордынцев» и пр. (с. 14).

Надо сказать, что до сих пор однозначной дефиниции не выработано в отношении «бывших», куда мы относим всю эксплуататорскую верхушку, а значит классовых врагов пролетариата и крестьянства – дворян, купечество, помещиков, служителей культа, представителей полиции и т.д. В первой советской Конституции РСФСР 1918 года было четко прописано, кто лишен избирательного права, и это были именно те, кто использовал наёмный труд, кто жил на нетрудовые доходы, получал проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.д., частные торговцы, торговые и коммерческие посредники, монахи, духовные служители церквей и религиозных культов, служащие, агенты полиции, жандармы, сотрудники охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома – т.е. все они относились к категории «бывших». К 1936 году эта категория как бы исчезает, так как в Конституции СССР этого же года декларируется, что в стране уже построено бесклассовое общество. Это так называемое строительство реализовывалось в ликвидации целых социальных групп, например, таких, как байство или кулачество.

При этом мы все понимаем, и об этом пишет ряд авторов, что «социальное клеймо» оставалось за детьми и часто за другими родственниками, которым было трудно вписаться в новые социальные реалии. Советское общество адаптировало их, проводя по весьма сложному маршруту выживания. Сами люди должны были приспособиться, подстроиться, привыкнуть, притерпеться, приноровиться, вжиться, сжиться, прижиться и освоиться с советскими реалиями, принять их как свои собственные. На наш взгляд, синонимы слова адаптироваться как нельзя лучше подтверждают всю сложность и неоднозначность этого выживания и доказывают, что это и произошло.

Постепенно вчерашние «бывшие» становились своими, советскими. Но подоспевшие вскоре массовые политические (сталинские) репрессии 1937-1938 годов неожиданно расширили категорию бывших, куда стремительно стали попадать и те, кто еще вчера был своим. Что интересно, практически в каждом обращении во власть, которые приводит А.С. Жанбосинова, его авторы подчеркивают, что они не являются теми самими «бывшими», а не что иное как «плоть и кровь» строителей революции. Однако это им не помогло, и они не смогли противостоять этому репрессивному молуху.

Исходя из вышесказанного, можно констатировать, что термин «бывшие» становится собирательным и включает в себя теперь не только классовых врагов революции 1917 года, но уже и новых «врагов народа», которых четко определяла власть. В их число, помимо непосредственных виновников, по мнению власти, в том или ином событии,

входили и члены их семей (ЧСИР). Получается, что социальная база категории «бывшие» существенно расширилась. Расширяются и проявления политики дискриминации со стороны советского государства по отношению к данной категории лиц – в сфере образования, жилищной политике, налогообложении и т.д. Пути интеграции вчерашних «бывших» в советское общество были разными. Для этого зачастую приходилось прибегать и к таким методам, например, как «фальсификация биографии» и т.п.

Отдельного внимания в монографии А.С. Жанбосиновой заслуживает анализ категории лиц, связанных с границей – рожденные или проживающие во враждебной «капиталистической стране», военнопленные, перебежчики, политэмигранты, белоэмигранты, этапированные в СССР, служащие иностранных предприятий, заключенные, обвиненные в иностранном шпионаже и др. Мы абсолютно согласны с автором, что «...этничность, «связь с границей», социальный статус и «антисоветское» поведение увеличивало «шансы» для репрессий» (с. 24). Автор выделяет десять «национальных» карательных акций с августа 1937 по сентябрь 1938 года в Казахстане – «афганская», «эстонская», «китайская», «румынская», «финская», «болгарская», «македонская», «польская», «харбинская», «немецкая» (с. 26). Каждая из перечисленных акций еще ждет своего исследователя.

Так же, как и в отношении категории «бывших», тематика, изучающая лиц, так или иначе связанных с границей, тоже не имеет хронологического ограничения, а доходит практически до конца 80-х годов XX века, практически вплоть до распада СССР. Подозрительность ко всему западному, борьба с любыми его проявлениями со стороны государства и тяга к нему как к «запретному плоду» со стороны советского человека – была характерна на всем протяжении советской истории. С высоты сегодняшнего дня мы можем сказать, что как только западный мир стал доступен и открыт для бывших советских людей, по мере глубокого знакомства с ним, это очарование быстро спало, как пелена с глаз.

Альбина Советовна Жанбосинова поднимает в своей монографии ряд очень острых тем, одна из которых тема трайбализма. Анализируя письма родственников репрессированных, среди причин, на основании которых, по их мнению, был произведен несправедливый арест – личные счеты, родовые притязания и родовая вражда, в результате чего они просят разбраться и реабилитировать родных. Данная тема является не совсем лицеприятной, тем более, что многие родственники живы и обнародование таких данных может стать причиной продолжения когда-то возникшего конфликта. Надо сказать, что в исторической литературе уже появился ряд работ, анализирующий непростую ситуацию 30-х годов XX века в Казахстане, где мы также видим проявления трайбализма как одну из причин ухудшения ситуации в казахском ауле во времена голода, например. Работа с местными архивами (областными, районными) открывает эти нелицеприятные страницы и чем глубже мы в них погружаемся, тем все более неожиданными могут быть результаты нашего поиска. Так называемая вездесущая «рука Москвы» постепенно отходит на второй план, уступая место достаточно активным местным внутривластным акторам, деятельность которых еще только начинает изучаться.

На наш взгляд, весьма востребованной остается анализ такого специфического вида источников, как слухи, которым Альбина Советовна также уделяет существенное внимание, относя их «.. к стратегии пассивного сопротивления» (с. 15). Не углубляясь в рецензии в специфику данного вида источников, введенных в научный оборот на постсоветском пространстве уже фактически после распада СССР, хочется подчеркнуть важность устного слова в казахском обществе, степень доверия к нему. Как не вспомнить слова М. Ауэзова из его дневниковых записей «Уйти, чтобы вернуться» о преимуществах печатного или устного слова среди казахов: «Образовались грамоте, но опираются на устное слово. Устное слово имеет решающую силу» (Алматы, 2002, с. 10). Вы можете мне возразить, что это было сказано почти 50 лет назад. Однако сила устного слова проявляется от жеты ата и казахской историологии как таковой, до устного народного творчества так любимого казахами. Устное слово пронизывает и цементирует казахскую ментальность. Последние работы, посвящённые анализу казахского менталитета тому подтверждение. Поэтому собрать, систематизировать и изучить данный вид уникального источника, каковым являются слухи – дело современных историков Казахстана. Кажется, что после тюремно-следственных документов такой источник, как слухи, теряет в источниковедческом весе. Однако это не так, и при тщательном научном подходе к его анализу нас также ждут интересные открытия.

Еще одно направление, которое выделяет А.С. Жанбосинова, – изучение судебных тех, кого репрессировали, и кто репрессировал (с. 45). Личные дела участников и жертв, чекистов и архивно-следственные дела репрессированных становятся главными видами источников в этом направлении и могут существенно дополнить такое исследовательское направление в Казахстане, как Subaltern studies, которое пока не нашло своих последователей. Альбина Советовна на примере судебных Б.Н. Чиркова и Л.Б. Залина постаралась продемонстрировать восхождение на властный олимп и падение с него. Первый умер своей смертью, лишенный всех званий, второй – в итоге был расстрелян. Они тоже стали жертвами карающего режима, хотя служили ему верой и правдой. Получается в категорию жертвы, или угнетенного/subaltern можно было попасть относительно легко. Статус отдельного человека менялся с карателя на жертву, переходил из одних рук в другие, а вот обратного движения практически не было.

Что интересно, Антонио Грамши, который является автором термина «угнетенный/subaltern», был большим другом СССР, создал свой труд в 1930-х годах, находясь в тюрьме, являясь жертвой политического режима, в то же время стал основателем целого научного течения, подхваченного учеными второй половины XX века, существенно его дополнившими и расширившими. И хотя он применял свой альтернативный термин к таким понятиям, как «трудящиеся» и «рабочий класс», так как ему было запрещено властями употреблять данные слова, он описывал их угнетенное положение в капиталистической системе. На примере репрессий 30-50-х годов XX века в СССР мы наблюдаем, как эта социальная категория перешла из статуса угнетенного в статус угнетателя всех «бывших» и не только. Нам кажется данное направление изучения весьма перспективным, и автор монографии А.С. Жанбосинова дает нам такую возможность.

Еще одно направление, которое явно присутствует в данной монографии, – это

стремление продемонстрировать «советский новяз», его специфику и особенности. А также в определенном смысле его обратную сторону «советский эзопов язык», который был как у государства, так и у отдельного человека. Они практически не пересекались. Для того, чтобы выявить в документах, расположенных в казахстанских архивах, эти так называемые языки, требуется длительное и мотивированное исследование.

В качестве пожелания автору хотелось бы сказать следующее. Было бы интересно получить подробные авторские комментарии по приложенным к изданию документам и более четко связать эти документы с текстом монографии. Кроме того, и широкая публика, и зачастую научная общественность, чего греха таить, еще нуждается в знаниях о том, что такое «тройка», «двойка», «теневые кабинеты» власти, структура карательных органов ОГПУ и НКВД и т.д. Возможно, это станет предметом будущих публикаций автора. На наш взгляд, также было бы интересно узнать мнение автора о том, что такое «иллюзия справедливости» (с.66) и почему данные настроения являются живучими в народе во все времена и исторические эпохи.

Взяв в руки монографию в документах Альбины Советовны Жанбосиновой «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане», вы получаете уникальный материал по одному из самых трагических периодов нашей советской истории как теоретического, так и практического плана. Взвешенная научно-теоретическая позиция автора позволяет создать достойно-умеренный, объективный взгляд на нашу историю. Данное издание востребовано педагогическим сообществом вузов, получило признание среди широкой общественности благодаря своей источниковедческой фундированности, широте охвата вопросов и подачи самого материала.

Благодарности. Рецензия выполнена в рамках реализации научного проекта КН МН и ВО РК АР19679187 «Институт байства в условиях имперской и большевистской модернизации: исторический и культурологический анализ». **Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.**

Светлана Ковальская

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Сын-Пікір

т.ғ. д., профессор А.С.Жанбосинованың "Менен 58-баптың лайықсыз белгісін алып тастауды сұраймын" монографиясына: Қазақстандағы саяси террор тарихындағы эго-құжаттар. Семей: "Интеллект", 2020, 560 б.

Аңдатпа: Шолу (рецензия) А.С. Жанбосинованың «Менен 58-баптың лайықсыз белгісін алып тастауыңызды өтінемін»: Қазақстандағы саяси терроризм тарихындағы эго-құжаттар» деп аталатын монографиясын талдауға арналған. Қазақ мұрағаттарынан алынған көптеген жаңа құжаттарды пайдаланатын мұндай басылымдарға қызығушылық ғылыми ортада да, жалпы қоғамда да үлкен сұранысқа ие. Зерттеуде таңдалған бірегей материалдар тарихымыздың

қасіретті беттерімен тікелей танысуға және бірқатар күрделі эпизодтарға өзіндік пікір қалыптастыруға мүмкіндік береді. Монографияның басты артықшылығы – тарих барысына қарапайым адамның көзімен қарауға мүмкіндік беруінде. Шолуда (рецензияда) авторға осы жұмысты жалғастыру және жаңа тақырыптарды ашу бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: Сын-Пікір; монография; Қазақстан; саяси террор; сталиндік репрессиялар; 58-бап

Svetlana Kovalskaya

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Review

to the monograph of Doctor of Historical Sciences, Professor Zhanbosinova A.S.

"I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego documents in the history of political terror in Kazakhstan. Semey: "Intellect", 2020, 560c.

Abstract: The review is devoted to the analysis of the monograph by A.S. Zhanbosinova "Please remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego-documents in the history of political terror in Kazakhstan." Interest in this kind of publications using a large number of new documents extracted from Kazakh archives is in great demand both in the scientific community and in society as a whole. The unique materials selected in the work will allow to get acquainted directly with the tragic pages of our history and form one's own opinion on a number of complex episodes. The main advantage of this monograph is that it allows you to look at the course of history through the eyes of an ordinary person. The review contains recommendations for the author to continue this work and explore new topics.

Key words: review; monograph; Kazakhstan; political terror; Stalinist repressions; Article 58

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Ковальская Светлана Ивановна – тарих ғылымдарының докторы, қауымд. профессор (доцент), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақстан тарихы кафедрасының профессор м.а., Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Kovalskaya Svetlana Ivanovna – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Assistant Professor), Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Ковальская Светлана Ивановна – доктор исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 02.41
Research article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-164-177>

Philosophy of Well-being: Quality of Life and Inclusion of the Elderly Population of Kazakhstan in the Era of Digitalization

Ainur Abdina¹, Anar Uyzbayeva^{2*}

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹ainur.abdina@astanait.edu.kz, ^{2*}anar.uyzbayeva@astanait.edu.kz)

Abstract. The topic of well-being is one of the most relevant not only in the academic environment, but also in various kinds of social discourses and public discussions. The problem discussed in this article is that the majority of the elderly experience certain difficulties when using digital tools, the role of which is rapidly increasing in public life. The purpose of our research is to analyze the quality of life and inclusion of the elderly population of Kazakhstan in the era of digitalization through the prism of the philosophy of well-being. The main research method is an analytical review of academic articles and policy documents related to both the concept of well-being and the digitalization of social and economic processes, that is, the impact of technology on the quality of life of an aging population. In addition, we analyzed the existing digital applications of Kazakhstani and foreign developers designed for the elderly. As a result of the study, conclusions are drawn about the influence of the philosophy of well-being on the quality of life of older people in Kazakhstan and on their involvement in social processes.

Key words: Philosophy of well-being; quality of life; elderly population; inclusion; digitalization; government programs; digital applications.

Received 30.07.2024. Revised 12.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Abdina A., Uyzbayeva A. Philosophy of Well-being: Quality of Life and Inclusion of the Elderly Population of Kazakhstan in the Era of Digitalization // Bulletin of the L.N. L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 164-177. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-164-177>

Для цитирования:

Абдина А., Уызбаева А.А. Философия благополучия: качество жизни и инклюзия пожилого населения Казахстана в эпоху цифровизации // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – № 3. – С. 164-177. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-164-177>

*корреспонденция үшін автор

Introduction

One of the main issues in the discourse being studied is that the concept of well-being itself has not yet been fully conceptualized, leading to discrepancies in academic texts and public usage of the term. In this article, we approach well-being as a philosophical concept that encompasses the most essential aspects of the term, such as the objectivity of well-being, which stems from a general understanding of the term, the subjectivity of well-being perception, which depends on individual values and life satisfaction, as well as the welfare and prosperity of society based on social and economic indicators. We apply this understanding to analyze the quality of life of the elderly population in Kazakhstan in the era of digitalization. In other words, our first research question is formulated as follows: To what extent has the topic of well-being been explored in the academic field, and how much attention is given to the well-being of the elderly in the digital era within the programmatic documents of Kazakhstan? Another aspect of our article focuses on the inclusion of the elderly, posing the second research question as: What is the level of involvement of the aging population in social processes that also tend to rapidly digitalize?

Methodology, methods and materials

The authors conducted an analytical review of academic articles and program documents related to the topic of the study. When using the concepts of «well-being» and «quality of life», the authors rely on an integral characteristic that includes a complex system of cultural, socio-economic, and political indicators, factors, and conditions, given that these concepts are not fully conceptualized in scientific literature. The authors studied materials from the World Assemblies on Aging of 1982 and 2002, the 2020 report «Assessment of the Socio-Economic Status and Needs of the Elderly in Kazakhstan (Results of a Comprehensive National Sociological Study)», developed with the technical support of the United Nations Population Fund (UNFPA) in Kazakhstan, the 2020 baseline report «Decade of Healthy Aging», and the national plan «Active Longevity» for 2020-2025. The existing database of digital applications and programs developed by foreign and Kazakhstani developers, aimed at use by the elderly, was also analyzed.

Discussion

The concept of «well-being» encompasses a wide range of interpretations, both in academic contexts across different disciplines and in everyday perceptions. Well-being is understood as life satisfaction, mental balance, an optimistic outlook on life, and much more. Additionally, the meaning of «well-being» can vary depending on cultural contexts and how different age groups perceive it. Researchers note that «...scholars agree that well-being is a multidimensional concept, but they differ in opinions regarding what these dimensions and components are. This situation is problematic» (Jarden et al., 2023).

When discussing the philosophy of well-being, we draw on various theories that focus on its general nature, often grounded in ethical and axiological foundations. These typically include hedonistic and eudaimonistic theories. Regarding the specific philosophical foundations of well-

being for the elderly, Soren Harnow Klausen notes that despite significant research interest in this topic, a theory of well-being for the elderly as such still does not exist. Moreover, S. Klausen emphasizes the unique psychological characteristics of the elderly and their typical living conditions, arguing that these factors, which are considered components of well-being, should be interpreted and weighed differently compared to other age groups (Klausen, 2020).

Recently, the term «positive aging» has become increasingly common in the context of elderly well-being. For instance, researchers define positive aging as «...a multidimensional concept that effectively combines various characteristics of aging, such as optimal, successful, productive, and healthy aging. Positive aging consists of five independent factors: health, cognitive abilities, activity, affect, and physical fitness. In practice, this is determined by a wide range of biopsychosocial factors and is evaluated using both objective and subjective indicators. The core idea is that at any age, including old and very old, people are to some extent responsible for the quality of their lives» (Bar-Tur, 2021). In other words, positive aging is the key to the well-being and inclusion of the elderly population in an aging world.

Another significant issue is the complexity of measuring well-being. What are the criteria for well-being? How objective are they? Researchers note that «...recent trends in well-being measurement have raised scientific standards and rigor associated with approaches to national and international comparisons of well-being. One of the main themes of this research has been the shift towards multidimensional approaches rather than relying on traditional indicators such as single measures (e.g., happiness, life satisfaction) or economic indicators (e.g., GDP)» (Ruggeri et al., 2021).

The interconnection between the concepts of population aging and technological progress also receives considerable attention in academic literature. A special issue of the journal «Aging and Technology» features articles covering a wide range of international research on aging and technology. The collection of articles demonstrates the positive impact that technology can have on the lives of elderly people, including improvements in cognitive abilities, physical and mental health, and daily activities (Marston et al., 2021).

These publications predominantly address the medical aspect of population aging. For example, Wu Y.-H., Lewis M., and Rigaud A.-S. (Wu et al., 2019) discuss how the use of technology can benefit people's health by stimulating cognitive abilities, improving memory, and enhancing thinking. At the same time, the authors highlight other aspects of how technology affects the lives of elderly people, noting that interacting with technology can become challenging and burdensome later in life due to difficulties with graphical user interfaces, pressing multiple buttons, and using peripheral devices and/or screens (e.g., smartphones) because of age-related health issues (e.g., dexterity, vision problems, and cognitive impairments) and for people with various forms of disabilities (Marston et al., 2020).

The discussion also includes studies on Virtual Assistants (VAS), which can enable people (including the elderly) who experience such difficulties to still benefit from technology, such as listening to music, setting medication reminders, and making phone calls, including to emergency contacts and/or emergency services (White et al., 2020). Another important aspect of using technology to assist elderly people is the ability to connect them to places they can no longer visit by using virtual reality (Brown, 2019).

«Digital transformation and demographic changes are two meta-processes that have impacted the age and aging of populations», write researchers Race-Heikkinen and Michael Doherty (Race-Heikkinen et al., 2023). They note that the digital transformation of public and private services, such as healthcare and social services, is currently a priority for governments in both developed and developing countries. Digitalization is expected to enhance service accessibility and ensure equal access to them. However, it is also acknowledged that digitalization can have negative consequences for some elderly individuals. This occurs because there are elderly people who either cannot or do not wish to use the provided digital technologies and services or use them in a way that does not fully contribute to their well-being, daily life, and participation in modern digital society. Particularly during pandemics like COVID-19, the non-use or limited use of digital technologies and media can have serious consequences for digital and social isolation, as well as for the risks of obsolescence and loneliness (O'Sullivan et al., 2021).

Another study focuses on digitalization and demographic changes as two major and interconnected social transformations that significantly shape societies in the 21st century. Scholars observe that new aging population groups are increasingly adopting digital technologies, but research still concludes that the digital divide between age groups persists. The vast majority of studies focus on the positive potential of digitalization; however, in line with discourses on digital fatigue and digital detox, research also questions the uncritical assumption that digital technologies are always beneficial for their users, including the elderly. Thus, studies have also highlighted the potential risks associated with digitalization for aging (Wanka et al., 2023).

Results

Elderly Population in the Era of Digitalization: A Literature Review.

The inclusion of elderly people in digital life can be approached from various perspectives. In one scientific study, researchers examined this phenomenon from two angles (Hänninen et al., 2021). First, digital inclusion is defined as the extent to which elderly individuals or specific groups of elderly people can participate in the life of a digitalizing society through digital technologies, media, and services. Second, digital inclusion involves digital engagement, which refers to policies, practices, and research projects designed to encourage, study, and assess the participation of elderly people in the digital society. Moreover, digital inclusion is connected to a range of aspects, including digital skills, digital health literacy, digital empowerment, digital volunteering, and digital neighborliness.

Another study, involving participants aged 63 to 86 living in the United Kingdom, identified three interrelated but analytically distinct themes related to the meaning and experience of using digital devices in daily life during and after the pandemic. These themes are thematically presented as follows: the integration of digital technologies into daily life; social and digital connections; and challenges and limitations of digital technologies in everyday life. This study also paid considerable attention to the issue of ageism, as researchers believe that digital technologies represent a domain where elderly people frequently encounter ageism in various forms. The perception of elderly individuals as incompetent and unwilling to use digital technologies serves not only as a prejudice but also as a barrier to the broader adoption of

these technologies by this demographic. Additionally, the overwhelming majority of digital technologies and platforms are often not designed with elderly users in mind, which adds another layer of discrimination and ageism in the use of digital technologies (Martin et al., 2023).

The issue of ageism in the application of digital technologies is also emphasized by the authors of the article «Older Adults Can Use Technology: Why Healthcare Professionals Must Overcome Ageism in Digital Health» by Ryan A. Mace, Meghan K. Mattos, and Ana-Maria Vranceanu (Mace et al., 2022). The researchers examine a case in which, despite the active use by elderly individuals of various smartphone applications and other digital health technologies to reduce barriers to healthcare and promote self-management of diseases, many healthcare professionals still adhere to outdated, ageism-rooted beliefs that digital health and elderly people are incompatible. The authors urge all sectors of healthcare to challenge ageist beliefs and practices that have led to the «digital divide in healthcare» among elderly patients and provide examples of evidence-based strategies and ongoing scientific initiatives that can promote the adoption of digital technologies in healthcare research, clinical practice, and education.

Thus, it can be noted that the well-being of elderly people, the impact of digital technologies on their quality of life, and inclusion are quite thoroughly examined in the global academic literature. However, it is premature to speak of a philosophy of well-being for the elderly population, as the theoretical and conceptual foundations of this phenomenon have not yet been developed.

Another problem is that in domestic research, the topic of elderly well-being through the lens of digitalization and inclusion is hardly addressed. In the 2020 report «Assessment of the Socio-Economic Status and Needs of the Elderly in Kazakhstan (Results of a Comprehensive National Sociological Study)» (Alimbekova et al., 2020), researchers discuss the socio-economic status and preferences of elderly people in Kazakhstan. This report touches on various aspects of elderly life, such as their health status and the availability and quality of medical services, assessment of the need for assistance and the channels through which it is received, preferences of the elderly population regarding state socio-economic support, their social and political activity, their awareness of government programs and social support systems, and other important issues. Although this report is a fundamental study concerning the life activities of the elderly population in Kazakhstan, it does not address crucial questions such as digitalization and its impact on the well-being of pre-retirement and retirement-age individuals, nor the formation of the foundations of a philosophy of well-being for the aging population. This omission may be due to the fact that digitalization processes have become more actively implemented after 2020, influenced by both the pandemic and the rapidly developing digital industry.

As researchers note, despite the extensive range of studies dedicated to digitalization and later life, we still know little about what digital inclusion and isolation mean for elderly people and their experience of aging, as well as how to promote digital inclusion in a way that elderly individuals themselves would desire (Wanka et al., 2023).

«Perhaps more than anything else, the well-being of elderly people demonstrates the complex, holistic, and dynamic nature of well-being in general; how it—while not being fundamentally incomprehensible, relative, or subjective—depends on the subtle interplay between cognition and affect, values, preferences, and experience», notes Søren Harnow Klausen (Klausen, 2020).

Well-being of the Elderly Population and Digitalization in Kazakhstan.

In Kazakhstan, the well-being of the elderly population and the role of digitalization have gained increasing attention, especially in recent years. Until recently, state policies on aging were integrated into broader sectors like healthcare, social security, and social services without specific focus on the elderly. However, the «Active Longevity» national plan, implemented from 2020 to 2025, stands out as a significant initiative dedicated specifically to this demographic. This plan led to the establishment of Active Longevity Centers across various regions in Kazakhstan. These centers focus on three key areas: promoting active aging, encouraging a culture of health, and fostering community engagement. The centers offer a variety of activities, including sports like yoga and Nordic walking, educational courses such as language and computer literacy classes, as well as workshops, counseling, and various events (Alimbekova et al., 2020).

In addition to these centers, older generations in Kazakhstan participate in social life through volunteerism. The «Silver Volunteer» project, for example, involves 689 elderly individuals across 17 regions. Moreover, the elderly can pursue further education through the «Silver University» program, which is offered in 72 universities nationwide. Notably, this program also includes courses in computer literacy. For instance, in February 2022, L.N. Gumilyov Eurasian National University (ENU) organized free two-month computer courses for elderly people (Bilimdinews, 2022). These types of courses are initiated by both governmental and private organizations. The «Connect-ed» foundation in Astana, for instance, has held free three-week digital literacy courses for retirees, such as the «I am now online» course in the spring of 2022. These courses teach basic digital skills, smartphone usage, popular digital applications, and introduce concepts of internet etiquette and digital security (The Village Kazakhstan, 2023). Previously, in 2017, a project on mobile literacy, called «Digital Life», was implemented in Aktau by the company «Kcell» and the agency «E-event», where elderly participants were taught how to use mobile applications (Lada, 2017).

These initiatives reflect Kazakhstan's growing focus on improving the well-being of its elderly population through digital inclusion and active engagement in society, addressing both the challenges and opportunities presented by an increasingly digital world.

Currently, older adults in Kazakhstan are active internet users, with two-thirds possessing the necessary skills and frequently using the internet. More than half (54%) of elderly individuals reported daily internet use within the last three months, whether at home, work, or elsewhere. However, around 31% had not used the internet at all during the same period, while 15% used it with varying frequency, from once a week to once a month (Alimbekova et al., 2020: 58).

Despite the availability of digital literacy courses and the encouragement of online communication, experts note a generally low level of digital literacy among the elderly population (Alimbekova et al., 2020: 71). According to OECD data from 2023, «less than 30% of Kazakhstan's population has basic ICT skills» (OECD, 2023). This digital divide poses significant challenges for older adults, particularly in accessing services that are increasingly available only online. Many older individuals struggle with using electronic systems for various services, including social services. For instance, they may find it difficult to use the Damumed app, engage in online banking, sign documents or applications using electronic signatures (EDS), and more (Alimbekova et al., 2020: 71). Additionally, there is a low level of awareness about available social services among rural and small-town populations (Alimbekova et al., 2020: 70).

Prevailing stereotypes about the inability of older adults to learn and adapt to new skills, especially in ICT, exacerbate these challenges (Alimbekova et al., 2020: 72). Moreover, experts highlight the negative perception of old age as a period of need, dependency, illness, alienation, and loneliness. Consequently, many older adults prefer to live focused on the needs of their children's families, as shown in research results (Alimbekova et al., 2020: 57), to avoid feelings of loneliness, dependency, and irrelevance.

The national plan «Active Longevity» has achieved some positive results. However, the project faces challenges, such as its implementation being limited to major cities and low awareness of these centers' activities among the elderly population (Alimbekova et al., 2020: 86).

In addition to digital literacy, the use of mobile applications is becoming increasingly relevant as a quick and widespread method for engaging in social and communication life. The most popular applications globally in 2023, according to App Annie, include major social networks and messengers like TikTok, Instagram, Telegram, and WhatsApp. Other top apps include Spotify, Zoom, and Netflix (Tadviser, 2024).

Among the available mobile applications for older generations developed by foreign developers, there are various free apps, mainly focused on monitoring certain physical health parameters. These include apps for measuring and controlling blood pressure, tracking blood sugar levels, medication information (usage, pharmacy search, dosage), booking doctor appointments, and exercise routines (e.g., eye exercises). Additionally, there are apps for various services, such as online shopping and delivery (food, goods), and government services. Some specialized paid apps also exist, such as those for yoga, breathing exercises, and more.

In Kazakhstan, mobile apps developed by local developers are popular for transportation information, taxi booking, food ordering and delivery, and financial transactions. However, there are currently no apps specifically targeting older adults or related to health monitoring (Forbes, 2023).

In 2021, a prototype mobile app named «Sağat» was developed and subsequently received a trademark certificate (Iskaliyeva et al., 2021). The app's functional tasks include reminders for holidays, birthdays, and precise medication timings. Its goal is to support active longevity and socialization for older adults (Mobile App «Sağat», <http://100let.kz/sagat/>). However, the app does not appear to be currently available or accessible.

Another project, funded by grants for 2018-2020, was led by Kozybayev University. This project aimed to create a mobile app using artificial intelligence to provide information for the successful socialization of individuals with disabilities and older adults (<https://ku.edu.kz/page/view?id=1413&lang=ru>). The results of this project are not publicly documented.

A more successful project is «Accessible Kazakhstan». This online map provides information about the accessibility of urban facilities and services. The map helps individuals with limited mobility (including people with disabilities, parents with strollers, older adults, pregnant women, and those with temporary injuries) navigate city spaces. The map uses color-coded icons: green for fully accessible locations, yellow for partially accessible locations requiring assistance, and red for inaccessible locations (e.g., lacking ramps). The map is available in Kazakh, Russian, and English. The project is overseen by the Eurasia Foundation of Central Asia (EFCA) in collaboration with the «Tandau» Foundation and the «Erekse Tandau-Shelek»

Foundation, and is funded by the European Union Delegation to Kazakhstan, the U.S. Embassy in Kazakhstan, UNICEF, and the Astana Hub IT Startup International Technopark (Official site of the Accessible Kazakhstan project, <https://doskaz.kz/>).

There is also an Interactive Accessibility Map available on the «Social Protection of People with Disabilities» information portal, similar to the previous project. This project features an interactive map with available objects and static data for each region and category of people with disabilities and elderly individuals, categorized into three levels of accessibility: accessible, partially accessible, and not accessible. It also offers options to select by region, district, and object category (Information Portal «Social Protection of People with Disabilities», <https://inva.gov.kz/kk>).

A positive aspect is that the portal includes other important resources: rehabilitation measures and support, government services, a social services portal, and electronic accessibility. The latter includes online applications for various categories of people with disabilities.

Despite active internet use by elderly people and the availability of digital literacy courses organized by both government and private organizations, there remains a low level of digital literacy among the elderly population. Analysis of digital applications from domestic developers has revealed a lack of applications specifically aimed at elderly individuals. Although there were announcements about the creation of mobile applications for the elderly, the final results, such as the availability of these applications, have not been found. Digital applications for monitoring physical health, offered by international developers, are actively used by users.

Conclusion

In the era of digitalization, the philosophy of well-being becomes an increasingly relevant topic, especially in the context of the quality of life and inclusion of the elderly population. For Kazakhstan, as for many other countries, the issues of social well-being for the older generation gain particular significance against the backdrop of rapid technological development. Digitalization opens up new opportunities to improve the quality of life for the elderly, but it also presents challenges related to the need for adaptation and education.

Inclusion of the elderly in the digital environment is a key aspect of contemporary understanding of well-being. This not only involves access to technology but also the ability to use it effectively, which requires support from society, the government, and family members. It is important that digital technologies serve as tools to enhance quality of life rather than becoming additional barriers.

The analysis of scientific publications reveals that the well-being of the elderly, as well as the impact of digital technologies on their quality of life and inclusion, is extensively covered in the global academic literature. However, discussing the philosophy of well-being for the elderly is still premature, as the theoretical and conceptual foundations of this phenomenon are not yet fully developed. As researchers emphasize, despite extensive studies on digitalization and its impact on later life, our understanding of what digital inclusion and isolation mean for the elderly and their aging experience remains limited.

Despite the active use of the internet by the elderly and the availability of digital literacy courses organized by both governmental and private organizations, the level of digital literacy among the elderly population remains low. Analysis of applications developed in Kazakhstan reveals a lack of applications targeted at elderly users. Although there have been announcements about the creation of mobile applications for the elderly, the final results, such as the presence of these applications, have not been found. Meanwhile, international developers are already offering applications designed for monitoring the physical condition of elderly users.

Enhancing digital literacy, adapting technologies to the needs of the elderly, and developing educational and support programs are necessary steps toward achieving inclusion. Only under a comprehensive approach to addressing these issues can we talk about a full realization of the philosophy of well-being for the elderly population in Kazakhstan.

Thus, the future of the well-being of the elderly in Kazakhstan in the era of digitalization depends on how successfully society can integrate them into the digital world, ensuring access to modern technologies and creating conditions for their active and comfortable use.

Authors' contributions

Abdina A.K. – writing the article text, literature review, analysis of official documents, text editing.

Ulyzbayeva A.A. – writing the article text, analysis of state programs, analysis of digital applications, technical design.

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

Bar-Tur L. Fostering Well-Being in the Elderly: Translating Theories on Positive Aging to Practical Approaches. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8062922/> (accessed: 15.06.2024).

Brown J.A. An exploration of virtual reality use and application among older adult populations // Gerontology and Geriatric Medicine. – 2019. – №5. – p. 1-7.

Forbes KZ. Топ-30 мобильных приложений Казахстана-2030. URL: https://forbes.kz/articles/top-30_mobilnyih_prilozheniy_kazahstana_-_2023_1695006170 (accessed: 25.07.2024).

Hannah R., Marston H.R., Charles B. A. Musselwhite. Improving Older People's Lives Through Digital Technology and Practices. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8436304/> (accessed: 15.06.2024).

Hänninen R., Karhinen J., Korpela V. and et al. Digiosallisuuden käsité ja keskeiset osa-alueet. Digiosallisuus Suomessa -hankkeen väliraportti. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/163036/VNTEAS_2021_25.pdf. (accessed: 28.07.2024).

Jarden A., Roache A. What Is Wellbeing? URL: <https://www.mdpi.com/1660-4601/20/6/5006> (accessed: 15.05.2024).

Klausen S. H. Understanding Older Adults' Wellbeing from a Philosophical Perspective. URL: https://www.researchgate.net/publication/336949632_Understanding_Older_Adults'_Wellbeing_from_a_Philosophical_Perspective (accessed: 20.06.2024).

Kozybayev University. Разработка мобильного приложения с использованием искусственного интеллекта для социализации людей с ограниченными возможностями. URL: <https://ku.edu.kz/page/view?id=1413&lang=ru> (accessed: 28.07.2024).

Mace R.A., Mattos M.K., Vranceanu A-M. Older adults can use technology: why healthcare professionals must overcome ageism in digital health. URL: <https://academic.oup.com/tbm/article/12/12/1102/6693996> (accessed: 1.07.2024).

Marston H.R., Wilson G., Morgan D.J., Gates J. The reliance and impact of digital technologies on the social and emotional wellbeing of citizens during the Covid-19 pandemic. URL: <https://committees.parliament.uk/writtenevidence/18490/pdf/> (accessed: 15.07.2024).

Martin W., Collett G., Bell Ch., Prescott A. Ageing, the digital and everyday life during and since the COVID-19 pandemic. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1168340/full> (accessed: 3.07.2024).

O'Sullivan R., Burns A., Leavey G., et al (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on loneliness and social isolation: A multi-country study // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2019. – vol. 18(19). – p. 1-18.

OECD. Insights on the Business Climate in Kazakhstan. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/insights-on-the-business-climate-in-kazakhstan_bd780306-en#page56 (accessed: 26.07.2024).

Rasi-Heikkinen P., Doh M. Older adults and digital inclusion // Educational Gerontology. – 2023. – vol. 49(5). – c. 345-347.

Ruggeri K., Garcia-Garzon E., Maguire Á. et al. Well-being is more than happiness and life satisfaction: a multidimensional analysis of 21 countries. URL: <https://hqlo.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12955-020-01423-y> (accessed: 10.07.2024).

Tadviser. Мобильные приложения мировой рынок. URL: <https://www.tadviser.ru/index.php/> (accessed: 25.07.2024).

The village Казахстан. Как обучить старшее поколение цифровой грамотности? URL: <https://www.the-village-kz.com/village/city/asking-question/30499-kak-obuchit-starshee-pokolenie-tsifrovoy-gramotnosti> (accessed: 25.07.2024).

Wanka A., Urbaniak A., Oswald F., Kolland F. Digital Transformations in Ageing Societies // Einführung zum Thema. – 2023. – vol. 56 – p. 177-180.

White P.J., Marston H.R., Shore L., Turner R. Learning from COVID-19: Design, Age-friendly Technology, Hacking and Mental Models. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EOR-02-2023-0006/full/html> (accessed: 10.07.2024).

Wu Y-H., Lewis M., Rigaud A-S. Cognitive Function and Digital Device Use in Older Adults Attending a Memory Clinic. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2333721419844886> (accessed: 15.07.2024).

Активное долголетие. Мобильное приложение «Sağat». URL: <http://100let.kz/sagat/> (accessed: 26.07.2024).

Алимбекова Г.Т., Шабденова А.Б., Молдакулова Г. Оценка социально-экономического положения и потребностей пожилых людей в Казахстане (результаты комплексного национального социологического исследования). URL: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/rus_otchet_ciom_itogi_socilog_obsledovaniya_pozhizheniya_pozhilyh_lyudey_v_kazahstane_2020_rus_3.pdf (accessed: 20.06.2024).

Білімді Ел. Бесплатные курсы компьютерной грамотности для пожилых людей открыли в столичном университете. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=190416> (accessed: 25.07.2024).

В Актау пенсионеров научили пользоваться приложениями в мобильных телефонах. URL: <https://www.lada.kz/society/society/45695-v-aktau-pensionerov-obuchili-obraschatsya-s-prilozheniyami-v-mobilnyh-telefonah.html>) (accessed: 28.07.2024).

Доступный Казахстан. Карта доступности объектов. URL: <https://doskaz.kz/> (accessed: 28.07.2024).

Информационный портал «Социальная защита лиц с инвалидностью». URL: <https://inva.gov.kz/kk> (accessed: 28.07.2024).

Искалиева С.А., Кушниязова М., Макашев Е.П., Шужеев Б., Давыденко Г., Маншарипов Д. Мобильная технология при социально-медицинской реабилитации // Актуальные проблемы теоретической и клинической медицины, 2021. – №3(33). – С. 22-23.

Айнур Абдина, Анар Уызбаева
Astana IT University, Астана, Қазақстан

Әл-ауқат философиясы: цифрландыру дәуіріндегі Қазақстанның қарт тұрғындарының өмір сапасы және инклюзиясы

Аңдатпа. Әл-ауқат тақырыбы тек академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік дискурстар мен қоғамдық талқылауларда да өзекті болып табылады. Бұл мақалада қарастырылған мәселе – егде жастағы адамдардың көпшілігі әлеуметтік өмірде рөлі тез артып келе жатқан цифрлық құралдарды қолдануда белгілі бір қиындықтарға тап болады. Біздің зерттеуіміздің мақсаты әл-ауқат философиясының призмасы арқылы цифрландыру дәуірінде Қазақстанның егде жастағы тұрғындарының өмір сүру сапасы мен инклюзиясын талдау болып табылады. Зерттеудің негізгі әдісі – әл-ауқат тұжырымдамасына да, әлеуметтік-экономикалық процестерді цифрландыруға да қатысты академиялық мақалалар мен бағдарламалық құжаттарға аналитикалық шолу, яғни технологияның қартайған халықтың өмір сапасына әсерін қарастыру. Бұдан басқа, біз егде жастағы адамдарға арналған қазақстандық және шетелдік әзірлеушілердің қолданыстағы цифрлық қосымшаларын талдадық. Зерттеу нәтижесінде әл-ауқат философиясының Қазақстандағы қарттардың өмір сапасына және олардың қоғамдық процестерге қосылуына әсері туралы қорытындылар жасалды.

Түйін сөздер: әл-ауқат философиясы; өмір сапасы; егде жастағы халық; инклюзия; цифрландыру; мемлекеттік бағдарламалар; цифрлық қосымшалар.

Айнур Абдина, Анар Уызбаева
Astana IT University, Астана, Қазақстан

Философия благополучия: качество жизни и инклюзия пожилого населения Казахстана в эпоху цифровизации

Аннотация. Тема благополучия является одной из актуальных не только в академической среде, но и в различного рода социальных дискурсах и общественных обсуждениях. Проблема, рассматриваемая в данной статье, заключается в том, что большинство представителей пожилого возраста испытывают определенные затруднения при использовании цифровых

инструментов, роль которых в общественной жизни стремительно возрастает. Целью нашего исследования является анализ качества жизни и инклюзии пожилого населения Казахстана в эпоху цифровизации сквозь призму философии благополучия. Основным методом исследования является аналитический обзор академических статей и программных документов, касающихся как концепта благополучия, так и цифровизации социальных и экономических процессов, то есть влияния технологий на качество жизни стареющего населения. Кроме того, нами проанализированы существующие цифровые приложения казахстанских и зарубежных разработчиков, предназначенные для пожилых людей. В результате исследования делаются выводы о влиянии философии благополучия на качество жизни пожилых людей в Казахстане и на их включенность в общественные процессы.

Ключевые слова: философия благополучия; качество жизни; пожилое население; инклюзия; цифровизация; государственные программы; цифровые приложения.

References

Bar-Tur L. Fostering Well-Being in the Elderly: Translating Theories on Positive Aging to Practical Approaches. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8062922/> (accessed: 15.06.2024). [in English].

Brown J.A. An exploration of virtual reality use and application among older adult populations // *Gerontology and Geriatric Medicine*. (2019, №5, p. 1-7). [in English].

Hannah R., Marston H.R., Charles B. A. Musselwhite. Improving Older People's Lives Through Digital Technology and Practices. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8436304/> (accessed: 15.06.2024). [in English].

Hänninen R., Karhinen J., Korpela V. and et al. Digiosallisuuden käsite ja keskeiset osa-alueet. Digiosallisuus Suomessa-hankkeen väliraportti. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/163036/VNTEAS_2021_25.pdf. (accessed: 28.07.2024). [in English].

Jarden A., Roache A. What Is Wellbeing? URL: <https://www.mdpi.com/1660-4601/20/6/5006> (accessed: 15.05.2024). [in English].

Klausen S. H. Understanding Older Adults' Wellbeing from a Philosophical Perspective. URL: https://www.researchgate.net/publication/336949632_Understanding_Older_Adults'_Wellbeing_from_a_Philosophical_Perspective (accessed: 20.06.2024). [in English].

Marston H.R., Wilson G., Morgan D.J., Gates J. The reliance and impact of digital technologies on the social and emotional wellbeing of citizens during the Covid-19 pandemic. URL: <https://committees.parliament.uk/writtenevidence/18490/pdf/> (accessed: 15.07.2024). [in English].

Martin W., Collett G., Bell Ch., Prescott A. Ageing, the digital and everyday life during and since the COVID-19 pandemic. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1168340/full> (accessed: 3.07.2024). [in English].

Mace R.A., Mattos M.K., Vranceanu A-M. Older adults can use technology: why healthcare professionals must overcome ageism in digital health. URL: <https://academic.oup.com/tbm/article/12/12/1102/6693996> (accessed: 1.07.2024). [in English].

OECD. Insights on the Business Climate in Kazakhstan. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/insights-on-the-business-climate-in-kazakhstan_bd780306-en#page56 (accessed: 26.07.2024). [in English].

O'Sullivan R., Burns A., Leavey G., et al (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on loneliness and social isolation: A multi-country study // International Journal of Environmental Research and Public Health. (2019, vol. 18(19), p. 1-18). [in English].

Rasi-Heikkinen P., Doh M. Older adults and digital inclusion // Educational Gerontology. (2023, vol. 49(5), P. 345-347). [in English].

Ruggeri K., Garcia-Garzon E., Maguire Á. et al. Well-being is more than happiness and life satisfaction: a multidimensional analysis of 21 countries. URL: <https://hql.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12955-020-01423-y> (accessed: 10.07.2024). [in English].

Wanka A., Urbaniak A., Oswald F., Kolland F. Digital Transformations in Ageing Societies // Einführung zum Thema. (2023, vol. 56, p. 177-180). [in English].

Wu Y-H., Lewis M., Rigaud A-S. Cognitive Function and Digital Device Use in Older Adults Attending a Memory Clinic. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2333721419844886> (accessed: 15.07.2024). [in English].

White P.J., Marston H.R., Shore L., Turner R. Learning from COVID-19: Design, Age-friendly Technology, Hacking and Mental Models. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EOR-02-2023-0006/full/html> (accessed: 10.07.2024). [in English].

Aktivnoye dolgoletie. Mobil'noye prilozheniye «Sağat» [Active Longevity. Mobile Application «Sağat»]. URL: <http://100let.kz/sagat/> (accessed: 26.07.2024). [in Russian].

Alimbekova G.T., Shabdenova A.B., Moldakulova G. and et al. Otsenka sotsial'no-ekonomicheskogo polozheniya i potrebnostey pozhilykh lyudey v Kazakhstane (rezul'taty kompleksnogo natsional'nogo sotsiologicheskogo issledovaniya) [Assessment of the Socio-Economic Situation and Needs of Elderly People in Kazakhstan (Results of a Comprehensive National Sociological Survey)]. URL: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/rus_otchet_ciom_itogi_socilog_obsledovaniya_polozheniya_pozhilyh_lyudey_v_kazakhstane_2020_rus_3.pdf (accessed: 20.06.2024) [in Russian].

Bílímdí Yel. Besplatnyye kursy komp'yuternoy gramotnosti dlya pozhilykh lyudey otkryli v stolichnom universitete [Free computer literacy courses for the elderly have opened at the capital's university]. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=190416> (accessed: 25.07.2024). [in Russian].

Dostupnyy Kazakhstan. Karta dostupnosti ob'yektov. [Accessible Kazakhstan. Map of object accessibility]. URL: <https://doskaz.kz/> (accessed: 28.07.2024) [in Russian].

Informatsionnyy portal «Sotsial'naya zashchita lits s invalidnost'yu». [Information portal «Social protection of persons with disabilities»]. URL: <https://inva.gov.kz/kk> (accessed: 28.07.2024). [in Russian].

Iskalieva S.A., Kushniyazova M., Makashev E.P., Shuzheev B., Davydenko G., Mansharipov D. Mobil'naya tekhnologiya pri sotsial'no-meditsinskoy reabilitatsii [Mobile technology in social and medical rehabilitation] // Aktual'nyye problemy teoreticheskoy i klinicheskoy meditsiny. (2021, №3(33), p. 22-23). [in Russian].

V Aktau pensionerov nauchili pol'zovat'sya prilozheniyami v mobil'nykh telefonakh [In Aktau, pensioners were taught to use applications on mobile phones.]. URL: <https://www.lada.kz/society/society/45695-v-aktau-pensionerov-obuchili-obraschatsya-s-prilozheniyami-v-mobilnyh-telefonah.html> (accessed: 28.07.2024). [in Russian].

Forbes KZ. Top-30 mobil'nykh prilozheniy Kazakhstana-2030 [Top 30 mobile applications of Kazakhstan-2030]. URL: https://forbes.kz/articles/top-30_mobilnyih_prilozheniy_kazakhstana_-_2023_1695006170 (accessed: 25.07.2024). [in Russian].

Kozybayev University. Razrabotka mobil'nogo prilozheniya s ispol'zovaniyem iskusstvennogo intellekta dlya sotsializatsii lyudey s ogranichennymi vozmozhnostyami [Development of a mobile application using artificial intelligence for the socialization of people with disabilities]. URL: <https://ku.edu.kz/page/view?id=1413&lang=ru> (accessed: 28.07.2024). [in Russian].

Tadviser. Mobil'nyye prilozheniya mirovoy rynek [Mobile applications world market]. URL: <https://www.tadviser.ru/index.php/> (accessed: 25.07.2024). [in Russian].

The village Kazakhstan. Kak obuchit' starsheye pokoleniye tsifrovoy gramotnosti? [How to teach the older generation digital literacy?]. URL: <https://www.the-village-kz.com/village/city/asking-question/30499-kak-obuchit-starshee-pokolenie-tsifrovoy-gramotnosti> (accessed: 25.07.2024). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Абдина Айнұр Қанапиянқызы – философия ғылымдарының докторы, қауымд. проф, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, 010000, Астана, Қазақстан.

Abdina Ainur Kanapiyanovna – Doctor of Philosophical Sciences, Astana IT University, 55/11 Mangilik El avenue, 010000, Astana, Kazakhstan.

Абдина Айнұр Қанапияновна – доктор философских наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, пр. Мангилик Ел, 55/11, 010000, Астана, Казахстан.

Уызбаева Анар Асанқызы – PhD, қауымд. проф, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, 010000, Астана, Қазақстан.

Uyzbayeva Anar Assanovna – PhD, Associate Professor, Astana IT University, 55/11 Mangilik El avenue, 010000, Astana, Kazakhstan.

Уызбаева Анар Асановна – PhD, ассоциированный профессор, Astana IT University, пр. Мангилик Ел, 55/11, 010000, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ХҒТАР 02.41.21
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-178-194>

Цифрлық трансформация: Канада, Сингапур және Оңтүстік Корея тәжірибелері

Асан Амангельдиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: a.azimkhanuly@gmail.com)

Аңдатпа. Цифрландыру саласындағы мемлекеттік бағдарламалардың уақытылы және тиімді жүзеге асырылуы технологиялық және экономикалық өсуге әкеледі. Цифрландыруды дамыту жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуын қолдау үшін және нақты топтардың әл-ауқатына баса назар аудара отырып, ақпараттық технологияларды қалай пайдалану керектігі туралы ортақ көзқарасты көрсетеді.

Жаһандық цифрлық ортаның белсенді қалыптасуы жағдайында ұсынылатын ақпарат, қызметтер және инфрақұрылымды қамтамасыз ететін цифрлық технологиялар көлемі артып келеді. Қазіргі таңда көптеген мемлекеттер өзге бір елдің деректер саясаты мен тәжірибесіне еліктеуге немесе толығымен қабылдауға ұмтылмайды. Әрбір ел осы салада көшбасшы болып қана қоймай, цифрлық кеңістіктің бірегей және ерекше жүйесіне ие болғысы келеді. Канада, Сингапур және Оңтүстік Корея елдері цифрлық әлемде деректерді басқарудың өзіндік ұлттық тәсілдерін әзірледі. Атап айтқанда, Канаданың тәжірибесінен бұлтты технологияларды, жасанды интеллектті, 5G технологияларды енгізуін және ұйымдардың жағымды экологиялық имиджін құруын байқауға болады. Сингапур қоғамдық өмірдің кейбір салаларын ғана «ақылды» реттеумен шектелмей, өмір сүру сапасын, институттардың жұмысын және қызмет көрсетуді жақсарту үшін мемлекеттің, жеке сектордың және бизнестің әлеуетін біріктіруге ұмтылды. Оңтүстік Корея әлеуметтік саланы ғана емес, азаматтардың тұрмыстық, білім беру, демалыс және басқа да қажеттіліктерін қамтитын мемлекеттік қызметтерді көрсетуге ерекше көңіл бөлді.

Мақалада цифрландыру мәселелерін шешудегі Оңтүстік Корея, Сингапур және Канада елдерінің тәжірибелері қарастырылды.

Түйін сөздер: цифрландыру; Канада; Сингапур; Оңтүстік Корея; мемлекеттік бағдарламалар; цифрлық трансформация; адами капитал.

Received 20.04.2024. Revised 05.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Amangeldiyev A.A. Digital Transformation: the experience of Canada, Singapore and South Korea // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 178-194. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-178-194>

Для цитирования:

Амангельдиев А.А. Цифровая трансформация: опыт Канады, Сингапура и Южной Кореи // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – № 3. – С. 178-194. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-178-194>

Кіріспе

Бүгінде жаһандық цифрландыру әлемдік трендке айналды. Ғылыми кеңістікте және біздің өмірімізде «цифрландыру», «цифрлық трансформация», «ақылды мемлекет» және т.б. ұғымдар пайда болды. Цифрландыру жалпы әлемдік қоғамдастықтың дамуындағы жаһандық үрдіске айналды.

Цифрландыру экономиканың барлық салаларындағы қызметтің тиімділігін арттырудың, сондай-ақ адам өмірінің сапасын жақсартудың құралы ретінде қабылданады. Бүгінгі таңда әлем тез өзгеріп жатқаны сонша, адам осы өзгерістердің бәріне ілеспей, жетістікке жете алмайды. Бұл әсер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы мен жаһандық цифрлық ортаны құрудың нәтижесі болып табылады.

Бүгінде цифрландыру процесі әлемдегі барлық елдерге әсер етуде. Әрбір ел цифрлық дамудың басымдықтарын өзі айқындауда. Елімізде 2017 жылы қабылданған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында берілген деректерге сәйкес әлемдегі 15-тен астам мемлекет қазіргі уақытта ұлттық цифрландыру бағдарламаларын іске асыруда (Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, 2017). Қытай, Канада, Сингапур, Оңтүстік Корея және Дания ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатардағы елдер болып есептеледі. Қытай өзінің «Интернет плюс» бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлі индустриямен біріктірді, Канада Торонтода АКТ-хабын жасады, Сингапур драйвері ақпараттық-коммуникациялық технологиялар болып табылатын «ақылды экономиканы» қалыптастырды, Оңтүстік Корея «Креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы жетістіктерді таратуға бағдарланды, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар аударды (Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, 2017).

Қазіргі уақытта интернетті реттеудің әртүрлі модельдерінің көбеюі, оған қатысты халықаралық басқару сұранысының артуы, жаңашылдық енгізуі, көптеген елдердің өз тәжірибелерімен, жетістіктері және сәтсіздіктерімен бөлісе бастауы зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

XXI ғасырдың маңызды жаһандық тенденцияларының бірі әлеуметтік-экономикалық қызметтің барлық салаларын қамтитын қазіргі заманғы технологиялардың нақты экономикалық процестерге терең интеграциялануымен байланысты. Цифрлық трансформация әлеуетін іске асыруда ел алдында тұрған міндеттерді шешу ұлттық ерекшеліктерді, цифрлық даму басымдықтарын және әлемдік тәжірибені ескере отырып, басқаруға белгілі бір көзқарасты талап етеді. Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттер ақпараттық және технологиялық жетілудің әртүрлі деңгейлеріне жетіп, цифрлық трансформацияға жұмсалатын шығындарын арттыруды жалғастыруда.

Цифрлық трансформация бизнес операцияларын автоматтандыруға мүмкіндік беріп, тиімділікті қамтамасыз етеді және өндіріс өнімділігін арттырады. Компаниялардың инновациялық процестерге қатысу тәсілін өзгерте отырып, бизнесті жүргізудің «цифрлық тәсілін» көрсететін жаңа басқару үлгілерін жасайды. Адамдардың қарым-қатынасы мен жеке мінез-құлқына, әлеуметтік интеграция мен коммуникацияға ықпал

етеді (Лопатова, 2020: 279). Бүгінгі бәсекеге қабілетті технология әлемінде цифрлық трансформация әрбір мемлекет үшін басты стратегиялық басымдық болып табылады.

Бұл зерттеуде Канада, Сингапур және Оңтүстік Корея елдерінің цифрлық трансформациялаудағы озық тәжірибелері қарастырылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы тенденцияларға талдау жүргізіліп, пандемиядан кейінгі кезеңде цифрлық трансформацияның жылдамдығы мен ауқымын анықтайтын негізгі мегатрендтер зерттелді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Цифрландыру» және «цифрлық трансформация» ұғымдарының бірқатар түсіндірмелері шетелдік және отандық авторлардың көптеген заманауи зерттеулерінде көрініс тапқан.

«Цифрландыру» термині алғаш рет 1970 жылдары компьютерлік революция кезінде ақпаратты өңдеудің аналогтық әдістерінен цифрлық стандартқа көшу пайда болған кезде қолданылды (Данилова, Ледовская, 2020: 7). Оны қолдану бүкіл технологиялық ортаның түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Шын мәнінде цифрландыру – цифрлық технологияларды пайдалана отырып, білім беруде, бұқаралық ақпарат құралдарында, экономикада, спортта және басқа да бірқатар әлеуметтік салаларда әртүрлі процестердің іске қосылуын көрсететін неғұрлым жалпы ұғым болып табылады. Бұл ретте «цифрлық трансформация», «цифрландыру» және «диджитализация» ұғымдары мазмұндас болып келеді (Шапошникова, 2020: 74).

Қоғамды цифрландыру үдерісін түсіну ғылыми білімнің әртүрлі салаларында қалыптасқан тәсілдерді біріктіруге ұмтылатын философиялық дискурс аясында да жүзеге асуда. Бүгінгі таңдағы зерттеуші-философтарды цифрлық қоғамның дамуы, цифрлық мәдениеттің пайда болуы, жаңа (цифрлық) тұлғаның қалыптасуы, қоғамды цифрландырудың этикалық мәселелері және т.б. толғандыратыны орынды жайт.

Мақалада қолданылған зерттеу әдістері цифрландыру үдерісінің саяси-әлеуметтік аспектілерін бағамдауға, Канада, Сингапур және Оңтүстік Корея елдерінің озық тәжірибелері туралы ғылыми дискуссияларды сараптауға, сондай-ақ, ғылыми мақаланың әдіснамалық негізінде салыстырмалы талдау және проблемалық-теориялық зерттеу әдістері қолданылған.

Мақалада зерттеу тақырыбы бойынша жарияланған философия, саясаттану, экономика және ақпараттық-технологиялар саласындағы еңбектер, сондай-ақ мерзімді басылымдардағы ғылыми мақалалар мен материалдар пайдаланылды. Әдебиеттерді талдау негізінде әлемдегі цифрлық трансформация тақырыбының маңыздылығы мен өзектілігі туралы қорытынды жасалды.

Талқылау және нәтижелер

Канаданың инновациялық суперкластері.

Канада жоғары дамыған постиндустриалды мемлекет бола отырып, әлемдік аренада көптеген көрсеткіштер бойынша алдыңғы қатарда болуға мүмкіндік беретін өзіндік даму үлгісін жасауда.

Жаһандық цифрлық ортаның белсенді қалыптасуы жағдайында цифрлық нысанда ұсынылатын ақпарат, қызметтер және ақпараттық инфрақұрылымды қамтамасыз ететін цифрлық технологиялар көлемі артып келеді. Геосаяси мүдделерді қорғау нысандары мен ұлттық егемендікті сақтау мәселелері цифрлық өріске көшуде. Канада үкіметі ұлттық цифрлық егемендікті нығайту арқылы заңнамалық деңгейде цифрлық сын-қатерлерге жауап беруде, оның принциптері ел азаматтарының құқықтарын қорғауға және ұлттық ақпараттық инфрақұрылымның киберқауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталды. Канада әлемдік экономиканың белсенді қатысушысы болып табылады. Өзара тиімді негізде сыртқы экономикалық байланыстарды, оның ішінде жаһандану мен интернационалдандыру жағдайында ерекше өзекті болып табылатын инновациялық сала мен цифрлық технологияларды дамытуға ұмтылуда (Соколова, Александров, 2020: 35).

Цифрландыру Канада экономикасының дамуының жетекші «драйверлерінің» бірі болып, жыл сайын экономикалық және әлеуметтік қызметтің көбірек бағыттарын қамти бастады. Канаданың ұлттық инновациялық жүйесі 2016-2025 жылға арналған инновациялық даму бағдарламасы шеңберінде инновациялық инфрақұрылымды, кластерлерді және цифрлық технологияларды белсенді дамытуға бағытталды.

2017 жылы Канада үкіметі мен Канаданың жетілдірілген зерттеулер институты (CIFAR) әлемде алғашқылардың бірі болып өздерінің ұлттық стратегиясын, яғни Бүкілканадалық жасанды интеллект стратегиясын (Pan-Canadian Artificial Intelligence Strategy) бастады (Chowdhury, 2020). Стратегияның негізгі мақсаты әлемдік деңгейдегі жасанды интеллект зерттеушілерін тарту және ұстап тұру, бүкіл ел бойынша бірлескен жасанды интеллект экожүйесін құру, ұлттық жасанды интеллект жобаларын ілгерілету және қоғамдық жасанды интеллект дамытуда жаһандық көшбасшылықты дамыту болып табылады (Digital economy compass, 2020).

2017 жылдан бастап Канада үкіметі «Инновациялық суперкластерлер» стратегиялық бастамасын белсенді түрде дамытуда. 2021 жылға қарай Канада экономикасының инновациялар мен цифрлық дамуының драйвері болуға арналған «Бес суперкластер» құрылды (Canada's Superclusters, 2021). «Кластер» термині туралы экономист Майкл Портер «бір-бірімен байланысқан компаниялардың, мамандандырылған қызмет жеткізушілерінің, сәйкес салалардағы фирмалардың, сондай-ақ белгілі бір салалардағы байланысты ұйымдардың, бәсекелес, бірақ бір уақытта бірге жұмыс істейтін географиялық шоғырланған топтары» – деп, классикалық анықтамасын ұсынады (Портер, 2010).

Инновациялық суперкластерлерді құру бастамасы Канаданың ең перспективалы экономикалық кластерлерін дамытуға және жоғары технологиялық салалардың өсуін жеделдетуге арналды. Канаданың бес суперкластерінің біріншісі – «Canada's Digital Technology Supercluster» (цифрлық технология суперкластері) деп аталады. Суперкластер аналитика мен деректерді өңдеуге, кванттық есептеулерге маманданған. Суперкластердің әзірлемелері тау-кен өндіру және өңдеу секторларында қызмет көрсетуді жақсартуға және тиімділікті арттыруға, сондай-ақ денсаулық сақтау саласын жақсартуға және COVID-19 пандемиясы жағдайында экономиканы цифрландыру қарқынын жеделдетуге мүмкіндік береді (Александров, 2021: 34).

Суперкластерге Канаданың түкпір-түкпірінен 415 қатысушы компания, сондай-ақ 50-ден астам шетелдік серіктестер кіреді. Зияткерлік меншік құқықтарын сақтау үшін барлық суперкластерлер әрбір суперкластердің зияткерлік меншікке қолжетімділікті қамтамасыз ету мен жоба серіктестерінің мүдделерін қорғау арасындағы тепе-теңдікті қалай сақтайтынын анықтайтын «IP стратегиясын» жасады.

Covid-19 пандемиясының басталуымен Канада әлемнің көптеген елдерінде кездесетін қиындықтарға тап болды. COVID-19 пандемиясының салдары елдегі цифрлық технологияларды дамытудың өзіндік «трамплиніне» айналды. 2020 жылы канадалықтардың 55%-дан астамы онлайн-сатып алуды жиі жасай бастады. Бұл канадалық компанияларды онлайн сегментті белсенді дамытуға мәжбүр етті. Канада үкіметі алдағы жылдарға арналған елдің цифрлық даму бағдарламасын жаңғыртуды бастады (<https://nashvancouver.com>).

Цифрлық саланы реттеу бастамасын одан әрі дамытуда Канада үкіметі азаматтар үшін қауіпсіз цифрлық сәйкестендіруді енгізу күш-жігерін қамтитын цифрлық стратегиясының интеграциясын бастады. 2020 жылдың 17 қарашасында Канада үкіметі тұтынушының жеке ақпараты қызмет көрсетушіге берілген кезде жеке ақпаратты қорғау жауапкершілігін жүктейтін заң жобасына елеулі өзгерістер енгізді. Осы мақсатта цифрлық ортадағы азаматтардың құқықтарын, Facebook немесе Twitter сияқты әлеуметтік желі платформаларынан негізгі дербес деректерді жою мүмкіндігін, азаматтардың жеке деректердің қалай пайдаланылатынын білу құқығын енгізуді талқылау үшін қоғамдық кеңестер өткізілді.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін Канада үкіметінің 2021-2024 жылдарға арналған цифрлық операциялардың стратегиялық жоспары (DOSP) әзірленіп, жеке өмірге қол сұғылмаушылықты сақтай отырып, жалпы мемлекеттік деректерді актив ретінде басқаруға бірыңғай және бірлескен тәсілдің стратегиялық басымдықтарын белгіледі (Никитенкова, 2021: 250).

Канада Үкіметі цифрландыруды дамыту мақсатында Канаданың цифрлық технологияларды енгізу бағдарламасы (Boost Your Business Technology) қабылданды. Бағдарлама аясында жастарды жұмыспен қамту провайдерлерінен өтінімдерді қабылдап, шағын және орта кәсіпорындарға цифрлық технологияларды енгізудің тиімді жоспарларын әзірлеуге, көмектесуге және студенттерді орналастыру үшін мүмкіндіктер беруге бағытталды. Цифрлық құралдар мен технологияларды қабылдағысы келетін шағын және орта бизнесті қолдау және 16 800 студент пен жас канадалықтарды жұмысқа орналастыру үшін таңдалған коммерциялық емес ұйымдарға 139,3 миллион долларға дейін қаржыландыру берілді (Никитенкова, 2021: 251).

Канаданың бизнесті дамыту банкі (BDC) цифрлық стратегияның бөлігі ретінде шағын және орта бизнеске арналған технологияларды енгізуді қолдау мақсатында 200 миллион доллар бөлді. Қосымша ақпараттық-коммуникациялық технологиялар секторында жұмыс істейтін компанияларға инвестициялау үшін венчурлық капитал үшін 300 миллион доллар бөлінді. Сонымен қатар, канадалық акселератор және инкубатор бағдарламасы цифрлық кәсіпкерлерге көмектесу үшін 100 миллионға дейін ұлғайтылды.

Осылайша, канадалық суперкластерлердің қызмет салаларын кеңінен қамту Канада мен өздерінің инновациялық технологияларын дамытуға және технологиялық тәжірибе алмасуға мүдделі көптеген елдер арасындағы ынтымақтастық көлемін арттыруға мүмкіндік берді. Суперкластерлердің технологиялық нәтижелері цифрлық ортада транзакциялар санының көбеюі кезінде Канада экономикасын «пандемия» шындықтарына бейімдеу үшін белсенді түрде қолданылады. Жалпы, суперкластерлердің қызметі экономиканың барлық салаларын белсенді цифрландыруға ықпал етіп, елдің халықаралық аренадағы позициясын нығайту мақсатында Канаданың одан әрі инновациялық дамуына бағытталған.

Сингапурдың «ақылды ұлт» бастамасы.

Соңғы бірнеше онжылдықта Сингапур баяу дамып келе жатқан елден керемет экономикалық және технологиялық әлеуеті бар ең прогрессивті мемлекеттердің біріне айналды. Бұл болашақ қалаларды құрудың соңғы технологияларын әзірлеу және сынау үшін өзіндік сынақ алаңына айналды. Сингапур инвестициялық капиталды, технологиялық инновацияларды және зияткерлік саланы сауатты құқықтық реттеуді байланыстыратын әлемдегі жетекші орталықтардың бірі болып табылады.

Сингапурда жүзеге асырылған «ақылды ұлт» (Smart Nation) жобасы «цифрлық үкімет» жұмыс істеуінің бірегей үлгісі болып табылады (<https://www.smartnation.gov.sg/>). 2014 жылдың қарашасында енгізілген инновациялық кластер үш негізгі құрамдас бөліктің, яғни «цифрлық экономика», «цифрлық үкімет» және «цифрлық қоғам» дамуы мен өзара әрекеттестігіне негізделді.

Сингапурдың «ақылдыұлт» инновациялықжобасынжүзеге асыру тәсілі технологияны емес, азаматтарды бірінші орынға қояды. Ал, технология – тұрақты және қауіпсіз қауымдастықтар құру және сингапурлықтар үшін үлкен мүмкіндіктер беру құралы ғана болады (Chia, 2016: 3).

«Ақылды ұлт» бастамасы Сингапур үкіметінің күрделі қалалық саясат мәселелерін шешу үшін деректер мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға, сондай-ақ осы технологиялық шешімдермен байланысты әлеуетті дамып келе жатқан салаларды зерттеуге бағытталған ауқымды күш-жігерін білдіреді (Lee, 2014). Дегенмен, «ақылды ұлт» бастамасы мемлекеттік қызметтерді көрсетуді немесе «электрондық үкіметті» цифрландыруға бағытталған бұрынғы күш-жігердің шарықтау шегі екенін атап өткен жөн (Tan & Pan, 2003: 272). Бұл 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың аралығында үкіметтің «Мемлекеттік қызметті компьютерлендіру бағдарламасында (Civil Service Computerisation Programme)» басталды, одан кейін «IT2000» стратегиялық жоспары және 2000 жылдардың басындағы электрондық үкіметтің іс-қимыл жоспарлары, iGov 2010 бастамасы және 2015 жылғы «eGov Masterplan» жалғасын тапты (GovTech Singapore, 2017).

Дегенмен, бұл бұрынғы әрекеттер «ақылды ұлт» бастамасынан ауқымы бойынша ерекшеленеді. Бұл электрондық үкімет бағдарламалары цифрлық технологиялар мен платформаларды пайдалану арқылы мемлекеттік қызметтерді көрсету тиімділігін арттыруға азды-көпті бағытталған болса, «ақылды ұлт» бастамасы жалпыұлттық және тұтас мемлекеттік көзқарасты қамтитын толық «цифрлық трансформацияны» білдіреді (Smart Nation Programme Office, 2016).

Қазіргі таңда азаматтардың толыққанды өмір сүруі, ортақ болашаққа ықпал ету үшін көптеген мүмкіндіктері бар қауымдастықпен күштірек байланыс орнатуы, цифрлық технологияларды дамыту туралы стратегиялық жоспарлары Сингапурдың «ақылды ұлтқа» айналып жатқанын көрсетеді.

Ел халқының жаңа дәуірге аяқ басуы үкіметтің «ақылды ұлт» бастамасында қарастырылған, оның міндеті – халықтың тығыздығына қарамастан, өмір сүруін жеңілдету, қала проблемаларын шешу үшін инновациялық технологиялық жүйелерді енгізу болып табылады (Қазіргі Сингапур, 2018).

Сингапур үкіметі бұл жобаны бірнеше бағытта жүзеге асыруда, атап айтқанда қала өмірі, қала құрылысы, денсаулық сақтау, қауіпсіздік, біріктірілген мемлекеттік қызметтер және қалалық ұтқырлық.

Жоба азаматтарға, мемлекеттік қызметкерлерге және бизнеске көмектесу үшін цифрлық мүмкіндіктерді пайдалану, сондай-ақ автоматтандыру процестері арқылы әрбір азаматқа жеке көзқарасты қамтамасыз ету қағидаттарын басшылыққа алады. Үкіметтік технологиялық Агенттік (немесе GovTech) арқылы үкімет өмірді цифрландыру идеяларын жүзеге асыруда. Бұл агенттік бүкіл ел бойынша ақпаратты жинауға және таратуға жауапты мемлекеттің өзіндік серіктесі болып табылады. Ол нақты уақыт режимінде «ақылды ұлт» жобасының технологиялық инфрақұрылымының үздіксіз жұмысын қамтамасыз етеді.

Сингапур «ақылды ұлт» жобасын іске асыруда қала-мемлекеттің біртұтас экожүйесін (Virtual Singapore) құруды алдына мақсат етіп қояды. Бұл жүйе не болып жатқанының жалпы бейнесін жасау үшін оған қол жетімді барлық деректерді жинақтауы және жүйелеуі керек, бұл әртүрлі деректердің тұтастығын визуализациялауға мүмкіндік береді. Түрлі ақпаратқа қол жеткізу арқылы жүйе белгілі бір факторлардың қалаға және оның тұрғындарына қалай әсер ететінін болжай алады. Мысалы, адамдар ағынының қозғалысын біле отырып, вирустың таралуын болжай алады. «Ақылды ұлт» жобасын басқарудың маңызды ерекшелігі Сингапурдың қала-мемлекет болып табылатындығы, сондықтан үкіметке аймақтық дамудың ерекшеліктерін ескерудің және өз саясатын олардың мүдделерімен үйлестірудің қажеті жоқ.

Сонымен қатар, жобаның тұрақты жұмыс істеуі мен жетілдірілуі қоғаммен, бизнеспен және ғылыми-техникалық сектормен тұрақты өзара әрекеттесу арқылы қамтамасыз етіледі. Тұрақты инвестициялар мен бәсекеге қабілетті стартаптар ұлттық экономиканы оңтайландыруға және технология өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Тағы бір ерекшелігі, «цифрлық үкімет» тек «ақылды ұлт» инфрақұрылымын құруға ғана емес, сонымен қатар білім беру жүйесін дамыту және адами капиталға инвестиция салу арқылы халықтың жоғары интеллектуалдық деңгейін қамтамасыз етуге ұмтылады, өйткені бұл жобаның жұмыс істеуі үшін қажетті ресурс болып табылады.

«Ақылды ұлт» жобасы осылайша Сингапур үкіметінің күрделі қалалық саясат мәселелерін шешу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға, осы технологиялық шешімдермен байланысты әлеуетті жаңа индустрияларды дамытуға бағытталған ауқымды күш-жігерін білдіреді. Сингапурдың цифрлық трансформациясы жылдам қарқынмен жалғасып жатқандықтан, бұл инновациялық кластер ұзақ уақыт бойы үкіметтің саясат күн тәртібінің маңызды элементі болып қала береді.

Үкіметтің цифрландыру жөніндегі күш-жігерін қайта ұйымдастыру және оңтайландыру бойынша осы күш-жігерге қарамастан, «ақылды ұлт» бастамасы бірнеше маңызды қиындықтар мен шектеулерге тап болуда. Зерттеуші К. Кванг бұл бастаманың жұртшылықтың қиялын жаулап ала алмағаны және нақты табыс тарихы жоқ екенін атап өтеді (Kwang, 2017). Шынында да, Сингапурдың «ақылды ұлт» бастамасының жетістігі үкіметтің әсіресе прогрессивті және икемді ережелер арқылы пайдаланушылар басқаратын инновацияларды ынталандыру қабілетіне байланысты екендігі жиі атап өтіледі.

Сингапурдың «ақылды ұлт» болуға бел байлауына үкіметтің деректерге негізделген платформалар арқылы саясатты бірлесіп құруды ынталандыру және әкімшілік орталықтандыру арқылы цифрландыру жұмыстарын оңтайландыруға бағытталған күш-жігерісебеп болғанымен, ол өзінің ақылды қаланы өзгертуде айтарлықтай қиындықтарға тап болғандығын көруге болады. Бұл туралы зерттеуші Ж. Ву «осы міндеттерді шешу үшін үкімет бастамаға жеке сектордың көбірек қатысуын ынталандыруы және сонымен бірге деректер серверлері мен платформаларының сенімділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек» – дейді (Woo, 2018).

Сингапур ресурсы аз, шағын мемлекет бола отырып, болашақты ұзақ мерзімді негізде жоспарлайды. Өз азаматтары үшін экономикалық артықшылық пен өмір сапасын сақтау үшін ол мүмкіндігінше бірінші кезектегі артықшылыққа қол жеткізу үшін технологияны пайдаланады. Ақылды ел болу арқылы оның шектеулі жері мен халықтың қартаюу мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Оңтүстік Кореядағы цифрландыру бағдарламалары.

Оңтүстік Корея ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту бойынша әлемдегі көшбасшылардың бірі болып табылады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) «Digital Economy: Spotlight on Korea» атты зерттеуінде: «ақпараттық-коммуникациялық технологиялар секторы ел экономикасының тұрақты тірегі болып табылады» – деген пікір білдіреді (OECD, 2017).

Оңтүстік Кореяның ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту процесі 1960 жылдардан бері елдің даму траекториясына тән тарихи тәжірибеге сүйенеді. 1970 жылдары ақпараттық-коммуникациялық технологиялар секторын басымдық ретінде анықтап, үкіметтің бастамасы тұрғындарды тіркеу жүйесін құруға және әкімшілік ақпаратты компьютерлендіруге әкелді. 1980 жылдары телекоммуникация желілерін тарату және кеңейту саясаты енгізілді. 1990 жылдары өте жоғары жылдамдықты ақпараттық-коммуникациялық желілер дамыды. Ал 2000-жылдары ақпараттық қоғамға көшу интернет-технологиялардың дамып, таралуына, электрондық мемлекеттік қызметтердің негізін қалауға және ақпараттық қауіпсіздікті жақсартуға әкелді (Хамитова, Белялова, 2023: 235). Осы уақыт ішінде үкімет компьютерлендіруден бастап жасанды интеллектті дамытуға дейін бірқатар мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырды. Олардың қатарында «Ақпараттандыруды ілгерілетудің бас жоспары» (1996-2000), «Ciber Korea 21» (1999), «e-Korea» (2002-2006), «Big Data Master Plan» (2012), «Электрондық үкімет» (2001, 2020) және басқа цифрландырудың стратегиялық бағдарламалары болды (E-Government Development Index, 2016).

Оңтүстік Корея үкіметі 1999 жылы электронды үкімет жобасын қабылдаған алғашқы елдердің бірі болды. Ал бүгінде банктік қызметтен бастап мектеп жүйесіне дейін әлеуметтік қызмет көрсетудің көптеген салаларында кең таралған қолайлылық соның нәтижесі болып табылады.

2004 жылы Корея үкіметі кез келген уақытта және кез келген жерде ақпаратқа қол жеткізуді көздейтін цифрлық революцияның жаңа кезеңіне көшу туралы бастама көтерді. Бұл кезең «u-Korea vision» жобасымен байланысты. Жобаны қолдау үшін Корея үкіметі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы жаңа ұлттық стратегия – «IT839» жобасын әзірледі (Койбаев, Золоева, 2015: 100).

Қазіргі таңда Оңтүстік Корея «Индустрия 4.0» концепциясы негізіндегі мемлекеттік бағдарламалардың нәтижесінде инновациялық технологияларды қабылдауда, бұл 2014 жылғы «Өндірістік инновациялар 3.0 бастамасы» және 2017 жылғы «I-Korea 4.0» бастамасының іске қосылуына әкелді (Piccarozzi, 2018). Сонымен қатар, елде инвестицияның басым секторларын анықтайтын экономикалық өсудің жаңа көздерін қалыптастыру және пайдалану бағдарламалары бар.

Өндірістік инновациялар 3.0 бастамасы (2014-2017).

Оңтүстік Корея Республикасында «Өндірістік инновациялар 3.0 бастамасы» (Manufacturing Innovation 3.0 Initiative) бағдарламасы аясында Инчхонның урбанизациясының бөлігі болып табылатын және Сонгдо деп аталатын болашақ қаласын құру әрекеті жасалды (Lee, Kwon, 2016). Қалада түрлі «ақылды үй» және «ақылды қала» технологиялары сынақтан өтіп, қолданылуда. Халықаралық инвесторлардың назарын осы бағыттағы кейінгі жобаларды жүзеге асыруға аударуда. Бұл жоба заттар интернеті және үлкен деректер сияқты технологияларды пайдалана отырып, азаматтардың қауіпсіздігіне, қылмыстың алдын алуға және апатты ескертуге бағытталған.

Сонымен қатар, 2014 жылдан бастап ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы инновациялық стартаптар үшін қолайлы жағдай жасайтын және тұрақты экономикалық өсудің негізі ретінде қарастырылатын өңірлік инновациялық орталықтардың құрылысы басталды (Wiktorsson, 2018: 473). Бүгінгі таңда Оңтүстік Кореяда 19 аймақтық инновациялық орталық ашылды. Әрбір орталық ғылым мен бизнес арасындағы желілік байланыс пен ынтымақтастықты дамытуға, білім алмасуға, трансфертке және инновациялық технологияларды дамытуға ықпал етеді.

Кейіннен бұл бағдарлама «I-Korea 4.0» жаңа бастамасымен ауыстырылды, онда үкімет соңғы технологияларды енгізу және шағын және орта бизнесті қаржылық қолдау жобаларын іске асыру саясатын жалғастырды.

I-Korea 4.0 (2017-2022).

«I-Korea 4.0» – бұл елді жаңа цифрлық дәуірге әкелуге бағытталған стратегиялық бағдарлама және цифрлық инфрақұрылым, 5G, интеллектуалды ұтқырлық, қызмет көрсету саласы мен өнеркәсіптік өндірістің конвергенциясы сияқты салаларда биліктің, конгломераттардың, шағын және орта бизнестің өзара іс-қимылына баса назар аударатын негізгі саяси жобалардың бірі. Жаңа бағдарлама екі технологияға ерекше көңіл бөледі: ақылды қалалар мен инновациялық дәрі-дәрмектер, олардың әрқайсысын үкіметтік ішкі комитет қадағалайды.

2020 жылы Оңтүстік Корея цифрландыру бойынша BloombergNEF индексінде бірінші орынға ие болды. 2019 жылы Германия мен Сингапурдан кейінгі үшінші орында болатын (BloombergNEF, 2020).

Бұл рейтингте елдер инвестициялық тартымдылық, жұмыс күшінің біліктілік деңгейі және қолданылатын технологиялар сияқты көрсеткіштерге сүйене отырып, өндірістің цифрлық трансформациясының ағымдағы деңгейіне сәйкес сараланады. Оңтүстік Кореяның көшбасшылық ұстанымы цифрландыру мен экологиялық технологияларға басымдық беретін саяси бастамалардың нәтижесі болып табылады.

Кореялық жаңа келісім (2020-2025).

«Кореялық жаңа келісім» (Korean New Deal) 2020 жылдың шілдесінде стратегиялық бағдарлама ретінде ұсынылды, оның негізгі идеясы коронавирустық дағдарыстың салдарынан экономиканы қалпына келтіру болып табылады. Ол жеке инвестициялармен көбірек синергияны қамтамасыз ететін және жұмыс орындарын құруға мүмкіндік беретін және үш бағытты қамтитын цифрлық жобаларға назар аударады (Government announces overview of Korean New Deal, 2020).

Бұл бағдарлама Оңтүстік Кореяның цифрлық әлеуетін жүзеге асыруға және ақпараттық-коммуникациялық технологиядағы бәсекелестік артықшылығын нығайтуға ұмтылады. Үкімет жасанды интеллект, 5G және заттар интернетін қолдануды жақсарту үшін ауқымды ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инфрақұрылымын құруды жоспарлап отыр.

Қазіргі таңда Оңтүстік Корея Республикасы цифрлық даму бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі болып табылады, бұны инновациялық саясатының нәтижесі ретінде қарастыруға болады (Шпакова, Горюнова, 2021: 263). Бағдарламалардың сабақтастығы, инновацияларды ынталандыру, болашақ экономикалық өсудің негізі ретінде шағын және орта бизнесті қолдау, сыртқы сын-қатерлерге жауап беру стратегияларын түзету, әлеуметтік мәселелерді қарастыру Оңтүстік Кореяны әлемдегі жетекші орынға шығарды. Осы үдерістердің салдары ретінде халықтың билікке деген сенімінің жоғары деңгейін атап өтуге болады.

Қорытынды

Цифрландыру үдерісі Covid-19 пандемиясының келуімен күрт жеделдеді. Коронавирустық инфекцияның таралуы көптеген елдерде экономикалық және әлеуметтік өмірдің түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Пандемияның салдарынан әр түрлі салаларда цифрлық технологиялардың жедел енгізіліп жатқандығын байқаймыз.

Канадалық суперкластерлердің қызмет салаларын кеңінен қамту Канаданың инновациялық технологияларын дамытуға және технологиялық тәжірибе алмасуға мүдделі көптеген елдер арасындағы ынтымақтастық көлемін арттыруға мүмкіндік берді. Жалпы, суперкластерлердің қызметі экономиканың барлық салаларын белсенді цифрландыруға ықпал етіп, елдің халықаралық аренадағы позициясын нығайту мақсатында Канаданың одан әрі инновациялық дамуына бағытталған.

«Ақылды ұлт» жобасы Сингапур үкіметінің қала саясатының күрделі мәселелерін шешу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, сондай-ақ осы технологиялық шешімдермен байланысты әлеуетті жаңа индустрияларды дамытуға бағытталған ауқымды күш-жігерін білдіреді. Сингапурдың цифрлық трансформациясы жылдам қарқынмен жалғасып жатқандықтан, бұл инновациялық кластер ұзақ уақыт бойы мемлекеттің саяси күн тәртібінің маңызды элементі болып қала береді.

Цифрлық технологияны дамытудың оңтүстіккореялық моделінің ерекшеліктерін зерттей келе, Оңтүстік Кореяның тарихи даму тәжірибесін, жаңа инновациялық өзгерістерге икемді көзқарасын және қуатты цифрлық инновациялық платформа құру мүмкіндіктерін көруге болады.

Қазіргі уақытта Оңтүстік Корея үкіметі ғылыми-техникалық революциялардың нәтижелерін қолданудың және «креативті экономика» құру бағытының маңыздылығын айқындап, инновациялық даму саясатын жүргізуде. Басқа елдер инновациялық саясатты жүргізу кезінде Оңтүстік Кореяның индустрия тұжырымдамасын енгізу тәжірибесін ескеруі тиіс.

Цифрлық трансформацияның ең маңыздысы ойлау стереотиптерінің, жұмыс әдістерінің және басқарудың түбегейлі өзгерістері деп қорытынды жасауға болады.

Қазіргі таңда елімізде Оңтүстік Корея үлгісінде жасалған eGov жүйесінің көмегімен жүздеген операцияларды ешқайда бармай-ақ компьютер алдында отырып жүргізу мүмкіндігі туды. Құжат рәсімдеу, түрлі анықтамалар алу, коммуналдық қызмет түрлерінің ақысын, салықты, айыппұлды, сақтандыруды және өзге де қызмет түрлерін үйде отырып төлеуге кез келген азаматтың мүмкіндігі бар.

Қазақстанда да отандық цифрлық технологияларды енгізуге басымдық берілуі керек. Елімізде технологиялар саласын қолдауды одан әрі күшейтуді қамтамасыз ету, оның ішінде салықтық жеңілдіктерді кеңейту, отандық компаниялардың неғұрлым маңызды нарықтарға, оның ішінде мемлекеттік тапсырыстар мен мемлекет қатысатын компаниялардың сатып алуларына қол жеткізуін қамтамасыз ету маңызды.

Қаржыландыру

Мақала ҚР ҒЖЖБМ Ғылым комитетінің AP15473151 «Цифрлық қоғамды қалыптастыру мәселесі Қазақстандағы әлеуметтік әділдікті дамытудың шарты ретінде» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Авторлар ықтимал мүдделер қақтығысы бар екенін мәлімдемеді

Әдебиеттер тізімі

A Singapore Government Agency. URL: <https://www.smartnation.gov.sg/> (қаралған күні: 05.03.2024).

Canada's Superclusters. 2021. URL: <https://www.ic.gc.ca/eic/site/093.nsf/eng/home> (қаралған күні: 19.11.2023).

Chia E.S. Singapore's smart nation program – Enablers and challenges // 11th System of Systems Engineering Conference (SoSE). – Kongsberg, 2016. – P. 1-5.

Chowdhury N. et al. Pan-Canadian AI Strategy Impact Assessment Report. CIFAR and Accenture, 2020. URL: <https://law.queensu.ca/sites/lawwww/files/files/research/machinemd/pan-canadian-ai-strategy-impact-assessment-report.pdf> (қаралған күні: 26.11.2023).

Digital economy compass 2020. Statista, 2020. URL: <https://www.statista.com/study/83121/digital-economy-compass/> (қаралған күні: 14.02.2024).

E-Government Development Index: UN, United Nations E-Government Survey 2016: E-Government in Support of Sustainable Development, 2016. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2016> (қаралған күні: 20.10.2023).

Government announces overview of Korean New Deal. URL: <https://english.moef.go.kr/pc/selectTbPressCenterDtl.do?boardCd=N0001&seq=4940> (қаралған күні: 05.02.2024).

GovTech Singapore. 2017. eGov Masterplans. URL: <http://www.tech.gov.sg/about-us/corporate-publications/egov-masterplan> (қаралған күні: 14.01.2024).

Kwang K. Commentary: Singapore's Smart Nation vision blurry without a success story // Channel NewsAsia, 2017. URL: <http://www.channelnewsasia.com/news/singapore/commentary-singapore-s-smart-nation-vision-blurry-without-a-9122400> (қаралған күні: 16.03.2024).

Lee S.K., Kwon H.R., Cho H.A. et al. International case studies of smart cities: Songdo, Republic of Korea // IDB. URL: <https://publications.iadb.org/en/internationalcasestudies-smart-cities-songdo-republic-korea> (қаралған күні: 05.04.2024).

Lee H.L. Smart Nation: Better living, more opportunities, stronger communities (Prime Minister Lee Hsien Loong's speech at Smart Nation launch, Singapore, November 24, 2014). URL: <http://www.pmo.gov.sg/newsroom/transcript-prime-minister-lee-hsien-loongs-speech-smart-nation-launch-24-november> (қаралған күні: 24.03.2024).

OECD Digital Economy Outlook 2017: Spotlight on Korea. URL: <https://www.oecd.org/korea/digital-economy-outlook-2017-korea.pdf> (қаралған күні: 28.01.2024).

Piccarozzi M., Aquilani B., Gatti C. Industry 4.0 in management studies: A systematic literature review // Sustainability. – 2018. – Vol. 10. – № 10. – 3821 p.

Smart Nation Programme Office. 2016. «About Smart Nation». URL: <http://www.smartnation.sg/about-smart-nation> (қаралған күні: 22.02.2024).

South Korea, Singapore, Germany lead BNEF Ranking of top digitalization markets // BloombergNEF. 2020. URL: <https://about.bnef.com/blog/south-koreasingapore-germany-lead-bnef-ranking-of-top-digitalization-markets/> (қаралған күні: 28.02.2024).

Tan C.W., Pan S.L. Managing e-transformation in the public sector: an e-government study of the Inland Revenue Authority of Singapore (IRAS) // European Journal of Information Systems. – 2003. – №12 (4). – P. 269-281.

Wiktorsson M., Noh S.D., Bellgran M. et al. Smart factories: South Korean and Swedish examples on manufacturing settings // Procedia Manufacturing. – 2018. – Vol. 25. P. 471-478.

Woo J.J. Technology and governance in Singapore's smart nation initiative // Ash Center Policy Briefs Series. – Harvard University, MA, 2018. URL: https://ash.harvard.edu/wp-content/uploads/2024/02/282181_hvd_ash_paper_jj_woo.pdf (қаралған күні: 15.12.2023).

Александров И.О. Роль суперкластеров в цифровизации канадской экономики // Приоритеты развития экономики в условиях цифровизации: Материалы Международной научно-практической конференции, 30 ноября 2021 года. – Саратов: Общество с ограниченной ответственностью Издательство «КУБиК», 2021. – С. 32-37.

Данилова Л.Н., Ледовская Т.В., Солынин Н.Э., Ходырев А.М. Основные подходы к пониманию цифровизации и цифровых ценностей // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2020. – №2. – С. 5-12.

Как изменится жизнь в Канаде после пандемии COVID-19? URL: <https://nashvancouver.com/kak-izmenitsya-zhizn-v-kanade-posle-pandemiicovid19> (қаралған күні: 15.12.2023).

Койбаев Б.Г., Золоева З.Т. Правовые аспекты информатизации в Республике Корея // Гуманитарные и юридические исследования. – 2015. – № 1. – С. 96-101.

Қазіргі Сингапур: Ақылды ұлт, жаппай тәртіп және экономика эволюциясы. URL: <https://primeminister.kz/news/kazirgi-singapur-akildi-ult-zhappai-tartip-zhane-ekonomika-evolutsiyasi-17492> (қаралған күні: 16.04.2024).

Лопатова Н.Г. Мировой опыт реализации политики по формированию и развитию цифровой экономики // Мировой опыт стимулирования инновационного развития экономики: механизмы, инструменты, перспективы адаптации для Республики Беларусь. – Минск: Беларуская навука, 2020. – С. 279-294.

Никитенкова М.А. Канадская цифровая стратегия: геополитические интересы и наращивание цифрового суверенитета // Восьмые канадские чтения в Санкт-Петербургском университете: материалы конференции, 2021 года. – Санкт-Петербург: ООО «Скифия-принт», 2021. – С. 247-252.

Портер М. Конкуренция. – М.: Вильямс, 2010. – 495 с.

Соколова О.Ю., Александров И.О. Роль инновационной ориентации экономики Канады в укреплении позиций страны на международной арене // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2020. – № 1 (80). – С. 32-35.

Хамитова Н., Белялова А. Южнокорейские национальные подходы к управлению информационными данными // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение Востоковедение. Тюркология. – 2023. – №143(2). – С. 232-240.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні: 06.08.2023).

Шапошникова Ю.В. Число в античности, цифра в современности // Философская аналитика цифровой эпохи: сборник научных статей. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2020. – С. 72-84.

Шпакова А.А., Горюнова С.А. Стратегические программы по цифровизации экономики Южной Кореи // Ars Administrandi (Искусство управления). – 2021. – Т. 13. – № 2. – С. 260-284.

Асан Амангельдиев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Цифровая трансформация: опыт Канады, Сингапура и Южной Кореи

Аннотация. Своевременная и эффективная реализация государственных программ в области цифровизации приводит к технологическому и экономическому росту. Развитие цифровизации демонстрирует общее видение того, как использовать информационные технологии для поддержки социально-экономического развития общества с особым акцентом на благосостояние определенных групп населения.

В условиях активного формирования глобальной цифровой среды увеличивается объем цифровых технологий, предоставляющих информацию, услуги и инфраструктуру. В настоящее время многие страны не стремятся копировать или полностью перенимать политику и практики других государств в области данных. Каждая страна стремится быть лидером в этой сфере и обладать уникальной и самобытной системой в цифровом пространстве. Канада, Сингапур и Южная Корея разработали свои собственные национальные подходы к управлению данными в цифровом мире. Например, опыт Канады включает внедрение облачных технологий, искусственного интеллекта, технологий 5G и создание положительного экологического имиджа для организаций. Сингапур, в свою очередь, стремился не только регулировать некоторые сферы общественной жизни с помощью "умных" решений, но и интегрировать потенциал государства, частного сектора и бизнеса для улучшения качества жизни, работы институтов и предоставления услуг. Южная Корея уделила особое внимание предоставлению государственных услуг, которые охватывают не только социальный сектор, но и повседневные потребности, образование, досуг и другие запросы граждан.

В данной статье рассматривается опыт Южной Кореи, Сингапура и Канады в решении вопросов цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация; Канада; Сингапур; Южная Корея; государственные программы; цифровая трансформация; человеческий капитал.

Assan Amangeldiyev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Digital Transformation: the experience of Canada, Singapore and South Korea

Abstract. The timely and effective implementation of state programs in the field of digitization leads to technological and economic growth. The development of digitization demonstrates a shared vision on how to utilize information technology to support the socio-economic development of society, with a particular focus on the welfare of specific groups.

In the context of the active formation of the global digital environment, the volume of digital technologies providing information, services, and infrastructure is increasing. Currently, many countries do not seek to emulate or fully adopt the data policies and practices of other nations. Each country aims to be a leader in this field and to possess a unique and distinctive system in the digital space. Canada, Singapore, and South Korea have developed their own national approaches to data management in the digital world. For instance, Canada's experience includes the adoption of cloud technologies, artificial intelligence, 5G technologies, and the creation of a positive ecological image for organizations. Singapore, in turn, has sought not only to regulate some areas of public life through "smart" solutions but also to integrate the potential of the state, private sector, and business to improve quality of life, institutional performance, and service delivery. South Korea has placed special emphasis on providing government services that address not only the social sector but also the daily needs, education, leisure, and other requirements of its citizens.

This article examines the experiences of South Korea, Singapore, and Canada in addressing issues of digitization.

Keywords: digitization; Canada; Singapore; South Korea; state programs; digital transformation; human capital.

References

- A Singapore Government Agency. URL: <https://www.smartnation.gov.sg/> (accessed: 05.03.2024) [in English].
- Canada's Superclusters. 2021. URL: <https://www.ic.gc.ca/eic/site/093.nsf/eng/home> (accessed: 19.11.2023) [in English].
- Chia E.S. Singapore's smart nation program – Enablers and challenges // 11th System of Systems Engineering Conference (SoSE). (Kongsberg, 2016, P. 1-5) [in English].
- Chowdhury N. et al. Pan-Canadian AI Strategy Impact Assessment Report. CIFAR and Accenture, 2020. URL: <https://law.queensu.ca/sites/lawwww/files/files/research/machinemd/pan-canadian-ai-strategy-impact-assessment-report.pdf> (accessed: 26.11.2023) [in English].
- Digital economy compass 2020. Statista, 2020. URL: <https://www.statista.com/study/83121/digital-economy-compass/> (accessed: 14.02.2024) [in English].
- E-Government Development Index: UN, United Nations E-Government Survey 2016: E-Government in Support of Sustainable Development, 2016. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2016> (accessed: 20.10.2023) [in English].
- Government announces overview of Korean New Deal. URL: <https://english.moef.go.kr/pc/selectTbPressCenterDtl.do?boardCd=N0001&seq=4940> (accessed: 05.02.2024) [in English].
- GovTech Singapore. 2017. eGov Masterplans. URL: <http://www.tech.gov.sg/about-us/corporate-publications/egov-masterplan> (accessed: 14.01.2024) [in English].
- Kwang K. Commentary: Singapore's Smart Nation vision blurry without a success story // Channel NewsAsia, 2017. URL: <http://www.channelnewsasia.com/news/singapore/commentary-singapore-s-smart-nation-vision-blurry-without-a-9122400> (accessed: 16.03.2024) [in English].
- Lee S.K., Kwon H.R., Cho H.A. et al. International case studies of smart cities: Songdo, Republic of Korea // IDB. URL: <https://publications.iadb.org/en/internationalcasestudies-smart-cities-songdo-republic-korea> (accessed: 05.04.2024) [in English].
- Lee H.L. Smart Nation: Better living, more opportunities, stronger communities (Prime Minister Lee Hsien Loong's speech at Smart Nation launch, Singapore, November 24, 2014). URL: <http://www.pmo.gov.sg/newsroom/transcript-prime-minister-lee-hsien-loongs-speech-smart-nation-launch-24-november> (accessed: 24.03.2024) [in English].
- OECD Digital Economy Outlook 2017: Spotlight on Korea. URL: <https://www.oecd.org/korea/digital-economy-outlook-2017-korea.pdf> (accessed: 28.01.2024) [in English].
- Piccarozzi M., Aquilani B., Gatti C. Industry 4.0 in management studies: A systematic literature review // Sustainability. (2018, Vol. 10, № 10, 3821 p.) [in English].
- Smart Nation Programme Office. 2016. «About Smart Nation». URL: <http://www.smartnation.sg/about-smart-nation> (accessed: 22.02.2024) [in English].
- South Korea, Singapore, Germany lead BNEF Ranking of top digitalization markets // BloombergNEF. 2020. URL: <https://about.bnef.com/blog/south-koreasingapore-germany-lead-bnef-ranking-of-top-digitalization-markets/> (accessed: 28.02.2024) [in English].
- Tan C.W., Pan S.L. Managing e-transformation in the public sector: an e-government study of the Inland Revenue Authority of Singapore (IRAS) // European Journal of Information Systems. (2003, №12 (4), P. 269-281). [in English].
- Wiktorsson M., Noh S.D., Bellgran M. et al. Smart factories: South Korean and Swedish examples on manufacturing settings // Procedia Manufacturing. (2018, Vol. 25, P. 471-478) [in English].

Woo J.J. Technology and governance in Singapore's smart nation initiative // Ash Center Policy Briefs Series. – Harvard University, MA, 2018. URL: https://ash.harvard.edu/wp-content/uploads/2024/02/282181_hvd_ash_paper_jj_woo.pdf (accessed: 15.12.2023). [in English].

Aleksandrov I.O. Rol' superklasterov v cifrovizacii kanadskoj jekonomiki [The role of superclusters in the digitalization of the Canadian economy] // Prioritety razvitija jekonomiki v uslovijah cifrovizacii: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, 30 nojabrja 2021 goda. (Saratov, Obshhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju Izdatel'stvo «KUBiK», 2021, p. 32-37). [in Russian].

Danilova L.N., Ledovskaja T.V., Solynin N.Je., Hodyrev A.M. Osnovnye podhody k ponimaniju cifrovizacii i cifrovyh cennostej [Basic approaches to understanding digitalization and digital values] // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Pedagogika. Psihologija. Sociokinetika. (2020, №2, P. 5-12). [in Russian].

Kak izmenitsja zhizn' v Kanade posle pandemii COVID-19? [How will life in Canada change after the COVID-19 pandemic?]. URL: <https://nashvancouver.com/kak-izmenitsya-zhizn-v-kanade-posle-pandemiicovid19> (accessed: 15.12.2023). [in Russian].

Kojbaev B.G., Zoloeva Z.T. Pravovye aspekty informatizacii v Respublike Koreja [Legal aspects of informatization in the Republic of Korea] // Gumanitarnye i juridicheskie issledovanija. (2015, № 1, P. 96-101). [in Russian].

Qazirgi Singapur: Aqyldy ult, zhappaj tartip zhane jekonomika jevoljucijasy [Contemporary Singapore: Smart Nation, Mass Order and Economic Evolution]. URL: <https://primeminister.kz/news/kazirgi-singapur-akildi-ult-zhappai-tartip-zhane-ekonomika-evolutsiyasi-17492> (accessed: 16.04.2024). [in Kazakh].

Lopatova N.G. Mirovoj opyt realizacii politiki po formirovaniju i razvitiju cifrovoj jekonomiki [Global experience in implementing policies to form and develop the digital economy] // Mirovoj opyt stimulirovanija innovacionnogo razvitija jekonomiki: mehanizmy, instrumenty, perspektivy adaptacii dlja Respubliki Belarus'. (Minsk, Belaruskaja navuka, 2020, P. 279-294) [in Russian].

Nikitenkova M.A. Kanadskaja cifrovaja strategija: geopoliticheskie interesy i narashhivanie cifrovogo suvereniteta [Canadian Digital Strategy: Geopolitical Interests and Building Digital Sovereignty] // Vos'mye kanadskie chtenija v Sankt-Peterburgskom universitete: materialy konferencii, 2021 goda. (Sankt-Peterburg, OOO «Skifija-print», 2021, P. 247-252). [in Russian].

Porter M. Konkurencija [Competition]. (Moscow, Vil'jams, 2010, 495 p.) [in Russian].

Sokolova O.Ju., Aleksandrov I.O. Rol' innovacionnoj orientacii jekonomiki Kanady v ukreplenii pozicij strany na mezhdunarodnoj arene [The role of the innovative orientation of the Canadian economy in strengthening the country's position in the international arena] // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta. (2020, № 1 (80), P. 32-35). [in Russian].

Hamitova N., Beljalova A. Juzhnokorejskie nacional'nye podhody k upravleniju informacionnymi dannymi [South Korean national approaches to information data management] // Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Politicheskie nauki. Regionovedenie Vostokovedenie. Tjurkologija. (2023, №143(2), P. 232-240). [in Russian].

«Cifrlıq Qazaqstan» memlekettik bagdarlamasy. Qazaqstan Respublikasy Ykimetinın 2017 zhylgy 12 zheltoqsandagy № 827 qaulysy [«Digital Kazakhstan» state program. Resolution No. 827 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017.]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (accessed: 06.08.2023). [in Kazakh].

Shaposhnikova Ju.V. Chislo v antichnosti, cifra v sovremennosti [The number in antiquity, the number in modernity] // Filosofskaja analitika cifrovoj jepohi: sbornik nauchnyh statej. (Sankt-Peterburg, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 2020, P. 72-84). [in Russian].

Shpakova A.A., Gorjunova S.A. Strategicheskie programmy po cifrovizacii jekonomiki Juzhnoj Korei [Strategic programs for digitalization of the South Korean economy] // Ars Administrandi (Iskusstvo upravlenija). (2021, T. 13, № 2, P. 260-284). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Амангельдиев Асан Азимханович – PhD, постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Amangeldiyev Assan – PhD, PostDoc, senior lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Амангельдиев Асан Азимханович – PhD, постдок, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 02.41.21
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-195-207>

Social mediation as a tool of peace and consent at community level

Tatyana Dronzina

Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

(E-mail: dronzina@gmail.com)

Abstract. This article is about social mediation and its applicability in Kazakhstani socio-cultural setting. The author writes that the relevance of this study is determined by the need for scientific understanding of social mediation as a relatively new tool for conflict management and transformation. Social mediation as a new type of socio-communicative practice can contribute to the achievement of peace and harmony within and between communities.

The author defines the term, further presents a brief history of its evolution, rooted in the history of the development of human relations, as well as the effectiveness of its application and the role of mediators in the settlement of social conflicts. The methodological basis of the article is the general scientific methods of cognition and the results of the research on the example of 11 conflicts of South Kazakhstan in the period 2006-2021. The article concludes with some conclusions and discussion. In addition, the practical significance of this article will allow to form a strategy of social mediation to prevent social conflicts.

Key words: Kazakhstan; social mediation; community conflicts; peaceful consent; social conflict; mediation problem; peace; consent.

Received 10.05.2024. Revised 25.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Dronzina T. Social mediation as a tool of peace and consent at community level // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 195-207. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-195-207A>

Для цитирования:

Дронзина Т. Социальная медиация как инструмент мира и общественного согласия // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение - 2024. - Т. 148. - № 3. - С. 195-207. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-195-207>

Introduction

Defining the terms.

Two main terms are going to be used here: social mediation and community conflicts.

The term «social mediation», coined to designate a recently born social practices remains controversial. Historically, it was used mainly within the scope of communication research, sometimes expressing the use of technical means in the interaction between subjects – in a very simplistic perspective – sometimes representing the process of negotiating meanings that involves the reception of messages, based on cultural elements of the societies where it occurs (de Maio, 2016). As such, it is related mainly to the capacity of media to mediate or mediatize the social reality and thus, with the social control executed by them (Martin Serrano, 2007).

Lately, however, «social mediation» took place in conflict analysis and conflict management research, meaning a «process for creating and repairing social bonds, leading to peaceful resolution of the conflicts in daily life in which an impartial and independent party seeks, by organizing exchanges between persons and institutions, to help them to improve a relationship or to resolve a conflict opposing them» – a definition given in 2000, by the European Seminar on Social Mediation and New Ways of Conflict Resolution defined in its final declaration (Délégation interministérielle à la ville, 2000).

Social mediation has its main foundation in the complexity of society, which moves between the dynamics of pluralism and diversity, and between individualism, the construction of identities and social cohesion. The interaction of these phenomena can threaten the preservation of social coexistence and call into question traditional regulatory systems, which becomes a call for innovation and creativity to respond to different forms of conflict (Rincon, Eslava et al, 2016). This, of course, does not mean abandoning traditional values, but rather embedding or updating them into tools and approaches that respond to changes in the wider society. This applies with particular force to countries with great ethnic and cultural diversity, and deep regional differences, such as Kazakhstan.

Methodology, methods and materials

The construction and deconstruction of conflict is a central element of the social mediation process while its main objective is «to achieve community self-reliance by altering conflict patterns, and to cultivate sustainability by rebuilding and strengthening society's social fabric. It can be best understood as a conflict resolution tool, as it aims to restore, foster, and sustain peace within and across communities... The tool of social mediation aims to act as a resource for ensuring community resilience in societies characterized by increased uncertainty and change, such as societies in conflict (Kornioti & Antoniou, 2022). As far as resilience is the ability of societies to return to their pre-conflict state, this return is possible in two ways: either by absorbing the shock of the conflict, softening, and channeling it, or by transforming the local community itself. In both cases, if applied correctly, social mediation is able to contribute to changing communities and relationships between them in a positive direction.

In order to avoid the long definitions, which are much more comprehensive and detailed, I will stick the idea that social mediation is a form of a grassroot practice, carried out by a third party, called mediator, serving for creating and repairing social bonds before, during and after the conflict.

The second category widely used here is community conflicts. If conflicts as such are rooted in some basic dissatisfaction or grievances which await detonation at the slightest opportunity (Adejo, 2002), then communal conflict could be defined as «violent conflict between non-state groups that are organised along a shared communal identity» where the state is not active as a warring party». An important feature of the groups organised along a shared communal identity, is that they are not formally organised rebel groups or militias but that the confrontation takes place along the line of group identities (Brosche, Johan & Elfversson, 2012). Other defining characteristic of communal conflicts is their high degree of symmetry – it is communities that are the primary actors fighting each other, while the state with its superior firepower only intervenes at times, and often merely stands by (Schaub, 2014). Communal conflicts are violent conflicts that do not include the state as one of the key parties. Even if the killing subsides after only a few days, they tend to leave behind serious legacies of trauma, displacement, loss of market structures and income, and weakened social trust (Krause, 2020).

Short history.

In 1976, in San Francisco, the first structured community mediation initiative emerged: the creation of a center in the Visitation Valley neighborhood. In a short time, the Community Board Program was extended to six neighborhoods of the city, until reaching, in 1981, service coverage for one third of the population. Already in 1986 it had 400 volunteers and 20 paid workers. At the beginning of 2000, it was estimated that the community mediation program had trained more than 1,600 people in alternative conflict resolution and that its coverage could be expanded to the entire city. The creator of the programs, Raymond Shonholtz, professor of criminal law, highlights their preventive nature since mediators intervene where traditional criminal legal instruments cannot operate. Indeed, only citizens are capable of becoming aware of the initial phases of conflicts and to «prevent» the criminal act by seeking help from the mediator (Shonholtz, 1984).

Social mediation later came as a practice and as a concept in Europe. A look at the old continent after the crisis 1973-1975 could be of great assistance to better understand its origins and evolution. The end of the era of rapid economic development and general prosperity changed the social context and gave way to industrial restructuring, unemployment, growing poverty and unpopular reforms linked to housing in most European countries. All those factors negatively impacted the most vulnerable groups. In France, for example, a context of rapid transformation of French society and evolution of social relations on which it was based, a need of new tool for overcoming the cleavages in local communities (chiefly in declining urban neighborhoods and impoverishing rural areas) was felt (Giraud, 2023). Social mediation, which consolidated as such a tool, appeared also as a response to some important challenges to the co-existence of different cultural and ethnic groups. Claude Bartolone, then French Minister for Urban Affairs, described those challenges as «in part directly connected to an urban lifestyle especially in deprived areas, where tensions are aggravated by unemployment and economic difficulties (Délégation interministérielle à la ville, 2000). In the French civic culture, the use of third parties, whether they are elected officials, trade unionists, neighbors, friends, as conflict resolvers of social problems or conflicts, has always constituted a prerequisite before any ultimate recourse to governing or judicial authorities. This, together with the complexity

of the institutional administrative procedures, often incomprehensible for foreign migrants, precariousness and exclusion they were exposed to, urged on civil society, local authorities and public service companies to recure to social mediation.

In Finland, social mediation appeared in the mid-2000s, when, with local and international efforts, the project under the title «Let's Talk – Social Mediation for Refugee Communities in Europe» was started. Kotilo project, that is still running, can be seen as a kind of its continuation (Salonen, 2003). Both projects aim solving disputes between migrant communities emphasizing the relevance of the effective conflict management as a precondition for fulfillment of their political rights: «No political right is enough if the people are deprived of their right to live in peace in their local communities» (Jokinen, 2013). Social mediation started being used as a tool for combating social exclusion. The Finnish model put emphasis on the parties and the kinds of conflict dealt with, creating the understanding that conflicts can be ordinary things, not just crimes with statutory punishments (Jokinen, 2013).

In Cyprus, from May 2018 to January 2022 a series of workshops and public discussions on social mediation and its applicability in the specific conditions of the country took place. They were carried out under the 'Social mediation for Social Transitions' project. Citizens of Greek and Turkish nationality participated in them. The main goal was to foster communication and interaction between two ethnic communities; to address the challenge of peacebuilding structures, created with the help of international community during the years and to empower community members to rebuild by themselves the fabric of their society. It gave impetus to research in the field, which before was almost absent. As a result, several manuals and publications appeared in help of practitioners working on community level.

Social mediation in Colombia can be found implicitly in many types of practices that aim to resolve social conflicts between groups and communities, in the context of the search for peace and overcoming violence.

Discussion

Scope of implementation.

Social mediation it is not just a process of conflict resolution between two or more parties which take place in the office of a neutral and impartial mediator but involves «the identification of consequences of common knowledge of rationality and farsightedness in social environments». As such, «it plays a central role in operational terms, integrating roles, strategic functions, and actions of multidimensional actors in a specific local context». At its basis the importance of dialogue, respect towards others, and the enhancement of citizenship in the process of 're-sewing' social ties» could be found. It aims is «to create a common space of experience and promote solidarity and inclusivity in communities» through «reflexive, promotional, and collaborative helping relationships, aiming to construct a shared vision of a situation and evaluate possible solutions» (SCISPACE).

It seems to me that grassroot mediation, understood as «an alternative dispute resolution mechanism for minor disputes, conflicts and violations of the law arising in the daily lives of communities» (UNDP, EU, 2020) should be consider a kind of social mediation. It covers all the criteria needed. It has non-formal, but structured character – «non-formal conflict resolution

tool that empowers everyday citizens to resolve social conflicts through non-legal and non-political routes».

It is widely accepted among researchers that social mediation can be implemented in different contexts such as ethnic, religious, national, or cultural ones; lack of understanding among communities and proper integrative policy by government can lead to inflammation of old and appearance of new conflicts. Social mediation not only can help in their resolution, but also can contribute to formation of new values and new basic value consensus through addressing actual conflicts, preventing conflicts from happening and addressing a post-conflict setting. As such, social mediation can be used for both interpersonal, group and or structural conflicts in a variety of community settings and on a multitude of levels. Including in conflict where there is danger of violence.

As a rule, the social and cultural mediator provides an interface function between families, social workers, associations, or institutions. J.-P. Bonafe-Schmitt describes in details these roles in France: the social mediator in public space contributes to ensuring a peaceful environment for neighborhood residents; social mediator in schools addresses and fosters the culture of non-violence and respect to the diversity; the social mediator in public health carries out his activities of prevention, individual and collective information or accompanying patients to hospitals, or places of care, or prevention; the social mediator in transport contributes to humanizing public transport, to preventing and calming situations generating conflicts between users, and between users and the carrier; the social mediator in information and public service points welcomes and participates in running a reception point with a view to facilitating residents' access to market and non-market public services; it puts users in contact with institutional agencies or with competent dedicated structures (administrations, social services, employment-training structures, associations, etc.) (Bonafe-Schmitt, 2000).

Roles of mediator.

Even though roles of social mediators are similar in different societies, their construction and implementation are strongly impacted by the relevant cultural context. Social mediation strives not only to settle compensation but also to support the opposing parties to understand the conflict, its origins, and consequences (Jokinen, 2013).

Giraud pays attention that social mediation is not gender-blind. He points out that in France, for example, before institutionalization and progressive professionalization of this activity, two main figures stood out: female mediator, focused on social cohesion activities, and local social mediation agents (LSMA), focused on public services locally provided (Giraud, 2023). LSMA, as a rule young people from neighborhoods and the capacity to intervene with gangs and other youth groups, are recruited by public authorities, local authorities and certain transport companies or social landlords. Their first mission undoubtedly becomes the strengthening of human presence: social mediators guarantee an active human presence necessary for living together, but also for the proper functioning of services. Indeed, beyond this presence, social mediators perform an interface function: between educators and families, between the landlord and a tenant, between neighbors, between school professionals and parents, students, between users on public transport, between patients and healthcare teams at the hospital. They also prevent and manage conflicts in the daily life of residents (Giraud, 2023). Taking into consideration that vulnerable communities often have rigid gender roles system, it would be needed to keep optimal gender balance in the selection of social mediators.

Kazakhstan case.

In the last 15 years, in Kazakhstan grew a generation of mediators, which modernized and professionalized this conflict resolution tool which has always been a part of Kazakhstan cultural tradition. They contributed a lot to the opening of the door of justice to everybody, including for vulnerable social sectors which don't have enough economic resources to pay for it. They disseminated information on the opportunities of out-of-court alternative dispute resolution and created an impressive body of practices adapted to the national and regional context of their country. This generation, however, was educated and socialized in the spirit of formal, above all, court mediation – the only kind of mediation supported by Kazakhstani legislation. The model of a mediation session taking part in the mediator's office and ending with an agreement became the only one they knew and were encouraged to implement. They were and are not prepared to work at community level when intercultural, intercultural, and other kind of conflicts.

The research.

To prove the hypothesis formulated at the beginning, I took from my data basis of community conflicts in Kazakhstan 11 ones that took place in the South of the country between 2006 and 2021. They are as follows: Kazakh-Uighur conflict, Chilik (Shelek), Alma-Ata region, November 2006; Conflict in Molovodny between Kazakhs and Chechens March 17-19, 2007; Conflict in Karabulak, between Kazakhs and Uzbeks (Fall 2007); Conflict between Kazakhs and Kurds in the village of Mayatas, South Kazakhstan region, Tolebi district, October-November 2007; Conflict between Kazakhs and Uzbeks in the village of Karamurt, August 27, 2014; Conflict between Kazakhs and Tajiks in the village of Bostandyk February, 2015; Conflict between Kazakhs and Dungans in the Kordai region on February 8, 2020; Conflict between Kazakhs and Uighurs in the village of Shonzhy, Uyghur district, Almaty region, June 16, 2020; Conflict between Kazakhs and Uzbeks in the village of Ashchysay, Almaty region August 15, 2020; Conflict between Uzbeks and Kazakhs in the village of Shornak, Turkestan region, July 21, 2020; Conflict between Kazakhs and Uighurs in the village of Pijim, Pamfilovsky district of Almaty region, October 27, 2021.

The stories have been reconstructed mainly in the basis of Kazakhstanian open sources, above all media publications, speeches, and statements of government institutions and state leaders from Russian-speaking news sites. I used Google search engine, as well as some data basis as JSTORE, Sage publications and Springer. Then I elaborated a set of 18 variables to be checked through the empirical data. The results of the checking of three of them are used here.

Results

The first negative of the lack of trained social mediators is the inability of local communities for conflict prevention.

In each case, there were alarming signals which have not been decoded. In Chilik, residents recall that back in the 60s there were fights between Uyghurs and Kazakhs. In Malovodny, elderly women claim that violent incidents occurred at parties during the Soviet era, where Chechen guys went with knives. A month before the tragedy, after an incident between a Kazakh and a Chechen, the brother of the Chechen warned the head of the district police department

that Kazakhs coming from another village were gathering with threats to «drive the Chechens out of Kazakhstan». In Karabulak, at the beginning of the year, members of the local peasant cooperative (predominantly Uzbek) announced illegal operations with land plots and addressed their angry demands to the local authorities. The action of which, allegedly, heated the situation to the limit. In Mayatas, law enforcement agencies and local lawyers have repeatedly warned that a serious conflict is brewing in the village. They informed the duty officer of the regional department of the National Security Committee and the regional police, which didn't react properly. In Karamurt, perhaps the incident was a continuation of a fight that took place two days earlier – on August 25, 2014 – in a neighboring village between youth of Kazakh and Uzbek nationalities. In Bostandyk, there were those who say that Tajiks should leave here. In Kordai, there were conflicts before the explosion of violence in 2020. In Shonzhi, the local population regularly proposed renaming the Uyghur region and put to it some Kazakh name. In Ashtysay, the man who set fire to the property of the Chechen Makhmakhanov family in 2007 was attacked more than once, first by shooting at him, and then by planting an explosive device under the car. There were also precedents in Schornak. Residents of Pijim say there has long been ethnic tension in the area; a fight between schoolchildren «exacerbated long-standing ethnic tensions». According to locals, there are disagreements related to agricultural and other issues. In the past, Kazakhs and Uighurs had separate mosques in Pijim. Everyone went to their mosque and gave sadak there. Later a common mosque was built, but it failed to unite the two groups.

The second negative which has to do with lack of social mediators in the inability of communities to avoid violence.

In Chilik, the conflict, which began as a domestic dispute, flared up only after one of the members of the Uyghur community shouted: «The state is yours and the land is ours». In Malovodnoe, 5 people were killed during the conflict, including 3 Chechens and 2 Kazakhs. Both settlements were cordoned off for a long time by detachments of the Kazakh police and special forces. Three brothers from the Makhmakhanov family were killed – born in 1956, 1969 and 1975. More than forty people were detained by the police. As a result, a hotbed of tension appeared 150 kilometers from the southern capital, blocking the strategic Almaty-Khorgos highway for several hours. Law enforcement officers took the surviving members of the Makhmakhanov family out of Malovodnoe. In Karabulak a conflict which started as a land dispute, threatened to turn violent. The Uzbeks claimed that for five years they have not been able to officially legitimize the common right to own 850 hectares of land. In their opinion, the division of acreage was carried out clandestinely and incorrectly. The Kazakhs were against the fact that the Uzbeks wrote all the documentation in the Uzbek language – this is illegal. They believe that they did not divide the land according to the rules. As a result, Kazakhs are not allowed to sow there or build a house. In Karamurt, a conflict began between a buyer and a seller over an unpaid invoice. Persons from nearby villages began beating people near the local akimat, including taxi drivers, and damaged cars and windows of several shops. Some of them covered their faces with masks. There was gunfire at the scene of the event. The attack by dozens of guys of Kazakh nationality continued for an hour. It stopped after the arrival of the police, whose department is located a few meters from the scene of the incident. Ten people were admitted to hospital with injuries. The initiators of the riots damaged eight buildings (shops,

cafes, a photo salon, etc.), two trucks and more than 15 cars. In Bostandyk, the violence began with a fight between two friends, a Tajik and a Kazakh, in which the Kazakh was killed with a knife. On the same day, in the village of Yntymak, «about 200 representatives of Tajik nationality and 300 representatives of Kazakh nationality, armed with clubs and pieces of metal, gathered to sort things out». Among Them There Were Strangers. By six o'clock in the evening, in the center of the village, a Kazakh group of young people burned several cars and began to destroy houses and shops belonging to Tajiks. They also wanted to set fire to the school principal's office. A group of residents then headed to the village of Bostandyk. «About 200 people who came to the village set fire to more than ten cars and houses, which most likely belonged to Tajiks, and broke about ten cars. The violence in Kordai started from a road accident and escalated into mass violence in only two days. At least 10 people were killed, about 170 were injured of varying degrees of severity. As a result of the unrest, according to official data, in Masanchi (more than 13 thousand people) damage was caused to 30 residential buildings, 15 shops and 23 cars. Representatives of the Dungan community were forced to flee to Kyrgyzstan. According to preliminary unofficial information, due to the riots, about 12 thousand Dungans – almost all women and children – fled to neighboring villages in Kyrgyzstan, where representatives of this nationality also live compactly. In Shonzhy, two young people almost collided on an unregulated section of the road because neither was willing to give way to the other. On June 16, an incident occurred – a stabbing – between young people aged 19 to 20 years. They simply did not share the road – on an, two cars almost collided, which led to a conflict. A verbal spat between Kazakhs and Uyghurs escalated into a mass violence. Five guys were injured, 3 remained in the hospital, two returned homes. In Ashtysay, the assassination of Nurlan Ahmetov is explained by his role in the burning of the home of the Chechen family Mahmaganovi 13 years ago. In Shornak, a drunken brawl quickly escalated into violence between Kazakhs and Uzbeks. Property of several Uzbek families was destroyed, and three were taken to hospital. In Pydjim, a fight between 9th and 10th grade students of the local school of Kazakh and Uyghur origin escalated into violence between adults of both ethnic groups. In all cases listed violence was cut by the police and other law enforcement agencies; all the cases were sent to the court to identify the truth. In community conflicts, however, issues of factual truth might reveal very little about who is wrong or right: «In mediation it is not the factual truth that is of importance but the relational one, the one that gives way for the lived experience of the participants. This kind of truth is not justified by reasoning it through but by the shared moral responsibility that meeting another person constitutes» (Jokinen, 2013). Social mediation, implemented under such circumstances, between communities that need to live together, next to each other, would contribute to the democratic and responsible decision-making process and cooperation in conflict management.

Least but not last, as a rule and despite of the appeals of institutions and traditional leaders (aqsacals) the process of healing wasn't very effective and the trust in the relations has not been completely restored.

Deutsche Welle, whose journalists covered the event in Chilik, expressed doubts about the effectiveness of the measures taken to restore confidence: «How effective these measures are, time will tell. Serious concerns are also caused by versions that the Uyghurs allegedly want to create an autonomous region on the territory of Kazakhstan, and that some Kazakh Uyghurs

are connected with extremist organizations from Xinjiang. Now there are representatives of Kazakh national-patriotic movements. They want to take part in resolving the conflict. But the country's authorities are worried about this initiative, so as not to aggravate the situation» (Козыбаева, 2006). Almost 15 years afterwards, Russian newspaper *Kommercant* wrote the same. In Malovodnoe, local people testify that Chechen and Kazakh communities continue living together, «but don't mix» as one female inhabitant of the village said. In Karabulak, the peasants' complaints to the prosecutor's office and the financial police remained unanswered, and people embittered by the endless struggle for land are ready to go to court. But before that, the Uzbeks promised to start a hunger strike. In Mayatas, an angry mob of people began to destroy and set fire to the Kurds' house, accusing them of all their troubles, before the guilt of a 16-year-old boy was proven in court. There is no information available about the post conflict restoration of relationships between communities in Karamurt, Shonzy Shornak, and Pijim. In Bistabdyke, local tadjiks left the vilage. In Korday, 12 000 out of 13 000 Dungans left their homes and emigrated in Kyrgyzstan. Ashtanay is the new name of Malovodnoe: the conflict in 2020 is closely related to the conflict of 2007 what means that for 13 year the passions didn't cool.

Conclusions

The empirical verification confirmed the formulated hypothesis. Lack of social mediators in Kazakhstan has at least three negative consequences: poor prevention, inability to avoid the violence during the acute stage of the conflict and damaged relationships between communities. Indeed, the significance and the might of social mediation as a tool for conflict management and conflict transformation (elimination of violence) should not be overestimated. There are many other factors that can impact the outcomes. Nevertheless, an intervention of professionally prepared social mediators can contribute a lot to the achievement of peace and consent between communities in Kazakhstani society while decreasing violence and healing damaged fabric of wider society.

The research presented has certain limitations. First, the reconstruction of the conflicts has been made only based on media publications which could be in certain cases biased. No other research method of gathering information has been used, what hides the risk of one-sidedness and incompleteness. It would also be needed to hear voices of the participants and experts as well as of the professional mediators themselves. Hope this will be done in the future.

Acknowledgments

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding scientific project AP19679307 «Development strategy of the Kazakhstan: the problem of mediation in the settlement of modern social conflicts» of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. **The authors did not declare a potential conflict of interest**

References

Adejo A. Ethnic and communal violence in a plural polity: The Nigerian experience. *FASS: Journal of Faculty of Arts Seminar Series*, 2002, 248 p. URL: <http://www.scielo.org.za/pdf/hts/v76n4/09.pdf> (accessed: 13.02.2024).

- Bonafe-Schmitt J.-P. La Médiation par les élèves. Paris: ESF, 2000.
- Brahimi L. Guidance for effective mediation. United Nations. 2012. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (accessed: 15.03.2024).
- Brosche Johan & Elfversson. Communal conflict, civil war, and the state. 2012, April 1. URL: <https://www.accord.org.za/ajcr-issues/communal-conflict-civil-war-and-the-state/> (accessed: 12.04.2024).
- Clegg S. Embracing a Threatening Other: Identity and Reconciliation in Northern Ireland. Peace and Reconciliation // In Search of Shared Identity, 2008, 88 p.
- De Maio A.M. Teoria das mediações sociais: refinamento ou obsolescência? Revista da Associação Nacional dos Programas de Pós-Graduação em Comunicação. E-compós, Brasília, 2016, №19(3), P. 1-20.
- Délégation interministérielle à la ville, social mediation. New Ways of Conflict Resolution in Everyday life. Proceedings of the Seminar organized by the Interministerial Delegation for Urban Affairs under the French Presidency of the European Union – Ois. 2000, September 21-22-23.
- Giraud L. La médiation sociale: un métier en attente de sa reconnaissance officielle. Diversité, 2023, 17, P. 1-11. URL: <https://publications-prairial.fr/diversite/index.php?id=3628> (accessed: 13.02.2024).
- Interdisciplinary Centre for Law. Handbook on Social Mediation in the community. nikosia: 2018, P. 1-23. URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/assets.icclaimcentre.org/handbook_Print_FINAL.pdf (accessed: 11.03.2024).
- Jokinen H. Social Mediation – Working Towards Inclusion from Amidst Exclusion. Revista Ecumenica Sibiu, 1. 2013. URL: http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=97 (accessed: 19.02.2024).
- Kornioti N., Antoniou K. Social Mediation as a Grassroots Method Fostering Sustainable Community Collaboratio. International Modern Perspectives on Academia and Community Today (IMPACT), 2022, P. 1-11. URL: <https://doi.org/10.36949/impact.v1i2.50> (accessed: 03.03.2024).
- Krause J. Prevention and Resolution of Communal Conflicts. 2020, november. URL: https://fba.se/contentassets/81a302223bfd44bfaa89564b8734e0a7/research_brief_krause_webb.pdf (accessed: 04.02.2024).
- Martin Serrano M. Prólogo para a mediação social na era da. Mediaciones Sociales, 2007, P. 2-26. URL: <http://www.ucm.es/info/mediars/MediacioneS1/Indice/MartinSerrano/martinserrano.html> (accessed: 10.01.2024).
- Rincon Eslava et al. Mediación social: teorías y enfoques de intervención. Bogota: Editorial Pontificia Universidad Javeriana, 2016. URL: <https://repository.javeriana.edu.co/handle/10554/41017> (accessed: 12.02.2024).
- Salonen J.I. Evaluation of the «Let's Talk.... 3, 2003. URL: http://lato.poutapilvi.fi/p4_pakolaisapu/en/finnish_refugee_council/frc_in_finland/ (accessed: 09.02.2024).
- Schaub M. Solidarity with a sharp edge: Communal conflict and local collective action in rural Nigeria. Working Paper № 1. Afrobarometer. 2014, December. URL: <https://www.afrobarometer.org/wp-content/uploads/2022/02/Afropaperno149.pdf> (accessed: 11.03.2024).
- Scispace. What are the concepts of social mediation? URL: <https://typeset.io/questions/what-are-the-concepts-of-social-mediation-42j8onq7b0> (accessed: 10.11.2023).
- Shonholtz R. Neighborhood justice systems: Work, structure, and guiding principles. 1984, 5, P. 3-30.
- UNDP, EU. Dispute Resolution Through Grassroots Mediation, 2020. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/vn/grassroots-mediation-summary-eng.pdf> (accessed: 23.12.2023).

Kozybaeva Z. Chto ne podelili kazahi s ujugurami? [What didn't the Kazakhs share with the Uyghurs?]. 2006, December 18. URL: <https://www.dw.com/ru/chto-ne-podelili-kazahi-s-ujgurami/a-2276224> (accessed: 25.11.2023).

Татяна Дронзина

Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

Әлеуметтік медиация бейбітшілік пен қоғамдық келісімнің құралы ретінде

Аңдатпа. Мақала әлеуметтік медиация және оның қазақстандық әлеуметтік-мәдени ортада қолданылуына арналған. Автор бұл зерттеудің өзектілігін конфликттерді басқару мен түрлендірудің салыстырмалы түрде жаңа құралы ретінде әлеуметтік медиацияны ғылыми тұрғыдан түсіну қажеттілігімен айқындалатынын жазады. Әлеуметтік медиация әлеуметтік-коммуникативтік тәжірибенің жаңа түрі ретінде қауымдастықтардың ішінде және арасында бейбітшілік пен келісімге қол жеткізуге көмектеседі.

Автор адами қарым-қатынастардың даму тарихына негізделген оның эволюциясының қысқаша тарихын, сондай-ақ оны қолданудың тиімділігін және әлеуметтік конфликттерді шешудегі бітімгерлердің рөлін ұсынып, терминге анықтама береді. Мақаланың әдістемелік негізін 2006-2021 жылдар аралығындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі 11 конфликт мысалында жалпы ғылыми әдістері мен зерттеу нәтижелері құрайды. Мақала талқылау және зерттеу қорытындысымен аяқталады. Сонымен қатар, мақаланың практикалық маңыздылығы әлеуметтік конфликттердің алдын алу мақсатында әлеуметтік медиация стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан; әлеуметтік медиация; қоғамдық конфликттер; бейбіт келісім; әлеуметтік конфликт; бітімгершілік мәселесі; бейбітшілік; келісім.

Татяна Дронзина

Софийский университет им. Святого Климента Охридского, София, Болгария

Социальная медиация как инструмент мира и общественного согласия

Аннотация. Статья посвящена социальной медиации и ее применимости в казахстанской социокультурной среде. Автор пишет, что актуальность данного исследования определяется необходимостью научного осмысления социальной медиации как относительно нового инструмента управления и трансформации конфликтов. Социальная медиация как новый вид социокоммуникативной практики может способствовать достижению мира и согласия внутри сообществ и между ними.

Автор дает определение данному термину, далее представляет краткую историю его эволюции, уходящей корнями в историю развития человеческих отношений, а также эффективность его применения и роль посредников в урегулировании социальных конфликтов. Методологической основой статьи являются общенаучные методы познания и результаты исследования на

примере 11 конфликтов Южного Казахстана в период 2006-2021 годов. Статья завершается некоторыми выводами и обсуждением. Кроме того, практическая значимость данной статьи позволит сформировать стратегию социальной медиации в целях предупреждения социальных конфликтов.

Ключевые слова: Казахстан; социальная медиация; общественные конфликты; мирное согласие; социальный конфликт; проблема посредничества; мир; согласие.

Список литературы

Adejo A. Ethnic and communal violence in a plural polity: The Nigerian experience. FASS: Journal of Faculty of Arts Seminar Series, 2002, 248 p. URL: <http://www.scielo.org.za/pdf/hts/v76n4/09.pdf> (дата обращения: 13.02.2024). [in English].

Bonafe-Schmitt J.-P. La Médiation par les élèves. Paris: ESF, 2000. [in French].

Brahimi L. Guidance for effective mediation. United Nations. 2012. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (дата обращения: 15.03.2024). [in English].

Brosche Johan & Elfversson. Communal conflict, civil war, and the state. 2012, April 1. URL: <https://www.accord.org.za/ajcr-issues/communal-conflict-civil-war-and-the-state/> (дата обращения: 12.04.2024). [in English].

Clegg S. Embracing a Threatening Other: Identity and Reconciliation in Northern Ireland. Peace and Reconciliation // In Search of Shared Identity, 2008, 88 p. [in English].

De Maio A.M. Teoria das mediações sociais: refinamento ou obsolescência? Revista da Associação Nacional dos Programas de Pós-Graduação em Comunicação. E-compós, Brasília, 2016, №19(3), P. 1-20. [in Portuguese].

Délégation interministérielle à la ville, social mediation. New Ways of Conflict Resolution in Everyday life. Proceedings of the Seminar organized by the Interministerial Delegation for Urban Affairs under the French Presidency of the European Union – Ois. 2000, September 21-22-23. [in English].

Giraud L. La médiation sociale: un métier en attente de sa reconnaissance officielle. Diversité, 2023, 17, P. 1-11. URL: <https://publications-prairial.fr/diversite/index.php?id=3628> (дата обращения: 13.02.2024). [in French].

Interdisciplinary Centre for Law. Handbook on Social Mediation in the community. nikosia: 2018, P. 1-23. URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/assets.icclaimcentre.org/handbook_Print_FINAL.pdf (дата обращения: 11.03.2024). [in English].

Jokinen H. Social Mediation – Working Towards Inclusion from Amidst Exclusion. Revista Ecumenica Sibiu, 1. 2013. URL: http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=97 (дата обращения: 19.02.2024). [in English].

Kornioti N., Antoniou K. Social Mediation as a Grassroots Method Fostering Sustainable Community Collaboratio. International Modern Perspectives on Academia and Community Today (IMPACT), 2022, P. 1-11. URL: <https://doi.org/10.36949/impact.v1i2.50> (дата обращения: 03.03.2024). [in English].

Krause J. Prevention and Resolution of Communal Conflicts. 2020, november. URL: https://fba.se/contentassets/81a302223bfd44bfaa89564b8734e0a7/research_brief_krause_webb.pdf (дата обращения: 04.02.2024). [in English].

Martin Serrano M. Prólogo para a mediação social na era da. Mediaciones Sociales, 2007, P. 2-26. URL: <http://www.ucm.es/info/mediars/MediacioneS1/Indice/MartinSerrano/martinSerrano.html> (дата обращения: 10.01.2024). [in Portuguese].

Rincon Eslava et al. Mediación social: teorías y enfoques de intervención. Bogota: Editorial Pontificia Universidad Javeriana, 2016. URL: <https://repository.javeriana.edu.co/handle/10554/41017> (дата обращения: 12.02.2024). [in Spanish].

Salonen J.I. Evaluation of the «Let's Talk.... 3, 2003. URL: http://lato.poutapilvi.fi/p4_pakolaisapu/en/finnish_refugee_council/frc_in_finland/ (дата обращения: 09.02.2024). [in English].

Schaub M. Solidarity with a sharp edge: Communal conflict and local collective action in rural Nigeria. Working Paper № 1. Afrobarometer. 2014, December. URL: <https://www.afrobarometer.org/wp-content/uploads/2022/02/Afropaperno149.pdf> (дата обращения: 11.03.2024). [in English].

Scispace. What are the concepts of social mediation? URL: <https://typeset.io/questions/what-are-the-concepts-of-social-mediation-42j8onq7b0> (дата обращения: 10.11.2023). [in English].

Shonholtz R. Neighborhood justice systems: Work, structure, and guiding principles. 1984, 5, P. 3-30. [in English].

UNDP, EU. Dispute Resolution Through Grassroots Mediation, 2020. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/vn/grassroots-mediation-summary-eng.pdf> (дата обращения: 23.12.2023). [in English].

Козыбаева З. Что не поделили казахи с уйгурами? 2006, декабрь 18. URL: <https://www.dw.com/ru/chto-ne-podelili-kazahi-s-ujgurami/a-2276224> (дата обращения: 25.11.2023) [in Russian].

Information about authors /Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Дронзина Татьяна Александровна – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, Цар Освободитель к., 15, София, Болгария.

Dronzina Tatyana Alexandrovna – Professor, Doctor of Political Sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski, 15 str. Tsar Osvoboditel, Sofia, Bulgaria.

Дронзина Татьяна Александровна – д.п.н., профессор, Софийский университет им. Святого Климента Охридского, ул. Цар Освободитель, 15, София, Болгария.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ХҒТАР 16.31.41
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-208-230>

Көне Грек мифологиясы мен философиясының қазақ дүниетанымымен сабақтастығы мен мәдени сұхбаттастығы

Әсет Құранбек¹, Тайыржан Оразхан^{2*}, Айгүлім Айтбаева³, Айымжан Рыскиева⁴

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан-Ресей медициналық университеті, Алматы, Қазақстан

³«Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан

⁴Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹akuranbek@gmail.com, ²*taiyrzhan@list.ru, ³aba-abd@mail.ru, ⁴abuaymjan@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада ежелгі үнді және байырғы грек жерінде, бастапқыда дін, миф, ғылым араласқан, кейіндеп таза ақыл-ойға негізделген теориялық философия қалыптасқандығы негізге алынды. Бұл үрдістен түрік халықтарының да, соның ішінде қазақ жұртының да шет қалмағанын, әсіресе кейінгі кездерде жарық көрген ғылыми ізденістер дәлелдейтіндігі көрсетіліп, ауыз әдебиеті мен фольклор халықтық таным негіздерін бойға сіңіру арқылы әрбір адамның өмір жайлы ұшқыр қиялдарға беріліп, дүние болмысы туралы дербес ойлай алатын қабілеттерін дамытқандығына талдаулар жасалды. Халықтың көшпелі өмір-салтына негізделген тұрмыс-тіршілігі де дархан ойдың кемелдігіне жағдай жасағандығы туралы шолу жасалып, ежелгі грек жұрты мен қазақ халқының – дүние, болмыс, адам, қоғам, табиғат, өмір жайлы таным-түсініктері мен ой-толғамдарының терең байланысып, сабақтасып, үндесіп жатуының бірқатар тарихи-мәдени жағдайымен қатар, кездейсоқ сәйкестік те еместігі зерттеушілер Әуезхан Қодар, Сейіт Қасқабасов және Сағади Бөлекбаевтың типологиялық талдау, биогенетикалық заң және сананың өзгерген күйін зерттеу тұжырымдамалары негізінде, бұл мәдениеттер арасындағы байланыстың белгілі бір тарихи кезеңмен ғана шектеліп қалмай, әрбір жаңа ұрпақтың санасында жаңғырып отыратын, уақыт пен кеңістік аясынан тыс сипатта жүретін үздіксіз үдеріс екендігі пайымдалады. Екі халықтың да дүниедегі сан алуандық пен көптүрлілік мәнін өздерінің мифологиялық танымында алғашқылардың бірі болып, жалпылауға, жіктеуге, жүйелеуге талпыныс жасалып, солардың нәтижесінде өзін және айнала дүниені, өмір мәнін ұғымдық ойлау мен көркем мәндік универсалиялар негізінде танып-түсіну, зерделеу қалыптасқаны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: дүниетаным; ойлау; мифология; фольклор; ежелгі гректер; байырғы түріктер; қазақ халқы; мәдени сұхбаттастық; аударма ісі.

Received 01.07.2024. Revised 10.07.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Kuranbek A., Orazkhan T., Aitbayeva A., Ryskiyeva A. Succession and Cultural Interaction of the Worldview of the Kazakh People with Ancient Greek Mythology and Philosophy // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 208-230. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-208-230>

Для цитирования:

Куранбек А., Оразхан Т., Айтбаева А., Рыскиева А. Преемственность и культурное взаимодействие мировоззрения казахского народа с древнегреческой мифологией и философией // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – № 3. – С. 208-230. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-208-230>

*корреспонденция үшін автор

Кіріспе

Аристотельдің пікірінше, философия – таңданудан басталады. Ежелгі гректер табиғат пен ғарыштағы тәртіп пен реттілік, үйлесімділік пен үндестікке таң қалып, соның себебін білуге деген ұмтылыстан философия мен ғылым пайда болады. Гректер сол тәртіп пен реттілік, үйлесімділік пен үндестікке таңдана отырып, оның адам мен қоғам өмірінде орын алғанын қалады. Ал байырғы түріктердің танымына келсек, Шоқан Уәлиханов: «Табыну – таңданудың аса биік түрі», – деген Карлейльдің пікірін келтіре отырып, – табиғат және адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып құпия құбылыс болып келеді. Табиғат пен адам! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, олардан құпия не бар? Әлемнің таңғажайыптығын тану, ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды. Шамандық дегеніміз әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау» (Уәлиханов, 2016: 169) деп жазады. Демек, байырғы түрік дүниесіндегі руханият дамуының да бастауы – таңдану, табиғат құбылыстарының сырын ұғынуға деген талпыныстан туғанын көреміз.

Неміс философы Г.В.Ф. Гегельдің пайымдауынша, бастапқыда гректер танымның жеткіліксіздігінен адам мен қоғам, табиғат пен ғарышты, яғни от, су, ауа, тау мен тас, аспан мен жер, күн мен ай, жұлдыздардың өзін сезім мүшелері қалай қабылдаса сол күйінде жеке-жеке жаны бар, киелі, таңғажайып заттар мен құбылыстар ретінде түсініп, соларға табынды (Гегель, 1993: 208). Кейіндеп философияның пайда болуын білдіретін ұғымдық ойлаудың қалыптасуымен – жалпылау, жіктеу, салыстыру сияқты логикалық операцияларға машықтанудың арқасында оларды мифологияда – құдайлар, алғашқы табиғат философтары – дүниенің түпнегізі, жалқы бастау, яғни жауһарлар ретінде түсіну арқылы заттар мен құбылыстардың өзі және олардың ұғым, категориялар ретіндегі идеясын ажыратуға үйренді. Адамның сезім мүшелері, соның ішінде көру мен естуді, олардың жан-жануарлар мен жәндіктерге қарағанда адамға қоршаған әлемді қалыпты жағдайда көріп, қабылдауы үшін өзіне ғана шақталып берілгендігін ескерсек, ежелгі гректер дүниенің түпнегізі, сондай-ақ бастауы деп жекелеген стихияларды (су, от, ауа, топырақ, эфир т.б.) атай отырып, алғашқы рет философия үшін маңызды сауалды қояды. Демек, дүниенің шынайы мәні дәл біз көргендей ме (яғни қалай көріп, қандай қабылдасақ), жоқ ол шын мәнінде басқаша ма? – деген мәселені де көтереді. Осының нәтижесінде дүниені алғашқы философиялық пайымдау мен ғылым пайда болады. Ғылыми медицина қалыптасады. Өнер болмысын зерделеу жолға қойылады. Дүниедегі бір-біріне ешбір ұқсамайтын, арасында ешқандай байланыс жоқ сияқты көрінетін көптүрлілікті біріктірудің арқасында, мәдениеттер арасында байланыс орнату мен қарым-қатынас жасаудың басты құралы аударма ісі жанданады.

Қазақ халқының өмір, болмыс жайындағы таным-түсінігіне сәйкес, дүние – өтпелі, алдамшы, жалған, бақ пен дәулет, атақ пен даңқ, қызмет пен байлық, сондай-ақ қайғы мен сор да мәңгі баста тұрмайды. Табиғат, қоғам, адам өміріндегінің барлығы да өзгереді. Сынаптай сырғыған мына дүниеде ештеңе де бір қалыпта тұрмақ емес. Гректер пайымдағандай, қазақтар да сезім мүшелері арқылы қабылданатын дүние болмысының, ақыл-ой арқылы танып-түсінілетін дүние болмысынан өзгеше екенін және де олардың үнемі даму, өзгеру, қалыптасу үстінде екенін жақсы түсінді. Дүниенің саналуандығы мен көптүрлілігінің мәнін, Фалес – су, Гераклит – от, Пифагор – сан, Ксенофан – құдай, Парменид – болмыс деп тұжырымдағаны сияқты, қазақ халқының

көнеден келе жатқан мифологиялық танымы мен аңыз, ертегілері болсын, ақын-жырауларының шығармашылығын алсақ та, олардың барлығының да көркем образдар мен метафоралар түрінде көрініс тапқан, дүниедегі әр алуандықты жинақтау мен жүйелеуге негізделген даналық екенін көреміз. Олар онтология мен гносеология, этика мен эстетика, логика мен әлеуметтік философияның негізгі мәселелерін жалпының жалқы арқылы көрінісі ретінде көркем мәнді универсалиялар негізінде сипаттайды. Қазақ даналығының бұл ерекшеліктері Платонның мәңгі, ақиқат өмір сүретін абзал дүниесі – идеялар әлемі және оған қарама-қарсы, бүгін бар, ертең жоқ, тұрақсыз, үнемі қалыптасу үстіндегі көрнеу болмыс ретінде өмір сүретін шындық туралы тұжырымдамасымен сәйкес келеді.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада әлемдік мәдениет, оның ішінде, батыс мәдениеті мен түрік халықтарының тарихи танымын салыстыру, мифтер мен аңыздарды демифологизациялау мен герменевтика, бұрынғы кезеңдегі таным мен сананың қабылдауындағы шындықтарға үңілетін феноменология, ойлау мен дүниетанымның өзіне бағытталған рефлексиялау, ретроспекциялық талдау, тарихи, этнографиялық, антропологиялық, психологиялық білімдерді бірлікте және мәселені әр қырынан қарастыратын интегратив әдіснама қолданылды.

Талқылау және нәтижелер

Этносты ұйыстырушы ұлы бірлік идеясы.

Енді осы сабақтастық пен үндестік, ұқсастықтар мен байланыстар себебіне келсек, «Қазақ кім, грек кім? Олардың арасында қандай байланыс болуы мүмкін?» деген заңды сауал туындайды. Екі халықтың да тарихи өмір сүру кезеңдері әр алуан, географиялық орналасуы да, климаты да әр түрлі. Дейтұрғанмен грек жұрты мен қазақ халқының шығу тегі мен шаруашылық жүргізу тәсілі, діни наным-сенімдері мен дүниеге деген көзқарасы бойынша бірқатар ұқсастық пен айырмашылықты атап өтуге болады. Бірінші, шығу тегі бойынша, гректердің өздерін эллиндіктер, элладалықтар деп атағаны белгілі. Аңыз бойынша гректер өздерін Прометейдің ұрпағы деп санайды. Демек, Прометейдің ұлы Девкалион мен Пандорадан туған Эллиннен таратады. Ал тарихи деректерде негізінен Крит аралын мекендеп, алғашқы мемлекеттік бірлестіктер қалыптастырған минойлықтарды б.з.д. III-II мың жылдықтарында Еуропаның Дунай аңғарларынан қоныс аударған ахейлік грек тайпалары жаулап алады (Қартабаева, 2014). Этникалық шығу тегі әлі де толық анықталмаған жергілікті пелагездерді жаулап алудан бастап қоныстана бастаған ахейліктер Микен өркениетін қалыптастырады. Одан кейінгі кезеңдерде де, атап айтқанда, б.з.д. II-I мыңжылдығында да бұл аймақтарда түрлі әлеуметтік-экономикалық, саяси, этникалық өзгерістер болды. Біздің заманымызға дейінгі XII ғасырдан бастап дорийлік гректердің жаулап алу соғыстарынан кейін ахейліктер қалыптастырған мемлекеттік жүйелер қирап, олармен бірге ескі ру-тайпалық қатынастарға негізделген тұтас жүйелер де келмеске кетеді. «Гомерлік кезең» немесе «қараңғылық дәуірі» келеді. Осы кезден бастап ежелгі грек тарихының полистік кезеңі қалыптаса бастайды. Міне, осы уақыттардан бастап Балқан түбегі мен Эгей теңізінің аралдарын, Оңтүстік Италия мен Сицилияны, Кіші Азия түбегінің батыс

жағалауларын, сондай-ақ Қара теңіз маңындағы бірқатар аймақтарды мекендеген гректер ғылым мен философия, экономика мен саясатта өздеріне дейінгі көршілес Таяу Шығыс елдері Мысыр мен Бабыл, Ассирияда басталған ізденістерді одан ары жалғап, теориялық ғылымды, философияны, өнер мен мәдениеттің әлемде теңдесі жоқ үлгісін қалыптастырады. Саяси басқарудың монархиялық, аристократиялық, демократиялық озық дәстүрлерін дүниеге әкеледі. Тирандар билеген кезеңдерді де бастан өткереді.

Ал қазақ халқының шығу тегіне келсек, отандық антрополог ғалым, академик Оразақ Смағұл, бірқатар сұхбаттары мен кездесулерде қазақ халқының Еуразия құрлығының кіндігі Ұлы Даланы табан аудармастан ең кемі 50 мың жыл тұрақты мекендеп келе жатқанын айтады. Өзінің 60 жылғы ғылыми ізденісінің нәтижесі «Қазақ халқының шығу тегі» (*Происхождение казахского народа*) атты еңбегінде, Қазақстан жерін неолит пен энеолит, Қола дәуірінен бастап, қазіргі заманға дейін мекендеген адамдарды соматологиялық (сүйек қаңқасын зерттеу), одонтологиялық (тіс морфологиясын зерттеу), серологиялық (қан жүйесін зерттеу), дерматоглификалық (алақан тері бедерлерін зерттеу) және краниологиялық (бас сүйегін зерттеу) зерттеулер арқылы, қазақ халқының осы жерді төрт мың жыл немесе 40 ғасыр бойы тұрақты мекендеп келе жатқан, өзінің басқа ешкімге ұқсамайтын жеке антропологиялық статусын иеленетін тұтас ұлт екенін дәлелдейді.

Ол үшін ғалым өткен ғасырдың 50-60 жылдарынан бастап, ауылдық жерлерде тұратын, негізінен ата-бабалары осы жерлерді тұрақты мекендеген, келін алып, қыз ұзатса да ауыл арасы, аудан, облыс көлемінен аспаған, 12-60 жас аралығындағы қазақ ұлтының өкілдерін алады. Еліміздің барлық өңірлерін қамтыған бұл зерттеу нәтижесінде ғалым қазақтың қай облысы болсын, қай ру, тайпа, жүз құрамына кірмесін, бір ұлт, бір қазақ екенін көреді. Сондай-ақ бұл зерттеулердің нәтижелерін Қазақстан жерін қола дәуірінен бері тарихи мекендеген байырғы адамдардың сүйек қаңқасы, тіс морфологиясы, бас сүйегінің ерекшелігі және т.б. палеоантропологиялық зерттеулер нәтижелерімен салыстыра отырып, бүгінгі қазақтың осы жерді мекендеген байырғы адамдардың ізін жалғаған ұрпақтары екенін анықтайды. Қазақ халқының шығу тегіне байланысты, әсіресе қазақ атауының шығуына орай кейбірі екіұшты, кейбірі сыңаржақ (кезбе, бүлікшіл, жабайы) миф, аңыздарға негізделген деректерден бөлек, физикалық антропология ғылымының теориялық және әдіснамалық мүмкіндіктеріне сүйене отырып, қазіргі Қазақстан территориясы және оған іргелес жатқан жерлерді мекендеген адамдардың бүгінде еуропатектестер мен моңғолтектес нәсілден бөлек, яғни аралық типтегі тұрантектес өз антропологиялық статусын иеленген дербес нәсіл екенін анықтайды. Әрбір тарихи кезең бойынша, жоғарыда аталған соматологиялық, одонтологиялық, серологиялық және т.б. зерттеулерде қазақ халқының көршілес қырғыз, татар, башқұрт, ноғай, қалмақ, ұйғыр, өзбек, түрікмен және т.б. түріктектес этностармен де, орыс, украин сияқты еуропа жұртымен де жақын-алыстығы бойынша көрсеткіштерді салыстыра отырып, қазақ этносының исі түрік жұртынан, әсіресе қырғыз, башқұрт, қалмақ, татарлармен ең жақын екеніне қарамастан, негізінен барлық көрсеткіш бойынша өз ерекшелігін иеленген дербес этнос екенін көрсетеді. Ескі қорымдарды қазып, ұзақ жылдар бойы жиналған сүйек үлгілерін зерттеу нәтижесінде қола дәуірі кезеңінде тіршілік еткен адамдардың таза еуропатектес нәсілге жатқанын, ал Түрік дәуірінен бері, әсіресе моңғол шапқыншылығы тұсынан бастап моңғолтектестермен аралас-құраластық нәтижесінде, бүгінгі қазақтың дөңгелек жүзді бет әлпеті мен түр-тұлғасындағы аралық типті тұрантектес

нәсілге тән белгілердің қалыптасқанын байыптайды (Исмагулов, 2017). Сонымен бірге бұларға қарап, «қазақ, сонда бұл жерлерге басқа бір жақтардан ауып, не көшіп келген бе?» деген ой тумас үшін, ғалымның антропогенезге қатысты ойларына да зер салған абзал. Осы тұрғыда антрополог, бұл мәселеде күллі адам баласының ең алғаш Африкада пайда болғанын айта келіп, мұнда антропогенез туралы емес, этногенез мәселесінің маңызды екеніне назар аударады. Яғни қазақ халқы да, бүгінгі барлық жұрт сияқты арғы тегі ең алғаш Африкада пайда болып, кейіндеп Еуразияны мекен ете бастаған алғашқы адамдардың эволюциялық дамуының нәтижесінде тарихи қалыптасқан биоәлеуметтік, этномәдени жаратылыс иесі деген сөз.

Қазақ халқының этностық ерекшеліктері бойынша филология ғылымының докторы, этнограф ғалым Ақселеу Сейдімбектің де зерттеулері өте маңызды. «Қазақтың ауызша тарихы» атты еңбегінде ғалым, қазақ халқының этногенезін тарихи деректермен бірге, шежіре мағлұматтарын салыстыра отырып зерттейді. Көшпелі өмір-салтымен шебер үйлесіп, бүгінге дейін сақталып отырған ру-тайпалық жүйенің этносты ұйыстырушы ұлы бірлік идеясына негізделген шежірешілдік дәстүрімен байланысына ерекше назар аударады.

Ғалым: «Ру-тайпалық жүйе, – деп жазады, – көшпелі өмір-салттың мүмкін болуын қамтамасыз еткен бірден-бір қоғамдық құрылым. Жалғыз-жарым пенде емес, ауыл-аймағымен қотарыла көшу, сөйтіп, мыңдаған шақырымдық кеңістік аясында әрі табиғатпен тіл табыса жүріп, әрі табиғатпен тіресе жүріп, мейлінше төлтума өмір-салт орнықтыру, яғни шаруашылық-мәдени типін қалыптастыру, түптеп келгенде, тек қана ұжымдық мүдденің біртұтастығы арқылы, тек қана корпоративті рухтың бірбүтіндігі арқылы, тек қана этноидеалдың бір нысанаға бағытталуы арқылы мүмкін бола алатын үдеріс. Ақиқатында, Еуразия алабында үш-төрт мың жыл бойы көшпелілер мәртебесін биік еткен себептердің зоры да осы ру-тайпалық жүйе болатын» (Сейдімбек, 2008: 15).

Сонымен бірге этнограф, ежелгі дәуірден бастап Қазақ хандығы құрылған кезеңге дейін өмір сүрген барша түрік тектес ру-тайпа атауларының өзінің ұзын саны 12 мыңға жуық екенін айта келіп, исі түрік жұртының ішінен XV ғасырдың екінші жартысында бөлініп шығып, іргесі қаланған Қазақ хандығының XVI ғасырдың алғашқы жартысында-ақ қуатты мемлекетке айналуының сыры, елдің бірлігі мен мемлекеттің тұтастығын бірінші орынға қойған ру-тайпалық жүйеге негізделген этносты ұйыстырушы ұлы бірлік идеясы екендігін атап өтеді. Бұл идеяны Қазақ хандығының бастауында тұрған ақылмандардың бабалар жолын жалғап, түп ата идеясын сақтай отырып, яғни этногенеологиялық жаңа түзілімдер бойынша халық жадында сақталған байырғы ру-тайпаларды түпкі тек ретінде алып (үйсін, арғын, жалайыр, қыпшақ, алшын, қоңырат т.б.), оларды қазақ халқының шығу тегімен байланысты елді ұйыстырушы «Алаш», «Алты алаш», Алаша ханның алты ұлы (Оғыз ханның да алты ұлы болған), Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс, Қазақ, Ұзақ, Созақтан тарата отырып, әрбір атаның (буынның, ұрпақтың) арасын 20-25 жыл деп есептегенде, XXI ғасырға дейін түзілген нұсқалары негізінен 19-22 атамен (ұрпақпен, буынмен) шектелетін шежіре түзу дәстүрін қалыптастырғанын жазады. Яғни түп атаны, шығу тегін сақтай отырып, негізінен Қазақ хандығы құрылған тұстан бастау алатын, аңыздан бөлек, нақтылы тарихи өмір сүрген ұрпақ қамтылған шежіре түзу дәстүрі қалыптасады.

Өйткені қазақ ұлтын құрайтын қыпшақ, найман, керей, жалайыр, үйсін, қаңлы, алшын т.б. рулардың Қазақ хандығы құрылғанға дейін де жеке-жеке ел болғандығын, сонымен бірге бұл рулардың өзге де түрік тектес этностар: өзбек, қырғыз, түрікмен, ноғай, башқұрт т.б. құрамында

бүгінге дейін де бар екендігін, қазақтардың да олардың арасында кездесетінін, сондай-ақ әр руда кіші ата, аз ел, асыранды бала, сіңбе рулардың, жүзден тыс ру-тайпалардың да бар екенін ескерсек, хандық құру кезінде де, кейінгі ел бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз ету, өркендеу жолында да ұлтты ұйыстырушы ортақ бір идеяның қажет болғандығы анық. Исі түрік жұртының бір ел, туысқан халық, қандас бауырлар, түбі бір түрік екенін түсіне тұрып, заманның бір орында тұрмайтынын, түбінде қаны ғана емес, жаны да бір, тілеуі де ортақ, сүйек жақын, өзім деген мүдделес адамдардың, яғни бүгінгі Қазақстан жерін тарихи мекендеп келе жатқан, сол кезге дейін де өздерін қазақпыз деп атаған, адамдардың жаңа ұлт қалыптастырып, мемлекет іргесін қалау қажеттілігін дер кезінде түсінуі де тарихи оқиға болғаны сөзсіз.

Халық жазушысы Мұхтар Мағауин бұл кезең жайында, Асан Қайғының Шу өңірін көргенде айтқан: «Мына шіркіннің екі жағы борбас екен, өне бойы қара қамыс, іші толы жолбарыс екен; баланың іші қуырылмайтұғын, пышағы қыннан суырылмайтұғын, еркегі ат болатын, ұрғашысы жат болатұғын жер екен», – деген сынына орай, біздіңше: Шу өңірінің жолбарысы қалың – мал ұстауға қолайсыз, содан пышақтың қыннан суырылмауын, елдің бау-бақша егіп, содан баланың аузы жыбырлап, қарны ашпайтынын, әйелдің бау-бақша күтіп, өнімін базарлап табыс тауып, өзін еркекпен тең құқықты сезіне бастайтын заман келетінін меңзегенін, – «Шуды жолбарысының көптігіне қарамай пышағы қыннан суырылмайтын, яғни тыныш, бейбіт жер екен деуінің мәні неді? Бізше, бұл сөздер сол кездегі тарихи оқиғалардан көрініс береді», – дей келіп, – «Қазақ хандығын құрған рулардың ата-мекен Дәшті-Қыпшақтан кетуінің басты себебі – ондағы өзара қырқыс, күн сайынғы атыс-шабыс, Әбілхайыр мен Барақ ұрпақтарының арасындағы қақтығыс еді. Әбілхайыр ұлысынан кеткен соң қазақтар Моғолстанның батыс бөлігі Шу бойында біраз жыл бейбіт тұрмыс кешеді. ... Әйелдің, яғни ананың жат болуының да мәні бар: мұнда келгендердің көбінің туыстары сол Дәштіде қалып қойды, бүліншіліктің нәтижесінде қандас, рулас адамдардың аралары ажырады, қазақ болып бөлінгендер қиянға шығып кетті» (Мағауин, 2006: 37) деп жазады.

Бұлардан шығатын қорытынды, байырғы грек жұртының да, қазақ халқының да ұлт болып ұйысуы мен озық мәдениет қалыптастыруы, бай фольклорының болуы, білім мен ғылымның шыңына шығып, дүниені өзінше философиялық пайымдау дәстүрін қалыптастыра алуы, осы қоғамды бір мүдде төңірегіне жұмылдырған этносты ұйыстырушы ұлы бірлік идеясының маңына топтаса алуы деп білеміз. Сонымен қатар екі халықтың да мекен еткен жерлерінің географиялық орналасуы да, Ақселеу Сейдімбек пайымдағандай, табиғатпен бірде тіл табысып, бірде тіресе жүріп өмір қамын жасауына мәжбүр еткен қоршаған ортаның да жағдайы десек болады. Гректер орналасқан аймақтардың табиғаты да тау-тасты болып келеді. Мал өсіруге, зәйтүн, жүзім ағаштартарын баптап, арпа егуге қолайлы жерлер де бар. Дегенмен көпшілік жерлері теңіз жағалауы, қауіп-қатерге толы аймақтар болып келетін Балқан түбегі, Эгей теңізінің аралдары, Ионияның батыс жағалауының табиғаты гректерді қайсарлық пен тапқырлыққа тәрбиелеген ең бірінші ұстазы десек қателеспеспіз. Қазақ халқының да, түрік бабаларының да тіршілігі көшпелі өмір-салтына негізделген. Ашық теңіз жағдайынан бірде-бір кем емес, ұшы-қиыры жоқ шөл-шөлейтті дала табиғатына икемделіп өмір сүру де оңай болмаған. Төрт-түліктің қамымен «мәңгілік көктемді қуалап, бойлық бойымен жаз Арқаны жайласа, қыста қары жұқа оңтүстік өңірлерге көшетін бабаларымыз» (Сейдімбек, 2008) жылына мыңдаған шақырымдарды жүріп өтіп, үнемі аттың жалы, түйенің қомында жүрген. Оған жеті ағайынды дейтін жұтты,

табиғаттың қатал мінезі мен жаугершілік замандардың артқан ауыртпалықтарын қоссаңыз, байырғы гректердегі ахейліктер мен дорийліктер жорығы, грек тайпаларының арасындағы өзара текетірестер, спарталықтар мен афиндықтар арасындағы соғыс, парсылардың гректерге қарсы жорығы, Александр Македонскийдің құрған империясы мен гректердің ең соңында Рим империясының құрамына кіргенге дейінгі уақытты алсақ, екі халықтың да бастан өткерген қиындықтарының аз болмағанын көреміз.

Бұл орайда тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болатын тұжырымды кезінде мәдениеттанушы Әуезхан Қодар жасаған болатын. «Еленбеген асулар» атты зерттеу мақаласында ғалым, ақын Өтежан Нұрғалиевтің «Афина мектебі» жыр жинағы туралы толғана отырып, ақынның грек философиясы туралы шығарма жазуының себептеріне орай, «...Бұл екі мәдениеттің үш қайнаса сорпасы қосылмайды емес пе?», – дей келіп, – мәселенің сонда екендігін, оның типологиялық талдаулар негізіндегі осы мәдениеттер арасындағы біраз ұқсастықтарға қатысты екенін айтады. Ол ұқсастықтарға, біріншіден, грек және қазақ мәдениетінің кең құлаш эпикалық дәстүрден нәр алған мәдениеттер екенін, екіншіден, бұл екі халықтың да дүниетанымы қатаң моральдық, діни нормалармен шектелмегенін, үшіншіден, қазақ та, грек те өнерсүйгіш халықтар болғандығын жатқызады. Көне грек мәдениетінің аттап өтуге болмайтын адамзат өркениетінің алғашқы негіздері салынған мәдениет болғанын, сондықтан да оның әрбір этнос, әрбір ұлттың жадында жаңғыруы тиістілігін айтып, «Өтекеңнің тапқан осы үрдісі – Батыс мәдениетімен жақындасу, қазақ ұлтын жаңғыртуға, қайта түлеуге апаратын жол деп санаймын» (Қодар, 2012: 119) деп ойын тұжырымдайды.

Өтпелі кезеңдер мен қым-қуыт заман тудырған кемеңгерлер.

Грек жұрты мен қазақ халқының дүниеге деген көзқарасы бойынша тағы бір ескеретін мәселе, ежелгі гректер мен байырғы түрік жұртының ертедегі мифтері мен эпостық жырларындағы мифологиялық дүниетанымынан бастап, діни-философиялық дүниеге деген көзқарастарындағы ұқсастықтар, қастерлеген құндылықтары мен өмірлік ұстанымдары, даналық, білім, еркіндік, әділетсүйгіштік, өнерсүйгіштіктен бастап, қыл аяғы қиял-ғажайып құбылыстарға деген сенімі мен болашақты болжауға қатысты наным-сенімдері, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды аңсау мен Жерұйықты іздеу сияқты утопиялық көзқарастарына дейінгі ұқсастықтар мен бір-біріне жақындық деуге болады.

Мысалы, көне грек ақыны Гесиодтың ежелгі Шығыс елдерінің аңыздарында кездесетін, адамзаттың тарихи даму кезеңдерін алтын, күміс, мыс, темір ғасыры деп аталатын желіге бөлу үрдісіне өз тарапынан мыс пен темір ғасырларының аралығына қаһармандар кезеңін қосып, өзінің тарих философиясына қатысты идеяларын негіздегені белгілі. Бұл желі бойынша, адамзат баласы заманалар өткен сайын рухани жағынан ілгері басып, алға жылжудың орнына кері кетіп, құлдырай береді. Осы кезде адамзаттың алтын ғасыры ілгері замандарда өтіп кеткен екен деген наным қалыптасады. Гесиод жырында адамзаттың алтын ғасыры сонау Кронос дәуірінде өтіп кеткен, бірақ олар грек жерінен күн батысқа қарай Жерұйыққа ұқсас, егіс алқаптары жылына үш рет өнім беретін «жұмақ мекенде Зевстің ұйғаруы бойынша мәңгі өмір сүруде» екені туралы айтылады. Демек, бұл идеяның тура біздің Асан Қайғы бабамыздың бір деректерде 17 жыл, енді бір деректерде өмір бойы Жерұйықты іздеп, соңында таппайтыны сияқты, Гесиодтың алтын ғасыры да бірде ол Италия болса, енді бірде Испания екен, әлде «Атлант мұхиты жақтағы бір

аралдарда екен...» (Тренчени-Вальдапфель, 1956: 46) делініп, ары қарай жылжи береді. XV ғасырдағы тарихи оқиғалардың басы-қасында болған куәгері, қайғысы жеке басының емес, сол замандағы ел басына түскен ауыртпалықтармен байланысты жұрт қайғысы, ел уайымы болған Асан Қайғы да желмаясына мініп, елге құт, төрт түлікке жайлы, ешбір атыс-шабыс, қуғын-сүргін болмайтын, әл-Фараби жобасындағы «Қайырымды қала» іспетті халық бейбіт те бақытты ғұмыр кешетін мекенді іздейді. Қазақстанның барлық аймағын аралап, жер жайын шолады.

Бұл жерде, бір жағынан, Гесиод пен Асан Қайғыға ортақ желіні, соңғысына қатысты профессор Гүлжиһан Нұрышева бағамдағандай, «өзінің де, ханның да, халықтың да өміріне көңілі толмауы, артыс-тартыспен өтіп жатқан өмірден жоғары мәнді іздеу» (Нұрышева, 2011: 212) десек, екінші жағынан, әрбір адам, жалпы қоғамның өткен өмірін зерделей келіп бүгінгімен салыстырғанда ең бақытты деген жақсы күндерінің әрдайым өткеннің еншісінде қалып бара жатқанын түсінетіні сияқты өмірлік философиясы деуге де болады. Өйткені Асан Қайғы Жәнібек пен Керейдің Әбілқайырдан бөлінгенін құптағанымен, Қазақ хандығын құру үстінде Еділдің ен тоғайы мен Жайықтың көк шалғынын тастап, Моғолстан жаққа көшуін дұрыс деп санамайды. «Нәлет біздің жүріске!» (Мағауин, 2006: 39) деп кейиді. Себебі Қазақ хандығы құрылған кезде, қазақтар өздері ен жайлаған туған жер – бүгінгі Батыс Қазақстан, Солтүстік және Орталық Қазақстан болып есептелетін ұлан-ғайыр территорияны тастап Жетісу жеріне көшуге мәжбүр болады. Бірақ олардың Әбілқайыр қазасынан кейін өз жерлерін толықтай қайтарып, хандық құрамына қосып алғаны тарихтан белгілі.

Сондай-ақ осы мифология мен фольклорды туғызған екі халыққа да ортақ поэтикалық ойлау, есте жоқ ерте замандарға тән тарихи, саяси, мәдени, әлеуметтік жағдай, есімдері белгілі-белгісіз тұлғалар, олардың аңызға айналған өмірдеректері барлығы да ежелгі гректер мен байырғы түріктердің дүние, ондағы өзінің орны туралы таным-түсініктерінің бір-біріне өте ұқсас екенін көрсетеді.

Оған мысалға грек философиясының бастауы саналатын Гомер мен Гесиод жырларын, кейінгі Эсхил мен Еврипид, Софокл сияқты гректің трагиктері мен Аристофан сияқты комедиограф ақындарын, сонымен қатар эллиндік-римдік дәуірдегі Катулл, Овидий, Гораций, т.б. ақындардың шығармашылығын, сондай-ақ гректің Ксенофан мен Парменид, Эмпедокл сияқты философиялық идеяларын көбінесе «Табиғат философиясы» деп аталатын еңбектерінде өлең сөзбен жазған ойшылдарын алсақ болады. Бұл тізімге гректің «Жеті данышпан» (тырнақшада жазылу себебі әр тізімге әр түрлі ойшылдар кіреді) атанған – Фалес, Солон, Периандр, Клеобул, Хилон, Биант, Питтак та кіреді. Бұл тізімге кейбір авторлар сақтардан шыққан Анахарсисти де қосады.

Осы аталған есімдері аңызға айналған ақындар мен философтарды, қоғамның саяси өміріне белсене араласқан немесе ел арасында танымалдығымен белгілі заманының сұңғыла ойшылдары саналатын «Жеті данышпанды» қазақ руханиятындағы арысы Анахарсис баба, Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Кет-Бұға мен Сыпыра жырау, кейінгі дәуірлерден Қазтуған, Асан Қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жырау, сондай-ақ Тәтіқара мен Көтеш, Шал ақын сынды заманының дүлдүл ақын-жыраулары, Әйтеке би, Төле би, Қазыбек би, Жиренше мен Жаңғабыл т.б. сынды би-шешендерімен де салыстыруға болады. Гректің «Жеті данышпаны» барлығы бірдей мемлекеттік лауазым иелері болмағанымен заманында қоғам өміріне белсене араласып, ел билеушілерге ақыл-кеңестерін беріп, қоғамдағы түрлі мәселелерге қатысты өздерінің ел арасында тараған

афоризмдері, шығарған заңдары, жүргізген реформаларымен тарихта қалса, қазақтың жыраулары да елдің саяси өміріне белсене араласқан, әсіресе жаугершілік замандарда қолына қару алып алғы шепте жүрген, сын сағаттарда жалынды жырларымен жауынгерлердің рухын көтерген жорықшы жырау, елдің ақылшы кемеңгері, заманының сыншысы, елін, жерін сүйген патриоттар да еді. Деректерге сүйенсек, гректің «Жеті данышпанын» да, қазақ жырауларын да өмір сүрген уақыты, қым-қуыт заман тудырғанын көреміз. Олардың міндеті осындай алмағайып заманда елдің көзін ашу, көңілін ояту болатын. Әйтпесе гректер де, қазақтар да қай заманда болсын ақындар мен шешендерге кенде болмаған. Алайда аталған санаттағы есімдері тарихта қалған ойшылдар екі халықтың да тағдыры қыл үстінде тұрған замандарда өмір сүріп, сол тарихи оқиғалар тұсында адасқанға жол көрсетіп, қиналғанға жөн сілтеумен еліне тірек болған жандар екені сөзсіз. Мысалы, Фалес жайында көптеген зерттеуші бірауыздан оның ғылыммен, философиямен тек өмірінің соңында ғана шындап айналысқанын жазады. Ал оған дейін қазақ жыраулары мен би-шешендері тәрізді елдің саяси өміріне белсене араласып, билеушілерге ақыл-кеңестері мен ұсыныстарын айтып жөн сілтеп отырғанын көреміз. Атап айтқанда Фалес парсылармен соғыс кезінде бірде грек әскеріне өзен суының көлемін азайтудың жолын айтып, судан өтуге көмектессе, енді бірде ел патшасына маңызды шешімдер қабылдауда кеңес беріп отырғаны туралы деректер бар (Гегель, 1993: 203). Немесе, бақыт туралы сөзден сөз шығып, міне, бақытты адам алдыңда тұрмын деп өзеуреген Крез патшаға, «Ешкімді тірі кезінде бақытты деп айтуға болмайды. Себебі адамның шын бақытты не емес екендігі бір күнмен емес, оның бүкіл ғұмырымен өлшенеді. Сен тірісің. Сондықтан сені бақытты дей алмаймын» (Гегель, 1993: 197) дейтін Солонның көрегендігі жалқыдан жалпыны көріп, жалпыдан жекені таныған нағыз философиялық танымның мысалы еді. Ал қазақ жырауларына келсек, олардың да көпшілігі гректің «Жеті данышпаны» сияқты ақсүйектер, қоғамда беделді адамдар болған. Олар жорықтарда жауынгерлердің рухын көтерумен бірге, қоғамдағы түрлі мәселелерге қатысты әрдайым үн қатып, хандар мен сұлтандардың қате шешімдерін сынап, қауіп-қатерлерді алдын ала болжап, сақтандырып та отырған.

Жаратылыстану мен гуманитария тоғысындағы ғылыми байламдар.

Ендігі кезекте, қазақ халқы мен грек жұртының арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтардың өзге де қырларына келсек, кезінде Карл Леви-Строс сынды структуралистер бағамдаған, түрлі халықтардың мифтері мен салт-дәстүрлеріндегі мазмұндық және құрылымдық ұқсастықтар шынымен де таңқаларлық жағдай болатын. Бір қарағанда бір-біріне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын мәдениеттер арасындағы бұл ұқсастықтардың себептері, біріншіден, ежелгі мәдениеттер арасындағы, оларды бөліп жатқан уақыт пен кеңістікке қатысты бірқатар айырмашылықты ескергеннің өзінде, сол мәдениеттерді жалғастырған түрлі жағдаяттардың да болғанын жоққа шығаруға болмайды. Жаугершілік замандар, сауда-саттық, жаңа қоныс іздеу сияқты көші-қон жағдайлары түрлі мәдениеттер мен халықтар арасындағы әртүрлі деңгейдегі байланыстың болғанын көрсетеді. Оған мысалға этнолингвистикалық зерттеулердегі тілдің пайда болуы мен өзгерістерге ұшырауы, өзіне тән заңдылықтарының қалыптасуы мен сөздік қордың баюы т.б. айтамыз. Сонымен бірге екі ел арасындағы мәдени байланыс тақырыбына қатысты, жазушы Тұрысбек Сәукетаевтың «Көне дүние кемеңгерлері» атты еңбегінен де түйеріміз мол. Аталған еңбекте жазушы көне грек философиясына қатысты ғылыми-философиялық

зерттеулер мен аңыз-әфсана деректеріне сүйене отырып, грек философиясының бастауында тұрған Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Гераклит, Демокрит, Анаксагор, Эмпедокл, сондай-ақ «Жеті данышпан» қатарына кірген Клеобул, Периандр, Питтак, Солон және сақтардан шыққан данышпан Анахарсис және т.б. сынды ой алыптарының өмір жолы мен өнегесін, философиялық ілімдерінің мәнін, ізгілік, адамгершілік мәселелеріне қатасты нақыл сөздері мен тапқыр ой-пікірлерін жазушыға тән шебер суреткерлікпен, ғылыми-көркем стильдегі көпшілік оқырманға түсінікті тілде шебер баяндап шыққан. Көне Грек даналығына арналған осы ғылыми-көркем шығармасында жазушы, Сүлеймен патшаның балаға таласқан екі әйел арасындағы дауды шешуге байланысты аңызды баяндай отырып, яғни баланы қылышпен екіге бөліп екі әйелге бермек болғанда, нәрестенің шын анасының шырылдап кетіп, тірі жүргенін ғана қалайтынын айтқанда ғана ақиқатқа көз жететін аңыз туралы, біз қарастырып отырған екі ел арасындағы мәдени сабақтастыққа орай мынадай тұжырым жасайды: «Біз осы күнде әр биге бір теліп жүрген бұл аңыз-әңгіменің түп иесі Сүлеймен екеніне ешкімнің дауы жоқ. Ескен жел, көшкен керуенге ілесіп, су кешіп, құрлық асып, бір кездері қазақ сахарасына да жеткен. Демек, бұдан біз бабаларымыздың бағзы заманда-ақ дүниенің төрт бұрышынан хабар ап, әлемдік мәдениетпен тығыз байланыста болғанын көреміз (Сәукетаев, 2007: 82).

Екіншіден, бұл ұқсастықтар сол халықтардың қастерлеген құндылықтары мен өмір салтына да қатысты болуы мүмкін. Демек дүние, ондағы өзінің орны, өмірлік ұстанымы, тіпті тағдыры бойынша да екі елдің арасын бөліп жатқан орасан кеңістіктер мен уақытқа қарамастан, оларды бір-бірімен байланыстырып тұратын көзге көрінбес желілер де болған. Сондай-ақ түрік дүниесі мен арғықазақ мифологиясын зерттеуші шетелдік және отандық ғалымдардың тұжырымдамаларындағы гипорборейлер елі, байырғы түріктердің грек-рим мәдениетіндегі іздері мен жалпы өркениет дамуына қосқан үлесі турасындағы зерттеулері де екі ел арасындағы байланыстың тамыры өте тереңде екенін көрсетеді.

Үшіншіден, бұл ұқсастықтар академик Сейіт Қасқабасов пайымдағандай, әрбір адам баласының жедел даму барысында барша адамзат ұрпағының тұтас жүріп өткен жолын қысқа уақыт аралығында қайталап шығуын түсіндіретін биогенетикалық жадының болатыны туралы идеялармен де байланысты. Биолог-ғалым Эрнст Геккельдің биогенетикалық заңы бойынша, адамның ұрығы ана құрсағында жатқан 9 айда адамзаттың миллиондаған жылдар бойы жәндіктен адам түріне дейін дамыған (қарапайымдылардан бастап көп жасушалы жан-жануарлар мен адамдардың пайда болуы) жолын өтеді де, адам кейпінде (Homo) дүниеге келеді. Туғаннан кейін 1 жылда ол адамзаттың еңбектеп жүрген кезінен тік тұра алатын қалпына дейінгі дәуірді өтеді, ал одан кейінгі 2 жылда бала адамзаттың ақыл-есі бар Homo Sapiens болған заманына дейінгі уақытты жүріп өтеді. Сөйтіп бала адамзат дамуының эволюциясын қайталайды. Сондықтан да адам бойында тарихи ғана емес, сонымен бірге биогенетикалық та жад белгі беріп тұрады (Қасқабасов, 2014: 10).

Ал философия ғылымдарының докторы Сағади Булекбаевтың пікірінше, бұл ұқсастықтар мен байланыстардың себебі біз ойлағандағыдан да тереңде болуы ықтимал. Өйткені бүгінге дейінгі ғылым мен философиядағы бізді қоршаған шындық, сана, адам туралы таным-түсініктеріміз әлі де болса толықтыруды қажет етеді. Қазіргі заманғы ғылым дамуы «сананың өзгерген күйін» зерттеу арқылы осындай тұжырымға келген. Себебі сана біз ойлағандай, тек шындықты бейнелеудің жоғары формасы, объектив дүниенің субъективті бейнесі, әлеуметтік

құбылыс, жоғары ұйымдасқан материяның қасиеті т.б. ғана емес, ауқымы да кең, мағынасы да терең түсінік. Оның табиғаты идеал ғана емес, ол өріс, энергия түрінде де өмір сүруі мүмкін. Сонымен бірге сана материалданады. Демек, ой, сана, рух, идея – материал әлемді тудыра алады. Сана, онымен бірге тұтас дүние, болмыс табиғаты, ежелгі үнділердің ведалық жазбалары мен көне мифологиялық таным пайымдағандай біртұтас әлемді құрайды. Ол дегеніміз, бүгінгі трансперсонал психология мен кванттық физика дәлелдегендей, дүниеде атомдардан да ұсақ бөлшектер бар. Ең қызығы бұл ұсақ бөлшектер зат қана емес, энергия, өріс күйінде де өмір сүре алады. Тіпті кей жағдайда олар тәжірибе үстінде бақылаушы қарап тұрған кезде заттық сипат иеленіп бөлшек күйінде көрінсе (із тастаса), қадағалаушының көзі тайған сәтте өріс немесе энергия түріне лезде алмасып, өмір сүретіні анықталған (Булекбаев, 2014: 42). Демек, материяның өзі түптеп келгенде сезім мүшелері арқылы қабылдауға болмайтын, зат, нақты бөлшекке тән тығыздық иеленбейтін нақтылықтың ерекше бір түрі болып шығады. Сол сияқты сана да материалистік философия түсіндіргендей, жоғары ұйымдасқан материяның, яғни мидың ғана қызметі емес. Оның да табиғаты дүние болмысы тәрізді өте күрделі және біртұтас. Бұл біртұтастық әрбір жекелеген жасушада бүткіл ағзамен қатар, барша тіршілік, әлем туралы ақпараттың болатыны сияқты, адамзат баласына ортақ жады, жердің бірыңғай ақпараттық белдеуі бар. Ол да ең кіші деген бөлшегінде бүткіл ғалам, ондағы барша тіршілік иелері, өзіне дейінгі өмір сүрген мәдениеттер мен өркениеттер, білім мен ғылым, адамгершілік құндылықтар туралы барша ақпаратты сақтайды.

Зерттеушінің пікірінше, сананың өзгерген күйін зерттеу бүгінге дейін түсінуге қиын, тылсым болып есептеліп келген, асқан білімдарлық пен көріпкелдік, алдын ала сезу мен болашақты болжау сияқты көптеген құбылысты жаңаша түсінуге көмектеседі. Сананың өзгерген күйі деп қалыпты жағдайдағы адамның дүниені түйсінуі мен қабылдауынан өзге, сананың айнала қоршаған дүние, қоғам, болмыс, өмір, адамдар және өзі туралы белгісіз ақпарат көздері арқылы, белгісіз жолдармен түрлі жаңа ақпараттарды алуын айтады.

Оған мысалға байырғы үнділердегі йогалық жаттығулар мен түрлі медитацияларды, діни экстаз, құдайға жалбарыну, стресс, ауыр қайғы-қасірет жағдайындағы («шекаралық ахуал») терең толғаныс пен тебірену сияқты көңіл күйдегі адамның жай кездегіден бөлек дүние болмысын жаңа қырынан пайымдап, әлемнің терең сырларын ұғынуы мен ғылыми жаңалықтар ашуын айтсақ болады. Сонымен бірге мұндағы белгісіз ақпарат көздері дегеніміз, ғалымның пайымынша бейсана немесе көмескі сана болып табылады. Көмескі сананың жеке және ұжымдық болатынымен байланысты, философ Сағади Байұзақұлы, адамзат баласына ортақ ұжымдық көмескі сананың болатынын ұсақ-ұсақ аралдардан тұратын архипелагтар мысалымен түсіндіреді. Бір қарағандағы бөлек-бөлек орналасқан ұсақ аралдардың су астындағы төменгі бөлігі біртұтастықты құрайды. Сондай-ақ оның құрылымы голографиялық сипатта болып келеді (Булекбаев, 2014). Осы тұрғыдан келгенде, қазақ халқы мен көне грек жұртының – дүние, болмыс, адам, қоғам, табиғат, өмір жайлы таным-түсініктері мен ой-толғамдарының терең байланысып, сабақтасып, үндесіп жатуының жай ғана сәйкестік еместігі түсінікті бола түседі. Демек, мұндағы сабақтастық пен үндестік жоғарыда аталған Әуезхан Қодар, Карл Леви-Стросс, Сейіт Қасқабасов және Сағади Булекбаевтар бағдамдағандай, бұл мәдениеттер арасындағы байланыстың белгілі бір тарихи кезеңмен ғана шектеліп қалмай, әрбір жаңа ұрпақтың санасында жаңғырып отыратын, уақыт пен кеңістік аясынан тыс сипатта жүретін үздіксіздігін де аңғартады.

Демек, ежелгі мифтер мен философиялық ілімдерде пайымдалып, кейінгі зерттеушілер тұжырымдағандай, жалпы адамзатқа ортақ жадының болатындығы, сана мен ойлау, болмыс пен таным біртұтастығы мен тепе-теңдігі, олардың ешқашан жоғалып кетпейтіндігі және де олардың жеке адамның қарапайым дүниені қабылдауы мен ол жайындағы түсінігі, білімі мен танымынан бөлек, яғни субъектив емес, объектив болмысын иеленетіндігі де осындай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл ойдың әл-Фарабидегі Жаратушы мен адам арасын жалғаушы әлемдік ақыл-ой, ноосфера (ақыл қабаты) ретіндегі Әрекетшіл ақыл-парасат немесе Белсенді ақыл туралы идеясымен де сәйкес келетінін көруге болады.

Көне грек мифтері мен қазақ танымындағы адамзаттық асқақ арман мен биік мұрат көріністері.

Әлем халықтарының мифологиясын, Гомер мен Гесиод жырларын алсақ та олардың антропоморфтанған құдайлары болсын, тағдыр, жазмыш туралы түсініктерінің де ең бірінші дүниенің объектив заңдылықтарын білдіретін түсініктер екенін көреміз. Бұл түсініктер табиғат пен қоғам өміріндегі жақсы да жаман сан алуан құбылыстар мен үдерістер, адам бойындағы түрлі қадір-қасиет пен кемшіліктердің де иесі, киесі болатындығын айта отырып, сонымен бірге олардың трансценденттілік, идеалдылық та болып табылатын абстрактілі мәндегі ақыл-ой мен сезім, рух, сөз жүзінде де өмір сүретін шынайылық екендігінен хабар береді. Демек, грек эпостарындағы Олимп құдайларының құдайтөктес адамдарға түсінде аян беруі, кейде жан-жануар немесе адамдар кейпінде кездесуі, яки көмекке келуі, қиын-қыстау жағдайда санасына тығырықтан шығатын ой салу, ерік-жігерін қайрау, шешім қабылдауға итермелеу арқылы өміріне араласуы сана мен ойлаудың осы объектив болмысын аңдауы деп есептейміз.

Мысалы, кезінде Гомер, Эсхил, Софокл, Еврипид, Вергилий және Овидий сияқты ақындар жырлаған Зевстің кіші жары Гера, тұңғыш қызы даналық пен жауынгерлік құдайы Афина және кіші қызы, махаббат құдайы Афродита арасындағы алтын алмаға таластан басталатын Троя қырғынында гректің Зевс бастаған құдайлары екі жақтың да соғысқа қатысушыларына түрлі сипатта (адам, жануар, құс кейпінде) белгі беріп, әр алуан ойлар (түс, аян, тапқыр ой, амал-айла, қорқыныш ұялату немесе оны басу (сейілту) түрінде де) ретінде, болмаса найзағай, толқын, тұман, дауыл түрінде де көмек беріп отырады. Атап айтсақ, аңыздың баяндауынша Зевстің ұйғаруымен алтын алманың иесін анықтау Иллион мемлекетінің билеушісі Приамның ұлы Париске бұйырады. Парис болса бұл кезде, тауда сиыр бағып жүрген бақташы еді. Себебі ол дүниеге келерде анасы Гекаба түс көреді. Түсінде алапат өрттің Трояны жалмағалы келе жатқанын көріп шошып оянады. Түс жорушылар өмірге келетін баланың Трояның күйреуіне себепкер болатынын болжайды. Мұны естіген Гекаба мен Приам жамандықтың алдын алмақ болып, қызметшісі Гекалайға өмірге келген баланы тауға апарып тастауды бұйырады. Бірақ өзге де аңыз желісіндегідей, оны аю асырап, нәресте тірі қалады. Біраз уақыт өткенде тірі қалған баланы қызметші Гекалай тауып алып, оған Парис деген есім беріп, өз ұлындай өсіреді. Міне сөйтіп, ғайыптан тайып аман қалған Парис бақташы болып жүргенде, жанына Гера, Афина және Афродитаны ерткен желден де жүйрік Гермес келіп жетеді. Құдайларды көріп қорыққанынан қаша жөнелмек болған бозбаланы тоқтатқан Гермес, оған алтын алманы ұсынып, « – Жарқыным, бізден ешқандай да қорықпа, тек мына алманы алдыңда тұрған үш арудың ең сұлуына ұсынсаң болды. Зевс әмірші бұл таңдауда төрелік етуді саған бұйырды», дейді (Кун, 1922: 144). Үшеуінің

де бірінен бірі өткен сұлулығына таң қалып, алманы кімге ұсынарын білмей абыржыған Париске сұлу да құдіретті құдай әйелдер өз уәделерін үйіп-төгіп беріп, алманы әрқайсысы өзіне ұсынуын сұрайды. Гера оған бүткіл Азияның билігін ұстатуға уәде берсе, Афина оған әлемді тітіретер әскери даңқ пен жеңісті ұсынады. Махаббат құдайы Афродита болса, Париске көркіне ажалды пендеден ешкім тең келмес Елена сұлуға үйлендіруді уәде етеді. Сонда сұлулықтан басы айналған Парис, Спартаның билеушісі болып тұрған Менелайдың заңды әйелі Елена сұлуға үйленуді қалап, алтын алманы Афродитаға ұсынады. Осыдан бастап Құдіретті Зевстің жетінші жары Гера мен аспан әміршісінің ең алғашқы әйелі Метидадан туған (Афина Зевстің басынан жарып шыққан деп те айтылады) тұңғыш қызы Афинаның Париске ғана емес, бүкіл троялықтарға деген өшпенділігі оянады. Гректер мен троялықтар арасындағы ұзаққа созылған кескілескен шайқастарда Гера мен Афина, теңіз құдайы Посейдон, Зевстің Герадан туған ұлдары Гермес пен Гефес бар, гректердің жағында болса, соғыс құдайы Арес, күміс садақты Аполлон мен Артемида сияқты Зевстің ұл-қыздары троялықтарға көмектеседі. Гректердің көп қырғынға ұшырауын қаламайтын Зевстің өзі троялықтарға көп іш бұрады. Себебі Троя билеушісі Приамның арғы бабалары да Зевстен тараған ұрпақ саналады. Сондай-ақ осы соғыста, әсіресе гректер жағында, Олимп құдайларының ұлы, немересі болып келетін көптеген не анасы, не әкесі жағынан қанында құдайлардың қаны бар құдайтекес қаһармандар, яғни гректердің ақсүйектер тобына жататын адамдар шайқасып жатқан болатын.

Мысалы, Гомердің «Иллиадасында» ахейліктердің бас қаһармандары әрі әскербасылары Менелайдың ағасы Агамемнон мен әйгілі қаһарман Ахилл арасындағы текетірес туралы айтылады. Бұл текетірес гректердің Трояны он жылға таяу шабуылдап ала алмай, қаланың айналасындағы елдімекендерді түгел жаулап алып, түскен олжаны бөліске келгенде туындаған келіспеушілік болатын. Сонда Ахиллдің анасы құдай әйел Фетиданың өтініші бойынша Зевс ұйқы құдайы арқылы Пелейдің ұлы Ахиллді ренжіткен Агамемнонның түсіне кіріп, жалған аян беріп, сәтсіз аяқталатын шабуылға шығуға итермелейді. Себебі Фетиданың өтініші гректерді троялықтардың тықсырып, қашан олардың Ахиллдің көмегіне жүгінуге мәжбүр болғанша троялықтардың мерейін үстем етіп, Гектордың уақытша жеңіске жетуіне жәрдемдесе тұру болатын. Өйткені гректерде өздерінің арғы тегін Олимп құдайларынан тарататын Менелай, Агамемнон сынды ақсүйек қаһармандармен қатар, ата-аналары, мысалы Ахиллдің шешесі Фетида сияқты кішігірім өзен-көл, орман-тоғайлардың иесі саналатын алдыңғылардан бір саты төмен қаһармандар да болатын. Ахиллдің әкесі Пелей ажалды пенде болса, анасы Фетида кішігірім табиғат құбылыстардың құдайы саналатын. Міне, осы Ахилл мен Агамемнон арасындағы келіспеушілік кезінде, ашуға булыққан құдайтекес Ахиллдің қарсыласына қанжарын ала ұмтылмақ кезінде Афина келіп қаһарманды тоқтатады. Олимп құдайлары бұдан өзге де көптеген тығырықты сәт мен кескілескен шайқас үстінде де гректер мен троялықтарға біріне өз әскерінің жауынгері немесе сәуегей абыз болып келіп кеңес беру, ой салу арқылы көмек берсе, енді бірін тура келген найза ұшынан қорғайды, болмаса Менелай мен Парис жекпе-жегіндегідей қорғауындағы қаһарманды қою тұман боп көлегейлеп, қарсыласының көзін байлау арқылы аман алып қалады. Немесе Троя соғысының қаһарманы Итака патшасы айлакер Одиссейдің теңіз құдайы Посейдонның қаһарына ұшырап, елге қайтар жолда адасып, барлық серіктерінен айырылып, басынан небір қиыншылықтарды өткеретін кезін еске алайық. Одиссей соғысқа аттанарда елде айдай сұлу жары Пенелопа мен ұлы Телемах қалған еді. Осы Телемахтың әкесі кешіккен сайын,

оны өлдіге санап анасы Пенелопаны айттыра келген күйеу жігіттердің сарайында той-думан жасап жатып алған әрекеттеріне ашынып жүрген кезінде, Олимп құдайларының ұйғаруымен оған көмекке Афина Паллада келеді. Көрші бір елдің патшасы бейнесінде келетін Афина, Телемахқа Одиссейді бұрыннан білетінін, оның әкесінен ауымай тұрғанын айта келіп, бірінші оған Итака халқынан көмек сұрауға кеңес береді. Халық жиналысында елден сарайында болып жатқан бейбастақтыққа тиым болуын сұрауын, одан кейін Пилостағы Нестор қарт пен Спарта патшасы Менелайдан әкесінің хабарын білуді тапсырып, мезетте құсқа айналып көзден ғайып болады. Сонда барып Телемах жаңа ғана өзінің құдаймен тілдескенін түсінеді (Кун, 1922: 205).

Дастаннан бұдан да бөлек құдайлардың адам өміріне араласуы мен әсеріне қатысты мысалдарды көптеп келтіруге болады. Келтірілген мысалдар бір қарағанда қарапайым оқиғаны баяндау сияқты көрінгенімен, кейіннен философиялық ілімдерде негізделген этиканың категориялары саналатын мәселелерді де астарлап тұрғанын байқаймыз. Мәселен, Ахилл мен Агамемнон арасындығы текетірестегі ызадан булыққан Ахиллдің семсерін жартылай суырып тұрып, Афинаның ақылымен қынына қайта салуын, қарапайым адамдармен салыстырғанда құдай тектес қаһармандарға ғана тән ізгі қасиет – ұстамдылық пен сабырлылық, ал Афина Палладаның Телемахқа берген кеңесінің – этиканың категориясы әділеттілікті білдіретін поэтикалық метафора екенін көреміз.

Ал Ежелгі гректердегі Венера (Афина), Марс (Арес) тәрізді көптеген құдай есімдерінің ғарыш планеталарының да атаулары екені мен олардың теологиясының шын мәнінде астрономия немесе керісінше болып табылатынын ескерген зерттеушілер бұл соғысты Құдайлардың соғысы, ғарыштық драма, планеталар қақтығысы деп те бекер айтпайды (Балқыбек, 2012). Себебі Әбу Насыр әл-Фараби космологиясын алсақ та, қазіргі заманғы теориялар да ғарыш планеталарының қозғалысы мен ондағы түрлі өзгерістердің жаратылыстану тұрғысынан алғанда да жердегі тіршілікке әсерінің болатындығын жоққа шығармайды.

Сонымен қатар грек мифологиясының әлемдік мәдениеттегі теңдесі жоқ құбылыс саналатыны да бекер емес. Өйткені Алексей Лосевтің «Миф – ешқандай да идея немесе ұғым емес, ол – өмірдің өзі» (Лосев, 2001: 40) деп пайымдағанындай, гректердегі миф тудырушылық қасиеттің өзін керемет тапқырлық пен шығармашылықтың асқақ үлгісі деп санаймыз. Қазақ халқы мен грек жұртының бір-біріне ұқсастығы да екі халықтың дәл осы ертедегі ауыздан ауызға тарап, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған фольклоры мен эпостық жырлары, ауыз әдебиеті үлгілерін тудырған мифологиялық танымында болатын. Ал миф тудырушылықтың өзіне келсек, Лосевтің мифті өмірдің өзі деп есептеуі, жалпы әлемде болсын, адам мен қоғам өмірінде де түрлі құбылыстар мен сан алуан жағдайлар болады. Өмір мен өлім, қуаныш пен қайғы, жеңіс пен жеңіліс, мәңгі мен өткінші қатар жүретін мынау жарық дүниені өмір деп жатамыз. Ежелгі гректер осы сан алуандықты өздерінің мифологиясында алғашқылардың бірі болып образдар мен метафоралар түрінде болса да жүйелеуге, жинақтауға, біріктіруге талпыныс жасап, олардың сырын түсінуге тырысады. Гомер мен Гесиод жырларында дүниенің жаралуы мен құдайлардың пайда болуы асқан шеберлікпен тәптіштеліп суреттеледі. Гесиодтта мысалы, Уранды Кроностың алмастыруының өзі бір-біріне деген асқан қатыгездік ғана емес, аяр өшпенділік пен қорқаулықтан туған жантүршігерлік қылмыс та болғандығы туралы баяндалады. Мұндай асқан қатыгездікпен жасалған қылмыс пен қастандықтың болуы өз кезегінде ешбір салдарсыз да болмайтындығы ескертіледі. Демек, шығармада осы қылмыстың әсерінен, жамандықты

жамандықтың тудыратыны сияқты, оқиға куәгері түн құдайы Нюктаның аталған сұмдықтан соң, қап-қара түнде жалғыз өзі, қорқыныш, өлім, қайғы, мұң, алдап-арбау, тәтті құмарлық, аштық, ауыр еңбек, қырғын соғыс, дау-жанжал, заңсыздық сияқты зұлымдықтарды өмірге әкелетіні туралы жазылған (Гесиод, 2001: 27).

Демек, грек мифологиясы образдармен бейнелеген жақсы да жаман барлық құбылыстар мен жағдаяттардың ізгі не кесапат ой, іс-әрекеттен келіп туатынын өте жақсы түсінген. Адам бейнесіндегі құдіретті де ержүрек батыр, өнерлі де жасампаз, сұлу да сымбатты, мәңгі өмір сүретін Олимп Құдайларының да күллі адам баласының асқақ арманы мен қастерлейтін құндылықтарын да белгілеген идеялар екені анық. Бір күнгі жарық дүниені мың күнгі ұрмақпен алмастырғысы жоқ, бірақ пәни жалғанда физикалық тұрғыдан мәңгі өмір сүрудің де мүмкін еместігін мойындай отырып, ең болмағанда рухани тұрғыдан артына мәңгі өлмес атақ пен даңқ, өшпес із қалдыру үшін Құдайлардың өзіне де қарсы шығып, бәсекелесуден де тайынбайтын Ахилл сияқты құдайтекес қаһармандардың да іс-әрекеті адам баласының ең асқақ арманы мен биік мұраты екені рас. Өйткені аңыз бойынша ахейліктер мен троялықтар арасындағы соғыстың болатыны да, сол соғыста Ахиллдің ерлікпен қаза табатыны да тағдырмен алдын ала белгіленіп қойылған-мыс. Дегенмен Ахиллге екі таңдаудың бар екені де айтылыпты. Бірі, қаһарманның тағдыр жазғанына мойынсұнып, соғыста ерлікпен қаза табуы, сөйтіп, соңында өшпес даңққа бөленіп, ел есінде мәңгіге қалу болса, екінші жол, соғысқа бармау, қатардағы жұмырбасты пенденің бірі болып өмір кешіп, кесімді ғұмыры таусылған күні соңында ешқандай атақ та, даңқ та жоқ, жоқтық пен белгісіздікке араласып тірлікпен мәңгіге қош айтысуды таңдау ғана тұрады. Сонда Ахилл бірінші жолды таңдайды.

Жалпы грек қоғамында көпқұдайлық сенім үстемдік етті дегенімізбен, сансыз көп құдайлардан бөлек, олардан жоғары тұратын, және сол құдайлардың өзі бағынатын ең ұлы қажеттілік, тағдыр, жазмыш туралы да түсінік қалыптасқан. Зерттеушілер оны табиғаттың объектив заңдылықтары деп те санайды. Гректердің осы тағдыр туралы түсінігі, кейде екі ұшты да болып келеді. Бір жағынан адам жазмыштың алдында қауқарсыз, оған толығымен бағынышты болса, екінші жағынан ол өзінің тағайындалуына қарай белгілі бір дәрежеде еркін, өз тағдырын өзі жасауға, өзгертуге де ерікті. Сонымен бірге гректердің қандайда бір маңызды шешім қабылдас бұрын, жеребе тастап, сәуегейге жүгінетіні, халықтың маңызды мәселелерге орай шешімді өздері емес, сыртқы бір фактілердің анықтауына тәуелді болғаны туралы да деректер көп. Демек Сократтың грек жұртындағы ең ақылды адам екенін Херефонттың дельфийлік сәуегейден сұрап білетіні сияқты, көп жағдайда гректер сәуегейлерге жүгінетін болған. Бұл гректердің білім, ғылымнан гөрі тылсым күштерге сеніп, соларға ғана жүгінгенін емес, көнеден келе жатқан халықтық таным, мифтік санаға негізделген құндылықтарға деген сенімі, ата-баба дәстүрі мен өмірлік тәжірибені ескерген даналық түсінігі деуге де болады.

Алқазақхалқының дүниетанымына келсек, бізде де «жазмыштанозмышжоқ» деген түсінік бар. Оған «маңдайға жазғанға шара жоқ», «басқа салса баспақшыл», «басқа салғанға берік болу» сияқты тұрақты тіркес түріндегі халық даналығын қосуға болады. Алайда ол да таза діни фанатизммен ұласқан көзсіз соқыр сенім түрінде емес, басқа түскенге төзімді, сабырлы болуға шақыратын өмірлік тәжірибеге негізделген реалистік пайым түрінде кездеседі. Грек қаһармандары тәрізді отқа жанбайтын, суға батпайтын, қылыш кеспейтін батырлар да бар. Алты айшылық жерді алты аттайтын немесе алты күнде шауып өтетін сәйгүліктер, жылдап емес, сағаттап өсетін балаларға

қатысты кеңістіктің сығымдалуы мен уақыттың созылу-қысқаруын шебер бейнелеген аңыздар, жақсы мен жаман, ақ пен қараны айыру, мәңгі мен өткінші арақатынасын ажыратуды үйрететін халық ертегілерінің де мақсаты өмірлік тәжірибе. Демек, ұғымдық ойлау әлі қалыптаспаған кездің өзінде, бейнелі ойлау арқылы жақсыға ұмтылу мен жаманнан жерінуді жастайдан бойға сіңіру халықтық танымның өміршең идеяларының бірі. Бұл орайда, философ, дінтанушы Досай Кенжетайдың мына бір ойлары да назар аударарлық. Зерттеуші өзінің «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы» атты еңбегінде, түрік жұртының дүние, болмыс жайлы түсініктерінің адам-әлем арақатынасы мен дүниенің біртұтастығы идеясына негізделгенін түсіндіре келіп, осы тұрғыда түрік философы Х.З. Үлкеннің, ежелгі түрік философиясының ерекшеліктерін байырғы үнді, грек және иран философиясымен салыстыра зерттеп, түріктердің үнділер сияқты томаға тұйық, жабық, мистикалық табиғаттағы ұлт еместігін, көне гректер сияқты табиғат пен ғарыштық жүйеге (низам-и алам) тұтқын, тағдырға оңай мойынсұнатын ұлт еместігін бағамдап, Түріктердің әртүрлі мәдениет және өркениеттер арасындағы екі жақты сұхбаттың (диалог) арқасында, өте терең реалистік дүниетанымға ие болғанын айтқанын жазады (Кенжетай, 2008: 42).

«Түрік тәңірінде негізінен «қасиетті үйлену» (гиорогамия) атымен жоқ, яғни түріктің тәңірі, – деп жазады Досай Кенжетай, – Ассирия, Бабыл, Грек және Рим тәңірлері секілді әйел тәңірлермен үйленбейді. Бұл ерекшелік түрік менталитетіне, тіл логикасына да тікелей ықпал еткен. Мысалы, басқа көптеген тілде кездесетін (средний род, мужской род, женский род сияқты) айырмашылық жалпы түрік, қазақ тілдерінде кездеспейді. Өйткені түрік дүниетанымында космос біртұтас үйлесімділікте қабылданады. Сондықтан да жыныстық тұрғыдан әйел-еркек деп бөлектеу құбылысы олардың дініне, діліне, тіліне де жат нәрсе» (Кенжетай, 2008: 43).

Филология ғылымының докторы, этнограф Ақселеу Сейдімбек болса, қазақ халқының дүниеге деген философиялық көзқарасының гректер қалыптастырған ұғымдар мен категорияларға негізделгентеориялық философиядан бастай айырмашылығы, оның практикалық мәнінде екенін: «Қазақтың дәстүрлі қоғамында философия жеке-дара білім саласы тұрғысында зерделенбеген. Философия – көшпелі қазақтар үшін өмір-салты (образ жизни), мағыналы да мазмұнды өмір сүрудің қалыбы (формасы) болған. Яғни, философияға жеке пән тұрғысында қарамаған. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы адамдар философияға сүйеніп өмірді өзгертуді ойламаған. Керісінше, өздерін философ (кемел адам, бүтін адам, көшелі адам, көргенді азамат, жөн-жоба білетін адам) деңгейіне көтеру арқылы қоғамдық өмірдің үйлесімді де ретті болатынына сенген. Бұл ретте, қазақтың дәстүрлі философиясын шын мәнінде даналық биігіне көтерілгендердің нақтылы өмір туралы айтқан абсолютті ақиқаты деуге болады» (Сейдімбек, 2008: 19) деп, оның ең бірінші өмірлік тәжірибеге негізделген практикалық философия болғандығын тұжырымдайды.

Демек, грек философиясы дүниедегі тәртіп пен реттілік, үйлесімділік пен үндестікке таңдану нәтижесінде пайда болып, кейіндеп теориялық ғылым мен философияға айналса, түрік жұртының да дүниеге деген көзқарасы, бастапқыда таңданудың биік түрі – табынудан, яғни айнала табиғат пен шексіз ғарыштың тылсым сыры, кие-құдіретіне бас июден, қастерлеуден басталады. Бірақ ол батыстағыдай ұғымдар мен категорияларға негізделген теориялық ғылым мен философия түрінде емес, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жол-жоба, жөн-жоралғы түріндегі өмірлік тәжірибемен тікелей байланысты практикалық философия болып шығады. Оның мысалына, жасампаз идеяларға толы халқымыздың сан ғасырғы фольклоры, ауыз әдебиеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін айтпағанның өзінде, этнограф Ақселеу Сейдімбек пайымдаған, Қазақ хандығы

құрылған кездегі ел бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз етіп, ұлтты ұйыстырушы – ұлы бірлік идеясы тудырған шежірелік идеология негізінде жаңғыртылған – ру-тайпалық жүйені ғана алайық. Көшпелі өмір-салтымен шебер үйлескен осы құрылымдық жүйе елдің саяси бірлігін де, әлеуметтік-экономикалық тұтастығын да бекемдей түскен. Хандық күшейген. XVI-XVII ғасырлардың өзінде ноғайлы елінен, Әбілқайыр ұлысынан, яғни жер-жерлерден ағылып келіп Қазақ хандығы құрамына қосылып жатқан ел қарасы қалың болған. Елдің әл-ауқаты да артқан. Ру-рудың ата қонысы қайтарылып, кейбір ел құрамына жаңа қосылған аталарға еншілес жерлер бөлініп берілген. Нәтижесінде ел мен ер намысының бірлігі қағидасы түпкілікті орнығып, ортақ мүддеге жұдырықтай жұмылу дәстүрі беки түскен. «Менде болсын, менде болмаса да елде болсын», «Сабан бол, шөп бол, шамаң келсе көп бол», «Көппен көрген ұлы той», «У ішсең руыңмен», «Аздың азаншысы болғанша, көптің қазаншысы бол» (Сейдімбек, 2008: 20) деген аталы сөздерге негізделген ел бірлігі идеясы, жеке мүддеден ел мүддесін биік қою арқасында елдің бірлігі артып, ұлттың тұтастығы сақталған. Ең бастысы осылардың бәрінің негізінде қан тазалығы мен ар тазалығына құрылған әділеттілік принципінің жатқанын да айта кетуіміз керек. Соның арқасында, зерттеуші Ақселеу Сейдімбек бағамдағандай, «Құда мың жылдық...» дейтін туыстық-бауырмалдық сезімдер күшейіп, корпоратив рухтың бірбүтіндігі қамтамасыз етілген. Философ-публицист Әбдірашит Бәкірұлы, жеті атаға дейін қыз алыспаудың тіл тазалығына да әсері бар екенін жақсы атап өтеді. Ана тілі деген тіркестің өзінің қазақтың кең байтақ жерді мекендей отырып, ел арасының шалғайлығына қарамастан өзге елдер секілді емес, бір тілде сөйлеуі, бір-бірімен айқын да анық, емін-еркін түсінісуі осы ел мен ел арасын қандас-туыстық тұрғысынан ғана емес, мәдени-тілдік, тектілік-интеллектуалдық тұрғысынан да жалғап, біріктірген желінің қыз бала арқылы жүзеге асатынын айтады.

Қорытынды

Ойымызды қорыта келгенде, ғасырлар бойы сайын дала төсін мекендеп, төл мәдениеті мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрып, жөн-жоба, рәсім-жоралғыларын, адам-әлем қарым-қатынасына негізделген дүниеге деген көзқарасын қалыптастырған қазақ халқын гректің ойшыл жұртымен салыстырудағы мақсатымыз, екі халықтың да бір-біріне ұқсамайтын мәдениеті, діні, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, тілі мен жазуы бола тұра, олардың арасын жалғап тұрған дүниені түйсіну мен қабылдау, адамшылық құндылықтарды қастерлеу, дүние болмысын философиялық пайымдау, яғни болмыс, шындық, ақиқат деп, көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын, бірақ өткінші, алдамшы, жалған нәрселерді емес, мәңгі, шынайы, ақиқат өмір сүретін, ақылмен аңдап, оймен шолып, көкірек көзімен ғана көретін шынайылықтың ерекше түрін таныған ойшылдығы мен аңғарымпаз даналығы, аз сөзге көп мағына сыйдыра біліп, сөзді қастерлеген тектілігі арасындағы бірқатар ұқсастықты көрсету, қазақ халқының дүниеге деген көзқарасының, оның теориялық ғылым мен батыстық дәстүрдегі философиялық жүйе қалыптастырушы дәстүрмен байланысының әлі зерделенбегеніне қарамастан, дүние болмысын пайымдауда гректің ойшыл жұртының дүние, болмыс жайлы таным-түсініктері, ой-толғамдарымен байланысып, сабақтасып жатқанын бағамдау болатын.

Бұл орайда, біріншіден, қазақ халқы мен грек жұртының шығу тегіне байланысты, екі халықтың алғашқысы өздерін Алаш ұрпақтары санаса, кейінгісі өздерін Эллиндер, элладалықтар

деп есептеп, ұлттық рухы елді ұйыстырып, бірлікке үндеген ұран есебіндегі Алаш, Эллин сынды ұлы бірлік идеясы негізінде қалыптасқаны тұжырымдалды.

Екіншіден, көне гректер мен байырғы түріктердің дүниені философиялық тұрғыда пайымдай алатын ойшыл болмысының қалыптасуына әсер еткен басты факторлардың бірі, олар мекен еткен географиялық аумақтың әсем де қатал табиғаты екендігі байыпталды.

Үшіншіден, ежелгі гректермен байырғы қазақтардың дүниедегі саналуандықпен көптүрлілікті жалпылау мен жүйелеуге қатысты мифтік сана, поэтикалық ойлау, дүниеге деген философиялық көзқарастарындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер Гесиод пен Асан Қайғы, гректің Гомер бастаған ақындары мен өз шығармаларын өлеңмен жазған алғашқы философтарының шығармашылығы, сондай-ақ гректің «Жеті данышпан» атанған ойшылдарының философиялық көзқарастарын қазақтың Анахарсис пен Қорқыттан басталып, Орта ғасырларда әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Қазақ хандығы ыдырағанға дейінгі кезеңде өмір сүрген ойшылдарының дүние, болмыс туралы идеяларымен салыстыру арқылы бағамдалды.

Төртіншіден, Әуезхан Қодар, Сейіт Қасқабасов, Карл Леви-Стросс, Сағаді Бөлекбаев сияқты ғалымдардың зерттеулері негізінде, екі халықтың дүниені философиялық тұрғыдан пайымдауда бір-біріне ұқсас тұжырымдарға келуінің сыры, бұл мәдениеттер арасындағы байланыстың белгілі бір тарихи кезеңдермен ғана шектеліп қалмай, әрбір жаңа ұрпақтың санасында жаңғырып отыратын, уақыт пен кеңістік аясынан тыс сипатта жүретін үздіксіздігінің мәні пайымдалды;

Бесіншіден, дүниенің бірлігі мен тұтастығын алғашқылардың бірі болып аңғарған қазақ халқы мен грек жұртының ертеден келе жатқан мифтері мен философиялық танымындағы дүние және ондағы өзінің орыны, жалпыадамзаттық құндылықтарға деген қатынасы, ұлт болып ұйысу мен мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттеуге қатысты ғасырлар сүзгісінен өтіп, осы уақытқа дейін құндылығын жоғалтпаған ұлы идеяларды өмірге әкеліп, тетіктерді қалыптастырған ұлы халықтар екендігінің мәнін ой елегінен өткіздік.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР «19679556» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Авторлар ықтимал мүдделер қақтығысы бар екенін мәлімдемеді.

Авторлардың үлесі

Құранбек Ә.А. – мақаланың өзегін дәйектеп, өрбу бағыттарын айқындап, логикалық негіздерін тұжырымдады.

Оразхан Т.О. – ізденістің мазмұнын саралап, ішкі бірлігі мен нәтижелері және қорытындысын бекемдеді.

Айтбаева А.Б. – мақаланың мазмұнына үлес қосып, редакциясына жауап берді.
Рыскиева А.Ә. – ізденістің компаративистік мазмұнына ден қойып, салыстырмалы зерттеу жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

Балқыбек Ә. Гомер эпосының жаңғырықтары (жалғасы). URL: <https://abai.kz/post/12514> (қаралған күні 14.08.2022).

Булекбаев С.Б., Хайруллаева В.Х. Феномен сознания в философии: новый взгляд: монография / С. Булекбаев, В. Хайруллаева. – Алматы: Ассоциация издателей и книгораспространителей, 2014. – 256 с.

Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Кн.1. Часть 6. – СПб.: Наука, 1993. – 350 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000389/st005.shtml> (қаралған күні 11.08.2022).

Гесиод. Полное собрание текстов / Вступительная статья В.Н.Ярхо. Комментарии О.П.Цыбенко и В.Н.Ярхо. – М.: Лабиринт, 2001. – 256 с.

Исмагулов О. Происхождение казахского народа: по данным физической антропологии / О. Исмагулов, А. Исмагулова. – Алматы: Б.и., 2017. – 191 с.

Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы: монография / Д. Кенжетай. ҚР мәдениет және ақпарат м-гі, Мәдениет ком. – Алматы: Арыс, 2008. – 355 б.

Кун Н. Легенды и мифы Древней Греции / Н.А. Кун. – «Public Domain», 1922. – 266 с.

Қартабаева Е.Т. Ежелгі дүние тарихы: оқу құралы / Е.Т. Қартабаева, Р.С. Мырзабекова; әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. – 284 б.

Қасқабасов С. Мифология. Фольклор. Әдебиет. // Таңдамалы. 2 том. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.

Қодар Ә. Еленбеген асулар / Көне соқпақтар, соны сұхбаттар. – Алматы: Республикалық оқу-баспа орталығы, 2012. – 496 б.

Лосев А.Ф. Диалектика мифа / Сост., подг. текста, общ. ред. А.А. Тахо-Годи, В.П. Троицкого. – М.: Мысль, 2001. – 558 с.

Мағауин М. Қобыз сарыны: XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. Монография / М. Мағауин. – Алматы: Атамұра, 2006. – 264 б.

Нұрышева Г.Ж. Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау: монография / Г.Ж. Нұрышева. – Алматы: Инжу-Маржан, 2011. – 348 б.

Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері (Еркін баяндаулар). – Астана: Аударма, 2007. – 240 б.

Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: шежірелік деректерді пайымдау: зерттеу / А. Сейдімбек. – Астана: Фолиант, 2008. – 726 б.

Тренчени-Вальдапфель И. Гомер и Гесиод: монография / И. Тренчени-Вальдапфель. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 124 с.

Уәлиханов Ш. Тәңірі: таңдамалы / Ш. Уәлиханов. – Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2016. – 356 б.

Асет Куранбек, Тайыржан Оразхан, Айгулим Айтбаева, Айымжан Рыскиева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Казахстанско-Российский медицинский университет, Алматы, Казахстан

ниверситет Нархоз, Алматы, Казахстан

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Преемственность и культурное взаимодействие мировоззрения казахского народа с древнегреческой мифологией и философией

Аннотация. Основную идею работы составляет концепция формирования философии в Древней Индии и Древней Греции, основанная на изначальной тесной связи мифа, религии и

науки, что впоследствии способствует выделению теоретической философии как формы знания, базирующейся на логике и чистом разуме.

В статье на основе обобщения научных исследований, опубликованных в ближайшие годы, показано, что данная тенденция характерна для тюркских, в том числе казахского народа, также не оставшегося в стороне от этого процесса. Каждый человек, благодаря устной литературе и фольклору, аккумулирующим основы народного миропонимания, предаваясь мимолетным фантазиям о жизни, развивал и способность самостоятельного размышления о бытии мира. В статье также анализируется вопрос о влиянии кочевого образа жизни на совершенствование глубокомыслия степного народа. Авторы приходят к выводу, что, несмотря на специфические исторические и культурные условия, знания и идеи древних греков и казахского народа о мире, бытии, человеке, обществе, природе и жизни очень тесно переплетены и демонстрируют глубокую связь. Такие известные ученые, как Ауезхан Кодар, Сеит Каскабасов, Сагади Булекбаев, в своих исследованиях биогенетических законов и измененного состояния сознания, основанных на типологическом анализе, отмечают, что эта преемственность и взаимосвязь миропонимания не случайны, а диалог культур не ограничивается определенным историческим периодом. Это непрерывный процесс, отражающийся в сознании каждого нового поколения, и тем самым выходящий за пределы пространственно-временного континуума. В своих мифологических знаниях оба народа одними из первых попытались обобщить, классифицировать и осмыслить системность, многообразие и множественность мироздания. Результатом становится вывод о том, что как формирование знаний об окружающем мире, так и осознание себя и смысла жизни происходило посредством синтеза понятийного мышления и художественных универсалий.

Ключевые слова: мировоззрение; мышление; мифология; фольклор; древние греки; древние турки; казахский народ; культурное взаимодействие; переводческая деятельность.

Asset Kuranbek, Tairzhan Orazkhan, Aygulim Aitbayeva, Aiymszhan Ryskiyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Kazakh-Russian Medical University, Almaty, Kazakhstan

Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt, Almaty, Kazakhstan

Succession and Cultural Interaction of the Worldview of the Kazakh People with Ancient Greek Mythology and Philosophy

Abstract. The main idea of the work is the concept of the formation of philosophy in Ancient India and Ancient Greece, based on the initial close connection of myth, religion, and science, which subsequently contributes to the separation of theoretical philosophy as a form of knowledge based on logic and pure reason. In the article, based on a summary of scientific studies published in recent years, it is shown that this trend is characteristic of the Turkic people, including the Kazakh people, who also did not stay away from this process. Each person, thanks to oral literature and folklore, which accumulates the basis of popular worldview, indulges in fleeting fantasies about life, and develops the ability to independently think about the existence of the world. The article also analyzes the question of the influence of the

nomadic way of life on the perfection of deep thinking of the steppe people. The author comes to the conclusion that, despite the specific historical and cultural conditions, the knowledge and ideas of the ancient Greeks and the Kazakh people about the world, being, man, society, nature and life are very closely intertwined and demonstrate a deep connection. Such well-known scientists as Auezkhan Kodar, Seit Kaskabasov, Sagadi Bulekbaev in their studies of biogenetic laws and altered states of consciousness, based on typological analysis, note that this continuity and interrelationship of worldviews is not accidental, and cultural dialogue is not limited to a certain historical period. This is a continuous process that is reflected in the consciousness of each new generation, and thus goes beyond the space-time continuum. In their mythological knowledge, both peoples were among the first to try to generalize, classify and understand the systematicity, diversity and multiplicity of the universe. The result is the conclusion that both the formation of knowledge about the surrounding world and the realization of oneself and the meaning of life took place through the synthesis of conceptual thinking and artistic universals.

Key words: worldview; thinking; mythology; folklore; ancient Greek; ancient Turkic; Kazakh people; cultural interaction; translation activity.

References

Balqybek A. Gomer eposynyn jangyryqtary (jalgasy) [Echoes of the Homeric epic (continued)]. URL: <https://abai.kz/post/12514> (accessed 14.08.2022). [in Kazakh].

Bulekbaev S.B., Hairullaeva V.H. Fenomen soznaniia v filosofii: novyi vzgliad: Monografiia [The phenomenon of consciousness in philosophy: a new view: Monograph]. (Almaty, Assosiasiiia izdatelei i knigorasprostranitelei, 2014, 256 p.). [in Russian].

Gegel G.V.F. Leksii po istorii filosofii. Kn.1. Chast 6 [Lecture on the history of philosophy. Book 1. Part 6.]. (Saint Petersburg, Nauka, 1993, 350 p.). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000389/st005.shtml> (accessed 11.08.2022). [in Russian].

Gesiod. Polnoe sobranie tekstov / Vstupitelnaia statia V.N. Arho. Kommentarii O.P. Sybenko i V.N. Arho [Complete collection of texts / Introductory article by V.N. Yarho. Comments by O.P. Tsybenko and V.N. Yarho]. (Moscow, Labirint, 2001, 256 p.). [in Russian].

İsmagulov O. Proishozhdenie kazakhskogo naroda: po dannym fizicheskoi antropologii [Origin of the Kazakh people: according to physical anthropology]. (Almaty, B.i., 2017, 191 p.). [in Russian].

Kenjetai D. Qoja Ahmet Yassauı dunietanymy: monografiia [Worldview of Khoja Ahmet Yasawi: monograph]. (Almaty, Arys, 2008, 355 p.). [in Kazakh].

Kun N. Legendy i mify Drevnei Gresii [Legends and myths of Ancient Greece]. («Public Domain», 1922, 266 p.). [in Russian].

Qartabaeva E.T. Ejelgi dunie tarihy: oqu quraly [History of the ancient world: a textbook]. (Almaty, Qazaq un-tı, 2014, 284 p.). [in Kazakh].

Qasqabasov S. Mifologiiia. Folklor. Adebiet // Tandamaly. 2 tom [Mythology. Folklore. Literature. // Optional. 2 volumes.]. (Astana, Foliant, 2014, 344 p.). [in Kazakh].

Qodar A. Elenbegen asular / Kone soqpaqtar, sony suhbattar [Overlooked Passes / Old Trails, and more interviews]. (Almaty, Respublikalyq oqu-baspa ortalygy, 2012, 496 p.). [in Kazakh].

Losev A.Ф. Dialektika mifa / Sost., podg. teksta, obch. red. A. A. Tahoe-Godi, V.P. Troiskogo [Dialectics of myth / Comp., compilation. text, total ed. A.A. Tahoe-Godi, V.P. Troitsky]. (Moscow, Mysl, 2001, 558 p.). [in Russian].

Magauin M. Qobyz saryny: XV-XVIII gasyrlarda jasagan qazaq aqyn, jyraulary. Monografiia [Kobyz's poem: poems by a Kazakh poet in the 15th-18th centuries. Monograph]. (Almaty, Atamura, 2006, 264 p.). [in Kazakh].

Nurusheva G.Zh. Omirdin mani: filosofiyalik-antropologiyalik taldu: monografiya [The meaning of life: philosophical and anthropological analysis: monograph]. (Almaty, Inzhu-Marzhan, 2011, 348 b.). [in Kazakh].

Sauketaev T. Kone dunie kemengerleri (Erkin baiandaular) [Sages of the Ancient World (Free Essays)]. (Astana, Audarma, 2007, 240 p.). [in Kazakh].

Seidimbek A. Qazaqtyn auyzsha tarihy: shejirelik derekterdi paiymdau: zertteu [Oral history of Kazakhs: interpretation of genealogical data: research]. (Astana, Foliant, 2008, 726 p.). [in Kazakh].

Trencheni-Valdapfel I. Gomer i Gesiod. Monografiia [Homer and Hesiod. Monograph]. (Moscow, Izdatelstvo inostrannoi literatury, 1956, 124 p.). [in Russian].

Ualihanov Sh. Tanırı: tandamaly [God: optional]. (Almaty, RS, Halyqaralyq Abai kluby, 2016, 356 p.). [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Құранбек Әсет Абайұлы – философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Kuranbek Asset Abayuly – Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy, Al Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Қуранбек Асет Абайұлы – кандидат философских наук, заведующий кафедрой философии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Оразхан Тайыржан Оразханұлы – магистр, Қазақстан-Ресей медициналық университетінің аға оқытушысы, Абылай хан даңғылы 51/53, 050004, Алматы, Қазақстан.

Orazkhan Tairzhan Orazkhanuly – Master, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh-Russian Medical University, Abylay Khan Avenue 51/53, 050004, Almaty, Kazakhstan

Оразхан Тауржан Оразханұлы – магистр, старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин, Казахско-Российский медицинский университет, пр. Абылай хана 51/53, 050004, Алматы, Казахстан.

Айтбаева Айгүлім Боранғалиқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің профессоры, Жандосов көшесі, 55, 050035, Алматы, Қазақстан.

Aitbayeva Aygulim Borangalikyzy – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor at Narxoz University, Zhandossov str., 55, 050035, Almaty, Kazakhstan.

Айтбаева Айгулим Боранғалиқызы – кандидат педагогических наук, профессор, Университет Нархоз, ул. Жандосова, 55, 050035, Алматы, Казахстан.

Рыскиева Айымжан Әбуқызы – философия ғылымдарының кандидаты, Египет ислам мәдениеті университеті, дінтану кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби даңғылы, 73, 050060, Алматы, Қазақстан.

Ryskiyeva Aiymzhan Abukyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Religious Studies of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Al-Farabi Avenue, 73, 050060, Almaty, Kazakhstan.

Рыскиева Айымжан Абуқызы – кандидат философских наук, заведующая кафедрой религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, пр. аль-Фараби, 73, 050060, Алматы, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Гуманизация пенитенциарной системы как продвижение ненасильственных практик

Толганай Мустафина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: mustafina_tv@bk.ru)

Аннотация. Гуманизация общества как объемный, комплексный процесс раскрывается через гуманизацию отдельных институтов. В современном цивилизованном мире один из важных показателей прогрессивности общества соизмеряется через состояние его пенитенциарной системы. Согласно знаменитому тезису Нельсона Манделы, об обществе следует судить не на основании того, как в нем относятся к представителям высшего общества, а по тому, какое в нем отношение к тем, кто находится на низшем уровне.

Институт тюрьмы как основополагающий элемент пенитенциарной системы реализует функции исправления и наказания и является одним из спорных, в виду того, что сам феномен наказания актуализирует различные этические дискурсы. В рамках института тюрьмы особую чувствительность обретают такие понятия, как «справедливость», «свобода», «ценность» и др. Являясь своего рода индикатором нравственного состояния общества, институт тюрьмы подсвечивает состояние гражданского общества, его экономический, политический потенциал.

В данной статье рассматриваются вопросы возникновения и развития пенитенциарной системы с фокусом на казахстанскую пенитенциарную систему. Акцентируется внимание на моральных принципах наказания. В фокусе исследования анализируются критерии возмездия, конечные цели наказания. Систематизируя и различая различные подходы к наказанию, осмысливается потенциал альтернативных тюремному наказанию практик.

Ключевые слова: наказание; тюрьма; альтернативные практики; казахстанская пенитенциарная система; справедливость, мораль; гуманность; трансформация.

Received 04.05.2024. Revised 15.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Mustafina T. Humanization of the penitentiary system as the promotion of nonviolent practices // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 231-250. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-231-250>

Для цитирования:

Мустафина Т. Гуманизация пенитенциарной системы как продвижение ненасильственных практик // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – № 3. – С. 231-250. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-231-250>

Введение

В чем заключается суть наказания? Почему для людей важно наказывать? Как определяются критерии наказания? Каково предназначение тюрьмы?

В статье рассматриваются дискурсы, влияющие на трансформацию общества через гуманизацию пенитенциарной системы. Под пенитенциарной системой подразумеваются взаимообусловленные факторы, связанные с исполнением уголовных наказаний. И именно институт тюрьмы является важным элементом данной системы, который должен обеспечивать релевантность наказания.

Насколько оправдано такое представление о тюрьме? Как происходит трансформация пенитенциарной системы в современном мире? Эти вопросы являются не только компетенцией правоохранительной системы, но в корне основываются на проблемах гуманизации общества, взаимосвязи насилия и ненасилия во взаимоотношениях между людьми, между людьми и институтами общества.

В общественном понимании есть представления о том, что причинение боли другому человеку является неправильным поступком. Какое бы то ни было наказание, как правило, связано в той или иной степени с причинением боли. В таком случае актуализируется вопрос, можно ли считать наказание морально оправданным действием?

Считается, что в контексте философии наказания объектами наказания могут быть как тело, так и психика, и имущество человека. До возникновения тюремных учреждений принято было наказывать в основном тело, то есть применялись различные телесные наказания, такие, например, как вытягивание, четвертование, порка, даже сдирание кожи, обезглавливание, расчленение и многое другое (Newman, 1978).

В исследованиях Джон Конли отмечается, что в древних обществах защита от злого или опасного человека осуществлялось изгнанием его в дикую местность. Со временем место изгнания стала «замещать» тюрьма. Возможно, изолированность современных тюрем от городской инфраструктуры в какой-то мере созвучно с отдаленностью.

Существовали и такие виды наказаний, как штрафы, лишение имущества, что и в сегодняшние дни широко применяется в правовой практике современных стран. Самым жестоким наказанием еще в древних времен принято считать смертную казнь (Conley, 1992).

В ряде исследований допускается, что казни в древние времена являлись не только телесным, но и экономическим наказанием, поскольку в этом случае собственность казненного конфисковывалась в пользу правителя (Conley, 1992). Со временем в философии возмездия вместо физических и экономических санкций предпочтение стало отдаваться тюремным заключениям. Так же сегодня применяются менее суровые меры наказания по лишению свободы, такие, как испытательный срок или же уголовно-досрочное освобождение.

По поводу целей тюремного наказания имеются различные исследовательские позиции, которые будут подробно рассмотрены в данной статье далее. В современном правовом мире принимается все больше законов, предусматривающих различные сроки и условия тюремного заключения. С XVIII-XIX веков предназначение тюрьмы меняется.

Тюрьма становится не только местом сдерживания «опасных преступников», от которых общество защищается, а также местом искупления и возможности изменяться (Conley, 1992). Сами же тюремные учреждения трансформируются от мест содержания под стражей с применением физических наказаний до учреждений, где люди, нарушившие установленные правила, законы, имеют возможность реабилитироваться, переосмыслить свой опыт и осуществить свою личностную перезагрузку.

Тем не менее, тюремное наказание остается одним из сложных видов наказания, вызывающее дискурсов как среди практиков, так и среди интеллектуалов-теоретиков. Должно быть, это связано не только с ограничением, в первую очередь, свободы, но и с тем, что с этим видом наказания ограничивается дееспособность человека, получение им доходов, происходит потеря средств существования, растрачиваются имеющиеся сбережения и т.д. Безусловно, тюремное заключение оказывает существенное влияние на организм человека, поскольку тот все время находится под контролем и его действия регламентированы тюремным порядком.

В ходе тюремного заключения высоки риски получения физического ущерба как от других заключенных, так и от тюремного персонала. Несмотря на то, что многие международные организации по правам человека поднимают данную проблему, актуальность пыток в тюремных учреждениях сохраняется. Возможно, именно поэтому тюрьму принято считать «психологическим наказанием» (Mickunas, 1990). В современных странах мира предусматриваются и принимаются регламенты состояний тюремных учреждений, устанавливаются правила содержания заключенных. Тем не менее, тюрьма остается широко обсуждаемой формой наказания, поскольку в ходе тюремного наказания оказывается значительное влияние на внутренний мир, психику человека (Howe, 1994).

Методы исследования

В статье используется систематизации дискурсов по исследованиям пенитенциарной системы. Проводится историческая реконструкция некоторых феноменов наказания в разрезе становления и развития тюремных учреждений, являющихся важным элементом пенитенциарной системы.

Анализируется трансформация института тюремного наказания под влиянием дискурсов гуманизации общества. Критический подход применяется в рассмотрении развития казахстанской пенитенциарной системы. Сравнительный анализ позволит проанализировать альтернативные тюремному наказанию практики, применяемые в современных прогрессивных обществах.

Обсуждение

Предназначение тюрьмы как института наказания.

В современных интеллектуальных дискурсах о гуманизации пенитенциарной системы можно выделить ряд концептуальных направлений, в которых присутствуют

взаимно противоположные сюжеты. С одной стороны, причинение боли как наказание в корне отличается от причинения вреда невинным людям без причины. В таком ключе тюремное наказание может считаться неправильным поступком. Согласно такой позиции, если один человек или группа людей нарушают изначально установленные правила, нормы закона, причинение ему или им неудобств являются закономерным. В таком случае снимается необходимость оправдываться за причиненные неудобства.

Но, с другой стороны, какое бы то ни было причинение боли может быть «морально оправданным», если оно способствует «всеобщему благу», что собственно, трудно определяемое измерение (Murphy, 2002). Вторая точка зрения предполагает, что карательные процедуры в корне предполагают своей целью реабилитацию человека. Такой подход в исследованиях обозначается как утилитарный или прагматический подход (Durham, 1994). Таким образом, часть дискурсов концентрируется вокруг закономерности наказания, а другая – на полезности практик наказания во благо общества.

Со становления и развития человеческого общества наказание стало неотъемлемой частью социальной жизни. Наказание или возмездие принято считать уравниванием причиненного зла. Оно отличается от мести, поскольку может быть безличностно. Хотя наказание должно быть сбалансировано, оно не всегда может быть пропорционально причиненному ущербу.

В цивилизационном подходе обращается внимание на два важных аспекта в проблеме наказания. Во-первых, принятые в обществе нормы и правила предполагают, что общество имеет право наказывать, а, во-вторых, правонарушитель имеет право быть наказанным (Newman, 1978). Действительно, наказание заложено еще в общественном договоре. Как известно, концепция общественного договора, изначально зародившись в античном обществе, в XVII-XVIII вв. в эпоху Просвещения раскрылась в трудах таких мыслителей, как Томас Гоббс («Левиафан»), Джон Локк («Два трактата о государственном управлении»), Жан Жак Руссо («Об общественном договоре») и т.д. Основным смыслом общественного договора заключается в том, что люди, добровольно соглашаясь строить общество, должны придерживаться общих правил, тем самым отказываясь в какой-то мере от части своей свободы в пользу защиты. Отсюда, когда кто-либо нарушает установленные правила, общество имеет право наказывать того участника договора.

В контексте таких подходов функция наказания вверяется государству, поскольку государственная власть становится олицетворением закономерности и объективности. Изначально предполагалось, что государство может осуществлять наказание пропорционально, сбалансированно. В свое время Иммануил Кант отмечал, что юридическое наказание к преступнику может применяться исключительно как средство достижения какого-либо блага как для всего общества, так и для самого преступника (Borchert & Stewart, 1986). Отсюда наказание в цивилизованном обществе может считаться проявлением категорического императива. Наказание обществом того, кто нарушил общие правила, нормы, является закономерным и взимообусловленным.

С момента зарождения тюрьмы как социального института в XVIII столетии в европейской цивилизации, предполагались ее определенные функции и назначение.

Тюрьма должна была стать более гуманной альтернативой жестоким телесным наказаниям и казням через изоляцию и контроль, направляя преступника на улучшение, на позитивные изменения. С тех пор тюрьма стала символом уголовного наказания и в современном мире остается наиболее подходящей формой удовлетворения потребностей уголовного правосудия (Foucault, 1977).

В современных исследованиях наказаний, осуществляемых через институт тюрьмы, выделяют утилитарный или прагматический подход. Согласно данному подходу, наказание изначально признается поступком, способным принести боль, вред. В контексте такого прагматического подхода, как «философии пользы» несмотря на то, что тюремное заключение может приносить одному преступнику или группе преступников неудобства, но при этом общество извлекает для себя пользу, например, в виде защиты, то наказание по праву может считаться полезным поступком (Murphy, 2002). В современных исследованиях прагматического подхода наказаний имеются отсылы к древним философским установкам. Так, например, исследователи обращают внимание, что у Платона встречается утверждение, что «наказание приносит пользу человеку, поскольку оно улучшает его душу и характер» (Murphy, 2002).

Ярким представителем утилитарного или прагматического подхода считается Джерарми Бентам (Барлова, 2010). По его мнению, наказание может быть скорректировано так, что может сдерживать преступность. Исследователи характеризуют его концептуальный подход как гедонистический, в рамках которого подразумеваются два фактора. Первый фактор означает, что человеческое общество по своей природе рационально и гедонистично. Оно всегда стремится к максимальному удовольствию и уменьшению боли при принятии решений. Второй фактор связан с тем, что правовая система способна точно определять, какая мера наказания релевантна, чтобы не было перекосов в сторону причинения чрезмерного вреда, то есть когда мера наказания точна, болезненность наказаний будет достаточной, уместной. По мнению философа, это может способствовать мотивации для общества жить и совершать действия в рамках установленных правил и норм закона. Таким образом, с позиции утилитарного или прагматического подхода тюремное наказание, безусловно, является злом, но оно может быть оправдано, когда польза от него превышает содеянное зло. С данной позиции общественный договор предоставляет обществу право наказывать не за содеянное правонарушение, а в большей степени для защиты членов общества от потенциального возможного будущего зла. В контексте утилитарного или прагматического подхода наказание рассматривается как средство достижения цели. Под целью подразумевается устрашение, выведение за установленные рамки, перевоспитание или реабилитация. Отсюда общество имеет право наказывать только в целях защиты.

Во многих тюрьмах мира и сегодня сохраняется физическое разделение, социальная и моральная изоляция. Считается, что в большинстве тюрем игнорируется человеческое измерение заключенных. Проводятся различные исследования, которые подтверждают негативные последствия от долговременного пребывания в тюремном заключении (Haney, 2012). Поведенческие исследования психологов показывают, что тюремное заключение может приводить к отсутствию самоуважения, чувству униженности,

хроническому гнев, ярости (Corròla, 2023). Таким образом, тюрьма вполне может быть той площадкой, где обостряются и стимулируются негативные эмоции, антиобщественные настроения, разные формы насилия. Это может быть обусловлено тем, что несмотря на то, что изначально предполагалось, что тюрьма станет институтом заключения, наказания преступников, в большей степени в ней успешно реализуется функция наказания. Но в современном мире предпринимаются различные попытки реорганизации и реформы тюремной системы.

У тюрьмы как социального института имеются свои стадии развития. По мнению исследователей, план пенитенциарной генеологии более скрыт, он до конца не выявлен, не проанализирован. По мнению исследователя Копытова, в действительности тюрьма еще должна стать институтом наказания, чтобы быть тюрьмой (Копытов, 2009). К институциональным характеристикам тюрьмы исследователь относит взаимодействие с другими институтами общества. Далее учитываются морально-нравственные, социально-экономические, карательно-исправительные условия деятельности.

Тюрьма демонстрирует не только ограничение свободы, но и в определенном смысле, ограничение дееспособности. Имеется в виду, что в период заключения преступник не может совершать противоправных действий. Но в то же время могут продолжаться противоправные действия в среде самих заключенных. Также вероятен риск продолжения осуществления преступлений заключенными и за пределами тюрьмы. Например, злоупотребление кредитными картами на тюремных телефонах или компьютерное мошенничество с использованием компьютеров, предоставляемых в рамках профессиональных программ. В этой стезе актуален вопрос, насколько долго следует ограничивать свободу и дееспособность осужденного? Конечно, ограничения связаны с предотвращением рисков рецидивов, но в то же время нет конкретных критериев того, что тот или иной преступник может продолжать быть опасным.

Важно учитывать, что тюрьма как один из способов наказания может проявляться в нескольких ракурсах. Иногда тюрьмы принято рассматривать как некий индикатор нравственного, экономического, гражданского состояния общества. Тюрьма как бы подсвечивает происходящие социальные процессы.

В целом феномен тюрьмы весьма чувствителен и органично граничит в представлениями о справедливости. Тюрьма как бы определяет важнейшую черту нравственного состояния общества. Это обусловлено тем, что в контексте тюрьмы подчеркиваются грани понятий «совесть», «справедливость», «свобода», «вина» и др. Отсюда тюрьма является не только местом наказания, но и своего рода периферией переоценки ценностей, ресоциализации личности.

Предполагается, что в цивилизованном мире тюремное наказание должно реализовываться открыто и соразмерно. Если же в тюремном наказании применяется и преобладает исключительно карательная деятельность, то тюрьма остается местом наказания, а не исправительным учреждением. В современных дискурсах об институте тюрьмы все больше поднимается вопросов о доступе к общественному контролю. Основная цель - достичь таких взаимоотношений, когда открытость тюрьмы может противостоять закрытости общества. В свою очередь, это может способствовать

установлению изначальных взаимоотношений между «тюрьмой» и «обществом». Наоборот, «закрытость» тюрьмы в какой-то мере созвучна с насильственной идеологией государственной власти (Corròla, 2023). А это, в свою очередь, угрожает развитию гражданского общества. Когда функционал пенитенциарной системы ассоциируется с государственной властью и занимается исключительно карательными практиками, в такой тюрьме все являются преступниками. Не всякое наказание способно разрушить личность. Если тюрьма как социальный институт слаба, это становится место перманентного применения насилия, где уничтожение личности становится нормой.

Важным принципом тюремной деятельности является то, что заключенные остаются носителями всех прав человека. Приговор преступнику в виде лишения свободы предусматривает лишение только свободы. Это никоим образом не должно влечь за собой ограничение иных прав человека.

Развитие исследований пенеологии.

Начало 1990-х годов считается прогрессивным периодом в исследованиях пенитенциарной системы, когда интеллектуалы начали всесторонне и профессионально изучать институт тюрьмы. В этот период актуализируются акценты на реформирование и реабилитацию пенитенциарной системы. Тюремные учреждения начинают трансформироваться в сторону открытости. Даже название института изменяется на «исправительное учреждение» (Durham, 1994). Сама тюрьма стала рассматриваться как лаборатория, где возможно проводить социальную работу, психиатрические практики по изменению поведения людей.

Но ряд критиков допускает, что либерализация тюремной системы скрывает коварные экономические цели, а не трансформацию власти. В критических нарративах допускается, что доминирование тюремного наказания по сравнению с другими формами наказания связано с актуализацией эксплуатации заключенных, то есть нехватка рабочей силы стала тем триггером, который поспособствовал современному развитию и состоянию тюрьмы, поскольку открылся доступ к малозатратной, а иногда бесплатной рабочей силы. Некоторые исследователи даже допускают следующую гипотезу, что при избытке рабочей силы наказание в тюрьмах становится суровым, а при нехватке – более мягким (Pollock, 2005). Такая гипотеза имеет место быть как гипотеза, имея в какой-то мере рациональное зерно, но при этом не имея полного научного признания.

В некоторых исследованиях тюремной философии предполагается, что трансформация назначения тюрьмы как места искупления и изменения личности связана с кальвинистской трактовкой греховности (Rothman, 1971). До начала XIX века наказание оставалось карательным и ассоциировалось с искуплением. Искупление в данном случае в религиозном смысле означает личное изменение через страдание. Считалось, что люди не способны к изменениям. Как только сформировалась идея индивидуального изменения, искупления, возникает тюрьма как место «реформы личности».

Несмотря на то, что тюремные учреждения создавались впервые в европейских странах, развитие пенитенциарной системы считается американским (Hirsch, 1987).

«Поток европейских делегаций в американские тюрьмы в 1830-х годах замаскировал едва заметный сдвиг в интеллектуальном центре пенитенциарной реформы. До 1800 года европейские теоретики доминировали в области криминологии, разработав основные концепции и программы, на основе которых были построены американские учреждения» (Hirsch, 1987). Изоляция, послушание и труд стали той троицей, вокруг которой чиновники управляли пенитенциарным учреждением (Hirsch, 1987). Теперь заключенные стали рассматриваться как люди с вредными привычками, порочными наклонностями, которых необходимо исправлять (Rothman, 1971). Обучение добродетелям, перевоспитание и ресоциализация заключенных предусматривала укрепление ценности правонарушителей для всего общества.

Так в 1870 и в 1970 годах в США проходят Тюремные конгрессы, где утверждаются базовые философские принципы: «Исправительные учреждения должны демонстрировать честность, уважение, достоинство, справедливость», «санкции, налагаемые судом, должны быть соизмеримы с серьезностью правонарушения», «правонарушителям... должна быть предоставлена возможность заниматься продуктивной работой, участвовать в программах... и других мероприятиях, которые повысят самооценку, интеграцию в общество и экономический статус» (<https://www.aca.org>).

Казахстанская пенитенциарная система.

В силу исторических событий советского прошлого, связанного с принудительной миграцией, политическими репрессиями, Казахстан был сосредоточением исправительных учреждений, входящих в состав ГУЛАГ (Главное управление исправительно-трудовых лагерей НКВД СССР). Согласно различным статистическим данным, каждый седьмой заключенный в советский период отбывал наказание на территории Казахстана. Такое наследие отразилось в 90-х годах прошлого века, когда в первые годы суверенитета Казахстан находился на третьем месте в мировом тюремном рейтинге после США и России (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Одним из направлений нациостроительства в Казахстане после развала Советского Союза является поэтапное реформирование пенитенциарной системы. Согласно экспертным мнениям, за два-три десятка лет Казахстан приближается к мировым стандартам (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021). Одним из значимых событий считается имплементирование Правил Нельсона Манделы в казахстанское законодательство.

Под Правилами Нельсона Манделы подразумеваются Минимальные стандартные правила в отношении обращения с заключенными, принятыми ООН в 2015 г. Основное предназначение Правил заключается в том, чтобы, принимая во внимание разнообразие юридических, социальных, экономических и географических условий в мире, изложить основные принципы того, что считается правильным с принципиальной и практической точек зрения в области обращения с заключенными и управления тюрьмами (<https://adilet.zan.kz>).

В текущей повестке в публичных выступлениях Президента РК К. Токаева неоднократно обращается внимание на необходимость дальнейшей гуманизации условий

содержания осужденных в тюремных учреждениях, на актуальность реформирования уголовно-исправительной системы, расширения альтернативных практик наказания (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

В международных документах по правам человека и конституциях многих стран акцентируется внимание на том, что свобода личности является одним из основных прав. Вместе с тем, свободе личности вверено не только морально-этическое, правовое содержание, но также и экономическое измерение, то есть в экономической перспективе количество заключенных, увеличение тюремного контингента существенно озадачивает правительства многих стран мира. Отсюда в международных практиках рассматриваются и продвигаются инструменты по рационализации политики вынесения приговоров, где крен предпочтения отдается альтернативным практикам наказания (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Реформы в казахстанской пенитенциарной системе позволяют отмечать, что за годы суверенитета численность заключенных значительно снижается. Если в 2012 году в казахстанских тюремных учреждениях содержалось порядка 57 тысяч заключенных, в 2021 году данный контингент снижен на 30 тысяч заключенных. Это объясняется тем, что в казахстанской пенитенциарной системе усиливаются механизмы по защите прав человека и снижается обвинительный уклон. Применяются строгие меры за тяжкие преступления и не желающим приобщаться к честной жизни и мягкие наказания без изоляции от общества за неопасные преступления (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Вместе с тем, учитывая мировые практики пенитенциарных систем, происходит постепенный переход на покамерное содержание заключенных. Таким образом, сегодня в Казахстане функционируют 9 колоний с покамерным содержанием, где отбывают наказание около 4000 заключенных (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

С января 2017 года введен Закон Республики Казахстан «О пробации» (Закон РК от 23.01.2017). Стоит отметить, что Казахстан является четвертой страной в мире, где применяются все стадии пробационной службы, а именно досудебная, приговорная, пенитенциарная и постпенитенциарная. Осуществляется работа по ресоциализации осужденных и лиц, состоящих на учете службы пробации. Им оказывается социально-правовая помощь.

Согласно официальным отчетным сведениям в казахстанских пенитенциарных учреждениях улучшается качество оказания социальной, правовой, психологической и иных форм помощи осужденным (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Учитывая тренды цифровизации во всем мире, сегодня в казахстанских пенитенциарных учреждениях внедряется цифровизация. Технологии как дополнительный инструмент обеспечения соблюдения прав человека позволяют осужденным подавать заявления, контактировать с родными и другое. В рамках реализации поручения Главы государства в Казахстане сегодня проводится работа по внедрению сплошного видеонаблюдения во всех пенитенциарных учреждениях. Внедрены электронные магазины для приобретения продуктов и товаров первой необходимости (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Тем не менее, остаются актуальные проблемы в реформировании казахстанской пенитенциарной системы. Основная часть тюремных сооружений является инфраструктурным наследием советского периода. Это сооружения барачного типа, строившиеся еще в 30-70 годы прошлого века. Сегодня часть из них находится в ветхом состоянии.

Признавая задел позитивных практик, направленных на продвижение гуманизации казахстанской пенитенциарной системы, важно учитывать, что для полного соответствия мировым стандартам предстоит еще существенная работа по реформированию.

Результаты

В современных исследованиях пенитенциарной системы невозможно выделить какую-либо одну доминирующую позицию. Но можно отметить, что, несмотря на различные подходы к рассмотрению феномена наказания, в предназначении института тюрьмы все большее значение обретают альтернативные практики наказания.

Идеологии наказания.

Идеология наказания трансформируется на протяжении развития общества. В ряде исследований можно выделить идеологии, которые смотрят в будущее, и идеологии, которые смотрят в прошлое (Riep, 2019). В контексте идеологий, смотрящих в будущее, подразумеваются практики, которые ориентированы на обеспечение наказания, но в фокусе рассматривают снижение рецидивов. Это может быть реализовано только через трансформацию личности. Под идеологиями, смотрящими в прошлое, принято рассматривать те программы, которые акцентируются на наказаниях за совершенные проступки.

Анализируя подробнее данные идеологии, можно раскрыть шире одну из старых идеологий, в частности, идеологию возмездия. Как правило, она предполагает месть за совершенное преступление. Безусловно, это обращение в прошлое. При таком раскладе основной целью является возмездие, которое должно гарантировать, что наказание соразмерно или равно серьезности совершенного преступления. Таким образом, идеология возмездия фокусируется на прошлом преступлении, не на самом человеке. В рамках такого подхода лица, совершившие одно и то же преступление, должны нести равное наказание такого же типа и длительности, которое способно уравновесить содеянное.

Этот вид идеологии, исходящий из базовой концепции мести, принято считать одной из старейших идеологий наказания. Такая концепция мести допускает, что если кто-то кому-то нанес какой-либо вред или боль, то имеет право принять пропорционально ответные меры. В этой стезе крайне важна дозировка наказания, то есть лица, совершившие одинаковые преступления, должны нести одинаковые наказания. Концепция возмездия была жестокой и заложила основу для физических наказаний, направленных на исправления действий другого человека (Riep, 2019). По сей день при назначении смертной казни применяется данная концепция.

Есть еще концепция сдерживания, которая заключается в том, чтобы отговорить людей

от правонарушений через введение санкций и угроз. В концепции сдерживания могут быть рассмотрены два фактора: общий и специфический. Общий фактор сдерживания означает, что когда кто-то совершил правонарушение, он, соответственно, должен быть наказан. В этой позиции те, кто назначает наказание, определяют идеалы общества и заявляют, что будущие деяния будут аналогично наказаны.

Конкретное сдерживание ориентируется на том, чтобы преподавать урок человеку, улучшить его поведение, чтобы избежать рецидивов. В конкретной концепции сдерживания предполагается, что наказания станут основным табу для совершения преступлений человеком впредь. В исследованиях по концепции сдерживания разделяют маргинальный, абсолютный и вытесняющий виды (Rier, 2019). Маргинальное сдерживание означает, что противозаконное действие может уменьшиться в объеме, но не искоренится в целом. В качестве примера можно привести автодорожное движение. Водитель может ехать с превышением скорости, увидев камеру или полицейскую машину, замедлить скорость. В данном случае снижается уровень преступного поведения, но по-прежнему нарушаются нормы закона.

«Абсолютное сдерживание» полагает, что деятельность полиции способно искоренить преступную деятельность (Rier, 2019). Эта концепция существует чисто теоретически, она не смогла себя за историю человечества себя оправдать. Можно считать ее провальной концепцией.

Для того, чтобы принципы сдерживания приводили к необходимому результату, важно, чтобы у общества была ясная картина об уровнях наказания, которые возможно получить при противозаконных действиях. Полагается, что эффективность данной теории обусловлена тремя элементами: свободной волей, рациональностью и счастьем. Свобода воли предполагает, что каждый человек имеет возможность выбора касательно своих будущих действий. Например, он сам решает, когда ему браниться, оскорблять или не делать этого. Рациональность означает, что люди способны мыслить, и, следовательно, они могут проанализировать, какими будут результаты их действий. Счастье – это идея о том, что люди могут и должны видеть и стремиться больше к благим поступкам, то есть, если эти три аспекта будут взаимообусловленно работать в механизме общественной жизни, это, вероятно, будет снижать преступность и способствовать гуманному развитию общества. Можно считать это одновременно и преимуществом, и недостатком концепции сдерживания.

Концепция сдерживания релевантна в отношении незначительных правонарушений, в основном в кругу тех людей, которые способны извлекать урок. Но в целом, скорее всего, концепция сдерживания не способна привести к общей гармонизации общества.

Рассматривая ряд трансформированных идеологий, остановимся подробнее на идеологии реабилитации.

Идеология реабилитации – это программа помощи лицам, совершившим преступления, направленная на изменение их поведения через различного рода вмешательства (Jarman & Catherine Heard, 2023). Например, обучение, лечение, терапии и другие практики. Эти действия направлены на помощь вернуться в лоно нормального общества. Такой подход не так уж стар, но, в принципе, и не является инновационным открытием. Различные

проявления реабилитации можно встретить в практиках разных стран, разных культур. У идеологии реабилитации закономерно имеются свои критики. Основной тезис критиков заключается в том, что к тем, кто совершил преступления, нужно применять суровые наказания, а реабилитационные программы со своим мягким отношением не преподадут необходимый урок.

Тем не менее, идеология реабилитации, наверное, единственная из других идеологий направлена на решение текущих целей исправительных учреждений: наказание правонарушителя, защита общества, реабилитация правонарушителя. Исследователи отмечают, что все идеологии направлены на решение первых двух задач: наказание и социальная защита (Jarman & Catherine Heard, 2023). Но реабилитация правонарушителя не решается только лишь наказанием/возмездием, сдерживанием или лишением дееспособности. Игнорирование идеологии реабилитации в современном мире в современных пенитенциарных учреждениях может быть крайне невыгодно, ровно как, наоборот, методичная реализации реабилитационных программ весьма полезна для социума в целом.

В реабилитационных программах важнейшее внимание уделено изменению поведения людей во избежание рецидивных преступных деяний. А чтобы менялось поведение правонарушителей, специалистам, сотрудникам пенитенциарной системы важно понимать, что побуждает людей подвергаться высокому риску совершать преступления. Почему у одних есть такой мотив, у других нету? В факторах риска могут быть такие аспекты, как криминальная среда, прокриминальные или асоциальные друзья, родственники и т.д., отсутствие образования, семейные проблемы, отсутствие стабильности на работе, злоупотребление психоактивными веществами, личные характеристики (психическое здоровье). Несмотря на то, что невозможно искоренить в целом совершение преступлений, программы реабилитации способны влиять на количество еще несовершеннолетних преступлений путем устранения причин предыдущих преступлений.

Критики тюремного наказания все больше обращают внимание на пагубность не столько физических воздействий, а на умственное и моральное разложение. Непризнание в заключенном человеческого достоинства усложняет измерение психологической нагрузки, которую тюрьма оказывает на контингент осужденных.

Парадигмы назначения тюрем.

В исследованиях по тюремным наказаниям выделяют ряд парадигм по организации и назначению тюрьмы: консервативную, либеральную, радикальную (Durham, 1994). Согласно консервативной парадигме, каждый человек изначально обладает свободой воли, может делать рациональный выбор и отсюда вполне заслуживает логических последствий за свои противоправные действия. С точки зрения либеральной позиции на поведение человека оказывают влияние такие факторы, как окружение, уровень достатка, наличие или отсутствие жизненного опыта и т.д. Радикальная парадигма в целом критично относится к понятию общественного порядка. В этой парадигме отвергается понятие частной собственности и предлагается реструктуризация социально-экономических взаимоотношений.

Анализируя предложенные парадигмы, можно резюмировать, что консервативный подход предполагает, что тюремная жизнь должна быть наиболее «неудобной», так, чтобы даже те, кто не совершал преступлений, воздерживался о мысли о них. Если преступник не извлек себе уроки из одного/первого тюремного заключения, то следующий приговор должен быть более долгим и суровым. Либеральный подход направлен на реабилитацию заключенного. В этой парадигме тюремное заключение предусматривает изменение личности. Реабилитационные программы, такие, например, как помощь в трудоустройстве, поддержка в получении новых профессиональных навыков, лечение от нарко- или алкогольной зависимости способствует тому, чтобы помочь человеку избежать в будущем правонарушений, соответственно, тюремного заключения. Радикальный подход предусматривает упразднение пенитенциарных учреждений, поскольку тюрьмы в этой парадигме рассматриваются, как инструменты сильных, элементами порабощения бессильных. Радикальная парадигма «предлагает» бороться с преступностью и рецидивизмом через реформирование законодательства и ресурсов общества таким образом, чтобы каждый «получал по справедливости» (Durham, 1994).

Восстановительное правосудие.

В последнее время в уголовном судопроизводстве некоторых стран вводится новое направление: восстановительное правосудие, которое категорически против причинения вреда в уголовном порядке (Pollock, 2005). Исследователи связывают такой подход с этикой заботы и в какой-то мере с утилитарной позицией. Основная суть восстановительного правосудия заключается не в том, чтобы наказать преступника, а скорее всего, в том, чтобы вернуть его к состоянию «целостности». Такую практику также можно охарактеризовать как ненасильственное правосудие. Одной из задач восстановительного правосудия заключается в том, чтобы вовлекать жертву в поиск решения проблемы, отвечая потребностям всех участников ситуации (Pollock, 2005). На практике может происходить следующее: преступник в прямом или косвенном смысле встречается с жертвой, берет на себя ответственность за содеянное, таким образом в какой-то мере возмещая причиненный ущерб жертве.

Имеются такие реальные примеры, когда человек, нарушивший правила дорожного движения, тем самым лишивший жизни своего друга в ходе аварии, предложил и выплачивал определенную сумму вдове и детям жертвы до поступления детей в колледж (Perry, 2002). Это такой нетипичный сценарий при смертельном исходе. При обычном раскладе реализуется возмездие, преступник наказывается. Но в данном случае предпринята попытка удовлетворения потребностей жертвы вместо карательного наказания. Идея восстановительного правосудия подразумевает цель восстановить жертву в правах. В то же время в ходе таких решений частично могут быть удовлетворены потребности самих правонарушителей. Главным принципом ненасильственной философии в данном ключе является то, что правонарушитель имеет возможность исправлять, причиненный ущерб. А самое главное – человек, совершивший преступления, остается частью общества. Важно то, что несмотря на содеянное, человек остается интегрированным в свое сообщество (Pollock, 2005). В этом направлении

важное значение имеет возможность диалогов и каких-либо иных взаимодействий между жертвой и правонарушителем.

По мнению некоторых исследователей, восстановительное правосудие является не новой формой справедливости, а в большей степени возвращением к старым формам правосудия (Perry, 2002), то есть в ранние времена существовали формы наказания, направленные на возмещение ущерба, а не только на реализацию наказания. И самое главное – правосудие осуществлялось самим обществом, не передавалось в ведение вышестоящей безличной государственной власти.

В последнее время во многих странах все больше внимания обращается на потребности осужденных, на подготовку возвращения заключенных в нормальную жизнь. В 80-х годах прошлого столетия в пенитенциарной науке и практике начинает использоваться понятие реинтеграции (Durham, 1994). Различные исследования подтверждают, что гражданское общество все больше заинтересовано в том, чтобы тюремный контингент имел возможности для каких-либо средств для существования. Для общества выгодно, чтобы заключенные имели доступ к социальным программам, благодаря которым после освобождения будет легче интегрироваться и ресоциализироваться. Логично, что заинтересованность гражданского общества в поддержке альтернативных тюремному заключению методов обусловлена меньшей затратностью на содержание заключенных (Ward, 2004).

Философия в тюремных учреждениях.

Современные исследования пенитенциарной системы демонстрируют важность работы с личностью, с его базовыми ценностями и ориентирами. Людям, которые ведут преступный образ жизни, необходимо понять свое настоящее в контексте своего прошлого и разработать концепцию «Я в будущем».

В реабилитационных программах пенитенциарных систем разных стран обращает на себя внимание теоретико-практическая работа Кирстин Шефрис «Рост и развитие в тюрьме» (Szifris, 2021). Исследователь считает, что программы реабилитации в тюрьмах должны быть направлены на личностное развитие и рост. Конечно, тюрьма далеко не то место, где могут вполне реализовываться данные принципы. Но Шефрис разработал серию образовательных занятий продолжительностью 12 недель, сотрудничая в это время в небольших группах осужденных мужчин, отбывающих длительные сроки наказания за тяжкие преступления. В ходе занятий они участвовали в философских беседах. Осужденным были изложены и предложены некоторые идеи великих философов, касающиеся вопросов идентичности, понимания и отношения человека, общества, моральных дилемм и др. Исследование проводилось в терапевтическом сообществе английского тюремного учреждения строгого режима с контрастными условиями содержания. По мнению самого Шефриса, данное исследование позволило понять суть альтернативных методов вовлечения заключенных в процесс личностного развития (Szifris, 2021).

В ходе исследования участники делились мнениями, что такая программа способствовала пониманию ими себя и окружающего мира. По ходу исследования

участники стали узнавать друг друга лучше, старались развивать толерантные отношения друг к другу, рассматривая под разным углом разные точки зрения. Со временем, доверяя процессу, некоторые заключенные использовали классную комнату как площадку для апробирования своих идей, размышлений. Суть заключалась в том, что в этом пространстве они могли быть нейтрально мыслящими, а не опасными преступниками. Данная программа позволила осужденным пополнять словарный запас, использовать альтернативные выражения, определения для разъяснения своих принципов, видений той или иной ситуации. В отдельных случаях некоторые участники программы учились описывать себя в позитивных выражениях без оскорбительных слов. Это и было важной целью программы: способствовать позитивному принятию себя и гуманному отношению к окружающему миру. Сам Шефрис делится выводами, что предоставление в тюрьмах пространства для саморефлексии и возможности для самовыражения является ключом к подлинному росту и личностному развитию. Безусловно, немаловажную роль в этом процессе играет доверительная атмосфера и позитивные просоциальные взаимоотношения как между самими заключенными, так и между тюремным персоналом и осужденными (Szifris, 2021).

Конечно, в большинстве случаев атмосфера тюрьмы не позволяет представить и тем более создавать атмосферу доверительной интеллектуальной беседы о моральных дилеммах. В тюремном пространстве доминирует гипермускулиная идентичность «выживания». Но для того, чтобы программы реабилитации имели эффект, способствуя саморефлексии и самоанализу заключенных, важно в той или иной мере преодоление такой напряженности. Согласно Киотской декларации (Отчет 30-го заседания по предупреждению преступности и уголовному правосудию, принятые в 2021 году) подчеркивается, что сокращение числа повторных правонарушений является важнейшим элементом построения инклюзивных и устойчивых обществ (Пенитенциарная система в новой реальности, 2021).

Заключение

Гуманизация общества через трансформацию отдельных институтов, в частности, через реформирование пенитенциарной системы – одна из обсуждаемых тем, требующая практических усилий и заинтересованности всего гражданского общества. Профилактика правонарушений и сокращение рецидивов возможно при правильно выработанной и эффективно реализуемой реабилитационной деятельности, признаваемой сегодня в мировом масштабе альтернативной тюремному наказанию практикой, основанной на принципах философии ненасилия.

При этом важно понимать, что эффективность альтернативных или ненасильственных практик обусловлена несколькими факторами. Во-первых, в трансформацию пенитенциарной системы должно быть вовлечено само гражданское общество, способное адекватно воспринимать правонарушителя, готовое способствовать его ресоциализации и интеграции в нормальный социум. Во-вторых, важна заинтересованность самого осужденного в готовности пересмотреть свои ориентиры и систему ценностей.

В-третьих, заделы внедрения элементов цифровизации в деятельность пенитенциарной системы, в частности, в казахстанском сегменте, способствуют развитию «открытости» тюремных учреждений, способствуя в той или иной мере диалогу между обществом и тюрьмой. Важно дальнейшее развитие этих начинаний со своевременным анализом и учетом потенциальных рисков и достижений.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта АР АР19175950 «Современное казахстанское общество и трансформация гуманистических принципов» по грантовому финансированию Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. **Автор не заявила о потенциальном конфликте интересов.**

Список литературы

- Alexis Riep The Effects of Culture and Punishment Philosophies on Recidivism: Comparing Prison Systems in the United States and Scandinavia, Eastern Kentucky University, 2019. – 50 p.
- American correctional association. Advance. Connect. Achieve. URL: https://www.aca.org/ACA_Member/About_Us/%20Declaration_of_Principles (дата обращения: 24.04.2024).
- Bessler J. The Italian Enlightenment and the American Revolution: Cesare Beccaria's Forgotten Influence on American Law, Mitchell Hamline Law Journal of Public Policy and Practice, 2017. – 37 p.
- Borchert D., Stewart D. Exploring Ethics. New York: Macmillan, 1986. – 358 p.
- Conley J. The Historical Relationship Among Punishment, Incarceration, and Corrections. In S. Stojkovic and R. Lovell (Eds), Corrections: An, 1992. – 20 p.
- Coppola F. Humanizing Prison through Social Neuroscience: From the Abolition of Solitary Confinement to the Pursuit of Social Rehabilitation. JD, PhD Columbia University in the City of New York, 2020. – 31 p.
- Durham A. Crisis and Reform: Current Issues in American Punishment. Boston: Little, Brown, 1994. – 367 p.
- Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison, New York: Vintage Books, 1977. – 333 p.
- Haney C. Psychological Effects of Imprisonment. The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections, New York: Oxford University Press, 2012. – 584-605 p.
- Hirsch A. From Pillory to Penitentiary: The Rise of Criminal Incarceration in Early Massachusetts. New York: Garland. 1987. – 92 p.
- Howe A. Punish and Critique: Towards a Feminist Analysis of Penalty. London: Routledge, 1994. – 268 p.
- Jarman Ben and Heard Catherine Labouring behind bars: assessing international law on working prisoners, Institute for Crime & Justice Policy Research Birkbeck, University of London, 2023. – 23 p.
- Kirstine Szifris Philosophy behind bars: Growth and development in prison, Bristol University Press, 2021. – 264 p.
- Mickunas A. Philosophical Issues Related to Prison Reform. Newbury Park, CA: Sage Publications, 1990. – 17 p.
- Murphy K. State Prisoners Often Return, Report Shows. URL: [Stateline.org](https://www.stateline.org). (дата обращения: 24.04.2024).

Newman G. The Punishment Response. New York: Lippincott, 1978. – 323 p.

Perry J. Challenging the Assumptions. In J. Perry (Ed.), Restorative Justice: Repairing Communities Through Restorative Justice. American Correctional Association. 2002. – 1-17 p.

Pollock Joycelyn M. The Philosophy and History of Prisons, Texas State University San Marcos, 2005. – 20 p.

Rothman D. The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic. Boston: Little, Brown, 1971. – 376 p.

Short guide to the revised United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules), Penal Reform International, 2015.

Барлова Ю.Е. «Надзор и прибыль»: общественное призрение и социальная помощь в теоретических конструктах Иеремии Бентама // Диалог со временем. 2010. Вып. 33. – С. 166-186.

Копытов Ю.Г. Тюрьма как социальный институт// Юрисконсульт. ГОУ ВПО Кубанский государственный университет, 2009. – С. 63-64.

Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). URL: <https://adilet.zan.kz>. (дата обращения: 25.02.2024).

О внесении изменений и дополнений в некоторые приказы Министра внутренних дел Республики Казахстан, Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 23 января 2017 года № 47. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 24 февраля 2017 года № 14844.

Сборник материалов онлайн-форума «Пенитенциарная система в новой реальности». Представительство PRI в Центральной Азии совместно с Комитетом уголовно-исполнительной системы и Уполномоченным по правам человека в Республике Казахстан при поддержке ПРООН в Казахстане в рамках проекта «Укрепление национального превентивного механизма по предупреждению пыток». – Нур-Султан, 2021. – 106 с.

Толганай Мустафина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Пенитенциарлы жүйе гуманизациясы қиянатсыздық тәжірибелерін ілгерілету ретінде

Аңдатпа. Қоғам гуманизациясы ауқымды, кешенді үдеріс ретінде жеке институттар гуманизациясы арқылы көрініс табады. Қазіргі заманғы өркениетті әлемде қоғамның ілгерілігін оның пенитенциарлы жүйесінің жай-күйімен бағалау үрдістері орын алады. Нельсон Манделланың қоғам туралы әйгілі ұстанымына сәйкес қоғамды онда жоғарғы санаттағы қоғам өкілдеріне деген қатынастан емес, қоғамның төменгі деңгейіндегі азаматтарға деген қатынасынан тануға, бағалауға болады.

Түрме институты пенитенциарлы жүйенің негізгі элементтерінің бірі ретінде түзету және жазалау функцияларын атқара отырып, әр түрлі этикалық дискурстарды өзектендіреді. Түрме институты шеңберінде «әділеттілік», «еркіндік», «құндылық» және тағы басқа ұғымдар ерекше сезімталдықпен қайта бағамдалады. Қоғамның моральдық индикаторы ретінде түрме институты

кез келген елдегі азаматтық қоғам жағдайын, экономикалық, саяси әлеуетін зерделеуге түрткі бола алады.

Ұсынылған мақалада пенитенциарлы жүйенің қалыптасуы мен дамуы зерделеніп, қазақстандық пенитенциарлы жүйеге ерекше мән берілген. Жазалаудың моральдық қағидаттары назарға алынған. Зерттеу фокусына жазалау критерийлері, жазаның түпкі мақсаттары алынған. Жазалаудың әртүрлі тәсілдерін жүйелеу және ажырату арқылы түрме жазалауына балама жазалау тәжірибесінің әлеуеті зерделенеді.

Түйін сөздер: жазалау; түрме; альтернативті тәжірибелер; қазақстандық пенитенциарлық жүйе; әділеттілік; мораль; адамгершілік; трансформация.

Tolganay Mustafina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Humanization of the penitentiary system as the promotion of nonviolent practices

Annotation. The humanization of society as a voluminous, complex process is revealed through the humanization of individual institutions. In the modern civilized world, one of the important indicators of the progressiveness of society is measured through the state of its penitentiary system. According to Nelson Mandela's famous thesis, society should be judged not on the basis of how it treats representatives of high society, but by what attitude it has towards those who are at the lowest level.

The institution of prison, as a fundamental element of the penitentiary system, implements the functions of correction and punishment and is one of the controversial ones, since the phenomenon of punishment itself actualizes various ethical discourses. Within the framework of the institution of prison, such concepts as «justice», «freedom», «value», etc. acquire special sensitivity. Being a kind of indicator of the moral state of society, the institution of prison highlights the state of civil society, its economic and political potential.

This article examines the issues of the emergence and development of the penitentiary system with a focus on the Kazakh penitentiary system. Attention is focused on the moral principles of punishment. The research focuses on the criteria of retribution and the ultimate goals of punishment. By systematizing and distinguishing different approaches to punishment, the potential of alternative practices to prison punishment is understood.

Key words: punishment; prison; alternative practices; Kazakhstan penitentiary system; justice; morality; humanity; transformation.

References

Riep A. The Effects of Culture and Punishment Philosophies on Recidivism: Comparing Prison Systems in the United States and Scandinavia. (Eastern Kentucky University, 2019, 50 p.) [in English].

American correctional association. Advance. Connect. Achieve // https://www.aca.org/ACA_Member/About_Us/%20Declaration_of_Principles (accessed: 24.04.2024) [in English].

- Bessler J. The Italian Enlightenment and the American Revolution: Cesare Beccaria's Forgotten Influence on American Law. (Mitchell Hamline Law Journal of Public Policy and Practice, 2017, 37 p.) [in English].
- Borchert D., Stewart D. Exploring Ethics. (New York, Macmillan, 1986, 358 p.) [in English].
- Conley J. The Historical Relationship Among Punishment, Incarceration, and Corrections. In S. Stojkovic and R. Lovell (Eds). (Corrections, An, 1992, 20 p.) [in English].
- Coppola F. Humanizing Prison through Social Neuroscience: From the Abolition of Solitary Confinement to the Pursuit of Social Rehabilitation. (JD, PhD Columbia University in the City of New York, 2020, 31 p.) [in English].
- Durham A. Crisis and Reform: Current Issues in American Punishment. (Boston, Little, Brown, 1994, 367 p.) [in English].
- Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. (New York, Vintage Books, 1977, 333 p.) [in English].
- Haney C. Psychological Effects of Imprisonment. The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections. (New York, Oxford University Press, 2012, 584-605 p.) [in English].
- Hirsch A. From Pillory to Penitentiary: The Rise of Criminal Incarceration in Early Massachusetts. (New York, Garland, 1987, 92 p.) [in English].
- Howe A. Punish and Critique: Towards a Feminist Analysis of Penalty. (London, Routledge, 1994, 268 p.) [in English].
- Jarman Ben and Heard Catherine Labouring behind bars: assessing international law on working prisoners, Institute for Crime & Justice Policy Research Birkbeck. (University of London, 2023, 23 p.) [in English].
- Kirstine Szifris Philosophy behind bars: Growth and development in prison, Bristol University Press, – 264 p. (2021). [in English].
- Mickunas A. Philosophical Issues Related to Prison Reform. (Newbury Park, CA, Sage Publications, 1990, 17 p.) [in English].
- Murphy K. State Prisoners Often Return, Report Shows. URL: Stateline.org. (accessed: 24.04.2024). [in English].
- Newman G. The Punishment Response. (New York, Lippincott, 1978, 323 p.) [in English].
- Perry J. Challenging the Assumptions. In J. Perry (Ed.), Restorative Justice: Repairing Communities Through Restorative Justice. (American Correctional Association, 2002, 1-17 p.) [in English].
- Pollock Joycelyn M. The Philosophy and History of Prisons. (Texas State University San Marcos, 2005, 20 p.) [in English].
- Rothman D. The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic. (Boston, Little, Brown, 1971, 376 p.) [in English].
- Short guide to the revised United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules), Penal Reform International, (2015). [in English]. [in English].
- Barlova Yu.E. «Nadzor i pribyl'»: obshchestvennoe prizrenie i social'naya pomoshch' v teoreticheskikh konstrukтах Ieremii Bentama [«Supervision and profit»: public vision and social assistance in the theoretical constructs of Jeremy Bentham]. (// Dialog so vremenem, № 33, 2010, 166-186 p.) [in Russian].
- Kopytov Yu.G. Tyur'ma kak social'nyj institut yuriskonsul't [Prison as a social institution legal adviser]. (GOU VPO Kubanskij gosudarstvennyj universitet, 2009, 63-64 p.) [in Russian].

Minimal'nye standartnye pravila Organizacii Obedinennyh Nacij v otnoshenii obrashcheniya s zaklyuchennymi (Pravila Nel'sona Mandely) [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)]. URL: <https://adilet.zan.kz>. (accessed: 25.02.2024).

O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye prikazy Ministra vnutrennih del Respubliki Kazahstan, Prikaz Ministra vnutrennih del Respubliki Kazahstan ot 23 yanvarya 2017 goda № 47. Zaregistrirovannyy v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 24 fevralya 2017 goda № 14844 [On amendments and additions to some orders of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Order No. 47 of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2017. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on February 24, 2017 No. 14844] [in Russian].

Sbornik materialov Onlajn-foruma «Penitenciarnaya sistema v novoy real'nosti». Predstavitel'stvo PRI v Central'noj Azii sovmestno s Komitetom ugolovno-ispolnitel'noj sistemy i Upolnomochennym po pravam cheloveka v Respublike Kazahstan pri podderzhke PROON v Kazahstane v ramkah proekta «Ukreplenie nacional'nogo preventivnogo mekhanizma po preduprezhdeniyu pytok» [Collection of materials of the online forum «The penitentiary system in a new reality». PRI Representative Office in Central Asia together with the Committee of the Penal Enforcement System and the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan with the support of UNDP in Kazakhstan within the framework of the project «Strengthening the national preventive mechanism for the prevention of torture»]. (Nur-Sultan, 2021, 106 p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Мустафина Толғанай Вагизовна – PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Mustafina Tolganay Vagizovna – PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Мустафина Толғанай Вагизовна – PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ХҒТАР 13.61.07
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-251-269>

Екінші дүниежүзілік соғысындағы қазақ батырларының ескерткіштері

Нурсултан Сарсенбеков¹ , Дана Оразбаева^{2*}

¹Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹nsarsenbekov@bk.ru, ^{2*}orazbaevadana@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстанда пайда болған Екінші дүниежүзілік (Ұлы Отан соғысы) соғысы батырларына ескерткіш орнату құбылысының тарихы мен тәжірибесі қарастырылады. Ескерткіштер әртүрлі акторлық тенденцияларын зерттеудің эпистемологиялық көзі ретінде талданады. Бұл XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі болған зерттеу дискурстарының дәлелі. Мақалада Екінші дүниежүзілік соғысы батырларының ескерткіштері феноменологиялық және экзистенциалды тәсілдерді қолдану арқылы, батырлықтың мәні мен оның ұлтымызға тән феномен тұрғысында талданады. Осыған орай, Б. Момышұлы, Р. Қошқарбаев, Ә. Молдағұлова, М. Мәметова т.б. батыр тұлғалармен байланысты кейстерді талдау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Талдаудың нысаны ретінде ескерткіштердің орналасқан жері, оларды визуалды талдау, БАҚ материалдарымен бірлесе жұмыс жасау, арнайы әдебиеттерге контент-талдау (мүмкін шежіре), акторлармен және сарапшылармен сұхбат жүргізу және нарративті тәсілдер қолданылды.

Мақалада қолданылған суреттер мен оған қатысты ақпараттар Астана қаласы мен Батыс Қазақстан өңіріндегі далалық зерттеулердің нәтижесінде алынды.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс; батырлық; қазақ батырлары; қайсар рух; дүниетаным; естелік орындары; ескерткіш; мемориал; актор.

Received 20.05.2024. Revised 31.05.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Sarsenbekov N., Orazbayeva D. Monuments to Kazakh Batyrs of the Second World War // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – № 3. – P. 251-269. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-251-269>

Для цитирования:

Сарсенбеков Н., Оразбаева Д. Памятники казахским батырам Второй мировой войны // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – № 3. – С. 251-269. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-251-269>

* корреспонденция үшін автор

Кіріспе

Бұл мақалада қазақ мәдениетіндегі батырлық жайлы жаңа дискурс қарастырылады. Жаңа эмпирикалық материалдарды енгізу арқылы Қазақстандағы XX ғасырда бастан кешкен жаңғырту үдерістерін ескере отырып, құбылысты түсіндіру кеңейтілуде. Дәстүрлі түрде, батыр ұғымын тарихшылар көшпелі мәдениет пен мемлекеттіліктің ерекшеліктерінің көрінісі ретінде қарастырады. Осылайша, Нұрболат Масанов Еуразиялық дала көшпелі қоғамға тән белгісі ретінде әлеуметтік-тарихи дамуда маңызды рөл атқарған әскери ұйымның болуы деп есептеді. Ол номадтардың әртүрлі патронимиялық топтарының қалыптасқан мәртебелік-құқықтық иерархиясына негізделген және көбінесе олардың рулық жүйемен сәйкес келетіндігін көрсетеді (Масанов 1995: 320).

Қазақстандық зерттеуші Ирина Ерофеева ежелгі дәуірден бастап көшпелі қоғамдардың әскери ұйымының маңызды құрылымдық элементі ретінде әскери көсемдер мен батырлар институты болғаны жайлы айтады. Оған қоса, зерттеуші батырлық орта ғасырдан бастап Еуразияның барлық көшпелі халықтардың арасында кең етек жайғаны жайлы еңбектерінде көрсетеді. Сонымен қатар, қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанып, ұлан байтақ жерін жаудан қорғап, болашақ ұрпаққа аманат ету жолында, батырлық пен ерлік танытып жаудың бетін қайсарлықпен қайтарып отырған.

Қазақ тарихында ержүрек, қайсар, батыр атағы жауынгерге тек өзінің жеке басындағы қасиеттері үшін ғана беріліп отырған (Ерофеева, 2001: 152). Тарихшы Е. Ерофееваның пайымдауынша, батырлар әскери көсемдердің рөлін атқарып «XVII-XVIII ғасырлардың аяғында қазақ қоғамында үлкен әлеуметтік және әскери-саяси маңызды топ болған.

Батыр сөзі көне түркімонғол сөзінен «батыр», «баһадүр», «багатур» деп алғашқы мағынасы батыл жауға қарсы тұрып, шайқасқа еркін шығатын адамның қасиетін сипаттаған (Ерофеева, 2007: 456).

Бұл мақалада тарихшылардың дискуссиясына қосқан үлесіміз батыр феноменінің интерпретациясын кеңейтіп, батыр мәртебесіне тағы да қандай жағдайларда ие бола алатынын анықтау. Сондықтан, мысал ретінде Екінші дүниежүзілік соғысы батырлары Әлия Молдағұлова, Мәншүк Маметова, Бауыржан Момышұлы, Рақымжан Қошқарбаев сынды тұлғаларға қатысты кейстерді қарастырамыз.

Кеңес заманынан кейінгі Екінші дүниежүзілік соғысы батырларына арнайы орнатылған ескерткіштерді сипаттау арқылы, қазақ тарихында пайда болған батыр феномені Қазақстанның қазіргі мәдени саясатымен мемориалдау тәжірибесі арқылы ұлттық бірегейліктің қалыптасуын қарастырамыз. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қазақ тарихында батырлар әскери көсем ретінде әскери билікке ие болған. Батырлар белгілі жүзден, рулық бірлестіктен шыққан, сондықтан да, шежіре де халықтың естелік құралы ретінде қолданылады (Алпысбес, 2003: 65).

Қазақстанның рухани мәдениетін жүзеге асыру мақсатында ежелгі тарихи-мәдени мұралары мен батырларын жадында сақтау, тарихты қайта зерттеп қарастыру мәселесі пікірталас туғызуда. Сонымен қатар, өңірлік және ұлттық мәдени бірегейлік, ұрпақтар сабақтастығы мәселесі де жан-жақты қарастырылуда. Еліміздегі мәдени саясатты

дамыту және мәдени жобаларды жүзеге асыру мақсатында, әр түрлі деңгейдегі зерттеу институттары мен қоғамдық бірлестіктер, тарихи тұлғаларға оның ішінде батырларға арнап, мемориалды кеңістік құру үрдісі дамуда. Әсіресе, өңірлік тарих пен мәдениетке, ұрпақтар сабақтастығына жерлілікті өлкетануға қызығушылық артып оны мемориалдау бүгінгі мәдени саясаттың өзекті мәселесіне айналып отыр. Яғни бұл үрдіс бір жағынан саяси идеология болса, екінші жағынан ұлттық мәдени бірегейлікті қалыптастырудың жолы (Ермагамбетова, Оразбаева, 2022: 318). Бұл жөнінде зерттеуші ғалым Н. Копосовтың пікірі бойынша, «тарихи қайраткер бейнесі қоғам үшін түсінікті, әрі нышандық әсер қалдырады. Сондай-ақ қоғамдық сананың оянуы мен жетілуіне септігін тигізеді (Копосов, 2011: 25).

Мақаланың зерттеу нысаны еліміздегі Екінші дүниежүзілік соғысы батырларына арналған посткеңестікескерткіштер болып табылады әрі солескерткіштердің орналасқан жері мен батырлардың ерлігі, қайсарлығы туралы қарастырылады. Ескерткіштер әдетте саяси жүйенің құлдырауын да, гүлденуін де көрсетеді. Мемлекетте жаңа саяси жүйе құрылған кезде, олардың алғашқы әрекеттерінің бірі ол ескі тәртіпте орнатылған ескерткіштерді бұзу, көше мен қала атауларын өзгерту, және өз ескерткіштерін орнату арқылы мемлекеттің жаңа идеологиясын қалыптастырып, және рәміздік географиясын өзгертуге бағытталған. Әдетте, мұндай үрдісті қаржыландырып жүзеге асыратын саясаткерлер, саяси партиялар, қоғам белсенділері мен басқа да мүдделі топтар болады. Себебі, бұл мемлекетті жаңа бағытқа бағыттауға мықты саяси құралдар болып есептеледі. XX ғасырдың бірінші жартысындағы француз ғалымы, әлеуметтанушы Морис Хальбвакс бұндай топтарды «*entrepreneurs de memoire*», кәсіпкерлікке аса назар аударып, тарихты тәжірибелік жағынан интерпретация жасайтын саясатқа бейімдеу деген пікір білдіреді. М.Хальбвакс: «естелік – әлеуметтік феномен, ол белгілі адамдардың әлеуметтік контекстіне кіретін топтарда, отбасында, қоғамдық ұйымдарда ұжымдық естеліктің пайда болу механизмдері» – дейді (Halbwachs, 1992).

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың мақсатына жету барысында Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Бауыржан Момышұлы, Рахымжан Қошқарбаев сынды Екінші дүниежүзілік соғысы батырларына арналған ескерткіштердің орнатылған уақыты мен орналасқан жерін анықтау, зерттеу барысында визуалды талдау, БАҚ материалдарымен жұмыс, далалық зерттеу, арнайы әдебиеттерге контент- талдау, сұхбат жүргізу, нарративті талдау, батырлардың тұлғалық болмысын ашу мақсатында феноменологиялық талдау жасау тәсілдері қолданылды.

Талқылау және нәтижелер

Елдің батыр қыздары.

Американдық зерттеуші Кристофер Рис Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушылардың кейбір ескерткіштердің қоғам үшін маңызды рөл атқарғанын атап өтті. Сонымен қатар,

жергілікті тұрғындардың ішіндегі осы мәселеге ерекше назар аударатындардың соғыс проблемасын қаншалықты қабылдауы мен түсінуінде жатыр. Осы бағытта, Ақтөбе өңірі Әлия Молдағұлованың тарихи отаны ретінде коммеморациялық тәжірибені өз мәнінде дәлелдей алды деп айта аламыз (Rees, 2020).

Кеңес Одағының батыры ретінде Әлия Молдағұлованың ескерткіштері Қазақстанның әр өңірінде орнатылған. Алайда, ең алдымен, Әлия Молдағұлованың туған жері Ақтөбе облысы, Қобда елді мекенінде орнатылған ескерткішті далалық зерттеу тәсілімен мақала нысанына айналдыруды жөн санадық.

Фото 1. Әлия Молдағұлова ескерткіші.
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Фото 2. Әлия Молдағұлова ескерткіші.
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, Әлия Молдағұловаға арналған алғашқы ескерткіштерінің бірі 1995 жылы Ақтөбе облысы Қобда ауданы, Әлия ауылының Ю.Гагарин көшесінде орнатылған (фото 1). Ескерткіште автор Әлия Молдағұлованың толық бойымен шинель жамылған мүсінін мәрмәрдан жасаған (aktobenasledie.kz).

Мәрмәр ескерткіштің айналасы абаттандырылып қоршалған. Ауылдың жергілікті тұрғындарымен сұхбат барысында ауыл тұрғындары мен мектеп оқушыларының ескерткіш басына жылына екі рет гүл шоқтарын қоюы жергілікті дәстүрге айналған. Гүл шоқтарын дәстүрлі түрде еліміздің барлық төңірегінде Жеңіс күніне орай қойылса, ал екінші мәрте Ә.Молдағұлованың туған күнінде қойылады. Аталған тәжірибенің қалыптасуы, әсіресе Қобда ауданында қазақтың батыр қызына әрі жерлестеріне деген марапаттың көпке ортақ деңгейге көтерілуі.

Мақалаға арқау болған тағы бір ғаламат композиция Ә. Молдағұлова мен М.Мәметоваға орнатылған ескерткіштің ерекшелігін талдау болмақ. Батырларға арналған композиция Алматы қаласының кеңес заманында үкімет үйі болған ғимаратқа қарама-қарсы алаңға 1997 жылы қойылды. Бұл алаңда 1997 жылға дейін В.Лениннің ескерткіші тұрған (Қасымбеков, 2010). Яғни, В.И. Ленин ескерткішінің орны Кеңес одағының батырларына арналған ескерткіш композиция ауыстырылды (Медеуова, 2021). Жалпы осы іспеттес ескерткіштердің ратациялары еліміздің барлық қалаларында орын алды. Ескерткіште автор Әлия мен Мәншүктің мүсінін әскери формада қадам басып жүріп келе жатқан бейнесін бейнелеген. Ескерткіштің артында монументалды обелиск түріндегі композиция орнатылған. Бұл композицияның үстінгі жағында жер шары мен құстарды аспанға ұшырып тұрған балалардың көрінісі суреттелген. Кеңес Одағында Ә. Молдағұлова Одақтас мемлекеттердің хас батыры ретінде атағы шартарапқа тараса, қазіргі таңда біз үшін маңызды ескерткіш Ақтөбе маңындағы ерекше эмоцианолды брендке айналған орынды айтуға болады (Медеуова, 2017: 55).

2005 жылы Әлия Молдағұловаға арнап Ақтөбе қаласында мемориалды кешен ашылды. Ескерткіштің мазмұнына тоқталатын болсақ, аталған мүсіннің материалы қола, орнатылған тұғыры ерекше гранит тастан орнатылған. Асылында, Ақтөбеде Ә. Молдағұлованың ескерткіш-бюсті 1960 жылдардың өзінде орнатылған болатын. Осыған орай, 2008 жылы Ақтөбе қаласындағы Ә.Молдағұлованың мемориалды кешенінің көшірмесі Астанаға сый-тарту есебінде орнатылды (фото 2). Мемориалдың орналасқан жері С.Сейфуллин атындағы Аграрлық университеттің жанында, яғни Ә.Молдағұлова көшесі мен Жеңіс даңғылының қиылысында орын тепкен (Астана мерейтойына аймақтардың тартуы, 2008).

Мүсінге көз жүгіртсек, Ә.Молдағұлова майдан даласындағы әсерді бейнелеп тұрғандай. Ескерткіштің екі жағынан барельеф орнатылған. Барельефтің сол жақ жартысында ұлы дала бейнесі, көшпенділер рухы бейнеленген. Құрманғали мен Абылайхан бейнесі де назардан тыс қалмаған. Оң жағында 1916 жылғы отаршылдыққа қарсы көтерілістен бастап көптеген қайғы – қасірет әкелген Екінші дүниежүзілік соғысын, халқымызды жан-жаққа шашыратқан көріністер бейнеленген. Барельеф авторы мүсінші – Е.А. Сергебаев (Нұр-Сұлтанның мәдени және тарихи ескерткіштері, 2008).

Фото 3. Әлия Молдағұлова ескерткішінің барельефі
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Барьельевтер соғыс жағдайын еске алудың нысаны болғанымен, бір жағы жеке адамның көзқарасын білдіретін визуалды тұжырым. Отанын қорғау мақсатында жанкештілікке бару, адамнан соңғы мүмкіндіктерін талап етеді. Оның үстіне, туғандарымен жүздесуі ықтимал, туған жердің топырағын ардақтай білген қазақ ұлты үшін Атамекеніне оралуы неғайбыл, өз алдына бөлек мәселе. Демек, қазақ батыры үшін оның Атамекені, үшін төзімділік танытуы, ұлттық дүниетанымнан қалыптасқан қайсар рухы жөнінде сыр шертетін ескерткіштерден аңғарғанымыз да осы адам болмысын алға қоятын экзистенциалдық сауал деп есептейміз. Кез келген соғыс – бейбіт заман қалыптастырған күнделікті мамыражай ұстанымдарды өзгертіп, адамды тығырыққа тірейді. Майдан алаңында қай батырдың алдында болмасын, ұлы мақсат тұратыны белгілі, ол – Отанын жаудан қорғау. Қас-қағым сәтте шешім қабылдау іспеттес әрекеттерде, ішкі рефлексияның нәтижесінде адамның қабілеттері бір мезетте ашылуы мүмкін. Экзистенциалдық философия дәлелдегендей, «Шекаралық жағдайлар», яғни екі түрлі таңдау мен өзгерістердің ортасында қалған батырдың санасында соғыстың бір субъектісі ретінде экзистенциалдық тәжірибе жинақтауы заңды құбылыс.

Майдан алаңында жүріп жатқан алапат күштердің ішінде адам болмысының шешуші рөл атқаратыны дау тудырмайды. Адамның жойқын күштерге, түрлі қару-жарақтарға қасқая қарсы тұруы адам болмысының теңдессіз мүмкіндігін аңғартса керек. Техника да, адам да соғыстың қатысушылары екені шындық. Дегенмен, «Адам барлық заттардың өлшемі» екенін адамзат тарихы дәлелдеп келе жатыр. Мәселенің мәнін ашу барысында, Б.Момышұлының мына бір естелік-тұжырымына жүгінуді жөн көрдік: «Қираған техниканы (пулеметті, зеңбіректі, танкті және басқаларды) қайта қалпына келтіруге, ауыстыруға болады – материалдық шығын ғана, ал ауыр жарадар болған адамды қалпына келтіре алмайсың, өлгендер қайта тірілмейді. Адам – соғыста, ұрыс даласында негізгі объект, барлық қару-жарақ соған қарсы бағытталады. Адамды сақтау, солдатты сақтау – қасиетті ұран, ол, әсіресе, қазіргі соғыс күндерінде ерекше қасиетті міндет» (Момышұлы, 2021).

Демек, Екінші дүниежүзілік соғысы батырларына орнатылған барлық дерлік ескерткіштердің мәні адам дүниесінің феноменологиялық қатпарларына жетелейді.

Ә. Молдағұлованың ерлігін, батырлығын, қайсарлығын бүгінгі ұрпаққа насихаттап ескерткіш орнатқан тағы бір өңір, ол Оңтүстік Қазақстан облысы Мақтаарал ауданы. Аталған өңірде 2015 жылы Кетебай ауылының орта мектебінде ескерткіш ашылған. Ескерткіштің жанында мәрмәрлік тақтайшаларда Екінші дүниежүзілік соғысының 45 қатысушысының есімдері қашалып жазылған (Оңтүстік Қазақстанда Әлия Молдағұлованың ескерткіші ашылды, 2015).

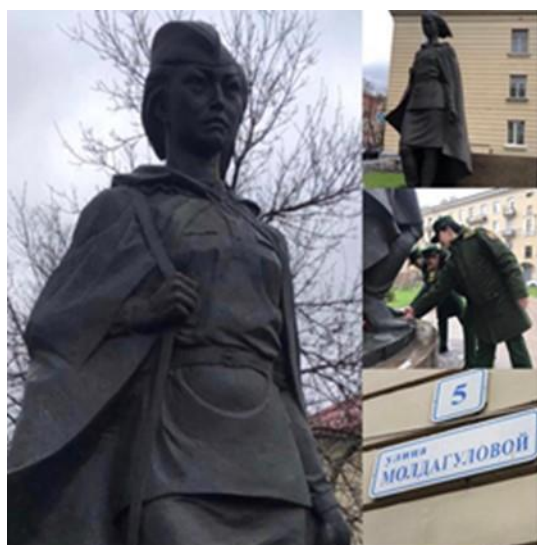

Фото 4. Әлия Молдағұлова ескерткіші Санкт-Петербург қаласы,
(фото М. Төлепберген, 2022 ж.)

Сонымен қатар, Әлия Молдағұлованың ескерткіштері тек біздің елде емес, Ресей Федерациясының Санкт-Петербург қаласында 2019 жылы орнатылған (фото 4). Ескерткіш Санкт-Петербург қаласының батысындағы сквердің бірінде Красногвардия ауданындағы өз атына берілген көшеде орналасқан. Онда батырдың есімі мен жапсырма жұлдызы бедерленген. Постаменттің сыртқы жағында Әлия Молдағұлованың ерлігі жайында қашап жазылған.

Фото 5. Орал қаласындағы ескерткіш
компазция
(фото А. Рамазанова, 2024 ж.)

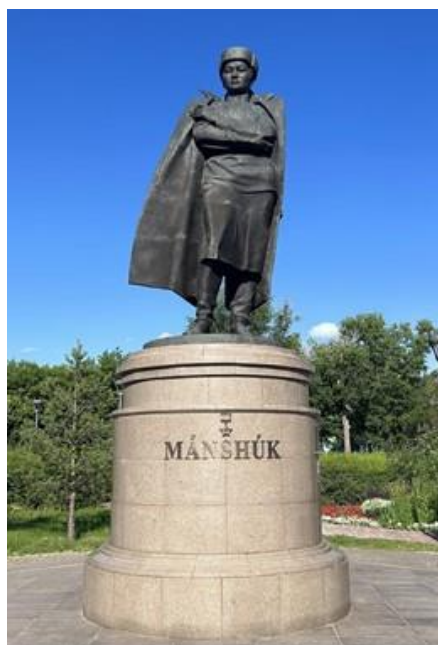

Фото 6. Астана қаласындағы
Мәншүк Маметова ескерткіші
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Орал қаласында 2017 жылы «Қазақтың батыр арулары» мүсіндік композиция орнатылды. Ескерткіштің ортасында Мәншүк Мәметова екі шетінде Әлия Молдағұлова мен Хиуаз Доспанова бейнеленген (фото 5) (Оралда батыр аруларға ескерткіш ашылды, 2015).

Бұл Екінші дүниежүзілік соғысында ерлік көрсеткен қаһарман батыр қыздарға арналған алғашқы ортақ туынды. Ескерткіш Орал қаласындағы Мәншүк Мәметованың ескерткіші тұрған алаңға орнатылған. Ол алаңдағы Мәншүк Мәметованың ескерткішін реставрациядан өткізіп, Бөкейорда ауданы Сайқын аулына ауыстырылған.

Аталмыш ескерткіш батырдың 95 жылдығына арнап орнатылған. (Сайқында М.Мәметоваға ескерткіш, 2017). Жалпы алғашқы ескерткіштерінің бірі Кеңес заманында 1944 жылғы 1 наурызындағы жарлығы бойынша (бұрынғы Орал) Батыс Қазақстан облысы Орда ауданы Жәнібек кентінде орнатылған. Мүсін қоладан құйылып, гранит тұғырына қоламен «Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметова 1922-1943 жыл» деген жазу жазылған. Кейін бұл ескерткіш ресми түрде 1982 жылы мемлекеттік бақылауға алынып мемлекеттік реестрлер тізіміне енгізілген. Бұдан бөлек, Кеңес заманында орнатылған тағы бір ескерткіш 1988 жылы Орал қаласының Бейбітшілік алаңына орнатылған. Мәншүк Мәметованың туған жерінен бөлек Түркістан облысының Жетісай ауданының орта мектебінің ауласында бой көтерген. Ауданның орта мектебіне Мәншүк Мәметованың аты берілген.

Ескерткіштің жанында сол ауылдан соғысқа аттанған 65 адамның есімі жазылған обелиск тақта орнатылған. Бұндай жобалардың акторы, яғни Әлия Молдағұлованың да Мәншүк Мәметованың да ескерткіштерін Оңтүстік өңірге орнатып Екінші дүниежүзі соғысына қатысқан соғысқа аттанған, сол ауыл тұрғындарына естелік тақтайша орнатып аймақтың ұжымдық естелігін артырған меценат Ж. Дәрменов.

2018 жылы Астана қаласының Жеңіс даңғылының бойында Ақжайық саябағында Мәншүк Мәметова ескерткіші орнатылды (фото 6). Ескерткіште Мәншүк Мәметованың желбегей жамылған шинелін қос қолымен қымтап, оң аяғын алға басып терең ойға батып тұрған қалпын бейнелеген. «Жалпы әлемдік үрдісте ескерткіштерге қару-жарақ бейнелеу – соғыстың, агрессияның жарнамасындай қабылданады (Құттымұратұлы, 2018). Ескерткіштің постаментінде батырдың есімі латын әліпбиімен жазылған.

Зерттеуші Кристофер Рис «Қазақстандағы Екінші дүниежүзілік соғыс тәжірибесін қайта қараудағы ұлттық нарративте орын алған жалғыз батыр тек Әлия Молдағұлова ғана емес. Оның кеңестік және посткеңестік нарративте алар орны ерекше. Қазақстанда М.Мәметовамен салыстырғанда Ә.Молдағұлова жайлы және Екінші дүниежүзілік соғыстың мұрасын еске алу мен ескерткіштер орнатып болашақ ұрпаққа наситаттау үрдісі алдыңғы қатарда» – дейді (Rees, 2020).

Жоғарыда сипаттағанымыздай, еліміздің бірнеше өңірінде Екінші дүниежүзілік соғысының батыр қыздарына орнатылған ескерткіштер талданды. Ескерткіш тек қана көшенің немесе белгілі алаңның сәнін келтіру үшін қойылмайды. Морис Хальвакс жазғандай, ұжымдық естелік бүгінгі шындыққа сәйкес келу үшін үздіксіз «тексерістен» өтеді (Хальвакс, 2017: 146). Демек, еліміздегі әрбір тарихи тұлғаға арнап орнатылып жатқан ескерткіштер тарихтан сыр шертіп қоғам үшін, келешек ұрпақ үшін берері көп.

Халық қаһармандары.

Қан майданда жау арсеналымен тікелей шайқасқан, қанша әскери тапсырмаларды мүлтіксіз орындаған Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы өзінің авторлық «Қанмен жазылған кітап» еңбегінде соғыс мәселесіне философиялық-психологиялық анықтама бере отырып, төмендегідей өрбітеді: «Соғыс – жеке және уақытша, бірақ адам өміріндегі ең бір қысылтаяң құбылыс. Соғыс ұзақ жылдарға Отанның тағдырын, соғысып жатқан халықтың тағдырын шешеді. Қанша жылға созылса да, соғыс адам өмірінде жан түршігерлік қасіретті уақиға болып қалады, ол халық жадына терең із қалдырады» (Момышұлы, 2021).

Батырдың түйіндеуінен түсінгеніміз, бейбіт заманда күн көріп жатқан адамдар қоғамында әп-сәтте орын алған соғыс өрті адамның аяқ асты өзгеруі, оның болмысының біз біле бермейтін қадамдарға баруы. Қолына қару алып, адам баласына қарсы оқ ату қаншалықты әсерге қалдырмақ. Осы орайда адам алдында таңдау жасау мен шешім қабылдау пайда болады. Таңдау жасаудың соңы объективті деңгейдегі Отан қорғауға ұласады. Майдан алаңында адам болмысы өзін қауіпті қатерге тігеді. Бұл, адам болмысының макродеңгейге көтерілуін аңғартады. Тарихи сана бекіткен тұжырым мұндайда: «Ер елі үшін туады, елі үшін өледі» деп қысқа қайырады.

Фото 7. Бауыржан Момышұлы ескерткіші
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Фото 8. Рақымжан Қошқарбаев ескерткіші
(фото Д. Оразбаева, 2024 ж.)

Батырлықтың, ерліктің символына айналған Бауыржан Момышұлының алғашқы ескерткіштерінің бірі Тараз қаласында орнатылған. Ескерткіштің орналасқан жері

қаланың мәдени ошағына айналған облыстық драма театрының алаңында батыр мүсіні бой көтерген. Қоладан құйылған Бауыржан Момышұлының мүсінінен автор батылдық пен ерліктің көрінісін көрсеткен (Энциклопедия анықтама, 2005: 556).

Елімізде Астана қаласының мерейлі жылдарына әрбір өңір сыйсияпат жасау тәжірибесі қалыптасқан. Осындай тәжірибенің бірі Жамбыл облысының Астана қаласының 10 жылдығына Бауыржан Момышұлының ескерткішін сыйға тартқан (фото 7).

Сондай-ақ, Алматы қаласындағы 28 гравдияшыл-панфиловшылар саябағында да Бауыржан Момышұлының еңселі ескерткішін кездестіруге болады.

Екінші дүниежүзілік соғысының шешуші маңызды сәттерінің бірі Кеңес Одағы батырларының Рейхстагқа ту тігуі болды. Бұл ерлік қазақ батыры Рақымжан Қошқарбаевтың қатысуымен жүзеге асты. Әрине, қазақ батырларының ерлігі туралы негізгі дәріптеу оларға орнатылған ескерткіштердің еншісінде екені дау тудырмайды. Алайда, соғысқа қатысқан батырлардың соғыс туралы естеліктері сол кезеңді басынан кеше отырып, соғыс жағдайындағы ерліктері жөніндегі қағазға түсірген тәжірибесі. Батыр естеліктері қиын кезеңде батылдық танытумен қатар соңғы қадамға бара білу, қатерлі әрекетке бара білу. Рақымжан Қошқарбаев ескерткіші 2016 жылы Астана қаласының Бауыржан Момышұлы және Рақымжан Қошқарбаев атындағы көшелердің қиылысына бой көтерді (фото 8). Ескерткіш Астананың 25 жылдығына арнап орнатылған.

Қазақ дүниетанымындағы «Өсер елдің ұлдары, бірін бірі батыр дейді» қағидасынан келіп қалыптасқан Б. Момышұлының естелігі Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігі турасында нық әрі қысқаша сипаттама бере алды: – «Адам ерлік жасауды ешқашан жоспарламайды. Ерлікті туғызатын сәт болады. Адамның асыл қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді. Мұндай сәт адамның ғұмыр-ғұмырына, керек десең, ұрпақтан-ұрпаққа кететін өмірбаян, өсиет болып қалмақ. Рақымжан сондай сәтте асыл қырынан көрінген азамат. Ол қыры – жасаған ерлігі. Тағдыр оның нағыз өмірбаянын сол сәтте жазды. Оның өмірбаяны отпен жазылған өмірбаян» (Қазыбаев, 2014).

Рақымжан Қошқарбаевтың кескілескен ұрыс алаңындағы батылдығы көшпелі халықтың болмысын бойына сіңірген қазақ ұлтына жат емес қасиет. Мыңдаған жауынгерлердің ішінен айрықша батырлығының арқасында қазақтың жас қыраны үшін жау территориясындағы ерлігі үшін ескерткіш орнату парыз.

Жоғарыда Б. Момышұлы, Р. Қошқарбаев сияқты Екінші дүниежүзілік соғысының аңызға айналған қазақ батырларының күнделіктеріне арқа сүйеп, біз жауынгерлердің майдан даласындағы ұстанымдары мен қиындықтарын талдауға тырыстық. Адамның жағдайы қаншалықты қиын болса да, оның өмір сүруге деген үміті сөнбейді, оның «өмір сүруге» деген ұмтылысы тоқтамайды.

Б. Момышұлы, Р. Қошқарбаев, А. Молдағұлова, М. Мәметова – белгілі бір әдеби жанрдың кейіпкерлері емес, олар туралы естеліктер мен еңбектер арқылы соғыс процесіндегі қауіптер адамның өзіне деген экзистенциалды қатынасын тудыратынын байқауға болады. Қанды соғыс жағдайында адам өзінің Отанына, Атамекенге деген патриоттық сезімдерінің нәтижесінде ғана өлімнен қорқу сезімін жеңе алады. Осыған байланысты, тарихты ашық талқылай отырып, біз қазіргі уақытта болып жатқан зорлық-зомбылық ошақтарын көреміз және болашақта террордың алдын алуға мүмкіндік аламыз. Жоғарыда талқыланды мәселелер соғысты майдан даласында көзімен көргендер мен шарпыған өрттен аман қалғандар туралы естеліктер.

Майдан алаңында ерлік көрсеткен батырлардың, сарбаздардың қайсысы болсын, рухтың табандылығымен бірге қанша қиындықтарға төтеп бере білді. Шын мәнінде, Ұлы

Жеңісті жүзеге асыру – батыр сарбаздардың әрекеттері және тылда тынымсыз қызмет еткендердің нәтижесі. Көшпелі халық табиғат аясында еркін жүріп, бостандықтың мәнін түсіне білді. Асылында, бардың құндылығын уақытында бағалай білген ұлтымыз үшін Екінші дүниежүзілік соғыс олардың бостандығын шектейтін құбылыс болды. Ашық соғыс жариялап, адам басқа адамның тағдырын анықтады, басқа топырақта біздің қандастарымыздың сүйегін мәңгілікке қалдырды. Қиын кезеңдерде адам өзінің қабілеттерімен бірге өзінің ішкі табиғаты мен жеке басының болмысын ашады. Солардың бірі – майдан даласындағы жағдай. Соғыс адамнан күнделікті өмірдегі өмірлік қатынастарынан айтарлықтай ерекшеленетін деңгейде қарым-қатынасты талап етеді.

Соғыс қызған кезде адамның табиғатын ашатын тағы бір жағдай-басқаларға деген «жанашырлық». Ф. Достоевскийдің атақты «Сострадание есть главнейший и, может быть, единственный закон бытия всего человечества» (Достоевский, 2000: 110) көзқарасынан осы өзгеге деген «жанашырлық таныту» әрекетін аңғарамыз. Соғыс кезінде адамды әртүрлі қауіптер күтеді. Мұндай уақытта мейірімділік немесе «жанашырлық» сияқты категориялар адамның жеке басын сақтайды. «Жанашырлық» – адамды адамгершілік бағытта дамыта отырып, адамзаттың бақытты өмірін қамтамасыз ететін этикалық категория. Қиындық туындаған уақыттың трагедиясына қарамастан, шешуші қадамға бара білу, шешім қабылдау – бұл рефлексиялық құбылыс. Мысалы, Екінші дүниежүзілік соғыстың алдында ғана қазақ саяси қуғын-сүргін амалдарының құрбаны болды. Қуғын-сүргін нәтижесінде халықтың жауының туысы, жақын туысы емес, кеңестік қаһарман болу және ақталу үшін соғысқа өз еркімен барған Мәншүк Мәметованың қадамын ерлікке балаймыз. Міне, шешімнің жарқын мысалы-экзистенциалды таңдау – Рақымжан мен Мәншүк тәріздес батырлардың қадамдарымен өлшенеді. Өкінішке орай, бұл рефлексия соғысты ұйымдастырушы жағында жүзеге асырыла ма, жоқ па белгісіз. К.Ясперс: Бұл процестің түп-тамыры «Құдайдан безгендікте» жатыр дейді (Ясперс, 1991: 293). «Құдайдан безу тек Құдайға деген сенімде емес, болмысы дауыстап шақырмайтын ішкі менінің жоқтығы. Дәл осындай озбырлық адам баласын бұрын-соңды байқап білмеген болмыс емеске апарады». Бұл соғысты бастаушыға тән бүкіл болмыс ретінде діни-экзистенциалдық сауатсыздығынан деп білеміз. Американдық зерттеуші Эрика Марат Қазақстанда бұрынғы Кеңес Одағының басқа Орталық Азия республикалары сияқты «әскери және олардың билік рәміздері» тәуелсіздік алған сәттен бастап мемлекеттік заңдылықтың, оның ішінде батырлардың бейнелерін институттандыру арқылы ұлттандырудың қайнар көзі ретінде пайдаланылғанын атап өтті (Marat, 2010: 293).

Отандық зерттеуші К.А. Медеуова атап өткендей, қазақстандық мемориалдық парадигмадағы Екінші дүниежүзілік соғыс жайлы, өткенге сілтеме жасай отырып, «ортақ естелік» ретінде әрекет етеді, бұл тәуелсіздік кезеңінде пайда болған жаңа мемориалдық ескерткіштердің ішінде Екінші дүниежүзілік соғысына арналған монументтердің қалай сақталатыны, қалпына келтірілетіні және қалай жаңартылатыны айқын көрінеді (Медеуова, 2020).

Қорытынды

Соғыс – бұл адам табиғатын ашып, өмірлік сұрақтарға жауап іздеуге әкелетін «шекаралық ахуалды» тудыратын нигилистік процесс. Соғыстың экзистенциализм

бағытының дамуына әсер етуі де сондықтан. Өлім – бұл экзистенциалдық категория ретінде осы өмірдің заңды аяқталуын белгілейтін, адамға табиғаты бойынша берілген құбылыс. Соғыс – бұл өзге адамның тағдырын анықтап, өзін өзгелерден бірінші орынға қою арқылы өз мүдделерін жүзеге асыруға тырысатын соғысушы тараптың әрекеті. Жаһандық деңгейдегі қазіргі заманғы террористік актілердің ең қынжылтатыны да осы соғыс. Дегенмен, адам қандай жағдайда болмасын, өмір сүруге деген ұмтылыс және болашаққа деген үлкен үміт адамзаттың басты мақсаты болып қала береді.

Мақалада зерттелген мәселелерді топтастыра келе:

– Еліміздің әр өңірлеріндегі Екінші дүниежүзілік соғысының батырларына орнатылған ескерткіштерді зерттеу нысаны ретінде ала отырып, оларға мәдени талдау жасалды;

– Отансүйгіштікке, елжандылыққа тәрбие мақсатында философиялық интерпретация берілді;

– Екінші дүниежүзілік соғысында танытқан қазақ батырларының мемориалдандыру тәжірибесі арқылы зерттеу олардың ерлік пен көрсеткен қайсар рух пен батырлықтың мән мазмұнын ашып талдау мүмкіндігі болды.

Екінші дүниежүзілік соғысында жалпы қазақ батырлары ұлттың ұрпақтары ретінде қалай көрінді? Батырлық қасиет атасының қанымен анасының сүтімен бірге келетін қасиеттер тобы бар екенін және оларды уақтылы көрсете алатындығына байланысты емес пе. Екінші дүниежүзілік соғысы бүкіл әлемде қазақ халқының ұлылығын, ұлтымызда ер адамның ежелден қалыптасқан ерлік рухын көрсетті. Ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан жоңғар шапқыншылығына төтеп беру де елдігіміз бен ұлтымызға тән қайсар рухты аңғартады. Бұл гендік қасиеттің, өзіндік ерекшеліктің, ұлттық болмыстың қырларын аша білу қабілетіне байланысты.

Еліміздің батыс өңірі мен елордамызда жүргізілген далалық зерттеу нәтижесі бойынша Екінші дүниежүзі соғысының батырлары ескерткішінің реестрі жасалды (Қосымша 1).

Соғыс құбылысын зерттегенде, адамға төнген қауіп-қатерді ескере отырып, адамның жаңа жағдайға бейімделуге тырысуы, экзистенциалды мәселе ретінде батырлардың ерлігіне арнайы орнатылған ескерткіштерді басты назарға ала отырып, оларға философиялық интерпретация беру өз жемісін береді деп есептейміз.

Қосымша 1. Екінші дүниежүзі соғыс батырлар ескерткіштерінің реестрі.

№	Ескерткіш атауы	Орналасқан жері және жылы	Авторлары	Түсініктемелер
1	Әлия Молдағұлова	Ақтөбе қаласы, 1960	Е.Н. Штамм	Монумент бюст Ш. Жарылғасұлы көшесінде орналасқан. Тұғырдың биіктігі – 2,6 м. Тұғырдың үстінде қоладан ұйылған бюст орнатылған
2	Әлия Молдағұлова	Ақтөбе қаласы, 2005	Б. Абишев Е.Сергебаев	Ескерткіш Ә. Молдағұлова даңғылы мен Жұбановтар көше-

				інің қиылысында орналасқан. Гранитпен қапталған қола мүсін, мемориалдық кешен Әлия Молдағұлованың 80 жылдығына орай салынған
3	Әлия Молдағұлова	Астана қаласы, 2008	Б. Абишев, Е. Сергебаев	Ескерткіш Жеңіс даңғылы мен Ә. Молдағұлова атындағы көшенің қиылысында, Астанадағы Аграрлық университеттің жанында орнатылды. Мемориалдық композиция қола, гранит және бетоннан жасалған
4	Әлия Молдағұлова	Оңтүстік Қазақстан облысы Мақтаарал ауданы Кетебай ауылы, 2015	М. Қуандықов	Ескерткіш бюст биік тұғырға Ә.Молдағұлова атындағы мектептің алаңына орнатылды
5	Әлия Молдағұлова	Санкт-Петербург қаласы (Ресей), 2019	Е. Рахмадиев	Ескерткіш қаладағы скверлердің бірінде, Красногвардия ауданындағы өз атына берілген көшенің 5-үйінде орналасқан. Биіктігі 3 метр қоладан жасалған мүсіндік композиция қызғылт гранитті тұғырға орнатылған
6	Мәншүк Мәметова	Батыс Қазақстан облысы Орда ауданы Жәнібек кентінде, 1988	А. Пекерев, А. Борецкий	Ескерткіш гранит тұғырға орнатылып қоладан құйылған. Тұғырына Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметова 1922-1943 ж. деген жазу жазылған. Ескерткіштің биіктігі – 3 м.
7	Мәншүк Мәметова	Батыс Қазақстан облысы Бөкей Орда ауданы Сайқын аулы, 2017	Х. Наурызбаев	
8	Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Хиуаз Доспанова	Орал, 2017	Н.Далбай	Ескерткіште ортада М.Мәметова, екі жағында Ә.Молдағұлова мен Х.Доспанова бейнеленген. Ескерткіштің биіктігі – 3,6 м.
9	Мәншүк Мәметова	Астана қаласы, 2018	М. Мансұров	Ескерткіш Жеңіс даңғылының бойындағы саябаққа орна

				тылған. Биіктігі – 3,6 м., тұғырымен – 6,1 м.
10	Мәншүк Мәметова	Жетісай, 2022	М. Қуандықов	Ескерткіш М. Мәметова атындағы орта мектептің ауласына орнатылды. Ескерткіш жанына осы ауылдан соғысқа аттанған 65 адамның есімі жазылған көрнекі тақта орнатылды.
11	Бауыржан Момышұлы	Тараз қаласы. 2000	Д. Әлдеқов, Н. Рүстемов, С. Дембай, Н. Баекеев	Ескерткіш қоладан құйылып гранит гранит тұғырға орнатылған. Биіктігі – 4,6 м., тұғыры – 3,3 м. Тұғырдың бетінде гранит тақтайшаға Бауыржан Момышұлы деп жазылған.
12	Бауыржан Момышұлы	Астана қаласы, 2008	Т. Колжігіт, Б. Сыздықов	Ескерткіш биіктігі 11 м. өзінің атындағы даңғылында орналасқан.
13	Бауыржан Момышұлы	Алматы қаласы, 2010	Н. Далбай, Р. Сатыбалдиев	Ескерткіш 28 гвардияшыл панфиловшылар атындағы саябақта орналасқан. Ескерткіш қоладан жасалған, гранит тұғырға орнатылған. Ескерткіштің биіктігі – 6 м.
14	Рақымжан Қошқарбаев	Астана қаласы, 2016	А. Нартов	Ескерткіш Б.Момышұлы мен Р.Қошқарбаев даңғылдарының қиылысында орналасқан. Биіктігі – 11 м.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР22685932 «Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі батырларды мемориал-дандыру практикасы» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Авторлар ықтимал мүдделер қақтығысы бар екенін мәлімдемеді.

Авторлардың үлесі

Сарсенбеков Н.Ж. – мақаланың идеялық мақсатын анықтап, батырлар тұлғасына феноменологиялық талдау беріп, ескерткіш орындарына философиялық интерпретация жасады.

Оразбаева Д.Е. – мақаланың эмпирикалық негізі болған ескерткіш орындарын анықтап, оларға мәдени-антропологиялық талдау жасады.

Әдебиеттер тізімі

Halbwachs M. On Collective Memory. London, 1992. – 254 p.

Kristoffer M.R. Recasting the nation: transforming heroes of the Soviet Union into symbols of Kazakhstani patriotism, Central Asian Survey. 2020. – 19 p.

Marat E. The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence. London: Routledge. 2010.

Абай вместо Ленина зачем нашей стране столько памятников? URL: <https://qmonitor.kz/society/3238> (Қаралған күні: 17.07.2024).

Алпысбес М. Шежире: устная историческая традиция тюркских и монгольских народов Центральной Азии. Этнография Алтая и сопредельных территорий. – Астана. 2013. – 65 с.

Астана мерейтойына аймақтардың тартуы. URL: <https://www.azattyq.org/a/astana-podarki-ot-oblastey/29250046.html> (Қаралған күні: 18.07.2024).

БҚО Астананың мерейтойына Мәншүк Мәметованың ескерткішін сыйға тартады. URL: <https://egemen.kz/article/167735-bqo-astananynh-mereytooyuna-manshuk-mametovanynh-eskertkishin-syugha-tartady> (Қаралған күні: 08.08.2024).

Достоевский Ф. Идиот. II часть. – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1989. – 293 с.

Ермагамбетова К.С., Оразбаева Д.Е. Шығыс Қазақстан өңірінде батырларды мемориалдау үрдісі: мәдени антропологиялық талдау. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48447672>. (Қаралған күні: 10.08.2024).

Ерофеева И.В. Символы казахской государственности. Позднее средневековье и новое время. – Алматы, 2001. – 152 с.

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.

Касымбеков М.Б. Хроника деятельности 1996-1997 годы. URL: <https://e-history.kz/media/upload/55/2013/09/26/4a98aa1e2d77abf1adfa29680ad4c77e.pdf> (Қаралған күні: 18.07.2024).

Кеңес Одағының батыры Ә. Молдағұловаға ескерткіш. [URL: <https://aktobenasledie.kz/kk/kenges-odaghynung-batyr-ae-moldaghulovagha-eskertkish/>] (Қаралған күні: 15.07.2024).

Копосов Н.Е. Память строгого режима: История и политика в России. – Москва, Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с.

Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтама. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 265 б.

Қазыбаев К. Найзағайдай жарқылдап... URL: <https://on.kz/proza/kakimzan-qazybaev-naizagaidai-zarqyldap-51993> (Қаралған күні: 12.08.2024).

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы: «Социнвест», 1995. – 250 с.

Медеуова К.А. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982 (Қаралған күні: 12.08.2024).

Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Толгамбаева Д.Т., Ермаганбетова К.С., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепберген А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Практики и места памяти в Казахстане. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. – 320 с.

Момышұлы Б. Соғыс психологиясы (стенограмма). URL: <https://barinbil.kz/sizge-kerek-myng-qyryq-derek/gvardiya-polkovnigi-bauyrzhan-momysh-lymen-bol-an-gimeni-stennogrammasy/>. (Қаралған күні: 11.08.2024).

Нұр-Сұлтанның мәдени және тарихи ескерткіштері. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/32849> (Қаралған күні: 18.07.2024).

Оңтүстік Қазақстанда Әлия Молдағұлованың ескерткіші ашылды. URL: <https://kaztag.kz/kz/news/o-t-stik-aza-standa-liya-molda-lovany-eskertkishi-ashyldy> (Қаралған күні: 11.07.2024).

Оралда батыр аруларға ескерткіш ашылды. URL: <https://egemen.kz/article/154385-oralda-batyr-arulargha-eskertkishi-ashyldy> (Қаралған күні: 08.08.2024).

Сайқында Мәншүк Мәметоваға ескерткіш орнатылды. URL: <https://zhaikpress.kz/kk/regionnews/sajkynda-manshuk-mametovany-eskertkishi-ashyldy/> (Қаралған күні: 08.08.2024).

Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М., 2007. – 304 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Перевод с нем. ред. Т.И.Ойзерман // Мыслители XX в. – М.: Полит, 1991. – 527 с.

Нурсултан Сарсенбеков, Дана Оразбаева

Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Памятники казахским батырам Второй мировой войны

Аннотация. В статье рассматриваются истории и практики установления памятников участникам второй мировой (Великой Отечественной) войны, которые появились в Казахстане после развала Советского Союза. Памятники рассматриваются как определенный эпистемологический источник для исследования разноакторных тенденций времени, как свидетельства общественных дискурсов популярных в исследуемый период с начала 90х XX века по настоящее время. Используется феноменологический и экзистенциальный подходы в интерпретации вопроса о том, как понимать героизм, что такое быть героем и как этот феномен в целом коррелирован с представлениями о батырстве в казахской культуре.

Статья построена на анализе кейсов, связанных с личностями Бауыржана Момышулы, Рахимжана Кошкарбаева, Алии Молдагуловой, Маншук Маметовой. Анализ включает в себя: определение местонахождения памятников, визуальное протоколирование и первичную дескрипцию. используется контент-анализ материалов СМИ и специальной литературы по родословным (шежыре), интервью с акторами и экспертами, сбор устных историй и анализ документов, сопровождающих появление памятников.

Ключевые слова: Вторая мировая война; батырство; кахарман; казахские батыры; кайсар рух; мировоззрение; память; памятники; мемориал; актор.

Nursultan Sarsenbekov, Dana Orazbayeva

Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Monuments to Kazakh Batyrs of the Second World War

Abstract. The article examines the history and practices of establishing monuments to participants of the Second World War (Great Patriotic War) that appeared in Kazakhstan after the collapse of the Soviet Union. Monuments are considered as a certain epistemological source for studying the various trends of the time, as evidence of public discourses popular during the period from the early 1990s to the present. Phenomenological and existential approaches are used in interpreting the question of how to understand heroism, what it means to be a hero, and how this phenomenon is correlated with ideas of heroism in Kazakh culture.

The article is based on the analysis of cases related to the personalities of Bauyrzhan Momishuly, Rakhymzhan Qoshqarbaev, Aliya Moldagulova and Manshuk Mametova. The analysis includes: determining the location of the monuments; visual documentation and initial description. Content analysis of media materials and specialized literature on genealogy (shezhire), interviews with actors and experts, collecting oral histories, and analyzing documents accompanying the appearance of monuments.

Key words: World War II; heroism; Kazakh heroes; brave spirit; worldview; memory; monument; memorial; actor.

References

Marat E. The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence. (London, Routledge, 2010). [in English].

Kristoffer M.R. Recasting the nation: transforming heroes of the Soviet Union into symbols of Kazakhstani patriotism. (Central Asian Survey, 2020, 19 p.) [in English].

Halbwachs M. On Collective Memory. (Chicago; London, 1992, 254 p.) [in English].

Abaj vmesto Lenina zachem nashej strane stol'ko pamyatnikov? [Abai instead of Lenin, why does our country need so many monuments?]. URL: <https://qmonitor.kz/society/3238> (accessed: 17.07.2024) [in Kazakh].

Alpysbes M. Shezhire: ustnaya istoricheskaya tradiciya tyurkskih i mongol'skih narodov Central'noj Azii. Etnografiya Altaya i sopredel'nyh territorij. [Shezhire: Oral historical tradition of the Turkic and Mongolian peoples of Central Asia. Ethnography of Altai and adjacent territories]. (2003, 65 p.) [in Kazakh].

Astana merejtojyna ajmaqtardyn tartuy [Attraction of regions for the anniversary of Astana]. URL: <https://www.azattyq.org/a/astana-podarki-ot-oblastey/29250046.html> (accessed: 18.07.2024) [in Kazakh].

BQO Astananyň merejtojyna Manshuk Mametovanyň eskertkishin syga tartady [West Kazakhstan region will present a monument to Manshuk Mametova on the anniversary of Astana]. URL: <https://egemen.kz/article/167735-bqo-astananyň-mereytojyna-manshuk-mametovanyň-eskertkishin-sygha-tartady> (accessed: 08.08.2024) [in Kazakh].

Dostoevskij F. Idiot. II chast' [Idiot. Part II.]. (Leningrad, Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1989, 293 p.) [in Russian].

Ermagambetova K.S., Orazbaeva D.E. Shygys Qazaqstan onirinde batyrlardy memorialdau urdisi: madeni antropologiyalyq taldaу [The process of memorization of heroes in the East Kazakhstan region: cultural anthropological analysis]. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48447672>. (accessed: 10.08.2024) [in Kazakh].

Erofeeva I.V. Simvoly kazahskoj gosudarstvennosti. Pozdnee srednevekov'e i novoe vremya [Symbols of the Kazakh statehood. The Late Middle Ages and modern times]. (Almaty, 2001, 152 p.) [in Kazakh].

Erofeeva I.V. Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik [Khan Abulhair: commander, ruler, politician]. (Almaty, Dajk-Press, 2007, 456 p.) [in Kazakh].

Kenes Odagynyn batyry A.Moldagulovaga eskertkish [Monument to the hero of the Soviet Union A. Moldagulova]. URL: <https://aktobenasledie.kz/kk/kenges-odaghynyng-batyry-ae-moldaghulovagha-eskertkish/> (accessed: 15.07.2024) [in Kazakh].

Kasymbekov M.B. Hronika deyatel'nosti 1996-1997 gody [Chronicle of activity 1996-1997]. URL: <https://e-history.kz/media/upload/55/2013/09/26/4a98aa1e2d77abf1adfa29680ad4c77e.pdf> (accessed: 18.07.2024) [in Kazakh].

Koposov N.E. Pamyat' strogogo rezhima: Istoriya i politika v Rossii [Memory of a strict regime: History and politics in Russia]. (Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, 2011, 320 p.) [in Russian].

Qazaq madenietі. Enciklopediyalyq anyqtama [Kazakh culture. Encyclopedic reference]. (Almaty, Aruna Ltd, 2005) [in Kazakh].

Qazybaev K. Najzagajdaj zharqyldap... [Flashed like lightning]. URL: <https://on.kz/proza/kakimzan-qazybaev-naizagaidai-zarqyldap-51993>. (accessed: 12.08.2024) [in Kazakh].

Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov osnovy zhiznideyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs is the basis of the life of nomadic society]. (Almaty, Socinvest, 1995, 250 p.) [in Russian].

Medeuova K.A. Zatyanyuvshayasya «sovetskost'» i transformacii kollektivnoj pamyati: sovetskie i postsovetskie memorial'nye komplekсы v Kazahstane. [Prolonged "Sovietism" and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan]. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982 (accessed: 12.08.2024) [in Russian].

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Nauryzbaeva Z.Zh., Tolgambaeva D.T., Ermaganbetova K.S., Mel'nikov D.N., Kikimbaev M.Zh., Ramazanova A.CH., Tlepbergen A.B., Zhetibaev E.Zh., Orazbaeva D.E., Poltavec K.A. Praktiki i mesta pamyati v Kazahstane [Practices and places of memory in Kazakhstan]. (Astana: ENU L.N. Gumilyeva, 2017, 320 p.) [in Russian].

Momyshuly B. Sogys psihologiyasy (stenogramma) [Psychology of war (transcript)]. URL: <https://barinbil.kz/sizge-kerek-myng-qyryq-derek/gvardiya-polkovnigi-bauyrzhan-momysh-lymen-bol-an-gimeni-stennogrammasy/>. (accessed: 11.08.2024) [in Kazakh].

Nur-Sultannyn madeni zhane tarihi eskertkishteri [Cultural and historical monuments of Nur-Sultan]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/32849>. (accessed: 18.07.2024) [in Kazakh].

Ontustik Qazaqstanda Aliya Moldagulovanyn eskertkishi ashyldy [A monument to Aliya Moldagulova was opened in South Kazakhstan]. URL: <https://kaztag.kz/kz/news/o-t-stik-aza-standa-liya-moldalovany-eskertkishi-ashyldy> (accessed: 11.07.2024) [in Kazakh].

Oralda batyr arularga eskertkish ashyldy [A monument to the heroic beauties was opened in Uralsk]. URL: <https://egemen.kz/article/154385-oralda-batyr-arulargha-eskertkish-ashyldy> (accessed: 08.08.2024) [in Kazakh].

Sajqynda Manshuk Mametovaga eskertkish ornatyldy [A monument to Manshuk Mametova Saykyn was erected]. URL: <https://zhaikpress.kz/kk/regionnews/sajqynda-manshuk-mametovanyin-eskertkishi-ashyldy/> (accessed: 11.07.2024) [in Kazakh].

Hal'bvaks M. Social'nye ramki pamyati [The social framework of memory]. (Moscow, 2007, 304 p.) [in Russian].

Yaspers K. Smysl i naznachenie istorii: Perevod s nem. red. T.I. Ojzerman // [The meaning and purpose of the story]. Mysliteli XX v. (Moscow, Polit, 1991, 527 p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы – PhD, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, ҚХА және ӘГП кафедрасының аға оқытушысы, Н.Назарбаев даңғылы, 56/1, 100029, Қарағанды, Қазақстан.

Sarsenbekov Nursultan – PhD, Senior Lecturer of the Department of APK and SRS of the Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, 56/1 N.Nazarbayev Avenue, 100029, Karaganda, Kazakhstan.

Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы – PhD, старший преподаватель кафедры АНК и СГД, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, пр. Н.Назарбаева, 56/1, 100029, Караганда, Казахстан.

Оразбаева Дана Ермековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Orazbayeva Dana – Senior Lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Оразбаева Дана Ермековна – старший преподаватель кафедры философии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 100000 Астана, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 02.71

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-270-287>

Роль диалогического потенциала исламской идентичности в формировании казахстанского пространства толерантности и единства

Жанара Турганбаева^{1*}, Наталья Сейтахметова²

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹zhanara0890@mail.ru, ²natalieseyt@mail.ru)

Аннотация. Тема идентичности вот уже столетие является наиболее популярной и актуальной в социогуманитарном знании. Философско-антропологические, социальные, культурные исследования идентичности в работах Э. Эриксона, М. Бубера, К. Ясперса, З. Фрейда, В. Франкла, Ф. Фукуямы, Дж. Уорда, Н. Талеба, Т. Асада и других показывают, что идентичность является незавершенным проектом и незавершенным процессом для каждого отдельного государства и для каждого отдельного человека. Кризис идентичности в зарубежном дискурсе, который многопланово представлен, связан с личностными и социальными проблемами, в которых видится обезличивание и отчуждение от самоидентификации.

Поиск идентичности в религиозном осознании и идентификации в таких условиях является ярко выраженным. Религиозная идентичность становится наиболее устойчивой в проекте разных идентичностей, в условиях «утери» жестких идеологических императивов.

Основным фактором, который объясняет устойчивость исламской традиции и сохранение традиционной исламской идентичности в поликультурном и поликонфессиональном ландшафте Казахстана, является ее диалогический компонент.

В данной статье исследуется диалогический потенциал исламской идентичности в Казахстане. В свете современных событий, таких, как глобализация и миграционные процессы, вопрос исламской идентичности становится все более актуальным. Авторы приходят к выводу, что исламская идентичность взаимодействует с другими видами идентичности в мультикультурной среде Казахстана. В статье также обсуждается исторический вклад отечественных деятелей культуры, способствовавших формированию диалогичной идентичности казахстанского общества.

Ключевые слова: исламская идентичность; казахстанское общество; исламская традиция; диалогичность; культурный Другой; адаб; гуманистические ценности.

Received 30.07.2024. Revised 15.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Turganbayeva Zh., Seitakhmetova N. The role of the dialogical potential of Islamic identity in the formation of the Kazakhstani space of tolerance and unity // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 270-287. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-270-287>

Для цитирования:

Турганбаева Ж., Сейтахметова Н. Роль диалогического потенциала исламской идентичности в формировании казахстанского пространства толерантности и единства // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 270-287. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-270-287>

* корреспондентия үшін автор

Введение

Глобализационные процессы и связанные с ними трансформации вызвали смягчение границ между цивилизациями, что реактуализирует изучение и обоснование диалогического потенциала исламской культуры и исламской идентичности. Исламская идентичность в Казахстане является важным компонентом национального самосознания и культурного наследия. В условиях глобализации, роста миграционных потоков и усиления межкультурных взаимодействий вопрос о месте и роли исламской идентичности становится особенно актуальным. Проблематизация исламской идентичности в условиях светскости и полиэтничности, характеризующих казахстанское общество, представляется важной для развития отечественной гуманитаристики. Ислам в Казахстане обладает глубокими историческими корнями и оказывает значительное влияние на культурное и общественное развитие страны. Кроме того, возможность развития позитивной и вдохновляющей исламской идентичности через космополитичное и диалогичное воплощение исламской этики и культуры может служить защитным барьером от радикализации и предотвращать фундаментализацию экстремистских взглядов. В контексте развития уникальной модели казахстанской светскости и вписываемой в нее исламской идентичности тема настоящей статьи характеризуется новизной.

Казахстан представляет собой уникальное общество, в котором пересекаются различные виды идентичности: этническая, национальная, религиозная и гражданская. Этническая идентичность связана с принадлежностью к определенной этнической группе, национальная – с осознанием себя частью казахстанской нации, религиозная – с принадлежностью к определенной религиозной традиции.

Эти виды идентичности не существуют изолированно, они взаимосвязаны и взаимодействуют друг с другом. Например, для казахов этническая и религиозная идентичность часто тесно переплетены, что подчеркивает важность ислама в культурном контексте. В то же время в мультиэтническом Казахстане присутствуют и другие религиозные группы, что делает религиозную идентичность сложным и многослойным явлением.

Целью настоящей статьи, таким образом, выступает изучение диалогического потенциала исламской идентичности в условиях светскости и полиэтничности казахстанского общества.

Методология, методы и материалы

Методологические установки в исследовании исламской идентичности являются междисциплинарными, поскольку идентичность концептуально является все еще разрабатываемой из-за множественных форм и типов ее конструирования. Сущность человека, определяемая как религиозная, дает возможность понять идентичность посредством онтологического и феноменологического методов. Исламская идентичность в последние годы рассматривается с позиций и принципов

политической, социологической и психологической наук, которые выявляют причины противопоставления одной идентичности другой. Контекст «Другого» как условие для развития идентичности в парадигме ислама раскрывает диалогический смысл исламской идентификации: этноисламский тип, который объединяет этническую и собственно исламскую традиции, инклюзивный тип, объединяющий исламские, светские, гражданские ценности. Проблемы, которые возникают в этом процессе, необходимо исследовать в соответствии с социологическим измерением. Не обойтись и без историко-философского подхода, открывающего перспективу объективного исследования. Таким образом, использование и применение методологий, разработанных в гуманитарных и социальных науках, позволяет выявить особенности исламской идентичности в казахстанском обществе.

Обсуждение

Тема исламской идентичности исследуется рядом ученых как в Казахстане, так и за рубежом. В Казахстане значительный вклад в изучение данной темы внесли такие ученые, как Р.К. Кадыржанов (Кадыржанов, 2014), А.Н. Нысанбаев (Нысанбаев, 2019), А. Айталы (Айталы, 2015), Н.Л. Сейтахметова (Сейтахметова, 2009) и другие. На международном уровне ключевыми для понимания исламской идентичности в контексте глобализации и межкультурных взаимодействий являются работы таких исследователей, как Дж. Эспозито (Esposito, 2004), О. Руа (Roy, 2006), М. Аркун (Аркун, 2017), Т. Рамадан (Ramadan, 2009), З. Сардар (Sardar, 2011) и другие.

Рассмотрим вкратце современные подходы к пониманию идентичности. Так, Кембриджский словарь определяет идентичность как осознание на личном или коллективном уровне особенностей, отличающих «нас» от «них» (Mohamad, 2020: 200-201). Подобно приведенному определению, семантически концепт идентичности на арабском языке звучит как «хууийа», дословно обозначающий 1) «сущность»; 2) «личность, индивидуальность» (Баранов, 2006), и которому противостоит концепт «гайрийа», обозначающий инаковость, различность.

Основным критерием исламской идентичности выступает уважение к ценностям исламской цивилизации, практикам, учениям ислама. Если касаться характеристик исламской идентичности, то следует отметить, вслед за современным мусульманским автором З. Мохамадом, недостаточную степень проблематизации этой темы ввиду тренда редуцировать понимание исламской идентичности до арабской идентичности (Mohamad, 2020: 201).

Термин «исламская диаспоральная идентичность» появился в конце XX столетия, когда интенсифицировались миграционные процессы мусульман в европейские страны. Появлению и использованию этого конструкта в социально-политическом дискурсе предшествовало употребление понятий расы и этничности (национальности). Начиная с 80-х годов прошлого века представители мусульманского меньшинства выбрали принадлежность к исламу как базовую составляющую своей идентификации; тогда ислам сменил в этическом поле понятие расы в качестве маркера идентичности (Nash, 2012: 7).

Применительно к концепту идентичности в словаре Х.К. Баранова приводится словосочетание «дар аль-харб» в значении «немусульманские страны», и, соответственно, «дар аль-ислам» – «мусульманские страны». Понятие «дар аль-харб» (дословно «апеллирующее к войне») вызывает вопросы, поскольку внушительное количество мусульман живет в странах, которые не манифестируют исламскую мораль государственности (например, в западных странах, Индии, Китае) (Баранов, 2006). Цивилизационная различность образа жизни и мысли в традиции «дар аль-ислам», с которой идентифицируют себя жители западных стран, исповедующие исламскую религию, и в картине мира «дар аль-харб», который они географически населяют, составляет сложности, поскольку ежедневная жизнедеятельность предполагает социально-экономические, юридические, политические интерцивилизационные контакты между представителями «двух домов» (Ramadan, 2004: 75).

Исследователь социологического измерения исламской идентичности К. Зиммерман выделяет семь основных факторов, оказывающих влияние на исламскую идентичность: умма, территория, исторические события, модель социальных взаимоотношений, ежедневная ритуальность, ценности и личностная преданность вере. Религиозная вера, считающаяся ключевым элементом исламской идентичности, видится достаточным основанием для причисления себя к исламу: произнесение шахады дает человеку не только ощущение принадлежности, но и возлагает на него соответствующие исламу социальные обязательства. Понятие уммы, в отношении которой следует исполнять обязательства, тем или иным образом соотносится с концептом «дар», обозначающим как «жилище, дом»; так и страну (Zimmermann, 2015).

Результаты

Значение исламской идентичности в коммуникативном пространстве Казахстана и других странах Центральной Азии.

Рассмотрим значение исламской идентичности в странах Центральной Азии, наследие которых сформировано под социокультурным влиянием ислама.

Ислам начал распространяться в Центральной Азии в VII-VIII веках, быстро став одной из доминирующих религий региона. С течением времени исламская идентичность, глубоко укоренившись в культуре и общественной жизни, оказывала влияние на все ее аспекты: от законодательства до повседневных обычаев и традиций. В период правления различных династий, таких, как Саманиды и Тимуриды, ислам не только укрепил свои позиции, но и стал важным культурным и образовательным фактором.

Современная история исламской идентичности в регионе начинается с распадом Советского Союза в 1991 году, когда страны Центральной Азии стали переживать период религиозного возрождения. В каждой из республик был принят ряд законов, регулирующих религиозную деятельность, что способствовало возрождению исламской идентичности. Несмотря на общие исторические корни, в каждой стране региона наблюдаются свои особенности развития исламской идентичности. Так, в Казахстане ислам представлен в основном суннитским направлением, ханафитским мазхабом.

Государственная политика направлена на поддержку умеренных форм ислама, способствующих межрелигиозному диалогу и социальной стабильности. В Кыргызстане мусульмане также придерживаются ханафитского мазхаба. В стране наблюдается активная деятельность как традиционных, так и нетрадиционных исламских движений, что иногда приводит к религиозной напряженности. В Таджикистане ислам играет значительную роль в общественной жизни, однако государство осуществляет строгий контроль над религиозной деятельностью с целью предотвращения экстремизма. Ислам в Туркменистане находится под жестким государственным контролем, религиозная активность строго регламентирована. В Узбекистане ислам представлен также ханафитским мазхабом. Религиозная политика направлена на предупреждение радикализации и поддержку традиционных форм ислама.

Исламская идентичность в странах Центральной Азии сталкивается с рядом вызовов, ключевым из которых выступает угроза радикализации и экстремизма. Правительства региона предпринимают меры для предотвращения распространения экстремистских идеологий, усиливая контроль над религиозной деятельностью и поддерживая умеренные формы ислама (Гарбузарова, 2019: 22-31).

В этой связи существует потребность в развитии религиозного образования и усилении межрелигиозного диалога. Это особенно важно в условиях растущей глобализации и миграционных процессов, которые влияют на религиозную идентичность и социальную стабильность.

Исламская идентичность в странах Центральной Азии является важным компонентом культурного и общественного развития региона. Исторически укорененная и переживающая возрождение после распада Советского Союза исламская идентичность сталкивается с новыми вызовами и требует взвешенной государственной политики. Развитие религиозного образования, поддержка умеренных форм ислама и усиление межрелигиозного диалога являются ключевыми направлениями для устойчивого развития исламской идентичности в Центральной Азии.

Роль Исламского Средневековья в становлении диалогической исламской идентичности.

Исламский этический кодекс и гуманистический контент детерминируют ориентированность исламской религии на диалог, толерантность в отношении к культурному Другому, нормы межконфессионального и межкультурного взаимодействия, которые, в свою очередь, вызывают к жизни повседневные поведенческие проявления. Исламская этика детерминировала диалогичность исламской идентичности.

Релевантность дискурса диалогичности исламской идентичности обосновывается важностью проблематизации идентичности человека в масштабах межкультурной коммуникации Востока и Запада через концепты духовного поиска и личностного роста. Последний предполагает совокупность требований к себе, интегрированных в стройную духовную систему «инсанийя», подразумевающую искреннее самосозерцание, усвоение и проявление гуманности, интеллектуального совершенствования, философствование окружающей действительности.

Современность, характеризующаяся постмодернизмом с одной стороны, и глобализацией – с другой, свидетельствует о важности изучения диалогизма исламской

идентичности. Исламский интеллектуализм, секулярный характер государственности, профессионализация высшего образования, берущие свое начало в эпоху Исламского Средневековья, способствовали формированию исламской идентичности, ориентированной на коммуникацию, в том числе с культурным Другим.

Инклюзивность исламской культуры, объясняющая коммуникативную направленность религиозно-культурной практики и диалогичность исламской идентичности, была вызвана к жизни интеллектуальной полифоничностью классиков этой эпохи. Диалогичность исламской идентичности предполагает дискурс уважительного отношения к научному поиску, понимания Другого как носителя знания, вневременную кросс-культурную коммуникацию. Именно этой исламской интенции следовали Ибн аль-Мукаффа, Аль-Хорезми, ат-Таухиди, Ибн Сина, Ибн Рушд, аль-Фараби, аль-Бируни, М. Кашгари и другие классики исламской интеллектуальной мысли, способствовавшие своим творчеством расширению гуманистического дискурса, пониманию поощрения исламом диалога с культурным Другим, восприятию человека как субъекта и актора познания и сохранения исламских этических констант.

Идентичность аль-Фараби проявляется через его труды, которые отражают космополитический дух Исламского Средневековья. Аль-Фараби, создавший «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», показывал в нем толерантность и межкультурное уважение (Григорян, 1960). Исламское Средневековье, совпавшее с эпохой существования Арабского Халифата, благодаря своему разнообразию и открытости, способствовало развитию толерантности как ключевого показателя исламской идентичности. Такие этические идеалы ислама, как толерантность, межкультурный диалог, открытость к коммуникации и глубоким знаниям, послужили отправной точкой сначала для Исламского Средневековья, затем стали основой для гуманистического движения Ренессанса.

Влияние гуманистической мысли на исламскую идентичность проявляется также через политические и культурные взаимосвязи. Исследователи отмечают, что несмотря на укоренившуюся ассоциативную связь между европейской культурой и секуляризацией власти, эта тенденция на самом деле берет свое начало в эпоху Исламского Средневековья. Исламские области в Испании, управляемые по принципам исламского государства, вдохновили аналогичные устройства во Франции, а затем и в других европейских странах (Dawson, 2003: 153). Два эпохальных момента – Исламский Ренессанс (XII век) и Итальянский Ренессанс (XV век) – являются продуктом диалога между цивилизациями, обусловленного глубоким внедрением в общественные нормы и духовные ориентиры ислама, которые влияли на формирование исламской идентичности (Ghazanfar, 2011: 1-2). Эволюция интеллектуальных сфер, начавшаяся в местах религиозного поклонения (церкви и мечети), способствовала хабиитуализации практики адаба, представлявшего собой дискурс гуманистического движения и способствовавшего распространению гуманитарных (адабных) дисциплин. Учителя-гуманисты и их последователи поддерживали континуитет гуманитарного дискурса исламского адаба как морально-этического и интеллектуального направления мысли в крупных городах Исламского Мира и Запада.

Необходимо осознавать важность Священного Писания, которое вдохновляло размышления о непреходящей роли знания ('ильм) и разума ('акль), а также поиска знаний, который не мог бы быть возможным при участии лишь рационального мышления (Сейтахметова, 2009).

Для процесса истолкования и распространения эллинистического наследия, а также для перипатетической деятельности ключевыми стали сирийские города, Багдад, исламские города в Испании и Сицилии. Успешное слияние исламского адаба и идей Античности, приверженность ислама к светскости, поликонфессиональности и инклюзивности, с одной стороны, определили диалогичность исламской идентичности в Исламском Средневековье, а с другой – способствовали распространению гуманистического движения (Haskins, 1971: 282). Благодаря уникальному сочетанию таухидного мировоззрения и акцента на разуме произошло значительное развитие мысли, выраженное в перекрестной интерпретации Корана и античных идей. Коммуникация с культурным Другим и нравственное взаимодействие, разрабатываемые в адабе Исламского Средневековья, предопределили сегодняшнюю диалогичность, космополитичность и мультикультурность исламской идентичности.

Диалогичностью характеризуется также, помимо политической культуры, исламская образовательная практика. Связь с божественным аспектом в исламской идентичности находит свое выражение прежде всего через суфийскую образовательную модель, описанную в соответствующем адабе. Здесь важными элементами являются личностное развитие (стремление к самосовершенствованию, стремление к образу идеального человека – «аль-инсан аль-камиль») и мистическое измерение (проявляющееся в процессах просвещения, приближения к Богу, самоотречения, а затем – соединения с Богом). В современной же образовательной парадигме следует отметить модели евроисламского образования, которые воплотили в себе уникальный синтез исламской идентичности и западных ценностей. Здесь особый акцент делается на диалоге, направленном на внедрение гуманистических ценностей в образовательный процесс. Независимо от исторического периода или географического контекста, где развивались и распространялись исламские образовательные практики, принятие моральных принципов ислама и осознание их важности как части исламской идентичности происходит в процессе усвоения исламской этики. Особенно это становится актуальным в свете диалогического потенциала исламской идентичности, которая способствует смягчению последствий постмодернизма.

Преемственность диалогической практики ислама в условиях казахстанской светскости.

Современный этап формирования культуры казахстанского общества требует культивирования в повседневных практиках его жизни этических ориентиров диалога и толерантности. Последние являлись аксиологическими константами в творчестве интеллектуалов Тюркского Средневековья: Ходжи Ахмеда Ясауи, аль-Фараби, Баласагуни и других – всех, чьи идеи обнаруживают преемственность в казахской культуре. Собственно, Абай, идеи которого легли в основу национальных

нравственно-этических идеалов поведения и мышления, согласуются с таковыми упомянутых ранее мусульманских интеллектуалов. Понимание народом собственной идентичности невозможно без открытости к диалогическому взаимодействию и проявления толерантности, поскольку собственная культура вызывает рефлексию через знакомство с культурным Другим, через стремление увидеть реальность через призму его миропонимания.

Сохраняя преемственность образовательным и философским практикам Исламского Средневековья, современная рефлексия о Боге и освоение религиозных знаний, интегрированные в образовательные программы, направлены на формирование личности, развитие ее высших духовно-нравственных качеств, преодоление негативных черт человеческого характера и поведения. Подобно образованию в средние века, современный процесс освоения знаний служит профилактической мерой против радикализации сознания в мусульманской общине. Кросс-культурная исламская духовность обладает потенциалом предупреждения и профилактики крайних взглядов в религиозной деятельности, а также способствует построению межконфессионального диалога.

В реалиях Казахстана образование получило актуальность в Новое Время, когда жил и творил казахский просветитель Ы. Алтынсарин. Творчество казахского мыслителя, стремящегося к космополитизму и стимулирующего межкультурное взаимодействие между Западом и Востоком, осуществление гуманистического и диалогического потенциала ислама, способствовали развитию национальной школы исламоведения. Принципы этой области знания, заложенные Ы. Алтынсариным в свое время, по-прежнему актуальны для казахстанского исламоведческого сообщества. Гуманизм и аксиологизация науки, значимость сочетания «веры и разума», вдохновленные исламом, выступают особенными чертами учебных материалов, созданных этим просветителем (Турганбаева, 2024: 91).

Творческое наследие М. Ауэзова, включающее научное исследование народного эпоса кыргызского народа «Манас», переводы и адаптации произведений У. Шекспира, Л.Н. Толстого, Н.В. Гоголя, Дж. Лондона и других, способствовало сохранению аутентичных образцов казахского фольклора (Литература Казахстана, 2005). Актуальное по сей день наследие писателя представляет собой образец гуманистических, космополитических, диалогических и консолидирующих ценностей. Последующие поколения казахстанских литераторов и философов, воспринявших этические ценности морали, трудолюбия, духовного совершенствования, продолжили направление, заданное М. Ауэзовым, обеспечив преемственность диалогичности казахстанской идентичности.

Диалогкакведущаячертакультурыстал предметомрассуждениядругогоказахстанского мыслителя – О. Сулейменова, который через языковую их составляющую говорил об общечеловеческой сопричастности и сотворчестве, что само по себе предопределяет толерантность и диалогичность различных цивилизационных идентичностей, одной из которых выступает исламская (Сулейменов, 2018: 8). Приверженность ценностям диалога и терпимости обеспечили исламской идентичности ее жизнеспособность и встраиваемость в национальную казахстанскую идентичность.

Казахстанская модель светскости предполагает устойчивый диалог между религиозным сообществом и властью. Этому способствует современное понимание концепта светскости, видящего религию одним из акторов социальной жизни общества, а не отрицающего роль религии и не нивелирующего значение религиозизации социума.

Как отмечает М.С. Туйганов, светскость, участвуя в процессах самоотождествления личности и социальной общности, представляется элементом идентичности (Туйганов, 2023: 245-246). Важно в этой связи постоянно подвергать осмыслению смысловое наполнение казахстанской концепции светскости, ее внутренние установки и ценности. Оптимальная отечественная модель светскости, как замечает Ю.О. Булуктаев, требует равноправного, сбалансированного взаимодействия религии и государства с целью культивирования высших морально-этических начал казахстанского общества (Булуктаев, 2022: 604).

Тема культурно-религиозной идентичности остается актуальной для казахстанской гуманитаристики (и для гуманитарного знания вообще) ввиду непрерывного межконфессионального и одновременно межпоколенческого диалога. Суть последнего видится в поиске уникального сочетания в поведенческом и культурно-историческом коде элементов национальной, традиционной и мировой культуры, обеспечивающего культурную аутентичность в этом продолжающемся диалоге. Особо явно стоит в этой связи вопрос о сохранении, «удержании» собственной культурной и, следовательно, религиозной, традиции, ответственной за национальную и религиозную идентичность (Борисова, 2023).

Социальный характер культурной идентичности позволяет обратиться в исследовании вопроса ее сохранения к социологическому знанию, связывающему проблемы идентичности со значимыми для социума образцами духовно-нравственного воспитания последующих поколений. В реалиях Казахстана можно говорить о взаимосвязи уникальной модели исламской идентичности и детерминированных культурно-историческим развитием образцов морально-этического и духовного воспитания. Межпоколенческая преемственность последнего обуславливает устойчивость отечественной модели идентичности и успешную модернизацию общественного сознания. Именно молодежь является потенциальным носителем казахстанской модели исламской идентичности, приоритетными чертами которой выступают толерантность, диалогичность, культурно-историческая преемственность. Сохранение аутентичной этнической традиции при культивировании перечисленных черт требует осознанной, целенаправленной концептуализации отечественной модели исламской идентичности как соизмеримой с современными реалиями, так и согласующейся с детерминированными исторически морально-этическими ориентирами казахской этнической традиции. Следование настроенных подобным образом аутентичным образцам миропонимания, в свою очередь, способствует преодолению внутреннего конфликта между традиционной этнической и религиозной идентичностями, обеспечивая культурную преемственность в процессе модернизации. Проблематизация казахстанской модели исламской идентичности требует осмысления конкретных способов ее сохранения, одним из которых выступает целенаправленная разработка молодежной политики. Последняя приобретает особую

значимость в контексте социальной фрагментации. Идентичность в этом смысле представляется как способ существования общих для социума целей и аксиологических ориентиров, усваиваемых в процессе социализации. Обеспечение преемственности мировоззренческих установок: этноконфессиональной толерантности, патриотизма, уважение и сохранение аутентичной культуры, открытость к знанию и духовному поиску.

Рассматривая средневековую отечественную историю, отметим важную роль ханафитского мазхаба суннитского ислама, заложившего основы модели этноконфессиональной толерантности, выступающей сегодня заслоном от этнического и религиозного радикализма. Безусловно, нельзя отрицать социальные, экономические и политические проблемы, существовавшие как ретроспективно, так и актуальные в настоящем, от которых лишь только наличие устойчивой модели исламской идентичности не станет заслоном. Однако потенциальный успех последней более возможен при культивировании ценностей ханафитской школы ислама, наиболее либеральной доктринально и, в этой связи, способствующей сохранению как культурно-исторической преемственности, так и этноконфессионального многообразия. Казахская модель межкультурного согласия требует популяризации взглядов на духовность, при которых возможен диалог религий, народов, культур, аксиологических систем. Именно такими ценностями характеризуется мазхаб Абу Ханифы, способствовавший, помимо перечисленного, формированию аутентичного «народного ислама», интегрирующего в представления об исламской духовности в допустимой мере также артефакты доисламской культуры. Без этого современную модель казахстанской исламской идентичности было бы невозможно представить.

Необходимо особо отметить, наряду с диалогичностью и преемственностью традициям, также жизнеспособность взглядов ханафитской школы в условиях светскости, выступающей залогом этноконфессионального равенства, ценности каждой существующей в Казахстане культуры, духовной безопасности.

Источником диалогичности казахстанской модели исламской идентичности выступает Священное Писание: «Для всякого народа Мы строили обряд поклонения, которым они поклоняются» (Коран, 22:67), «О люди! Мы создали вас мужчиной и женщиной и сделали вас народами и племенами, чтобы вы знали друг друга» (Коран, 49:13).

В контексте сказанного и имея в виду понимание уммы как наднационального, надкультурного и кросс-границного сообщества мусульман, объединяемого общей верой и детерминируемой ею аксиологическими ориентирами, отметим, что интеграция уммы инспирирована идеей Корана об идеальном обществе мусульман: «Вы были лучшей из общин, которая выведена пред людьми: вы приказывали одобряемое и удерживали от неодобряемого и веровали в Аллаха. А если бы уверовали обладатели писания, было бы лучше для них. Среди них есть верующие, но большая часть – распутники» (Коран, 3:110). Такая интеграция происходит на основе символических и ритуальных связей сквозь время и пространство, ориентируя своих представителей на общее восприятие прошлого, настоящего и будущего.

Однако, как констатируют исследователи Александер, Редклифт и Хусаин, в западном общественно-политическом дискурсе имеет место критика и пересмотр конструкта уммы, понимаемого как историко-географический термин, связанный непосредственно со временем распространения ислама и противостояния мусульман-мединцев с мекканской знатью. Исследователи предлагают альтернативное понимание уммы, расширенное посредством определения аффилиации к исламу и, следовательно, к умме, лишь декларированием шахады, вне зависимости от происхождения, региона и культуры проживания (Alexander, 2013: 34-35). Данное предложение особенно актуально для мусульманских меньшинств и для мусульман, проживающих в светских странах. Умма в этом случае призвана сгладить дихотомию «дар аль-ислам» и «дар аль-харб», поскольку позволяет выйти за рамки национального государства (Zimmermann, 2015), поскольку, согласно Б. Андерсону, умма представляет собой «вымышленное сообщество». Оно, тем не менее, очень значимо для реконструкции и сохранения религиозной идентичности мусульманских меньшинств, которым это сделать сложнее в среде доминирующей культуры Другого (Wright, 2015: 3).

Устойчивость казахстанской модели исламской идентичности перед лицом ее размывания объясняется жизнеспособностью самой казахской культуры, свободной от полной ассимиляции в процессе межкультурной коммуникации. Это объясняется практикой постоянного обращения к духовному и морально-этическому коду культуры, представляющему собой задел для ее фундирования и связи с коммуникативной практикой повседневности. Устойчивость идентичности перед культурным Другим детерминируется, как ни парадоксально, в гибкости самой культуры, ее расположенности к пониманию другой культуры, ее диалогичности с иным мировоззрением. Вслед за Абаем, констатируем актуальность самопознания через понимание того, кем мы не являемся; самоидентификация невозможна вне взаимодействия с культурным Другим. В соответствии со сказанным, отметим необходимость изучения моделей исламской идентичности в других культурах для понимания своей (Борисова, 2023).

Заключение

Диалогический потенциал исламской культуры, шлифовавшийся как онтологический принцип, дал возможность и самой исламской традиции развернуться в бытии других культур, например, казахской. Если интеллектуалы Исламского Мира конструировали исламскую идентичность как универсальную в диалоге с наукой, философией и теологией, то практики повседневной исламской жизни «строили» диалог с людьми, традициями, с онто – означаемым «Другим», который становился исламским диалогом без презумпции превосходства. Собственно, сегодня сложившийся диалогический ландшафт Казахстана оказал и будет оказывать влияние на казахстанскую исламскую идентичность, которая формируется в контексте единства светского и религиозного.

Мы видим, что исламская идентичность представляет собой динамичный конструкт, так же динамичный и живой, как сам ислам, который подразумевает трансформацию и диалог в культурной традиции. Как и любая культурная традиция, ислам характеризуется

как целостностью, так и вариативностью, внутренними противоречиями и диалогом. Коммуникация между различными идентичностями, имеющая место в казахстанском многонациональном и поликонфессиональном обществе и формируемом им дискурсе толерантности, продиктована диалогичностью казахской культуры и исламской идентичности.

Казахстан является мультикультурным обществом, где мирно сосуществуют представители различных этнических и религиозных групп. Ислам, являясь доминирующей религией, играет ключевую роль в формировании культурного и социального ландшафта страны. Важным аспектом является то, что ислам в Казахстане представлен ханафитской традицией, что способствует развитию умеренных и толерантных форм религиозности.

Как свидетельствует мировая практика, в некоторых случаях имеет место противоречие между национальной и религиозной идентичностями (Mohamad, 2020: 205). Такая проблема окрашена политическими мотивами, а не религиозными, поскольку ислам не только не вступает в идеологический конфликт, но, напротив, одобряет проявление привязанности и любви к месту рождения и проживания, а также к обществу, в котором человек живет. Как и патриотизм не предполагает отрицание религиозной принадлежности.

Исламская идентичность в Казахстане не противопоставляется другим видам идентичности, а скорее интегрируется в общенациональную и мультикультурную среду. Это проявляется в таких инициативах, как межрелигиозный диалог и сотрудничество, которые способствуют укреплению социальной сплоченности и взаимопониманию среди различных групп населения.

Ценность национальной идентичности предполагает сохранение исламской идентичности, представленной в социокультурных реалиях Казахстана уникальной моделью, выполняющей конкретные задачи: историческая преемственность образцов социального поведения, смягчение модернизационных процессов, налаживание межкультурной коммуникации, укрепление этноконфессиональной консолидации общества, актуализация существующей модели светскости, формирование толерантного сознания, сохранение идеологической стабильности и духовной безопасности.

Исламская идентичность в Казахстане обладает значительным диалогическим потенциалом, способствующим укреплению социальной сплоченности и развитию межкультурного диалога. В условиях глобализации и роста миграционных потоков важно продолжать исследования в этой области, чтобы лучше понимать процессы взаимодействия различных видов идентичности и находить эффективные пути решения возникающих проблем.

Будущее исламской идентичности в Казахстане будет зависеть от множества факторов, включая внутреннюю политику, международные отношения и глобальные тенденции. Важную роль будут играть государственные инициативы по поддержке религиозной толерантности и межкультурного диалога.

Важным аспектом будущего исламской идентичности является образование и воспитание молодежи. В современных условиях необходимо развивать системы

образования, которые будут включать изучение основ религиозной толерантности и уважения к различным культурам. Это позволит сформировать у молодых людей уважительное отношение к разнообразию и укрепить их собственную идентичность в условиях мультикультурного общества.

В заключение также необходимо отметить, что будущее исламской идентичности в Казахстане зависит от множества факторов, включая образовательные инициативы, государственную политику и международные тенденции. Продолжение межрелигиозного и межкультурного диалога, а также поддержка толерантных и умеренных форм религиозности будут ключевыми для устойчивого развития общества.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта ИРН АР19174762 «Исламская идентичность в реалиях Казахстана: проблемы межконфессионального диалога и консолидации».

Авторы не заявили о потенциальном конфликте интересов.

Вклад авторов.

Турганбаева Ж.Ж. – написание текста статьи, осмысление ее составных частей, оформление в соответствии с требованиями редакционного комитета.

Сейтахметова Н.Л. – написание текста и критический пересмотр его содержания, утверждение окончательного варианта статьи для публикации.

Список литературы

- Alexander C., Redclift V. and Hussain A. The New Muslims. London, Runny Mede, 2013. – P. 34-35.
- Dawson C. The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity. Washington, Catholic University of America Press, 2003. – 282 p.
- Esposito J. The Straight Path. Oxford, Oxford University Press, 2016. – 368 p.
- Ghazanfar S.M. Civilizational Connections: Early Islam and Latin-European Renaissance // Journal of Islamic Thought and Civilization. – Vol. 1, No. 2. – 2011. – P. 1-34.
- Haskins C.H. The Renaissance of the Twelfth Century. Harvard: Harvard University Press, 1971. – 439 p.
- Mohamad M.Z., Salleh A.Z., Hasan A.F., Yusof S., Deris M.F. H.M., Jamsari E.A. Personal identity from an Islamic perspective. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 2020, No 10(10). – P. 199-207.
- Nash G. Writing Muslim Identity. London, Continuum International Publishing Group, 2012. – 160 p.
- Ramadan T. What I Believe. Oxford, Oxford University Press, 2009. – 161 p.
- Ramadan, T. Western Muslims and the future of Islam. Oxford, Oxford University Press, 2004. – 290 p.
- Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York, Columbia University Press, 2006. – 320 p.
- Sardar Z. A Garden of Identities: Multiple Selves and other Futures. 2011. // URL: www.ziauddin.sardar.com. 29.08.2023 (дата обращения: 25.05.2024).
- Wright H. JBMs: religions identity and consumption among young British Muslims. In: International Journal of Market Research, Vol. 57, Issue 1. London, MRS, 2015. – P. 1-13.

- Zimmermann C. Muslim Identity in the era of globalization. Munich, GRIN Verlag, 2015. URL.: <https://www.grin.com/document/339766> (дата обращения: 25.05.2024).
- Айталы А. Этноты в казахстанском обществе: точка зрения // Мысль. – 2015. – №1 – С. 12-21.
- Аркун М. Переосмысляя ислам сегодня // Исламская мысль: традиция и современность. Религиозно-философский ежегодник. Вып. 2. М.: Медина, 2017. – С. 244-272.
- Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Онлайн-ресурс. URL: <http://arabus.ru/> (дата обращения: 25.05.2024).
- Борисова С. Интервью с С.Т. Сейдумановым «Сохранить и приумножить. Какой должна быть новая модель культурной идентичности казахстанца?» 21.02.2023. URL: <https://qmonitar.kz/society/4775> (дата обращения 23.06.2024).
- Булуқтаев Ю.О. Современный Казахстан: роль светских и религиозных ценностей в процессах гражданской интеграции // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. 2022, №5-1. – С. 601-604.
- Гарбузарова Е.Г. Ислам в государствах Центральной Азии в современный период // Исламоведение, 2019, 10 (2). – С. 22-31.
- Кадыржанов Р. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
- Коран / пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. – изд. 2. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. – 727 с.
- Литература Казахстана // Национальная энциклопедия «Казахстан» / гл. ред. Б. Аяган. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2005. – Т.1 – 560 с.
- Нысанбаев А.Н., Бурова Е.Е., Сайлаубекқызы А. Особенности идентичности казахстанцев в условиях поликультурного общества // Социологические исследования, 2019, №7. – С. 37-47.
- Сейтахметова Н. Мусульманская средневековая философия. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2009. – 233 с.
- Сулейменов О.О., Бахтикереева У.М., Джусупов М.М., Валентинова О.И., Дихтяр С.В., Дубровина М.Э., Валикова О.А., Исмаилов Г.И. Код слова // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2018. – Т.15, №1. – С. 128-165.
- Туйганов М.С. Политизация ислама в Казахстане в контексте формирования модели светскости // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. 2023, №1(142). – С. 243-250.
- Турганбаева Ж.Ж. Гуманистический компонент в исламской идентичности: монография. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2024. – 160 с.
- Фараби А.Н. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 156-195.

Жанара Турганбаева, Наталья Сейтахметова

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

**Қазақстандағы толеранттылық пен бірлік кеңістігін қалыптастырудағы исламдық
бірегейліктің диалогтық әлеуетінің рөлі**

Аңдатпа. Бірегейлік тақырыбы ғасыр бойы әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі ең танымал және өзекті тақырып болды. Э.Эриксон, М.Бубер, К.Ясперс, З.Фрейд, В.Франкл, Ф.Фукуяма, Дж.Уорд, Н.Талеб, Т.Асад еңбектеріндегі философиялық-антропологиялық, әлеуметтік, мәдени зерттеулер және басқалары бірегейлік әрбір жеке мемлекет пен әрбір жеке тұлға үшін аяқталмаған жоба және аяқталмаған процесс екенін көрсетеді. Шетелдік дискурстағы сәйкестік дағдарысы әртүрлі жолдармен ұсынылған жеке және әлеуметтік проблемалармен байланысты, олар тұлғалану және өзін-өзі сәйкестендіруден алшақтау ретінде қарастырылады.

Діни санада сәйкестікті іздестіру және осындай жағдайларда сәйкестендіру айқын байқалады. Діни бірегейлік қатаң идеологиялық императивтердің «жоғалуы» жағдайында әртүрлі сәйкестіктер жобасында ең тұрақтыға айналады.

Қазақстанның көпмәдениетті және көпконфессиялы ландшафтындағы ислам дәстүрінің тұрақтылығын және дәстүрлі исламдық бірегейліктің сақталуын түсіндіретін негізгі фактор оның диалогтық құрамдас бөлігі болып табылады.

Бұл мақала Қазақстандағы ислам бірегейлігінің диалогтық әлеуетін зерттейді. Жаһандану және көші-қон процестері сияқты заманауи оқиғалар аясында исламдық бірегейлік мәселесі өзекті бола түсуде. Авторлар исламдық бірегейлік Қазақстанның көпмәдениетті ортасындағы сәйкестендірудің басқа түрлерімен өзара әрекеттеседі деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ мақалада қазақстани қоғамының диалогтық бірегейлігін қалыптастыруға үлес қосқан отандық мәдениет қайраткерлерінің тарихи үлесі де сөз болады.

Түйін сөздер: исламдық бірегейлік; қазақстани қоғам; ислам дәстүрі; диалогизм; мәдени Басқа; адаб; гуманистік құндылықтар.

Zhanara Turganbaeva, Natalia Seytakhmetova

Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, Almaty, Kazakhstan

**The role of the dialogical potential of Islamic identity in the formation of the Kazakhstani space
of tolerance and unity**

Abstract. The theme of identity has been the most popular and relevant in socio-humanitarian knowledge for a century. Philosophical and anthropological, social, cultural studies of identity in the works of E. Erikson, M. Buber, K. Jaspers, Z. Freud, V. Frankl, F. Fukuyama, J. Ward, N. Taleb, T. Asad and others show that identity is an unfinished project and an unfinished process for each individual. The identity crisis in foreign discourse, which is presented in many ways, is associated with personal and social problems, in which depersonalization and alienation from self-identification are seen. The search for identity in religious awareness and identification in such conditions is clearly expressed. Religious

identity becomes the most stable in the project of different identities, in the conditions of the «loss» of strict ideological imperatives.

The main factor that explains the stability of the Islamic tradition and the preservation of traditional Islamic identity in the multicultural and multi-confessional landscape of Kazakhstan is its dialogic component.

This article examines the dialogic potential of Islamic identity in Kazakhstan. In light of modern events such as globalization and migration processes, the issue of Islamic identity is becoming increasingly relevant. The authors conclude that Islamic identity interacts with other types of identity in the multicultural environment of Kazakhstan. The article also discusses the historical contribution of domestic cultural figures who contributed to the formation of the dialogic identity of Kazakhstani society.

Key words: Islamic identity; Kazakhstani society; Islamic tradition; dialogism; cultural Other; adab; humanistic values.

References

- Alexander C., Redclift V. and Hussain A. The New Muslims. London, Runny Mede, 2013. – P. 34-35. [in English].
- Dawson C. The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity. Washington, Catholic University of America Press, 2003. – 282 p. [in English].
- Esposito J. The Straight Path. Oxford, Oxford University Press, 2016. – 368 p. [in English].
- Ghazanfar S.M. Civilizational Connections: Early Islam and Latin-European Renaissance // Journal of Islamic Thought and Civilization. – Vol. 1, No. 2. – 2011. –P. 1-34. [in English].
- Haskins C.H. The Renaissance of the Twelfth Century. Harvard: Harvard University Press, 1971. – 439 p. [in English].
- Mohamad M.Z., Salleh A.Z., Hasan A.F., Yusof S., Deris M.F. H.M., Jamsari E.A. Personal identity from an Islamic perspective. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 2020, No 10(10). – P. 199-207. [in English].
- Nash G. Writing Muslim Identity. London, Continuum International Publishing Group, 2012. – 160 p. [in English].
- Ramadan, T. Western Muslims and the future of Islam. Oxford, Oxford University Press, 2004. – 290 p. [in English].
- Ramadan T. What I Believe. Oxford, Oxford University Press, 2009. – 161 p. [in English].
- Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York, Columbia University Press, 2006. – 320 p. [in English].
- Sardar Z. A Garden of Identities: Multiple Selves and other Futures. 2011. // URL: www.ziauddinsardar.com 29.08.2023 (accessed: 25.05.2024). [in English].
- Wright H. JBMs: religions identity and consumption among young British Muslims. In: International Journal of Market Research, Vol. 57, Issue 1. London, MRS, 2015. – P. 1-13. [in English].
- Zimmermann C. Muslim Identity in the era of globalization. Munich, GRIN Verlag, 2015. URL: <https://www.grin.com/document/339766> (accessed: 25.05.2024). [in English].
- Ajtaly A. Etnosy v kazakhstanskoy obshchestve: tochka zreniya [Ethnicities in Kazakhstani society: point of view]. No 1, 12-21 (2015). [in Russian].

- Arkun M. Pereosmysljaja islam segodnja [Rethinking Islam Today] 2, 244-272 (2017). [in Russian].
- Baranov H.K. Arabic-Russian dictionary [Arabic-Russian dictionary]. Online resource. Available at: <http://arabus.ru/> (accessed: 25.05.2024). [in English].
- Borisova S. Intervju s S.T. Sejdumanovym «Sohranit' i priumnozhit'. Kakoj dolzhna byt' novaja model' kul'turnoj identichnosti kazahstanca?» [Interview with S. T. Seidumanov «Preserve and increase. What should be the new model of cultural identity of a Kazakhstani?»] 21.02.2023. URL: <https://qmonitar.kz/society/4775> (accessed: 21.06.2024). [in Russian].
- Buluktayev Ju.O. sovremennyy Kazahstan: rol' svetskikh i religioznyh cennostej v processah grazhdanskoj integracii [Modern Kazakhstan: the role of secular and religious values in the processes of civil integration]. 5-1, 601-604 (2022). [in Russian].
- Garbuzarova E.G. Islam v gosudarstvah Central'noj Azii v sovremennyy period [Islam in the Central Asian States in the Modern Period]. 10 (2), 22-31 (2019). [in Russian].
- Farabi A.N. Traktat o vzglyadah zhitelej dobrodetel'nogo goroda. [A Treatise on the Views of the Residents of the Virtuous City]. (Moscow, AS USSR, 1960, 156-195 p.). [in Russian].
- Kadyrzhanov R. Etnokul'turnyj simvolizm i nacional'naja identichnost' Kazakhстана / R. Kadyrzhanov [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan / R. Kadyrzhanov] (Almaty, Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014, 168 p. [in Russian].
- Koran / per. i komment. I.Yu. Krachkovskogo [The Quran / trans. and comment. by I.Yu. Krachkovsky], izd. 2 (M., «Nauka», 1986, 727 p.). [in Russian].
- Literatura Kazakhстана // Nacional'naja jenciklopedija «Kazahstan» / gl. red. B.Ajagan. [Literature of Kazakhstan // National Encyclopedia «Kazahstan» / ch. ed. B. Ayagan] (Almaty, «Қазақ jenciklopedijasy», 2005, T.1, 560 p.). [in Russian].
- Nysanbayev A.N., Burova E.E., Sajlaubekkyzy A. Osobennosti identichnosti kazahstancov v uslovijah polikul'turnogo obshhestva [Features of identity of Kazakhstanis in the conditions of a multicultural society]. 7, 37-47 (2019). [in Russian].
- Seitakhmetova N. Musul'manskaja srednevekovaja filosofija [Muslim medieval philosophy] (Almaty, IFPR KN MON RK, 2009, 233 p.). [in Russian].
- Sulejmenov O.O., Bahtikereyeva U.M., Dzhusupov M.M., Valentinova O.I., Dihtjar S.V., Dubrovina M.Je., Valikova O.A., Ismailov G.I. Kod slova [Word code]. T.15, 1, 128-165 (2018). [in Russian].
- Tujganov M.S. Politizacija islama v Kazahstane v kontekste formirovaniya modeli svetskosti [Politicization of Islam in Kazakhstan in the Context of the Formation of a Secular Model]. №1(142), 243-250 (2023). [in Russian].
- Turbanbayeva Zh.Zh. Gumanisticheskij komponent v islamskoj identichnosti. [The Humanistic component in Islamic identity]. (Almaty, IFPR KN MNVO RK, 2024, 160 p.). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Турганбаева Жанара Жанатовна – PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Құрманғазы к., 29, 050010, Алматы, Қазақстан.

Turbanbayeva Zhanara Zhanatovna – PhD, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, 29 Kurmangazy Str, 050010, Almaty, Kazakhstan.

Турганбаева Жанара Жанатовна–PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, ул. Курмангазы, 29, 050010, Алматы, Казахстан.

Сейтахметова Наталья Львовна – философия ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылымдар Академиясының корреспондент-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Құрманғазы к., 29, 050010, Алматы, Қазақстан.

Seitakhmetova Natalia Lvovna – Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, 29 Kurmangazy Str, 050010, Almaty, Kazakhstan.

Сейтахметова Наталья Львовна – доктор философских наук, член-корреспондент Национальной Академии наук РК, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, ул. Курмангазы, 29, 050010, Алматы, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

FTAMP: 21.21.25

Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-288-301>

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр бас кезіндегі қазақ ағартушылары мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасындағы діни таным сабақтастығы

Альбина Дуйсенбаева^{1*}, Жандос Ишмаханов², Алмасбек Шағырбай³

^{1,2}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

³ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты дінтану орталығы, Алматы, Қазақстан

(E-mail: корреспонденция үшін автор: albina87.03@yandex.kz)

Аңдатпа. Діни сананың жаңғыруы мәселесінде өзектігі жоғалмайтын тақырыптың бірі ол дәстүрлі құндылықтардан адасып қалмай, рухани үндестікті жалғастыру. Бұл үдеріс тарихтың әр кезеңінде әр мәдениеттің, әр ұлттың тағдырында әр түрлі көріністермен қорын алған. Мақалада діни сананың жаңғыруы кезеңіндегі қазақ ағартушыларының діни құндылықтарға, дәстүрлі дүниетанымға қатысты қалдырып кеткен мұраларын зерттей отырып бүгінгі қоғамның мәселелеріне жауап ізделеді. Зерттеуімізде қазақ руханиятының қаймақтары, ұлы тұлғаларымыздың өткен жолы мен негізгі қызметтерінің тарихымыздағы орны жан жақты зерттелді. Тарихтағы кез келген халықтың қоғамдық құрылысындағындай қазақ халқымыздың да діни сипатын айшықтайтын қайраткерлер, ұлтымыздың төл тумаларының еңбектері талданды. Мақалада қазақ ағартушыларының терең дүниетанымындағы діни баға жетпес құндылықтарының Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасымен сабақтастығы, өзара байланысы баяндалады. Қазақтың ұлы ағартушылары Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп еңбектеріндегі діни идеялары негізге алынып дінтанулық және танымдық философиялық талдау жүзеге асырылды. Ағартушылар дүниетанымындағы құдай, дін, иман категорияларға теологиялық, дінтанулық талдау жасалды. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары діни сананың жаңғыруымен және бабалар мұраларының дәріптелуімен тығыз байланысты. Қазақ зиялыларының қоғамдағы қызметі тек діни білім берумен ғана шектелмей, осы діни білім арқылы қалыптасатын тәрбие арқылы қазақ даласында ұлттық таным қалыптастырғаны талданады. Зерттеудің құндылығы қазіргі таңдағы діни конфликттердің, қоғамдағы діни негіздегі түсінбеушіліктердің алдын алуда, сонымен қатар жастардың діни дүниетанымының қалыптасуында өте маңызды.

Түйін сөздер: ағартушылық; ислам; дін; дәстүр; құндылықтар.

Received 20.07.2024. Revised 10.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Duissenbayeva A., Ishmakhanov Zh., Shagyrbay A., Continuity of religious knowledge in the heritage of Kazakh intellectuals and Mashhur Zhusip Kopeiuly in the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 288-301. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-288-301>

Для цитирования:

Дуйсенбаева А., Ишмаханов Ж., Шагирбай А. Преемственность религиозного познания в наследии казахских просветителей и Машхур Жусуп Копейулы в последней четверти XIX и начале XX веков // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. ??-??. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-288-301>

Кіріспе

Адамзат тарихында қоғамды дамуға дәріптеуші ағартушылық құбылысының мәні ерекше. Бұл идея XIII-XIX ғ.ғ. батыс Еуропада бастау алғанымен, идеялық тұрғыда көне грек, қытай, үнді т.б өркениеттерде бастау алғаны баршамызға мәлім. Батыста қозғалысқа ие болып, Еуропа қоғамын түбегейлі өзгеріске әкелген ағартушылық қозғалысы қазақ даласына өз әсерін тигізді.

Қазақ халқының бай мұрасындағы діни ағартушылық құндылықтарды зерттеуде аса бай және ауқымды материалдарға кезігеміз. Өкінішке орай, бүгінгі таңда, заманауи аудиторияға қол жетімді және жастар тілінде жеткізудің кемшін тұстары жоқ емес. Жалпы діни ағартушылық мұраның түп тамырын зерттеуде, тарихта отаршылдық саясаты әрекетінің орны толмас ізін қалдырған Ресей империясының басқыншылық әрекетіне қарсы тұру, халықты бірлікке шақыра отырып иісі мұсылман халықтардың саяси күресі жолындағы идеялық бірлікті, ағартушылық жолындағы өзара қарым қатынасының дамуы сатысын байқауға болады. Сондай ақ, 19 ғ. аяғы-20 ғ. басындағы жоғарыдағы аталған мәселелер ағартушылық саласындағы тұлғалардың шығармашылығындағы өзара ықпалдың арта түсуіне жол ашылды. Сонымен қатар шығыс батыс әлеміндегі, оқу білімі, мәдениеті мен тәжірибесі озық болған өзге жұрттың шығармашылығын көпшілікке танытуға ұмтылу, аудару арқылы үйрену, тәжірибе алмасу, өзіндік даму жолын жетілдіру байқалады. Осылайша ұлтымыздың ағартушыларының отаршылдық дәуірдегі қайраткерлігі мен ізденісі, өзара ой үндестігі мен қарым-қатынасын бағдарлау, ағартушылар идеяларының сабақтастығы мен байланысын зерттеудің алғы шарты болып табылады

XIX ғ. аяғы мен XX ғасырдың басындағы негізгі ерекшеліктердің бірі қоғамдағы орын алған өзгерістердің жылдамдығы, ықпалы және нәтижесі. Бұл өзгерістер тек қоғам құрылысында ғана емес, ұлттың тұрмысынан бастап, жалпы дүниетанымдық ұстанымдарына тікелей әсер етті. Ұлт санасының, болмысының сақталуына, өзіндік бірегейлігі мен қайталанбас мәдениетінің сақталуына ұлт ағартушыларының ықпалы орасан зор еді. Осындай салалардың бірі діни дүниетаным арқылы насихатталған ағартушылық бағыттағы шығармашылық деп айтуға болады. Әрине, руханиятқа түгелдей әсерін тигізіп отырған шығармашылық кеңінен қанат жайып, еркін тарала қойды деп айта алмаймыз, керісінше, түрлі кедергілер мен қарама қайшылықтарға тап болып, аяқтарына тұсау ілінгені белгілі. Осыған сай, шығармашылық тақырыптарының да, өзіндік жасампаздығының да, жаңа таралу тәсілдері мен әдістерінің өзгерістерге ұшырап отырғанын байқауға болады. Мұндай сипатты біз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының да, Шәкәрім Құдайбердіұлының да өзге де ұлт зиялыларының еңбектерінде байқаймыз. Отырықшы өмір салтының орнауы, ең алдымен зиялы қауымның жаңа көзқарастар мен жаһандық мәдениеттің бағытымен санасуына, сараптап саралау арқылы дамуына әсерін тигізді. Бұл туралы отандық зерттеулерде де өзіндік еңбектер кездеседі. (Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., 2017)

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсат-міндеттері

Мақаланың негізгі мақсаты XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ағартушыларының еңбектері мен поэзиясындағы діни идеялар мен құндылықтардың Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көзқарасымен байланысын, сабақтастығын айқындау. Соған сәйкес ағартушылар мұрасындағы дін, құдай, иман, ғибадат сияқты категорияларының мәні, оларды түсіну ерекшеліктері және өзара ықпалдастық әсерін көрсету міндеттері қойылды. Халқымыздың тарихы, мәдениеті, және әлеуметтік саяси өмірінде діни руханияттың, діни дүниетанымның алатын орны орасан зор. Діни таным, ұлт тамырымен, оның дүниетанымы, мәдени құндылықтарымен біте қайнасқан ажырамас құндылық. Сөзімізге дәлел ретінде, қоғамымыздың кез келген кезеңіндегі ауызша және жазбаша мұраларымызда, тіл, руханият, ой сана салаларында ислам құндылықтарының орны ерекше. Мақалаға негіз болған ағартушылар мұрасында да діни құндылықтар ерекше насихатталған. Бұл діни құндылықтардың қазақ болмысындағы көрінісі 12 ғасырға жуық кезеңді қамтиды. Сондай-ақ дәстүрлі түркілік дүниетаным өзінің болмысын бүгінгі таңда да синтез немесе симбиоз түрінде сақтап келген. Бұл туралы академик Ғ.Есім діни ағартушылық бағыттағы ой сананың дамуын бірнеше бағытта анықтайды:

– алғашқысы діни ағартушылық салаға байланысты ұлт әдебиетіндегі ой сана мәселесінің, жыр дастандарда, фольклор, ауызша және жазбаша әдебиеттің барлық түрлерінде, сонымен қатар түрлі өнер түрлері мен архитекторлық салаларда көрініс табуы;

- келесі көрінісі жалпы халық арасындағы білім беру қызметіне тікелей байланысты;
- тәрбие, көркем мінез, тұлға кемелденуі мәселелерімен тікелей байланысты;
- құқық мәселесімен терең байланысты болуы. (Ғ.Есім, 2010)

Автор діни ағартушылық ой сананың негізгі функцияларын талдауда, оның ұлт руханиятындағы орны мен маңызына терең тоқталған. Негізгі функцияларының бірден бір көрінісі ретінде ұлттық сананың қалыптасуындағы, тіптен идея мен идеологияның қалыптасуына тікелей әсер етуші фактор екенін баяндаған. Сондай-ақ тарихымыздағы діни ағартушылық сананың ерекшелігі, артықшылығы ретінде, діни дүниетаным бағытындағы рационалды ойлау жүйесінің қалыптасқанын, оның даму бағытының жолдары сонау рационализмнің өкілдері Платон, Аристотель, әл Фарабиден басталған, ұлт ұстаздары Абай, Шәкәрім сынды, өзге де зиялы тұлғалардың шығармашылығын айшықтайды. Жалпы, қазақ руханиятының кеңістігі өте ауқымды болғанымен, бір-бірімен тығыз байланысты, біртұтас кешен екені мәлім. Руханият саласының қай саласы болмасын, ақын-жыраулар, айтыскер шешендер, зиялы қауымның негізгі шығармашылығы осы көріністі сипаттайды. Мәселен, халқымыздың ауыз әдебиеті және жазба әдебиетінің 19 ғ. аяғы мен 20 ғ. басындағы діни ағартушылық тақырыбын қозғаған ақын-жыраулар еңбегі «алтын көпір» қызметін атқарды деп айтуға негіз бар. Бұл бағыттағы руханият кілтін қорғаушылар қатарына көптеген ерен еңбек авторларын, ұлт зиялыларын көрсетуге болады, солардың қатарына Уәлихан Қалижанұлы Ақмолла Мұхамедиярұлы, Ыбырай Алтынсарин, Әбубәкір Кердері, Нұржан

Наушабайұлын, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлын, Шәкәрім Құдайбердіұлын, Мақыш Қалтайұлын (Қалижанұлы У, 1998) жатқызады. Сонымен қатар бұл тізімге діни ағартушылық саласындағы Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Ақтан Керейұлы, Ғұмар Қарашынды өзге де көптеген саңлақтарымызды қосуға болады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада қазақ ағартушыларының діни көзқарастары, ой сабақтастығы қарастырылып, олардың қазақ философиясы тарихындағы орны айқындалады. Қазіргі таңда қазақ ойшыл-дарының, ағартушыларының мұраларын жеке зерттеу жақсы дамығанымен, ағартушылар мұрасындағы байланыс, ой-сана сабақтастығын анықтау, зерттеу қарқыны төмен. Зерттеуіміздің негізгі мазмұны қазақ халқының тарихындағы діни ағартушылық мұрасының даму кезеңдері мен негізгі мәселелерін қамтиды. Тарих тәжірибесін талдай отырып, бүгінгі таңдағы ұлттық құндылықтармызға қауіп төндіріп тұрған, ұлт ауызбіршілігі мен діни мұраларына кері ықпалын тигізуі мүмкін қауіптерді саралауда, эмпирикалық заңдылықтар теориясын ұсындық, діни ағарту саласының негізгі қозғаушы күштері ретінде зиялы өкілдер мен діни бағыттағы қайраткерлер деп танылды.

Мақаланың методологиялық негіздерін жүйелік, тарихилық, салыстыру, объективтілік, пәнаралық синтез сияқты ғылыми таным принциптері құрайды. Ағартушылар мұрасындағы діни категориялар философиялық және дінтанулық методологиялық кешенде талданды.

Негізгі бөлім

Ағартушылық дәуір көне грек, үнді, қытай, түркі сияқты ежелгі өркениеттерден бастау алғандығы тарихтан белгілі. Дегенмен нақты кезең ретінде XIII-XIX ғасырлардағы идеялық ағымды айтып жатады. Себебі сол ғасырдың адамдары өз уақытын ақыл парасат пен ағарту жүз жылдығы деп атады. Бұл кезеңде адам ақыл-парасатының қабілеті ескеріліп, шіркеу басымдылығы, христиандық діни догманың сынға ұшыраған кезеңі еді. «Ағартушылық» ұғымын айшықтауда, У.Қалижанұлының еңбектерінде бұл дәуірдегі қоғамның ғылым мен білімге деген құлшынысын, ғылыми танымның тұтас ұрпақты қамтыған құбылыс екендігін атайды. Ағартушылық өкілдерінің кемел үлгілік сипатында, ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылым білімге деген дамытушылық қызметтері, әлеуметтік кемшіліктерді түзеуге, оның біртұтас қалпына, болмысына әсер етуге бағытталған қоғамдық саяси ағым ретінде көрсетеді (Қалижанұлы, 1998).

Ғасырлар бойы қалыптасқан қиял мен аңызға сенетін мифологиялық таным тарих қойнауына кетіп, философиялық ойлау мен ғылыми таным алдыға шықты. Феодалдық басқару формасы езгіге ұшырап, қоғамдық теңдік пен жеке бас бостындығы насихатталып, төменгі тап өкілдерінен көптеген гуманистер шықты. Бұл ағартушылық тек санада емес, эстетикалық санада да көрініс тапты. Кезіндегі шіркеулік каноннан шыға алмаған эстетикалық ой пікір, ағарту дәуірінде жаңа бағыттарға қол жеткізді.

XIII ғасыр өнері нақты шынайы бейнелеуге көңіл аударды. Бұл көріністі сол кезеңдегі суретшілер, мүсіншілер мен жазушылардың шығармашылығынан байқауға болады. Жалпы дәуіріміздегі қоғамның кез келген саласына жойқын өзгерістер әкелген ағартушылық кезеңін зерттегенде, саяси әлеуметтік салада болсын, философиялық, әдеби, педагогикалық т.с.с бағытына әсер еткен ойшылдар ретінде либерализм ілімінің негізін қалыптастырған, Дж. Локкты (1632-1704жж.), әдебиет саласындағы жаңашылдыққа жол ашқан Дидро, Вольтер, Руссо, Юм, Смит сынды ойшылдарды атап өтпеуге болмайды. Ағартушылық ықпалы әлемге таралған ерекше құбылыс ретінде, адамзатты қараңғылықтан құтқарған, ғылым мен білімді насихаттаған қызметі, қазақ философиясының да дамуына жол ашты. 19-шы ғасырдан қазақ даласында кеңінен етек жая бастаған бағыт ретінде Ш.Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы сынды өкілдерінің орны ерекше. Дегенмен, барымызды зерделеп, жоғымызды түгендеуге жол ашқан, жаңа ғасыр табылдырығында қазақ зиялыларының еңбектері мен негізгі идеяларының құны мен тәліміне, тәрбиесі мен руханиятына деген жаңа зерттеулік әдістер мен көзқарастар қалыптасқаны қуантады. Себебі, жоғарыда аталған зиялы қауым өкілдерінің еңбектерінің бағасы мен маңызы, өткен заманның көзқарасы мен ықпалы арқылы талданып, бұрмаланып келгендігі ащы да болса ақиқат, сонымен қатар қатаң тыйым салынып келген діни мазмұндағы әдебиеттің, шығарма еңбектерінің қарасы тарих қатпарларынан шықпағандығы да жасырын емес. Кеңестік кезеңдегі идеологияның басқыншылғы мен атеисттік сананың кертартпалығының салдарынан өзгеріске ұшыраған шығармашылықтардың, қазіргі таңдағы рухани жаңғырып, ұлттық жадыны сақтаудағы, соның ішіндегі діни руханият кеңістігіндегі, өзіндік иммунитетке ие болудағы маңызы ауадай қажет. Бұл туралы Ш.Әділбаева еңбегіндегі зерттеуге сүйенуге болады. Жетінші ғасырдан бері қазақ даласына енген ислам өркениетінің бай мұрасының өкілдері Ахмет Игүнеки, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Аахмет Иассауи сынды діни ағартушылық мұраларына тоқталуға болады. Ислам дінінің қазақ халқының мәдениеті мен болмысына тұтастай үйлесімділігі туралы автор: хадис ғұрыпқа, сүннет салтқа айналған деп тұжырымдайды (Әділбаева, 2011).

Жалпы ағартушылық бағытты сөзге тиек еткенде діни ағартушылықты тұтас қамтыған жөн. Әдетте ағартушылықтың негізгі идеялары ретінде антропоцентризм мен гуманизм айтылады. Бұл принциптер исламда да негізгі мәнге ие болып, әрдайым насихатталып отырады. Бұған дәлел ретінде құранға негізделген Әл Фараби, Қожа Ахмет Исауи, Абай Құнанбайұлы идеяларындағы «кемел адам» концепциясын айтуға болады. Адамның нәсіліне, ұлтына және жынысына қарамастан бауыр деп қарап, исламдық негізгі ұстанымдардың бірі жақсылықты асырып, жамандықты тыю екендігі мәлім. Зерттеуіміздің өзегі саналатын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарасында адамды микрокосмос ретінде қарастырады және бұл идеясы ислам танымымен сабақтас. Мәшһүр Жүсіп былай дейді: «...Айдай әлемді, жанды, жансыз мақұлықтарды Құдай алты күнде жасап шығарған. Соның өзгесі бір бас та, адам бір бас. Осы дүниені адам көркейтпек, құдайдың құдайлығын жұрт көзіне адам түсірмек. Алты күннен соң құдай дәнеме жаратпақ емес» (Көпейұлы, 2003). Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасының басым бағыты – ағартушылық болғаны белгілі. Шығармаларында туған халқының мүшкіл жағдайын

жырлап, халықтың көштен қалу себептерін айқындап, дамыған елдердің қатарына қосылуғанегізболатынғылымменбілімніңартықшылығыннасихаттады. Жастардыадал еңбек пен кәсіп үйренуге, сауат ашу мен ізгі қасиеттерді бойға сіңіруге тәрбиеледі. Қазақ ойшылдары Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының діни дүниетанымдық бағытындағы шығармашылығы мен ұлт зиялысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни ағартушылық көзқарастарын салыстыра зерттеу мақсатында, өзіндік талдау мен фактілерді қарайтын болсақ, мынандай мәліметтерді келтіруге болады. Бұл тақырыпты қозғаған зерттеушілер арасында Абай мен Мәшһүр Жүсіп кездесулерінің тарихи орын алғандығы туралы келтірілетін мәліметтерді кездестіріміз. Екі ойшылдың кездесуі туралы, бір-бірімен сұхбаттасқандығы туралы, филология ғылымдарының докторы, сондай ақ Мәшһүр Жүсіптің тікелей ұрпақтарының бірі болып саналатын Қуандық Пазылұлы Жүсіпов сұхбатында кездеседі. Қос ойшылдың шығармашылықтарындағы үндестік пен ортақ тақырыптардың да табылуы кездейсоқтық емес әрине. Мәселен адам бойындағы кеселдік қасиеттер ретінде «өтірік», «өсек» сынды жағымсыз қасиеттерді терең сынап, аулақ болуды насихаттайды. Мәселен: «Терең ой, терең ғылым іздемейді, Өтірік пен өсекті жүндей сабап» (Абай) – «Өтірік өрттей лаулап жанып жатыр, Ессіз жұрт көбелектей барып жатыр. Бірін торғай, біреуін бөдене ғып, Өзі мен өзін жаулап алып жатыр» (Мәшһүр Жүсіп) (Қазақ тілі мен әдебиеті, 2005).

Сондай ақ, Абай мен Мәшһүр еңбектерінің имандылық, ізгілік, тәрбие сынды тақырыптарда қозғаған өлең жырларында да, өзіндік үндестік байқалады. Ұлтын сүйген ойшылдардың шығармашылығында, имани мәселелер негізгі адами қасиеттер ретінде жоғары құндылықтар ретінде насихатталады. Абай шығармасында «Әсемпаз болма әрнеге», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Ғылым таппай мақтанба» т.б. өлеңдері, Мәшһүр Жүсіптің «Бес қымбат», «Нәпсіңді 128 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы атқа мінгізбе», «Қолыма қағаз, қалам алайын да» т.б. өлеңдері – мұның дәлелі» (Тұрсынова, 2003).

Ойшылдардың еңбегіндегі мына бір өлең жолдарын салыстырар болсақ, бес рухани құндылық идеясын байқаймыз. «Ғылым таппай мақтанба» өлең жолдарындағы Абай атамыздың өлең шумақтары:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дұшпанын білсеңіз. (Құнанбаев, 2002),

делінген, бұл өлең жолдарында тек ізгі қасиеттер ғана аталып қоймай, адамның жағымсыз қасиеттері мен құптаусыз амалдары да сипатталады, тура осы мәселе, Мәшһүр өлеңдерінде де былайша өрнектеледі:

«Ең әуел керек нәрсе иман»-деген,
«Ақырет істеріне (ишларына) инан!»- деген!
«Құдай кешірет!»-дегенмен, іс бітпейді,
«Иман шартын білмесе, есен(ибан)»- деген.
«Екінші керек нәрсе – ғақыл» –деген.
«Ғақылсызда тауық жағы (шағы) тақыр!» – деген.
«Аз іске ашуланып, дінін бұзар,
Иманын кәпірлікке сатар» – деген.
«Үшінші қымбат нәрсе – сабыр!» – деген,
«Сабырлысы мұратын табар!» – деген.
«Әр істе сабырсыздық тәубе-зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар!» – деген.
«Төртінші қымбат нәрсе – шүкір» – деген,
«Нығыметке шүкірсіздік – күпір!» – деген.
Жатқан жерден: «Құдай кешір!» – деген қорлық,
«Себең іздеп тура жолмен жүгір!» –деген.
«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп» – деген,
Әдепсізде иман тұру ғажап!» – деген.
«Кәпірлік – әдептіде тұрмағандай,
Әдеп деген Махаббатқа себең!» – деген (Көпеев,1992)

Жоғарыдағы өлең жолдары тәрбиелік құндылығымен қатар, имани қасиеттерге жол ашады. Мәселен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ислам діні саласындағы ақида, шарифат ілімдерін терең меңгерген діндар тұлға екендігі оның шығармашылығында да байқалады. Оның бірден бір көрінісі, зерттеуімізде келтірілген еңбектерінің хадистермен ұштасып, өзіндік байланыс тапқанынан аңғарамыз. «Пайғамбардан сүннет болып қалған бұл өсиеттер жалпыны қабылдайтын инклюзивтілік ұстынының өзегінде жатыр және бұл рух қазақтардың ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі ханафилік мәзһабтағы суннилік исламның да негізін құрайды» (Жүсіпбек, Сатершинов, 2014).

Абай мен Мәшһүр арасындағы байланыстардың көріністерін талдауда, тек аталған шығармалары ғана емес, өзге де еңбектерінде, мәселен қара сөздерінде де кездестіреміз. Мәселен, сөз құндылығын жоғары бағалайтын Мәшһүр еңбектеріндегі, төмендегі мысал белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Дандай Ысқақтың пікірінше, Абайдың Қара сөздеріндегі стильге ұқсайды (Ысқақұлы, 2013).

Ғылым біл, жұмыс істе оған серік,

Жарлығы мал –бұл, ғылым болар көрік.

Ғылым, білім өнерсіз қадірсізді

Өлік біл, оны жан деп білме тірлік (Көпейұлы М.Ж., 1990:90)

деген өлеңінде Мәшһүр Жүсіп ұлы Абай мұраларын діни ағартушылық сабақтастығын жалғастыра отырып, қазақ руханиятының дамуына қызмет етті.

Қазақтың әулиесі атанған Абайдың інісі, көрнекті тұлға Шәкәрім Құдайбердіұлы өз заманында Мәшһүр Жүсіппен кездесіп, бірнеше рет сұхбаттасқан, құрдас, дос

екендігі тарихтан белгілі. Мәшһүр Жүсіп мұрасын сақтап, келер ұрпаққа насихаттаушы Алдабергенов Төлепберген қарияның айтуынша, 1931 жылы бір үлкен жиында Шәкәрім мен Мәшһүрдің кездескенін баяндайды. Сонда ол Мәшһүрмен кездесіп, құрдасына: Мына жаңа заман қалай болады?» – деп сұрайды. Мәшһүр Жүсіп: «Бұл – аласапыран заман. Бұл – социализм деген заман, мағынасы құдайсыздар қоғамы деген, дүние кезек деген бар емес пе, бір кезде құдай деген құстай ұшады дедік, енді құдай деген мұрттай ұшатын заман болады, көрешек алда деген екен:

*«Тірі қалғаның көресің,
Мәдени үйге кіресің,
Қонысың болар орыс қаласы.
Қазаққа енді тұрмыс жоқ,
Болуға да орын жоқ,
Ағымның сондай жобасы,*

Шәкәрім, жағдай осылай» (Құдайбердіұлы, 2007)

Міне осы жиыннан кейін қазақтың екі ғұламасы Баянауылда бірнеше күн бірге болады. Қайтарында Шәкәрімге Мәшһүр Жүсіп былай дейді: Аз ғана уақыт – төрт-ақ күн бірге болдық. Тірі жүрсең социалист қоғамына кір. Мен өзім сол 1916 жылы ораза-намазбен қоштасқанмын. Бұл екеуіміздің ақырғы кездесуіміз болар, жас та келді, тағдыр да жақын. Дүние көшкен керуен ғой, дүниеге бірге келдік, бірге жүрдік. Енді сол керуенмен бірге кетуіміз керек қой:

*«Біріміздің ажалымыз Алладан болар,
Біріміздің ажалымыз адамнан болар.
Жас та келді, тағдыр да жақын,
Ақырғы кездесуіміз осы болар.*

*Қош сау бол деп құшақтап,
Кафу Рахман деп аттанады» (Алдабергенов, 2013).*

Шәкәрім Құдайбердіұлының діни-ағартушылық қызметінің бірі ретінде «Мұсылмандық шарты» еңбегін айтуға болады. Бұл қазақ даласындағы дінтану, исламтану бағытындағы алғашқы еңбектер қатарына жатады. Ғұламаның халық діни дүниетанымының тереңдігі мен дұрыс бағытта қалыптасуына деген ұмтылысын байқатады. Бұл еңбек қазіргі ислам ғылымхалы кітаптарының негізі болып саналады және әлі де өзіндік мәнін жоғалтпады. Шәкәрім оны мәніне қарай төмендегідей бес бөлімге бөліп, жүйелеген:

1. Иманның мағынасы және иман сенімі (Исламның мәні);
2. Ахлақ (Ислам психологиясы);
3. Іс-харекет үкімдері (Сегіз амал);
4. Ислам негіздері (ғибадат);
5. Қоғамдық қатынастағы шарғи талаптар (Фиқһ ілімінің негіздері)

Шәкәрімнің діни көзқарастары діни әмбебаптылықтан тұрған, ол өз ойында әлемнің бар діндердің ерекшеліктерін баяндай келе «діндердің түп мақсаты» дейді, сол мақсаты құдайға жету болатын. «Мұсылмандық шартын» жазып қазақтың діни сауатын ашпақ болған Шәкәрім Тәңіріні, Табиғатты, Адамды қарастыра отырып, бірегей концепция жасады ([http:// www.kultegin.kz/#!1_11_491](http://www.kultegin.kz/#!1_11_491))

Мәшһүр Жүсіп өзі жинаған үлгілерінің көлемін белгілеп отырған. Мысалы, «Ғылым білімі» кітабы 129 сахифадан тұрады дей отырып, оның ішінде 12 аят, 18 хадис, 43 мақал, 114 ауыз өлең бар десе, ал «Әмір» әңгімесі 26 сахифадан, 104 ауыз өлеңнен тұрады дейді. Мұндағы сахифа – араб сөзі, «бет», «парақ» деген мағынаны береді. Бұлардан басқа қолжазбаларда мынадай мәліметтер берілген: «Хазірет Юсуф пайғамбар», «Шайқы Бұрқы әулие мекіре балықтан туған», «Ошақты Қоңырбай қалпе» әңгімесі, «Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді», «Ақыреттің егіні», «Құдайым жексенбі күн жер жаратты», «Жер мен Көк» қиссасы және т. б. діни нанымдық мағынадағы деректер бар. Екі діни балладасы – «Шайқы Ысқақ» пен «Надан би» белгілі.

«Исламның бес парызы біреуі – иман,

Таппайды бұл бесеуін дүние жиған.

Ықтият, шын ниетпен жұмыс қылып,

Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған»,

деген жолдары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы ислам тақырыбының шоқтығы биік екендігін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Зерттеу нәтижесін талқылауда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектеріндегі діни ағартушылық мәселелерінің ортақ тұстарын зерделей отырып, ойшылдар мұрасындағы сабақтастықты айшықтау орын алады. Бұл үшін алғашқы кезекте, ұлт зиялыларының дүниетанымдық тәлімі мен өскен ортасын, сол заманның мәселелері мен рухани атмосферасын зерттеу, пайымдау қажет болды. Сол дәуірдегі қалыптасқан рухани шығарма еңбектерінің, қазіргі замануи қоғамдағы мәселелердің шешімін табуға қолдану мақсатымызда, екі түрлі дәуір арасындағы өшпес ортақ құндылықтармен, ұлт қанымен, болмысымен жалғасқан нәзік те мығым байланысты анықтау қажет еді. Ел арасында тек ұлт зиялысы ғана емес, қасиеті мен әулиелігі бір төбе, абыз тұлғалардың рухани мол мұрасын жаңашыл көзқараста талдауға біршама әдебиеттер мен көзқарастардың дәйектері ортақ мәселеге шоғырландырылды. Ойшылдың өмір сүру кезеңі, жалпы тек қазақ даласында ғана емес, сонымен қатар тұтас мұсылмандық Шығыс әлеміндегі күрделі өзгерістер кезеңі болып табылады. Сол себепті де, осы зерттеу барысында, жоғарыдағы ойшылдар шығармашылықтары дәстүр жалғастығы мен байланысы тұрғысынан ғана емес, жаңашылдық идеясы аясында қарастырылуға тырысты. Қазақ қоғамын барынша жаңа дәуір кезеңіндегі қоғамдық өзгерістер мен жаңашыл кемелділікке баулып қана қоймай, қоғамды сынау мен шындық арқылы, өзекті мәселелерді ашып, айқындаған. Діни мәселелерде ғана емес, ойшылдардың еңбектеріндегі үндестік пен сабақтастық сан қатпарлы және де ақыл, таным, ой сана ұғымдарымен үндескендігі өзіне тәнті етеді.

Сонымен қатар бұл үш ойшылға тән қасиеттердің бірі орыс, парсы, араб тілдерін жетік біліп, ұрпаққа құнды аудармалар жасап, ағартушылықпен айналысуы еді. Шығармаларында батыс, орыс ақын-жазушыларының пікірлері мен идеяларын пайдалана отырып, сыншыл реалистік бағытта жаңаша туындылар әкелді. Яғни

ағартушылар мұрасында батыстың, оның ішінде орыс әдебиетінің сарыны мен исламдық діни мәннің сабақтастығын көруге болады. Мәселен Абай Құнанбайұлы «адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», десе, Шәкәрім Құдайбердіұлы «адамзатты бауырластыққа бастайтын жол – мұсылмандық» деп, гуманисттік принцип пен исламдық дүниетанымды синтездеп отыр. Демек Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп көзқарасындағы адамгершіліктің басты элементі ретінде имандылық, әділдік, әдеп категорияларын яғни исламдық құндылықтарды мұрат етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе қазақ ағартушылары ғылым мен діни құндылықтарды байланыстырып, ел мұратын қалыптастыруда руханиятты дәріптеп, жікке бөліну мен бүліктен аулақ болуды насихаттаған. Қазақтың үш алыбының бетпе-бет кездесіп, сұхбаттас болғанын мақаламызда баяндадық. Ғұламалардың ғұмыры мен мұрасын бөліп қарауға болмайды. Себебі бабалар мұрасындағы рухани тізбек пен байланысты көрсету қиынға соғады. Ағартушылардың мұрасы қазақтың XX ғасырдағы болмысын айқындап, барша қазақ оқитын шамшыраққа айналды. Діни құндылықтарды дәріптей отырып, сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси мәселелерді қозғады. Шығармаларында қоғамдық теңдікті, әділдік пен гуманизмді дәріптеді. Мәшһүр Жүсіп әлеуметтік-адамгершілік идеяларды діни-этикалық сүзгіден өткізіп, оларды тұлғаның рухани жетілуіне ықпалын зерттеді. Себебі Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында адамның рухы нәпсі қажеттіліктерінен жоғары тұруы керек деп есептеледі. Ағартушылар дәріптеген асқақ рухани пайым қазіргі күнде де өзекті. Бұл ойшылдардың діни-ағартушылық мұрасы адамзаттың дамуы мен игілігі бағытында мәнін жойған емес, һәм шығыс-мұсылман мәдениеті мен философиясында өз орнын табатындығы даусыз.

Авторлардың мақалаға қосқан үлесі

А. Дуйсенбаева – мақаланың негізгі мәселесін, идеясын анықтап, зерттелу барысына, редакциясына жауап берді.

Ж. Ишмаханов – мақаланың негізгі деректік базасын қалыптастыру, жинақтау, талдауға жауапты.

А. Шағырбай – жарияланымның негізгі нәтижелерін, қорытындысын талқылады.

Авторлар ықтимал мүдделер қақтығысы бар екенін мәлімдемеді.

Әдебиеттер тізімі

Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., XX ғасыр басындағы әдебиет. Электронды оқу құралы. – Алматы, 2017.

Есім Ғ. Қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ой-сана // «Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана» Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы, Рал Марал ишанның 230 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2010.

Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: «Білім», 1998. – 256 б. Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры, 2011. – 280 б.

Көпейұлы М.Ж. Алла құдіреті. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003 – 18 б.

Абай және Мәшһүр Жүсіп: көркемдік үндестік // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – №10. – С. 3-10 б.

Тұрсынова Б.Ә. Қазақ әдебиетіндегі имандылық мәселесі (Абай Құнанбаев пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары негізінде // «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 282-284 б.

Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 2002. – Т.2. – 58 б.

Көпеев М.Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым: 1992.

Жүсіпбек Ғ., Сатершинов Б. Қазіргі діни ахуал және дәстүрлі ислам құндылықтарын қайта бағалау // «Діни радикализмнің алдын алу шаралары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Орал: Батыс Қазақстан облысының әкімшілігі, 2014 жыл. – 15-20 б.).

Ысқақұлы Д. Абайдың қара сөздері іспеттес жазбалары бар // Аңыз адам. – 2013. – № 19 (79). – 28 б.).

Көпейұлы М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. – Т. 1. – 274 б.

Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – Т.2. 290 б.

Алдабергенов Т. Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің соңғы кездесуі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

Құдайбердіұлы Ш. Білімділерге бес сауал [http:// www.kultegin.kz/#!1_11_491](http://www.kultegin.kz/#!1_11_491)

Duissenbayeva Albina, Ishmakhanov Zhandos, Shagyrbay Almasbek

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK,
Almaty, Kazakhstan*

**Continuity of religious knowledge in the heritage of Kazakh intellectuals and
Mashhur Zhusip Kopeiuly in the last quarter of the 19th century and the beginning
of the 20th century**

Abstract. One of the topics that does not lose relevance in the revival of religious consciousness is to continue spiritual harmony without straying from traditional values. This process has been reflected in the destiny of each culture and nation in different stages of history. The article seeks answers to the problems of today's society by studying the legacy left by Kazakh intellectuals in the period of the revival of religious consciousness about religious values and traditional worldviews. In the study of religious figures, the historical significance of their formation as a person and the functions they performed were comprehensively studied. As well as the social structure of other Turkic-Muslim nations, the works of the figures and original intellectuals of the nation, who define the religious symbol of the Kazakh people, have been distinguished. The article describes the continuity of religious values in the worldview of Kazakh intellectuals with the legacy of the famous Zhusip Kopeiuli. Religious and cognitive philosophical analysis was carried out based on the religious ideas in the works of great Kazakh intellectuals Abay,

Shakarim, and Mashhur Yusip. A theological analysis of the categories of god, religion, and faith in the worldview of the enlightened ones was made. The main results and analyses of the research work are closely related to the revival of religious consciousness and the glorification of ancestral heritage. It is analyzed that the activity of Kazakh intellectuals in the society is not limited only to the provision of religious education, but the formation of national knowledge in the Kazakh steppe through education formed through this religious education. The value of research is very important in preventing religious divisions in today's society and in shaping the religious worldview of the nation's future. The practical significance of the results of the article can be the basis for the research of future specialists, religious studies, theologians, and Islamic studies.

Keywords: enlightenment; Islam; religion; tradition; values.

А. Дуйсенбаева, Ж.Ишмаханов, А. Шагирбай

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Преемственность религиозного познания в наследии казахских просветителей и Машхур Жусуп Копейулы в последней четверти XIX и начале XX веков

Аннотация. Одна из тем, которая не теряет своей актуальности в вопросе возрождения религиозного сознания - это не теряя традиционные ценности, продолжение духовной гармонии. Этот процесс в разные периоды истории сопровождался разными проявлениями в судьбах каждой культуры, каждой нации. В статье исследуется наследие казахских просветителей в период возрождения религиозного сознания, касающееся религиозных ценностей, традиционного мировоззрения. В исследовании религиозных личностей всесторонне изучалось историческое значение их становления и деятельности как личности. Были проанализированы труды деятелей, самобытной интеллигенции нации, определяющие религиозный символ казахского народа, как и общественного устройства других туркомусульманских народов. В статье говорится о преемственности религиозных ценностей в мировоззрении казахских просветителей с наследием Машхур Жусуп Копейулы. На основании религиозных идей, аредставленных в трудах великих казахскихпросветителей,такихкакАбай,Шакарим,МашхурЖусуп,осуществленрелигиоведческий и познавательнo-философский анализ. Проведен теологический, религиоведческий анализ категорий бога, религии, веры в мировоззрении просветителей. Основные результаты и анализ исследовательской работы тесно связаны с возрождением религиозного сознания и прославлением наследства предков. Анализируется деятельность казахской интеллигенции в обществе, которая не ограничивалась религиозным образованием, а формировала национальное познание в казахской степи через воспитание, формируемое этим религиозным образованием. Ценность исследования очень важна для предотвращения религиозных разногласий в современном обществе и формирования религиозного мировоззрения будущего нации. Практическая значимость результатов статьи может стать основой для исследований будущих специалистов-религиоведов, теологов, исламоведов.

Ключевые слова: просвещение; ислам; религия; традиции; ценности.

References

- Abdimanuly O., Shortanbaev Sh., HH gasyr basyndagy adebiet. Jelektrondy oku kuraly. – Almaty, 2017. [in Kazakh].
- Esim G. Kazak kogamyndagy dini-agartushylyk ojsana // «Syr elindegi dini-agartushylyk oj-sana» atty Ma- 220 Mashhur Zhusip Kopejulyynyn dini kozkarasy ral ishannyn 230 zhyldyk merejtojyna arналган gylymi teorijalyk konferencija materialdary. – Almaty, 2010. [in Kazakh].
- Kalizhanuly U. Kazak adebietindegi dini-agartushylyk agym. – Almaty: «Bilim», 1998. – 256 b. [in Kazakh].
- Adilbaeva Sh. Hadis – gурpymyz, sunnet – saltymyz. – Almaty: Islam madenieti men bilimin koldau kory, 2011. – 280 b. [in Kazakh].
- Kopejuly M.Zh. Alla kudireti. – Pavlodar: «JeKO» GOF, 2003 – 18 b.
- Abaj zhane Mashhur Zhusip: korkemdik undestik // Kazak tili men adebieti. – 2005. – №10. – S. 3-10 b. [in Kazakh].
- Tursynova B.A. Kazak adebietindegi imandylyk maselesi (Abaj Kunanbaev pen Mashhur Zhusip Kopejuly shygarmalary negizinde // «Mashhur Zhusip – alemdik galamat» atty halykaralyk gylymi praktikalyk konferencijanyn materialdary. – Pavlodar: S. Torajgyrov atyndagy PMU. – 282-284 b. [in Kazakh].
- Kunanbaev A. Shygarmalary. – Almaty: «Zhazushy», 2002. – T.2. – 58 b. [in Kazakh].
- Kopeev M.Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty, Gylym: 1992zh. [in Kazakh].
- Zhusipbek G., Satershinov B. Kazirgi dini ahual zhane dasturli islam kundylyktaryn kajta bagalau // «Dini radikalizmnin aldyn alu sharalary» atty halykaralyk gylymi-praktikalyk konferencija materialdary. – Oral: Batys Kazakstan oblysynyn akimshiligi, 2014 zhyl. – 15-20 b.). [in Kazakh].
- Yskakuly D. Abajdyn kara sozderi ispettes zhazbalary bar // Anyz adam. – 2013. – № 19 (79). – 28 b.).
- Kopejuly M.Zh. Tandamaly. – Almaty: Gylym, 1990. – T. 1. – 274 b. [in Kazakh].
- Kudajberdiuly Sh. Shygarmalary. – Almaty: Zhibek zholy, 2007. – T.2. 290b. [in Kazakh].
- Aldabergenov T. Mashhur Zhusip pen Shakarimnin songy kezdesui. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2013. – 359 b. [in Kazakh].
- Kudajberdiuly Sh. Bilimdilerge bes saual [http:// www.kultegin.kz/#!1_11_491](http://www.kultegin.kz/#!1_11_491) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Дүйсенбаева Альбина Құрақбайқызы – PhD., қауымд. профессор м.а., Нұр-Мұбарак ЕИМУ, әл-Фараби даңғылы 73, 050060., Алматы, Қазақстан.

Дүйсенбаева Альбина Құрахбаевна – PhD., и.о. асс., профессор., ЕУИК Нұр-Мубарак, пр.аль-Фараби 73, 050060., Алматы, Казахстан.

Duissenbayeva Albina Kurahbaevna – PhD. Acting Associate Professor, Nur-Mubarak University, al-Farabi ave.73, 050600, Almaty, Kazakhstan.

Ишмаханов Жандос Жетесович – магистр, аға оқытушы Нұр-Мұбарак ЕИМУ, әл-Фараби даңғылы 73, 050060, Алматы, Қазақстан

Ишмаханов Жандос Жетесович – магистр, старший преподаватель ЕУИК Нур-Мубарак, пр. аль-Фараби 73, 050060, Алматы, Казахстан.

Ishmakhanov Zhandos Zhetesovich – Magister, Senior lecturer Nur-Mubarak University, al-Farabi ave. 73, 050060, Almaty, Kazakhstan.

Шағырбай Алмасбек Дүйсенбекұлы – ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD, Құрманғазы көшесі 29, 050010, Алматы, Қазақстан.

Шағырбай Алмасбек Дүйсенбекұлы – Ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения Комитета науки МНВО РК, PhD, ул. Курмангазы 29, 050010, Алматы, Казахстан.

Shagyrbay Almasbek Duisenbekuly – Senior Researcher at the Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, 29 Kurmangazy Str, 050010, Almaty, Kazakhstan.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 21.15.69
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-302-311>

The spread and principles of the Ismatullah movement in modern Kazakhstan

Zhurgenbayeva Zhanna

Minzu University of China, Pekin, Chinese People's Republic

(E-mail: jannachka_87@mail.ru)

Abstract: At present, one of the most pressing problems in religious studies is the emergence of religious cults, the spread of their teachings and the attraction of people to their ranks. In the Republic of Kazakhstan, the Ismatullah movement has been actively spreading its religious teachings in order to gather its followers.

In the article, the concepts of dhikr and spirit discussed in the main works of the Ismatullah religious movement are explained by means of a hermeneutic and comparative analysis with the concepts of dhikr and spirit contained in the Holy Qur'an and the work of K.A. Yassawi. Using the theological, comparative-historical method, the author describes the principles, areas of dissemination and activities of the Ismatullah school of thought.

Key words: Sufism; dhikr; prayer; Ismatullah; Holy Quran; religion.

Received 04.08.2024. Revised 15.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Zhurgenbayeva Zh. The spread and principles of the Ismatullah movement in modern Kazakhstan // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 302-311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-302-311>

Для цитирования:

Жургенбаева Ж. Распространение и принципы течения Исматуллы в современном Казахстане // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Фило-софия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 302-311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-302-311>

Introduction

After the Republic of Kazakhstan gained its independence, there was a need to review the history of the spiritual development of the Kazakh people. The importance of spiritual education for the Kazakh people who gained independence, including the spiritual manifestation of Islam that provides this education, explaining how necessary Sufism is for the people, thoroughly studying the most important values of education and promoting each of them among the people is one of the important topics of today's agenda. If we take a look at history, the signs of Sufism knowledge have been observed since the first era of human society and have left their own traces in the history of a number of civilisations. The period in which the internal and external characteristics of this phenomenon were defined and a unique systematic pattern emerged is the VIII-IX centuries. Before Sufism was fully developed in theoretical terms, its content was reflected in oral and written literary works. In Burt, this process was improved as much as possible, and the characteristic laws of Sufi literature emerged. The literature created by the Sufis, who followed the irrational way of perception and understanding of existence, had its own ideological direction, a unique artistic world, an established pictorial system and excellent aesthetic values. Arab-Persian and Turkish Sufism were unique poetic schools in the history of literature. And the leader of Turkish Sufi poetry was our scholar Khoja Ahmad Yasawi, who was known as the "Pear of Turkestan", "Sultan of Saints".

Islam and its holy book, the Sufis, who monitored and disciplined the interpretation of the Qur'an from a mystical point of view and how people live in society according to it, attached great importance to the activity of tabligh (deliverer, explainer). Sufis are mainly spreaders of Islam. Those who contributed to the spread and Islam and its holy book, the Sufis, who supervised and disciplined the interpretation of the Qur'an from a mystical point of view and the way people in society lived according to it, placed great emphasis on the activity of the tabligh (deliverer, explainer). Sufis are above all disseminators of Islam. Those who have contributed to the spread and establishment of Islam in many regions. One of the reasons for this is that the Sufi path has many benefits for the spiritual education of the individual and society. Sufism is the highest level of worshipping God, it forces you not to worry about anything around you, not to look at your possessions, not to look at what will happen tomorrow, what will my day be like, not even to look at children, family and friends. Sufis serve only to reach the truth, only to know the truth by asking for it with their whole soul and their whole being. For them, the light of five days says nothing about the world; it disappears in the blink of an eye. The only power that does not change, the truth is Allah. In addition to this foundation, the Sufi path also had the goal of seeing. Sufis are considered arifs (saints) who come into the world as temporary guests and are in a very high spiritual state. In the Sufi worldview of shari'ah, tariqa, enlightenment and truth, Prophet Muhammad said, "Shari'ah is my word, my actions are tariqa and truth is my state." Therefore, it is not wrong to say that these paths are the path to truth in Sufism. The path of Sufism has its own history, which began with the development of Islam and has continued from that time until today. Sufism first appeared in the Arabian Peninsula and soon spread to Iran, Khorasan, the Indian Peninsula, Central Asia and other regions. Sufism from K.A.Yassawi, Naqshbandi from Bahauddin Naqshbandi, and other Sufi movements was spread.

In the past, religion spread spontaneously in the Kazakh territories. That is, there was no religion that was subordinate to a center. Our religious scholars studied in Iran, Baghdad, Egypt, some in Turkey, Ufa, Kazan and Tashkent and spread religious knowledge on their own. This shows that there is no uniformity in the teaching of religion.

At present, many religious movements are spreading in the country. One of them is the "Ismatullahist religious movement", which was founded on the basis of the cult of Khoja Ahmad Yasawi, but registered as a public association (Faith. Education. Life). This religious movement has started to spread its religious teachings in the country since 2000. The number of followers of the Ismatullah cult grew from year to year. Many young people, including poets and writers, joined this religious doctrine. Therefore, today it is necessary to scientifically investigate and analyse the activities of the religious movement of the "Ismatullahists" and draw conclusions.

The main part

Sufi doctrine

Sufism (Arabic: tasawuf-tazalik) is a spiritual value derived from the source of Islam, a teaching that reflects the worldview, moral-ethical and esoteric aspects of the Islamic religion and enables the development of human self-awareness and spiritual morality. The definition of Sufism was shown in the works of the famous Sufis Sari al-Saqati (865) "Sufism is artistic morality (morals)", Abu Hafs al-Naisaburi (883) "Sufism is completely moral (ethics)", Abu al-Husayn al-Nuri (907) "Abandoning the passions and demands of Sufism". Some Western scholars try to argue that Sufism was introduced into Islam from Judaism, Christianity and Buddhism, especially Hinduism and Zoroastrianism. The appearance of Sufism on the stage of history coincides with the beginning of the earliest dialectical movement in Islamic philosophy in general. At the beginning of this movement, we can mention Abu ad Darda, Abu Zar al Ghifari and other companions of the Prophet Muhammad (peace be upon him). In the history of Islamic philosophy, the period from companions like Abu Zar Ghifari to Hasan al-Basir (728) is called the era of the first zuhd, (piety) of Sufism. In this era, Sufism was a doctrine that propagated a rational and artistic morality rather than the study of philosophical and metaphysical questions. The second period of Sufism covers the time from Hasan al-Basir to Imam Ghazali (1055-1111) (Muhammed, 2005).

The Sufi philosophy, which began with Hasan al-Basri, was gradually moulded and divided into two main branches: 1. the Malamatiyya 2. the Probatiyya school. The doctrine of Malamatiyya (the founder of Bayazid Bistami (874)) was formed and developed on the basis of the traditional Turkic worldview. Malamatiyya was a Sufi worldview based on the realisation and mastery of the deep secrets of human psychology. Since service to the Creator in Malamatiyya is a service to human beings, its main principle was based on love for human beings. Malamatiyya Sufism is primarily about controlling one's sensuality and recognising the Creator through love. The second is Junayd al-Baghdadi (909), the founder of the Isbatiya school. Isbat is the presence of mind of a person during worship, the frequent repetition of dhikr (Taevsky, 2007)

Physiological and psychological control processes among the Sufis are continuous practices such as little sleep, little food, fasting, cutting off contact with people for a certain period of time, keeping all sensory organs away from external contact and controlling the entire faculty

of imagination and thought by freeing oneself from phenomena and fantasies in the inner world and focusing only on the Creator. The dhikr in Sufism is an aid in carrying out these activities. In this way, he detaches himself from the worldly passions and accepts the truths directly and becomes a pious person. A Sufi feels harmony with the universe in spiritual peace, perfection, attains the mystery and essence of being a servant of the Creator. This is the state of spiritual perfection of a human being. Sufism is the inner meaning and content of the Islamic religion, its main goal is human, noble and spiritual perfection (Idris, 1994).

In Sufism, the heart is the seat of faith, the boundlessness of love for the great Creator. It is generally known that Sufism can be found in the poetry of Abai and Shakarim. For example: poet Dulat, an outstanding representative of Zhyrau poetry: "My sin is devastating, my repentance is small, what have I found in life?" The world is an offal, I am a dog, what have I cared for?" There are verses that say that the one who kneels before the Lord, realizes his mistake and repents, "a fervent heart, with a sincere heart", as Abai says, supplicates and worships the Lord. This is why it is not easy to follow the Sufi path. This is probably why the poet Kerderi Abubakir thought: "Sufism is a difficult path, if you follow it, it is a good path, if you seek Sufism, be a scholar who has studied a lot." Here the poet explicitly warns that one must become a scholar who has mastered Islamic science, the hadiths of the Qur'an and the basics of Sharia in order to enter the path of the Sufis. "The "Perfect Man", as the great poet Abai said, "is a noble man who comes as close as possible to his qualities. He is a person who has been purified and purged of his immoral behaviour, whose inner life has been enlightened and who has attained spiritual qualities. Dana Abay Kemel mentions syddyk, karam, gaqil as the qualities of Adam (Kynanbayev, 1977). Here authenticity is confused with justice, karam - intercession and gakyly - science. One of the most important principles of Sufism is dhikr. In Sufism, dhikr is the remembrance of Allah.

There are public and secret kinds of dhikr and inter-dhikr. It is known that Sufism had a great influence on the introduction of Islam to the Kazakh steppe. Thus, thanks to pious souls who dedicated their whole lives to the religion, Islam has firmly established itself in the everyday life of the Kazakh population. As proof of this, it can be said that the poetry of the priests and priestesses, which goes back to the poems of Khoja Ahmad Yassawi, and our songs since Korkyt have a touch of Sufism. Sufism, which had a great influence on the establishment of the Islamic religion in the Kazakh steppe, had a great influence on the formation of the spiritual values of traditional Kazakh society and on the development of culture and civilisation. There are many theories about the origin of the term Sufism. At first, Muslims called "pious people who wore woollen caps "Sufi". One of the first Sufis, Hasan al-Basri, for example, wore a camel hair cap. Over time, Sufism, which does not give in to worldly desires and appetites, restrains the ego, gives up the pleasures of the worldly world, observes the forbidden and suspicious things, even the mubah (not forbidden and not commanded actions and halal (righteous) things permitted in the religion and leads a pious life, became such a concept).

Dhikr is the soul companion of the Sufis. In ancient times, Zikr was erected in the cemeteries of many saints, in holy places. This is because prayer houses, mosques and madrasas were built in such places for the poor and dervishes who travelled through the land. Their inhabitants lived off the alms of the people. Such schools at the tombs of each saint had their own characteristics. In this way, they had the opportunity to choose a teacher according to their needs. In the Sufi

schools, which are widespread in the southern regions of Kazakhstan, the dhikr, which consists of words, is combined with movements, accompanied by music and even a sacred instrument such as the kobyz.

Such positions are reflected in the states of the Central Asian region and in the southern regions of Kazakhstan.

Sufi cults are widespread in Central Asia: Kubraviyya, Yasaviyya, Mawlawiyya, Naqshbandiyya.

Yassawiyya - founded by Khoja Ahmad Yassawi (562/1166). Based on this Sufi school, he was guided by the teachings of Yisuf al Hamadani. K.A. Yassawi is the leader of the disseminators of Sufi teachings in the Turkic steppes. The teachings of K.A. Yassawi encompassed many religious, social and cultural aspects. These teachings contributed to the spread of Islam in the Turkic steppes. The followers and propagators of this doctrine were homeless wanderers. The Way of Yassawi is the secret path to the realisation of truth. Nomadic monks spread the Yassawi order throughout Turkestan, among the Kyrgyz, in Khorasan, in the western part of Azerbaijan and in Asia Minor. In this order, special attention was paid to ascetic seclusion (Yassawi, 1995).

The Ismatullah Movement: History and religious teachings

The Ismatullah movement has been active in the Republic of Kazakhstan since 1990. This movement is also known as "Iassauis" or "Zikirs". Its spiritual teacher is Ismatullah Maksum, an ethnic Kazakh who was born in the Islamic Republic of Pakistan. In 1997, he came to the Karasu Mosque near Almaty and began training students. Ismatullah is called "Pir" and "Lord" by his students. The students undergo a special 40-day training programme. The study regulations in the madrasa are strict, the students are preferably isolated, i.e. they are forbidden to speak to outsiders, leave the madrasa, read daily newspapers and books in other areas without the permission of the pir. They perform dhikr in a group under the guidance of a pir (teacher). The dhikr of the reciters is public dhikr, and this public dhikr is divided into two parts: "alkadhikr" and "ara dhikr". The psycho-technique and method of dhikr, which lasts two to three hours, is based on saying the words "Alla Hu", "Alla Hai" aloud, turning the head to the right and left and moving in a certain rhythm. Modern Sufi meditation is hypnosis. Hypnosis puts a person into a trance state. A person who goes into a trance several times will be in a state where he needs dhikr. Therefore, only a teacher can bring a student out of this state. A disciple in a trance state obeys every command of the teacher. This is the dangerous part of psycho-technique and the method of doing "zikr". The meaning of dhikr in the Qur'an is remembrance, i.e. remembrance of God through prayer, fasting, worship and prayer. In the Qur'an - Karim: "Indeed, this Qur'an is nothing but an exhortation in the world" (Altay, 2001) (Surah Qalam, verse 52). "Allah has sent down a dhikr for you (the Qur'an)" (Divorce Surah 10 - verse). In their propaganda, the dhikrshilis use popular literature, legends and extracts from the works of the honourable people of our nation, Abay, Shakarim, and use them for their purposes. They attract educated, qualified young people, public figures and scholars with their ideas.

The Ismatullahists carried out their ideological work in the public association "Glaube. Education. It is run on the basis of the public association "Umir", which was registered with the Ministry of Justice in May 2002. Several ideological and educational discussion clubs promoting

the religious positions of the Ismatullahs have been opened and are actively working. For example: "Abjat" spiritual and worldview club works at the Kazakh National Polytechnic University named after Kanysh Satbaev in Almaty. About 700 young people take part in the meeting evenings organised by the club (the main topics are national consciousness, moral education, regional studies, meetings with famous intellectuals of our country and the science of religious studies, etc.). The number of Ismatullahs has increased in Almaty, Semey and Aktau. According to the findings of the researcher of the Ismatullah movement, journalist O. Alimbekov, the number of young people in the said movement has increased in Almaty, Semipalatinsk, and Turkestan regions (Alimbekov, 2005).

Ismatullahists luring students of higher educational institutions into their ranks could have a negative impact on the religious unity and solidarity of our nation in the future. Ismatullah teachers held a press conference to promote Ismatullah Maksum's books "Proof of Public Zikr" and "The Alphabet of Quranic Secrets". The author of the book did not come to this press conference and his disciples replied to the journalists' question that "a religious person does not like praise". A series of articles about Ismatullahists were published in the mass media. The official decision of the Religious Council of Muslims of Kazakhstan that the attitude of the reciters contradicts the principles of Islam has been announced. According to this decision, public dhikr is defined as alien to Islam. Religious experts from Kazakhstan, who examined the book "The Alphabet of the Secrets of the Quran" by Ismatullah Maksum, came to the conclusion that the followers of the Ismatullah movement in the said book consider the method of dhikr to be superior to praying, that they can do without praying, that they believe that it is better to focus only on dhikr, and that the said rules contradict the rules of orthodox Islam. In 1999, the law enforcement authorities closed the madrasa near the Karasu Mosque and the followers of the religious teachings were expelled.

Distribution areas of the Ismatullah cult

The Ismatullahists in Kazakhstan are widespread in the regions of Almaty, Semey, Aktau, Turkestan and Mangistau. Sufism in the modern Ismatullah teachings should be distinguished from classical Sufism. It is difficult to find out exactly which religious organisations support the Ismatullah movement financially. There may be political and religious interests here. In our opinion, some political organisations could use the "Ismatullahs" as a tool to achieve their goals. It is necessary to constantly monitor the activities of the Ismatullahists in order to recruit young students into their ranks.

Ex President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev pointed out that "religious fanaticism does not arise from the abundance of beliefs, but from the lack of true religious culture" (Nazarbayev, 1999). According to Sufism, human feelings need spiritual education, it is necessary to train the feelings and desires.

There is no doubt that Sufism calls for piety and self-cultivation, because all these actions are present in Islam. Islam recommends these things and calls to action. However, some Sufis have many non-Islamic practices, such as the belief in khulul and ittihat - the coming of Allah and union with man - and the assertion that the way of tariqa is to torment the body. Such

practices have travelled from Hinduism, Greek philosophy and Christianity into Sufism. Ismatulla Maksum is a spiritual teacher and priest of the Kazakh Sufis. He is called "Master" and every member of the association is subordinate to him. Some sources of information about Ismatullah Maksum indicate that he was a religious ideologue of the military garrison led by Ahmad Shah Masud during the Soviet-Afghan war, but there is not much information about him personally. According to the information in his book "The Alphabet of the Secrets of the Quran" published in Kazakhstan, his father Abdilali Maksum was a disciple of Akmyrza Damolla Ahun, who started the national liberation uprising in the Syr region in the 1930s. There are reports that Akmyrza Akhun brought his followers to Afghanistan after he was shot. At the time of Ismatullah Maksum's great-grandfather, there was a Maimaklshan who returned to Mecca twice and whose name is still respected in Kazaly in the Karmakshi region. Activities: "The useless residues of the products used by the inhabitants of paradise are burnt and poured into hell, and their pure vapours return to heaven" and also that the useless residues of the products used in heaven are burnt and then poured into hell, and then their pure vapours return to heaven from hell.

Where did Ismatullah Maksum get this data from? There is no such evidence in any verse of the Qur'an or in the hadiths of our Prophet Muhammad (peace be upon him). Firstly, there will be no useless residue in "Paradise", which cannot be measured by the laws of this world and whose wonders the mind cannot see, hear or imagine. Secondly, the righteous servants who are blessed with God's incomparable blessings in heaven have no need for the pure vapour of hell. Ismatullah Maksum, who claims to be one of the successors of the teachings of Khoja Ahmad Yasawi, propagates the teachings of Khoja Ahmad Yasawi with proofs that do not exist in the Sufi teachings. Even our Prophet Muhammad (peace be upon him), who constantly received revelations (messages) from God, not to mention the scientists, did not give complete information about the spirit. For the Qur'an itself says about the spirit: "They ask you about the spirit, tell them: The spirit is by Allah's command, you have received little information about the spirit." And Ismatullah says: "The spirit of human generations is the key to the two worlds, or the one who reaches the goal in both worlds is called a 'rocket'." The human spirit, which is full of marvellous and countless mysteries, has never been associated with a rocket of iron in the Islamic religion (Ismatulla, 2004).

The lowest speed of the human spirit was set at 300,000 km/s (Ismatull Maksum, 2006), since the spirit is a special marvellous being whose speed corresponds to the lowest level of the speed of light (300,000 km/s). Little is known about the essence and nature of the mind, but the speed of the human mind has never been clearly defined. At the same time, he made another mistake on the 37th page of the book when he said that the body carries the spirit, not the body, but the body carries the spirit. In Islam, however, the body is not the soul, but the soul carries the body. This is proved by the fact that after the soul has left the body, the body remains motionless on earth. Galym Bokash is the person who induced Ismatulla Maksum to come to Kazakhstan (Alimbekov, 2005). G. Bokash - held official positions in state institutions: he headed the Directorate of Information and Expert Programmes of the national TV channel "Kazakhstan", hosted the weekly programme "Mezgil". In 1997, G. Bokash graduated from the Faculty of Oriental Studies of the Kazakh National University and went to Peshawar University in Pakistan for an internship. Then he met Ismatullah Maksum. Later, Ismatullah invites the prince to Kazakhstan. Ismatullah Maksum comes to the Karasu Mosque in Almaty, opens a "madrassa"

and begins to train students. The apprentices undergo a special 40-day training programme. It is called "kyryktyk (40-day) ", "shilkhana".

The activities of the Ismatullah movement cause an unpleasant panic in society. The son of B. Fazylova, a resident of Torgai, who has sent his son to the madrasa of the Ismatullahs and studies there, comes to the madrasa to enquire about the condition of Almas, but she cannot find her son for several days. Finally, the help of the law enforcement authorities is enlisted. In order to save Ismatullah's from Maksim's upbringing, the Internal Affairs Department of the Zhetisu District of Almaty City organises a special operation. A police unit entered the madrasa and broke up the meeting. Two undocumented Afghan citizens were arrested, except Ismatullah Maksim. Ismatullah Maksim says he is spreading the religion and preaching the faith in the country and showing some resistance. And Almas told police officers and reporters that madrasa staff had beaten him, bent his hands and torn out his tongue. These stories are stored and shown in the archives of NTK and 31 television stations. The public prosecutor's office has initiated criminal proceedings and suspended the activities of the public fund "Tole bi" disguised as "Ismatullahs" (Zikrists). This put an end to Ismatullah Maksim's missionary activities in Kazakhstan. However, the "Ismatullah" movement, which had already taken root and built up a network, did not disappear forever. Ismatullah's work was continued by Narymbai Razbek kazhi. His students who had remained in the country held underground meetings in student dormitories, and some of them began to write articles about the master. Bazarbek Atygay's articles "We did not know the value of a holy man" were published in the newspapers "Kazakh Literature" and "Zhas Alash". His murids (disciples) Sanzhar Kerimbay and Eldos Emil visited the southern and western regions and conducted campaigns (Alimbekov.O.,2011). The address of the Ismatullahs in Almaty is house 240, Shkolny - 2 district. Now this place is the headquarters of the Dhikr Ismatullahists and a "madrasa" where they conduct a 40-day course. Meetings are held there to approve plans for future activities, a gathering they call a "small meeting". The leaders of the Ismatullah movement spend their working hours at the above address.

To summarize, it can be said that the Ismatullah movement is still active in Kazakh society today. The founder of the movement is Ismatullah Maksim. Most of the followers of this movement are young people, so it is spreading rapidly. Although it is forbidden by law to spread the activities of this religious cult, there are religious organizations that change the name of the religious cult and spread their activities in secret. According to the results of expert studies, the number of young people joining the Ismatullah movement is increasing, the majority of young people work in the civil service, and investigating the activities of this religious movement is one of the most urgent issues.

Conclusion

To summarize, it can be said that mankind, regardless of the century in which it lived, did not live without religious knowledge. From the years of Kazakhstan's independence to the present day, around 5,000 religious organizations have been active in the country.

One of them, the Ismatullah cult, spread its religious teachings with the help of the oral folk literature of the Kazakh people, the works of K. A. Yassawi, A. Kunanbayev, Sh. Kudaiberdiuly.

The rules of the Islamic religion correspond to the origin of the life and worldview of the Kazakh people. The followers of the Ismatullah cult are of the opinion that it is permissible to disregard the basic rules prescribed in the Islamic religion. Since 70% of our population follow Islam, such views are controversial. Therefore, I believe that it is necessary to conduct religious studies on the doctrinal material and teachings of every religious movement that carries out its activities in the country. The activities of religious movements that threaten the security and stability of our people and our worldview should be restricted by law.

References

- Yusuf Hattar Muhammed. Ensiklopediya sufizma. - M: Ansar, 2005. [in Russian].
Taeovsky D. Sekty mira. - CP: Severo – Zapad, Feniks, 2007. [in Russian].
Idris Shah. Sufizm. - M: Klishnikov, 1994. [in Russian].
Kynanbayev A., Shigarmalary I tom, II tom. – Almaty, Gylym, 1977. [in Kazakh].
Qazaq dalasynyn oishyldary IX-XII. Korkyt. Al-Farabi. Balasgyn. K.Yassawi - Almaty: Atamura, 1995. [in Kazakh]
Altay H. Kuran Karim. - Almaty, 2001. [in Kazakh]
Alimbekov O. Sopylyk Sindromy // Nur Shapagat jurnal. - Almaty, 2005. №9. [in Kazakh].
Nazarbayev N. Tarih tolkynynda. – Almaty, Atamura, 1999. [in Kazakh].
Ismatulla Maksum. Kuran syrlarynyn alippesi. - Almaty, Alash, 2004. [in Kazakh].
Ismatull Maksum. Jariya zikirdin daleli. – Almaty, Alash, 2006. [in Kazakh].
Alimbekov O. Yassawi atin jamyrgan sopy-zikirshilerdin zobalany // Islam jane orkenieti-2005. №6. 8-9bb. [in Kazakh].
Alimbekov O. Shynnyyn juzi kandai? // Jas Qazaq -2011. №17. 7-b [in Kazakh]

The authors did not declare a potential conflict of interest.

Жүргенбаева Жанна Айдарқұлқызы
Орталық Ұлттар Университеті, Пекин, ҚХР

Қазіргі Қазақстандағы Исмаулла ағымының таралуы және ұстанымдары

Аңдатпа. Қазіргі таңда Дінтану ғылымында діни ағымдардың шығуы, ілімдерін қоладануы, өз қатарларына адамдарды тартуы өзекті мәселердің бірі болып келеді. Қазақстан Республикасында Исмаулла ағымы өз қатарына ілімгерлерін жинау үшін діни ілімдерін белсенді таратып келді.

Мақалада Исмаулла діни ағымының негізгі еңбектерінде талқыланған зікір, рух ұғымдарына Құран Кәрімде және Қ.А.Яссауидің еңбегінде жазылған зікір, рух ұғымдарымен герменевтикалық, салыстыру талдау арқылы түсініктеме берілген. Дінтанулық, салыстырмалы-тарихи әдісті қолдана отырып арқылы автор Исмаулла ағымының діни ілімінде ұстанатын қағидаттары, таралу аймақтары мен қызметтерін баяндап көрсетеді.

Түйін сөздер: сопылық; зікір; намаз; Исмаулла; Құран Кәрім; дін.

Жургенбаева Жанна Айдаркуловна

Центральный Университет Народностей, Пекин, КНР

Распространение и принципы течения Исматуллы в современном Казахстане

Аннотация: В настоящее время в религиоведении одной из актуальных проблем является выход религиозных течений, учений, привлечение людей в свои ряды. В Республике Казахстан поток Исматуллы активно распространял свои религиозные учения, чтобы собрать преданных последователей. В статье дается объяснение понятий зикр, дух, обсуждаемых в основных работах религиозного течения Исматуллы, путем герменевтического, сравнительного анализа с понятиями зикр, дух, написанными в Коране и в труде К. А. Яссауи. Используя религиоведческий, сравнительно-исторический метод, автор излагает принципы, регионы распространения и функции, которых придерживается в религиозном учении течения Исматуллы.

Ключевые слова: суфизм; зикр; намаз; Исматулла; Коран Карим; религия.

Список литературы

- Мухаммад Ю. Х. Энциклопедия суфизма. – 2005.
Таевский Д. Секты мира. – СПб. : Северо-Запад : Феникс, 2007..
Идрис Шах. Суфизм. - М: Клышников, 1994.
Құнанбаев Абай. Шығармалары I том, II том. – Алматы, Ғылым, 1977.
Қазақ даласының ойшылдары IX-XII ғғ. Қорқыт. әл-Фараби. Баласағұн. Яссауи.- Алматы, Атамұра, 1995.
Алтай Х. Құран Кәрім. – 2001.
Әлімбеков О. Сопылық синдром // Нұр Шапағат журналы. - Алматы, 2005. №9.
Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, Атамұра, 1999.
Исматулла Мақсұм. Құран сырларының Әліппесі. - Алматы, Алаш, 2004.
Исматулла Мақсұм. Жария зікірдің дәлелі. – Алматы, Алаш, 2006.
Әлімбеков О. Иасауи атын жамылған сопы-зікіршілердің зобалаңы //Ислам және Өркениеті. - Алматы, 2005. №6. 8-9бб
Әлімбеков О. Шыңның жүзі қандай? //Жас Қазақ – 2011. №17. 7-б

Авторлар туралы мәлімет/ Information about authors/ Сведения об авторах

Жұргенбаева Жанна Айдарқұлқызы – Дінтану мамандығы бойынша PhD докторанты, Орталық Ұлттар Университеті, Пекин, ҚХР

Zhurgenbayeva Zhanna Aidarkylkizi – PhD student in religious studies, Minzu University of China, Pekin, Chinese People's Republic

Жұргенбаева Жанна Айдаркуловна – PhD докторант по специальности религиоведение, Центральный Университет Народностей, Пекин, КНР

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

IRSTI 21.21.21
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-312-328>

Social and religious dimensions of anxious consumption

Huri Melek Karaduman

Inonu University, Department of Sociology, Malatya, Turkiye

(E-mail: hrmlkkrdmn@gmail.com)

Abstract. Individuals exposed to a growing number of visual, auditory, and subliminal messages daily are increasingly susceptible to adopting various behaviors, either voluntarily or unintentionally. Much of this behavior manifests in everyday life, often unconsciously or as a direct outcome of deliberate actions. Across daily life, people demonstrate diverse consumer behaviors driven by a range of both intrinsic needs and externally constructed demands-ranging from food and clothing to technology, addictive substances, cosmetics, and even self-consumption. These complex and multidimensional states of consumption can be better understood and explained by examining the underlying factors that compel individuals to consume.

This study employs resource analysis methods to investigate the interplay between anxiety and consumption behavior, focusing on how perceptions of imminent danger and threat contribute to a cycle of consumption driven by worry and anxiety. Additionally, this article explores the religious dimensions of unsettling consumption practices, offering a nuanced perspective on the psychological and cultural influences that shape contemporary consumer behavior.

Key words: social Dimensions; religious dimensions; consumption; anxious consumption and anxiety.

Received 30.07.2024. Revised 15.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Huri Melek Karaduman., Social and religious dimensions of anxious consumption // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 312-328. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-312-328>

Для цитирования:

Хури Мелек Карадуман., Социальные и религиозные аспекты тревожного потребления // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 312-328. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-312-328>

Introduction

There are a variety of physiological, psychological, cultural and other situations in which the consumer focuses on and reconsiders the purchased object. The phenomenon of consumption, which is a process with social and cultural content in which people behave according to their needs or so-called (created) needs, is defined differently in different branches of science. According to economists, it is the utilisation of economic goods; according to sociologists, it is the destruction, elimination, expenditure, waste, termination. It is more than just the utilisation of resources when necessary, it is the renaming of people and therefore of society in the century in which we live, which has become a way of life in which daily life, group affiliation and identity and mutual relationships are formed. This is why today's societies are called "consumer societies" (Ersoy, 2014).

In today's consumer societies, the phenomenon of consumption is an important issue not only because it positions the individual as a subject within the framework of marketing and buying and selling relationships, but also because it shapes social phenomena based on consciousness, identity, emotions and mental states based on pleasure. structure, status, power, class and culture. People have been consuming things since their existence. If earlier he consumed nature, then later he consumes what it produces through its labor, and what he does not have is acquired through exchange. However, the reason why consumption is one of the hottest topics in various disciplines today is undoubtedly linked to the process of changing and serializing production methods and the transformation of concepts of labor and work, that is, industrialization and globalization. The production process based on human labor and demand, which was at the forefront until the end of the 19th century, developed after the Industrial Revolution and was replaced by a consumption process with mass production and accumulation of stocks. Especially after the scientific breakthrough of the Enlightenment, there were "attempts to create (Ersoy, 2013) a universal civilization with a single global market." In short, it can be seen that mass production and hoarding, the influence of advertising and mass media, and the fact that consumption has become synonymous with liberation, effectively create the phenomenon of consumption, which can be traced back to ancient times, a subject of study in various disciplines today.

Since the last quarter of the 20th century, consumption has become a secular religion (Yanıklar, 2006), which has no God and whose needs are satisfied by even more consumption; consumption spaces, represented by huge shopping centres in particular and city centres in general, have become the cathedrals and temples of this religion. To fill these temples, people need to be socialised as consumers and guided and seduced into serving the consumer system as students of the consumer phenomenon. To do this, it is necessary to maintain the consumer's enthusiasm for consumption, to surround them with unlimited needs and, according to Baudrillard, to transform consumption into an idealistic system in order to apply the functionality of this system. (Yanıklar, 2006) For this reason, in a system where desires are transformed into needs and desires are transformed into needs, consumption increasingly becomes an idealistic practice in the sense of consuming symbols and signs rather than simple material objects, to an extent that is not related to the achievement of physical satisfaction. (Yanıklar, 2006)

Reasons Why People Turn to Consumption

The behavior of the consumer, whose unlimited needs are supported by consumption, is very universal because it is a human action. Also, among the main reasons for consumer behavior; It manifests itself as a wide period of time, changing times and economic, social, cultural, biological, environmental, organizational and other needs and desires. (Özsungur, 2016) Consumer behavior, whether carried out due to vital needs, psychological effects or social reasons, is today called a sub-discipline (consumer culture), since it is observed in all layers of society, although to varying degrees. Although consumer goods arise from a wide range of demanding and unlimited needs, their availability constitutes the fundamental dynamic of consumer culture. (Özbey, 2018) For this reason, it would be appropriate to consider the reasons that lead to the act of consumption of “people born into a consumer culture and having innate needs (Baudrillard, 2021) that direct them towards objects that bring satisfaction.”

People (human beings) can exhibit and create consumer behavior to satisfy their most basic physiological needs, such as food, shelter, and survival. In addition, it can also satisfy psychological and social needs, such as the opportunity to show and see loved ones within the consumer culture, to feel free, happy and valued, to gain social status and create class belonging. So much so that, given that people try to define their social position through consumer goods, it would be wrong to say that consumption is strictly determined by social status. (Touraine, 2002) For this purpose, the consumer aims to enter a certain world by buying something, and when he enters that world, he finds it more important than anything else to follow his passions. (Duman, 2016)

It can be seen that the indicator values attributed to the object effectively transform consumption into a determinant of social status. The value of objects is determined by the associations created in the spiritual world by the person who attributes this value to them. These objects, which have a connotation of value, can sometimes be a vehicle, real estate or a piece of jewelry decorated with precious metals, sometimes a technological device, a dress or shoes, and sometimes the place where consumption takes place. Especially in urban life, the status that a person enjoys in a particular place has almost become a decisive factor for his identity. Therefore, in urban life, people consume to create a sense of identity, to express how they want to be perceived and to distinguish themselves from other people, and they are constantly in a status competition with other people based on fashionable processes. (Yanıklar, 2006) The result is that this competition benefits the consumer system rather than the consumer.

Technological developments and the influence of mass media are also among the factors that direct the individual towards consumer behaviour, and the conveniences they provide prepare the environment for the act of consumption to be performed without even leaving home. E-commerce apps and platforms that provide the convenience of moving your fingers and making purchases without leaving (Ritzer, 2000) your home play an active role in overcoming places and distances in consumption and guide the person towards consumption behaviour to get the product in a short time. However, it is also known that the ease of making purchases using credit cards on these platforms has a significant impact on consumption. Again, technological developments impact consumer activity in the media and advertising industry, often with

unnecessary products. It is clear that advertising and media practices that push people towards unnecessary consumption are effective thanks to miraculous cleaning products, potions of youth and beauty, as well as the idea of “you deserve it!” (Ritzer, 2000)

It has already been suggested that there are many physiological, economic, socio-cultural and psychological reasons that drive a person to consume. Although each of these factors influences consumer behaviour, one of them has become more prominent in recent years. In today's consumer society, people have the personal characteristics of various products created for counterfeit needs. Also, for this reason, individuals with these capabilities serve the system that feeds their views and beliefs, feelings of anxiety, fear or confidence, beauty, aesthetics and narcissistic concerns, and tend to consume in accordance with these concerns.

Alarming Consumption

It is known that people have an incredible ability to think about future events and anticipate obstacles and problems that may arise. This ability not only enables people to plan solutions to problems, but is also a good tool for achieving their goals. (Whalley, 2020) But, thinking ahead can sometimes cause people to feel anxious, worried and afraid. Although anxiety and fear are sometimes confused with each other, fear is defined as a susceptible response to a specific danger that exists at the moment. In addition, the differentiation between fear and anxiety focuses on the present and future aspects. In other words, while fear is about the concrete threat and danger that exists now, anxiety is about possible situations in the future (Özen, 2020). This means that, individuals who take action in response to various problems and threat perceptions also exhibit consumer behaviours related to these problems and concerns. Concerns that drive a person to consume range from health, beauty, status and prestige, personal security, isolation and lagging behind development. Therefore, it triggers the consumption system to gain prestige by acquiring better and newer products and to have concerns about beauty that cannot be obtained by itself but only with miraculous products. The anxieties of the person who is focused on finding spiritual happiness in goods and appearance are fed by various sectors such as fashion, cosmetics and chemical industries, as if they will disappear with consumption, and this creates the feeling that the solution lies in the supply of the products they produce. Concerns such as trying to keep up with a rapidly changing world, staying current with events and changes, and keeping up with the times impact the consumer, especially when buying and selling technology products. Marketing strategist Der Herman first spoke about the development of today's people and the fear of missing out. This strategy is now defined as a state of psychological anxiety (Özen, 2020) which is caused by a feeling of being left behind, particularly by the affecting Generation Z. The inability to follow developments, to watch TV series and movies on digital platforms, to use the latest phones, to be aware of “hot topics” in social media apps, causes fears such as isolation, alienation and loneliness, as well as exacerbating the pressure of fomo in economic life. Under the pressure of marketing activities, the needs and consumer habits of a person in his search can be determined based on the data obtained as a result of surfing in social networks, and efforts are made to create the effect of no deprivation of individual advertising. In fact, Fomo is aimed at the individual, creating the

feeling that he is not missing out on an opportunity, through special time-limited campaigns. (Özen, 2020) At the same time, phenomena with large numbers of followers on social media platforms are used as advertisement faces and turned into a commercial sphere under the direction of marketing companies, and efforts are made to create pressure on all followers. This situation could increase Fomo's pressure by creating a buy-or-lose dilemma for followers. And as a result, marketing companies create new needs in people and allow them to sell a variety of necessary and unnecessary products. (Ersoy, 2014)

The anxiety of remaining outside of time and events is also associated with the anxiety of being displaced from the circle, excluded, alone and not included in the group. The anxiety of the individual's loss of prestige, which he spends in places where he acquires indicator values of social status, affects the consumer, and he or she may take consumption action in accordance with this concern. While the idea that a tendency toward consumer behaviour can arise even in the absence of economic sufficiency is characteristic of Fomo and exclusion anxiety, the situation is different in consumer behaviour that arises from anxiety about losing what they have. So much so that the consumer, whether or not he or she is economically competent, is concerned about losing what he or she currently has and enters into the consumption chain in order to extend the life of the items he or she owns and prevent the deterioration of the people around him or her and his or her relationships with them.

The individual, whose psychological needs are just as important as his physiological needs, is a social being and therefore enters into different relationships with other people and groups and has different experiences of feelings and thoughts in these relationships. Love and being loved, the predominant feelings in the human emotional world, can indeed be observed indirectly or directly in all kinds of relationships. Of course, it plays an important role in human psychology to see that one is loved and also to show that one loves. This is where the question of how a person understands that they are loved begins to make a difference. The commodification that takes place in almost all areas of human life in a consumer society has also proved effective in the emotional world. Thus, an individual's understanding of being loved is measured by indicator values attributed to objects and places, such as gifts bought for them, diamonds and jewellery and being invited to dinner at certain places. However, with the emergence of the idea that there are certain conditions and patterns to love, caftans began to appear on the market, woven from a web of expectations for women, men, young and old, all age groups and walks of life. Especially people who undress with the need to conform to certain standards of beauty in order to be admired and loved, "weave their bodies on an aesthetic loom." (Ersoy, 2014) In anticipation of miraculous changes, consumption is carried out by spending large sums of money on the touch of the magic wand of plastic surgery, cosmetics and the fashion industry.

Fears and concerns about the body generated by consumer society lead to a focus on aesthetic issues and the postponement of basic needs. These fears cause women to worry about being left at home or not being loved or preferred, and men to worry about being castrated and neutered. Thus, the rejection of model that identities and stereotypes created by the image industry reinforces these fears and concerns, but the solution to these growing problems also comes from the system, and gender-specific solutions are being developed. Therefore, to male consumers such images are dictated as "Enhance your attractiveness with shaving foams and

lotions,” and to female consumers as “Impress the opposite sex with voluminous, thick, seductive hair.” However, all consumers who dream of a healthy life and a fit body are advertised (Ersoy, 2014) with the promise of “staying fit” by eating plywood crackers and finding a unique peace instead of all fears.

Changes and stereotypes which caused by the perception of beauty also influence the perception of health and especially concern them with its physiological needs such as nutrition. Nevertheless, consumer behaviour in accordance with nutritional needs, which includes the relationship between people and food products, is not only related to beauty and health, but also acts as a socio-cultural phenomenon that needs to be assessed multidimensional, including many factors such as identity, belonging, social status, habit and availability. (Adak, 2020) Anxiety about health and fear of illness are the most effective in predicting the direction of consumer behaviour through the attitudes toward nutrition and food choices. Today, dietary methods such as gluten-free, vegetarian, and high-fibre diets are essential to being a healthy and long-living person. The determinants of these conditions and the dictators of these conditions for society are social media and mass communication tools, especially daytime television programs, where individuals are presented with disciplinary strategies on how to eat, how to stay fit and how to be healthy, in cooperation with the doctors. (Adak, 2020) The insatiable manufacturing sector, which cannot be satisfied with the consumption of ready-made frozen and packaged foods and carbonated drinks, has turned reluctant consumers to their consumption out of concern for a healthy lifestyle, and continues to win in every situation with the products it produces for consumers from all walks of life. Advertisements for healthy foods and food supplements are also sandwiched between advertisements for unhealthy foods that are fatty, high in calories, addictive and cause various diseases and thus, the consumption of products that meet all expectations is encouraged. In an effort to promote the naturalness of healthy foods, efforts are made to build trust and aim to increase preference with slogans such as “like a mother's touch” and “from the field to your table.” (Adak, 2020) The truth is that that shopper who choose organic products for their health and their life reasons are more sensitive to their health and environmental protection also contributes to some extent to combating environmental factors caused by overconsumption. (Ustaahmetoğlu, 2015)

Problems and Concerns Caused by Overconsumption

Currently, the consumer behaviour of people of different social status and gender or gender-neutral, who benefit from all kinds of goods and services, regardless of whether they are rich or poor, buying what they need or do not need, are causes many problems. Moreover, these problems affect man, the environment in which he lives, the society to which he belongs, culture and even the whole world in economic, sociological, psychological and ecological fields. Consumer culture directly or indirectly on nature through resource consumption and environmental pollution; this leads to the emergence of materialistic, hedonistic, selfish, insensitive and alienated individuals. And as a result, this type of consumption causes the destruction of societies and cultures that are standardized and devoid of values. A consumer society of overly competitive, selfish, success-obsessed, greedy and ambitious people creates a world full of risks and undermines

the sense of trust. Concurrently rising demand for the consumer goods forces people to work overtime to pay for these goods, and the focus on consumption also means that many people give up the opportunity to work less (Ritzer, 2000: 14) and have more leisure time in exchange for receiving fewer goods and services. Moreover, many factors such as income inequality and social inequality, inversely related to working hours, the brutal consumption of resources and the unsustainability of many types of consumption also reveal the dark side of consumption. (Sakarya, 2020)

We know that there are people who consume with anxiety, and we know that there are people who are worried about excessive consumerism in a consumerist in world order. The first of these problems is the consumption of resources in production processes, plastic, metal, glass, etc. are used in packaging prepared for consumption. It arises from environmental problems caused by throwing objects into nature. Considering the damage that consumption causes to nature, as well as the fact that the energy required to produce frozen foods is 10 times more than fresh foods, it is obvious how processing, packaging, distributing and storing food and beverages in the consumer society is a huge burden on the world. The fact that people who care about nature and have this concern are concerned about the state of the environment due to overconsumption also influences their consumer behaviour and makes them prefer environmentally friendly products. (Yapraklı, 2021)

In general, most of the environmental problems of consumer society are caused by the throwaway culture. The use of disposable cups, plates, forks and spoons made of plastic or cardboard is increasing daily because of the need to ensure hygienic conditions in order to keep up with the pace of daily life and avoid infectious diseases. In industrialised countries, this is waste that is buried or turned into land. Burying waste in the ground causes various chemicals and heavy metals to enter the soil and then mix with groundwater, polluting these resources. And this waste, when it buried in the ground, decomposes underground and causes emissions of methane, a greenhouse gas that has the most significant impact on global warming. Again, the burning of these wastes' results in air pollution due to the release of harmful emissions into the atmosphere, especially carbon dioxide, and also causes acid rain due to interaction with other gases in the atmosphere. (Çelik, 2020)

Perhaps the biggest concern for people concerned about consumption, after the environment, is the cultural sphere. As new consumption tools grow rapidly and spread around the world, it becomes clear that productive crops are also exported. All over the world there are similar profiles of people who use the same objects, eat the same food and wear the same clothes. This situation is particularly due to the export of American culture, which occupies a significant part of the world markets, through the goods and services, and local cultures in many countries are under serious threat. (Ritzer, 2000) Although systemic producers who sell not only products but also lifestyles surround local cultures in all areas of daily life, they also damage the spiritual elements, customs, traditions and values of the culture. Since it does not seem that the teachings and values that strive for goodness, beauty, unity and solidarity, being a virtuous person and keeping people from being wasteful and extravagant, it can serve consumption, the goal of targeting cultures also becomes significant.

Beginning in the early 20th century, the growth of consumerism was stimulated by easier access to credit. By the end of the century, living in high debt had become the norm, and competition based on social status became increasingly dependent on the way one consumed. (Giddens, 2014) The age-old advice to "stretch your legs for the comforter" has now morphed into "spend what you want" Those who consume in quantities they do not have are doomed to waste and excessive debt, as they can easily get hold of many products they need or do not need. The widespread and excessive use of credit cards and bank loans contributes to the exploitation of consumers by encouraging them to buy more and has an exploitative function in itself (Ritzer, 2000) in the sense that people are manipulated into getting into debt. As a result of the depression experienced by people struggling with their debts and their tendency towards deviant behaviour and suicide also leads to both psychological and sociological problems too.

The private enterprise (free market) economy and the powers that governing the global market act and claims that they will liberate the individual in line with individualist characteristics. According to this claim, the individual who is separated from society, tradition and its history, has the opportunity to liberate himself, and to create his own identity and live the life which he/she wants, to the extent that he consumes it. The ideology of consumerism, which individualizes people, destroys their human qualities and imprisons (Ersoy, 2013) them in the world in the cold climate of matter, also "cuts off man from all social connections and throws him into the arms of consumerism, and in this process forces people to engage in excessive and hedonistic consumption in a spiral of unnecessary needs, alienating them from themselves". (Ersoy, 2013)

Just as modern liberal life provides people with ease and comfort in their lives and livelihoods, it is a fact that people are more dependent, anxious and in a constant state of anxiety in this environment and in their privacy. With the development of technology, people's lives are under threat (Ersoy, 2013) and their privacy seems to be scattered under threat like daylight. The independent, having as much meaning as what he/she consumes, gradually becomes alienated from his society, culture, and ultimately from himself/ herself, and takes firm steps toward becoming an unhappy, restless, even identity less, unclear and ordinary character.

Culture of Consumption, Religion and Islam

After emphasizing once again through the examples above that, in relation to economic activities, a general framework is drawn in divine religions and some basic principles are emphasized, but that it is not aimed to provide a solution to every issue encountered in this regard, and that many issues are left open to interpretation and change, when we evaluate religions in terms of their perspective on consumption activity, which is our main subject, it is possible to address the relationship between religion and consumption in two dimensions. The first is the consumer culture that develops in the context of the consumption of religious people. The second is the consumer culture analyses that develop in the context of capitalist commodities, idols and icons, which find their counterpart in the poststructuralist terminology in consumption, breaking the spell of the sacred and almost replacing it. (Köroğlu, 2008)

In this respect, we think it would be appropriate to touch on the point of view of the Protestant interpretation of Christianity on the consumption of the religious, which is particularly striking.

As we have mentioned before, Weber argued that Protestants, especially Calvinists, developed a system of thought, the "Protestant Ethic". According to him, this system helped to give birth to the spirit of capitalism. In fact, the Protestant ethic, which sees being successful in a profession and having good work discipline as a commandment of God, is seen to be in line with the early capitalist value system. It can be said that the individual who produces but consumes little, and on the other hand rationally directs what they have accumulated into investment, is important for the development of capitalism. According to them, all these values ensured the formation of capitalism. (Köroğlu, 2008)

Weber, while revealing the values of capitalism, also draws a kind of portrait of the first of the utilitarian, practical and hedonist behaviour typologies. In this sense, the typical non-consumer, accumulator moral principles have become the common denominator of all Protestant movement. For example, in Methodists, chatter, bargaining and all kinds of luxury are forbidden during shopping. In this respect, Weber primarily addresses the level of thought rather than material structures. At least in the beginning, he describes a magical world. Protestant ethics stem from the Calvinists' belief in divine providence. Calvinists, who believed that it was predetermined whether they would be saved or not, looked for certain signs to understand that they were among those who were saved. The most important of these signs was economic success. Calvinists worked very hard, especially saved their money, reinvested their profits in economic initiatives, and tried to make sure that they saw the signs of salvation. This was certainly a magical world. That is, Calvinists were making decisions based on mystical ideas ("signs," "salvation") rather than rational, realistic principles and procedures. (Köroğlu, 2008)

The analyses of consumer culture, which developed in the context of the second dimension of the relations between religion and consumption, where capitalist commodities, idols and icons, broke the spell of the sacred and almost replaced it, began to emerge as the capitalist economic system gradually lost all traces of enchantment and became a world that had become quite free of enchantment, where there was no room for ideas such as predetermination of fate and salvation. The capitalist system left no room for Calvinists, or indeed all religions, because of the relationship between religion and enchantment. In the rationalized and enchanted world of capitalism, very little tolerance was shown for enchanted worlds such as religion. Indeed, the late Protestant Ethic, albeit unconsciously, led to the spirit of modern consumerism. Campbell defines this spirit as "autonomous, illusory hedonism." According to him, this hedonistic spirit was in sharp contradiction not only with the spirit of modern capitalism but also with the asceticism of the early Protestants. It was also individualistic and concerned with illusions, daydreams and fantasies; in other words, it was a world of magic. From this perspective, these fantasies are more important than concrete realities in understanding modern consumerism, especially in terms of consumer goods and services, they can never be satisfied and constantly create new needs. This also serves to maintain the existence of systematic consumption. (Köroğlu, 2008)

While Weber argued that the spirit of capitalism leads to rationalized, disenchanting capitalism, Campbell argues that the spirit of modern consumerism leads to romantic, enchanted capitalism. Weber's capitalism is a cold, efficient world with almost no magic, while Campbell's "romantic capitalism" is a world of dreams and fantasies. Production is central to rational capitalism, but

secondary to romantic capitalism. What is important for romantic capitalism and (Campbell) is consumption. According to him, despite Weber's pessimism on this issue, enchantment persists. (Köroğlu, 2008)

Bocock criticizes the poststructuralist consumption analyses that are based on the thesis that the consumer culture born of capitalism has replaced the sacred, which we mentioned above, and emphasizes that this discourse does not reflect the truth. According to him, "in earlier ages, world religions have provided satisfaction for unconscious desires, sometimes with psychologically damaging and sometimes positive results. There are indications that they will continue to do so even in technologically advanced countries. For example, although there are indications that the influence of religion has been growing in the United States since the 1940s, it has not yet developed in a way that can provide social and moral control over excessive consumption. The United States is more "religious" than both England and other parts of Western Europe, and is the heir to a puritanical discourse that is critical of excessive material consumption. It would be very appropriate for this critical discourse to be revived in the future in order to create a new and broad-based social movement and to criticize and control the postmodern consumerism that is being implemented." (Köroğlu, 2008)

However, according to Bocock, non-Western societies where traditional religions such as Hinduism, Judaism, Islam, Christianity, Buddhism, and even some forms of Confucianism still prevail, continue to be affected by the increase in the desire to consume. In most of these societies, consumption includes, but is not limited to, material needs such as food, clean water, shelter, medical supplies, and transportation systems. Once these basic needs are met and widely accepted as part of daily life, desires for the less essential items of the modern/postmodern lifestyle, such as transistor radios, tape recorders, jeans, and even automobiles and televisions, will begin to emerge, apart from periodic crises in the provision of these basic items. Many young people living outside Western capitalist societies have already begun to heed the call of consumer culture to an increasing extent. (Köroğlu, 2008)

Production, through which human needs are met only, is a complex process that includes different elements, as well as being one of the basic concepts of economics in an abstract sense. In this respect, it would be appropriate to touch upon the basic elements that constitute production. The first of these is natural elements, namely nature. It is not possible for this element, which we can call nature, to produce alone. Therefore, it is not possible for people to meet their needs in this way. In this respect, in addition to nature, which we can consider as the first element of production, people must work and make an effort. (Köroğlu, 2008)

Indeed, in Islam, the work and effort of a person is considered a kind of worship. In the verse, it is stated, "O Muhammad, say: Work! Surely Allah, His Messenger and the believers will see your work and evaluate it." (At-Tawbah 9/105) "Whoever does good deeds, male or female, while believing, We will give him a life of prosperity in this world and We will pay him the best of what he has done." (Nahl 16/97)

The opposite of saving, consumption, comes from the old language word *istihlak*, "to destroy". In this respect, consumption is primarily an activity of subtraction. At the beginning of our research, we stated that the phenomenon of consumption can be defined briefly as "acquiring, owning, using or destroying a product or service to satisfy a certain need" and that the concept of

need mentioned here is defined in the dictionary as “something considered necessary, especially something thought to be necessary for the survival of a person, organization or something else (Marshall, 1999). In Islam, the concept of need has been discussed more on a legal basis. The issue of what is a mandatory need and what can be considered non-necessary has been seen as a matter of law. However, it has long been practiced to classify a person's needs under three headings: Necessary items, comfort and convenience items, and luxury items.

“Here, it would be appropriate to ask the following question. What is the priority order of needs in Islam? In Islam, the needs that ensure the continuity of a person's biological and psychological life come first. These needs are called essential needs (havaic-i asliye).

Islamic jurists have generally determined essential needs as follows:

1- The house a person will live in 2- The clothes he will wear 3- The furniture of his house 4- The weapons he uses 5- The animal or car he rides 6- The books of a scientist 7- The tools of an artist 8- The amount of food and drink that he does not use in trade and that will provide his annual subsistence. In Islam, extravagance and conspicuous consumption that causes extravagance are prohibited. The word extravagance has been defined in different ways by Islamic scholars. For example, Tabari defines extravagance as “excess in something”. In other words, excess, no matter what, means extravagance. Also, Islamic scholars have interpreted the verse in which extravagance is prohibited, “Eat and drink, but do not be wasteful”, verse 31 of the Araf Surah, in which extravagance is prohibited, in different ways. “While interpreting this verse, some scholars have considered it as extravagance to consider what is halal as haram and to push it out of the realm of benefit, that is, not to eat or use it. Because something halal will not be used because of a wrong opinion and belief, and that thing will go to waste. It is narrated that this verse was revealed because non-Islamic groups considered some animals as unlawful according to their own minds.” (Yeniçeri, 1996) In fact, the 140th verse of Surah An'am states, “Those who consider the provision Allah has granted them as unlawful by slandering Allah have certainly suffered the greatest material and spiritual loss,” and it says that it is forbidden to consider the blessings Allah has given as lawful as unlawful, and that this is also a waste. In the 32nd verse of Surah A'raf it also says: “Say: Who has forbidden the jewellery that Allah has brought forth for His servants and the good and pure provisions? Say: They are for those who believe in the worldly life and for them alone on the Day of Resurrection. Thus We make the verses clear for those who know.” It is said, and in the same way it is explained, that it is not right to consider the blessings that Allah has made halal as haram and that the blessings of the world are favoured for people. Similarly, Fakhruddin Razi, interpreting the 31st verse of Surah A'raf, assessed the conditions of the time and said that there are two views on wastefulness. One is to exaggerate in eating, drinking and spending in a way that is considered ugly by avoiding the haram. The second is to call animals by names such as bahira and saibe and consider them haram.” It is understood from all these explanations that making the halal haram and the haram halal, spending even a little money on forbidden things and completely wasting money is considered waste, and spending money in a legitimate area but to an excessive extent is also considered waste.” (Köroğlu, 2008) In the light of all this information, it would be appropriate to question what can be done for a more livable world.

For a More Liveable World...

Ritzer is right, because those who are concerned about consumption, consumer society, consumer cathedrals and the dizzying and ever-growing variety of its products have real problems and talk about many battles (Ritzer, 2000) to be fought. However, all of humanity needs to focus on the question that Ritzer also raised and that needs to be asked: "How can we lead more meaningful lives in a society that is increasingly defined by consumption?". (Ritzer, 2000)

Like Ritzer, Durning has also pondered this issue, and he mentioned that worrying would be a good start for a more liveable world for future generations. In a world where children have fewer options to meet their needs, such as food, understanding that all parents' desire to provide a better life for their children cannot be achieved by building more cars, more packaged frozen foods, or more shopping malls speaks to the necessity of giving up education, satisfactory employment, housing, and healthcare. He argues that such a situation can only be possible if members of consumer society when it can change their style. He argues that such a situation can only be possible if members of consumer society when this can change their style. Additionally, to reduce consumer behaviour, there is a need to focus on what consumers need to do, such as controlling their desires, setting self-imposed limits, sharing more with others, becoming more educated consumers, and avoiding purchasing for therapeutic purposes. (Ritzer, 2000)

The problem of people consuming as much as possible and in order to be protected from the problems it causes, it is necessary to stop looking for happiness in consumption and, as Fromm also mentioned, to remember that 'saving is a virtue' (Şahin, 2008). It can be beneficial for a person who knows himself and his needs to think about the butterfly effect of the damage he will cause to the environment even with a single product he purchases, to raise awareness. Simultaneously, consumers should be informed about socially responsible consumption, which is a form of consumption based on the use of environmentally friendly products and the use of world resources within the framework of sustainability criteria and the search for methods that minimize the damage caused to the environment by natural life. And it effectively prevents overconsumption and therefore reduces the problems associated with consumption.

Conclusion

From the time of its existence until today, people have consumed according to their various needs or created needs. The objects and processes of consumption have changed throughout the history. People, who had previously consumed what existed in nature, would eventually begin to consume what he produced by his labor and to obtain what he did not have by exchange. But now, in the process of the great transformation and industrialization of working life, he has the opportunity to earn his living by selling his labor, which is the source of consumption. With the industrialization, globalization and the development of information and communication technologies, human needs and consumer behaviour have changed too. In addition to human needs and desires, a person has various anxieties and fears that lead them to consumption. Some people turn to consumption because they are behind the times and developments, some

because they are loved and show their love, some because of the loss of what they have, and sometimes because of concerns about a healthy lifestyle. The main reason for this tendency is, of course, that the meaning and net value attributed to objects that have a great influence on overcoming of these problems. While there are people who consume with anxiety, there are also people who are concerned about the overconsumption created by the consumer society. In essence, it should be noted that consumption by people with environmental, economic, socio-cultural and psychological problems on behalf of the whole world destroys limited resources that cannot satisfy unlimited needs, standardizes cultures, harms value judgments and turns people into selfish people, greedy, materialistic and hedonistic individuals. Overconsumption, like any excessive behaviour for any reason, harms people and the world they live in in every way. It convinced by that the solution to this problem can be achieved by the people who know themselves and their require, who are free from wastefulness and who, with the purpose and sensitivity to leave a liveable world for future generations.

When we evaluate Islam's view on conspicuous consumption, we can say that conspicuous spending is also one of the situations that cause waste. The Quran states that the blessings of the world were created for people, that people should benefit from them, but that the blessings of the world should not lead people to evil ways. "Know that the life of this world (which does not include the earnings of the Hereafter) is nothing but a game, a pastime, an adornment, and a boasting among you, and an increase in wealth and children. The example of this is like a rain that pleases the farmers, but then it withers and you see it turned yellow, and then it becomes chaff. In the Hereafter there is severe punishment. In Allah there is forgiveness and approval. Benefiting from the life of this world is nothing but the benefit of delusion. (Hadid 57/20) "(Allah) explains this so that you do not grieve over what you have lost and do not become arrogant with the blessings that Allah has given you. For Allah does not love those who boast." (Hadid 57/23) Again, in another verse, it is stated that "The wealth and the children are the adornment of the life of this world. And the good deeds that will last forever are good in the sight of your Lord and good in hope." (Kahf 18/46) This verse mentions the blessings of this worldly life and explains that what is good in the sight of Allah is good deeds, and it is emphasised that this should not be a means of showing off. Another verse says: "The wrongdoers sought only the (worldly) comforts that came to them. They were sinful people" (Hud 11/15-16) is stated and it is emphasised that it is not right for a person to pursue worldly welfare and to be carried away by ostentation. When we evaluate the issue from a psychological perspective, we have desires that arise from needs as well as desires that are based on ostentation. Going from one place to another by car or driving around a very beautiful place several times without being satisfied with its beauty is a need. However, driving around a group of people in a luxurious car several times in a way that attracts attention is not a need, it is an ostentation. We have expenses that we make for our legitimate desires. Some wealthy families and individuals spend excessively and ostentatiously in order to separate themselves from other classes of society and to clearly reveal their status in society. Those who spend recklessly in order to humiliate and elevate themselves above the simpler lives or limited means of others in society, boast about the amount of money they spend. In the Quran, these people whose main reason for spending is to show off and boast are criticized with the verse, "He says, I have destroyed a great many things" (Beled 90/6).

The authors did not declare a potential conflict of interest.

References

- Adak N. Tüketim kültüründe beslenme: sağlıklı/sağlıksız yiyecekler //İstanbul University Journal of Sociology. – 2020. – T. 40. – №. 1. – C. 197-218.
- Baudrillard J. Consumer Society, (16th Edition), (Translator: Nilgün Tatal, Ferda Keskin), Ayrıntı Publishing, Istanbul, 2021
- Çelik A., Ayşe K., The Effect of Consumer Society on Environmental Problems, Harran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal, 2020/4(5), pp.1-22
- Duman Z., Criticism of Consumer Capitalism and Consumer Culture, Sociology Journal, 2016(33), pp.15-36
- Ersoy E., Spectacular and Symbolic Identities Reflected in the “Eye” in the Consumption Mirror, Sociology Conferences, 2014/1 pp.47-74
- Ersoy E., Today’s Market System and the Human Crises It Produces, World Economy Development Paradigm: Market and Aftermath, (Edit: Şemseddin Hacıyev), Baku, 2013, pp.148-162
- Giddens A., Philip W. Sutton,, Basic Concepts in Sociology, (Translator: Ali Esgin), (1st Edition), Phoenix Publishing, Istanbul, 2014
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/fatiha-suresi-1/ayet-1/kuran-yolu-meali-5;> 05.08.2024.
- Köroğlu Z., Consumer Culture and Religion, Gümüşhane University, Ankara, 2012.
- Marshall G., Dictionary of Sociology. (Translators: Osman Akınhay, Derya Kömürcü) Ankara: Science and Art Publications.1999.
- Özbey Ali Ulvi., Sociological Reading of Consumer Society from the Perspective of Globalization, International Western Black Sea Journal of Social and Human Sciences, 2018/2(11), pp1-11
- Özen A., Sevgi O., Anxiety of Not Being Able to Follow Developments and Market Samples, İzmir Social Sciences Journal, 2020/2(2), pp.92-97
- Özsungur F., Seval G., Social Factors Affecting Consumer Behavior and Family, International Journal of Eurasian Education and Culture, 2016(3), pp. (127-142)
- Ritzer G., Enchanting the Disenchanted World, (Trans: Funda Payzın), (1st Edition), Ayrıntı Publishing,, Istanbul, 2000
- Şahin, M. Cem, Socio-Cultural Analysis of the Phenomenon of Consumption and Alienation in the Postmodern Period, Religious Studies, 2008/11(31), pp. 173-194
- Şahin M., Fear, Anxiety and Anxiety Disorders, Eurasian Journal of Social and Economic Studies, 2019/6(10), pp.117-135
- Sakarya A., Abdullah A., İbrahim Taylan Dörtüol, The Past, Present and Future of the Sociology of Consumption, Studies on Marketing Insight, 2020/4(1), pp.1-12
- Tourine A., Critique of Modernity, (Translator: Hülya Tufan), (4th Edition), YKY Publishing, Istanbul, 2002
- Ustaahmetoğlu E., İsmail T., A Study on the Effect of Attitude, Health Consciousness and Food Safety on Organic Food Purchase Intention, Journal of Economic and Social Research, 2015/11(1), pp197-212
- Whalley M., Hardeep K., Living with Anxiety and Worry in the Global Uncertainty Process, 2020
- Yanıklar C., A Discussion on the Relationship Between Consumer Culture, Capitalism and Human Needs, Cumhuriyet University, Journal of Social Sciences, 2010/34 (1), pp.25-32
- Yanıklar C., Sociology of Consumption, (1st Edition), Birey Publishing, Istanbul, 2006

Yapraklı Tevfik Şükrü, Muhammet Mutlu, "The Effect of Ecological Literacy, Attitude Towards the Environment and Subjective Norms on Environmentally Friendly Consumption Behavior", Productivity Journal, 2021(1), pp. 61-81.

Хури Мелек Карадуман
Инону университеті, Малатия, Түркия

Мазасыз тұтынудың әлеуметтік-діни аспектілері

Аңдатпа. Күнделікті визуалды, есту және сублиминалды хабарларға көбірек ұшырайтын адамдар саналы түрде немесе байқаусызда басқаша әрекет етуге бейім немесе мәжбүр болады. Бұл мінез-құлықтың көпшілігі күнделікті өмірде бейсаналық түрде немесе біздің саналы әрекеттеріміздің нәтижесінде пайда болады. Күнделікті өмірде барлық адамдар өздерінің әртүрлі қажеттіліктеріне немесе жасалған қажеттіліктеріне сәйкес әртүрлі тұтыну мінез-құлықтарын көрсетеді: тамақтан бастап киімге дейін, технологиядан бастап тәуелді заттарға дейін, косметикадан бастап пластикалық хирургияға дейін, тіпті кейде өзін-өзі тұтынуға дейін барып жатады. Тұтынудың бұл көп өлшемді күйлері адамдарды тұтынуға итермелейтін факторларды есепке алғанда неғұрлым түсінікті және түсіндіруге болатын мәселелер. Тұтынушылардың мінез-құлқында белсенді рөл атқаратын алаңдаушылық пен тұтынушылық көңіл-күйді зерттейтін бұл зерттеуде алаңдаушылық пен тұтыну цикліне баса назар аудара отырып, келе жатқан қауіп пен қауіпті қабылдау қарастырылады. Сондай-ақ бұл мақалада «мазасыз тұтынудың» діни аспектілері де қарастырылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік аспектілер; діни аспектілер; тұтыну; мазасыз тұтыну; алаңдаушылық.

Хури Мелек Карадуман
Университет Инону, Малатия, Турция

Социальные и религиозные аспекты тревожного потребления

Аннотация. Люди, которые ежедневно подвергаются все большему количеству визуальных, слуховых и подсознательных сообщений, склонны или вынуждены вести себя по-другому, сознательно или непреднамеренно. Большая часть такого поведения происходит в повседневной жизни либо бессознательно, либо в результате наших сознательных действий. В повседневной жизни все люди демонстрируют разное потребительское поведение в соответствии со своими различными потребностями или созданными потребностями: от еды до одежды, от технологий до вызывающих зависимость веществ, от косметики до пластической хирургии и даже от времени до само потребления. Эти многомерные состояния потребления становятся более понятными и объяснимыми, если принять во внимание факторы, побуждающие людей потреблять. В этом исследовании, в котором изучаются тревога и потребительское настроение, которые играют

активную роль в потребительском поведении, восприятие надвигающейся опасности и угрозы рассматривается путем подчеркивания цикла потребления с беспокойством и тревогой. Также в этом статье рассматриваются и религиозные аспекты тревожного потребления.

Ключевые слова: социальные аспекты; религиозные аспекты; потребление; тревожное потребление; тревога.

Список литературы

Adak N. Tüketim kültüründe beslenme: sağlıklı/sağlıksız yiyecekler //İstanbul University Journal of Sociology. – 2020. – Т. 40. – №. 1. – С. 197-218.

Baudrillard J. Consumer Society, (16th Edition), (Translator: Nilgün Tatal, Ferda Keskin), Ayrıntı Publishing, Istanbul, 2021

Çelik A., Ayşe K., The Effect of Consumer Society on Environmental Problems, Harran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal, 2020/4(5), pp.1-22

Duman Z., Criticism of Consumer Capitalism and Consumer Culture, Sociology Journal, 2016(33), pp.15-36

Ersoy E., Spectacular and Symbolic Identities Reflected in the “Eye” in the Consumption Mirror, Sociology Conferences, 2014/1 pp.47-74

Ersoy E., Today’s Market System and the Human Crises It Produces, World Economy Development Paradigm: Market and Aftermath, (Edit: Şemseddin Hacıyev), Baku, 2013, pp.148-162

Giddens A., Philip W. Sutton., Basic Concepts in Sociology, (Translator: Ali Esgin), (1st Edition), Phoenix Publishing, Istanbul, 2014

<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/fatiha-suresi-1/ayet-1/kuran-yolu-meali-5>; 05.08.2024.

Köroğlu Z., Consumer Culture and Religion, Gümüşhane University, Ankara, 2012.

Marshall G., Dictionary of Sociology. (Translators: Osman Akınhay, Derya Kömürçü) Ankara: Science and Art Publications.1999.

Özbey Ali Ulvi., Sociological Reading of Consumer Society from the Perspective of Globalization, International Western Black Sea Journal of Social and Human Sciences, 2018/2(11), pp1-11

Özen A., Sevgi O., Anxiety of Not Being Able to Follow Developments and Market Samples, İzmir Social Sciences Journal, 2020/2(2), pp.92-97

Özsungur F., Seval G., Social Factors Affecting Consumer Behavior and Family, International Journal of Eurasian Education and Culture, 2016(3), pp. (127-142)

Ritzer G., Enchanting the Disenchanted World, (Trans: Funda Payzın), (1st Edition), Ayrıntı Publishing, Istanbul, 2000

Şahin, M. Cem, Socio-Cultural Analysis of the Phenomenon of Consumption and Alienation in the Postmodern Period, Religious Studies, 2008/11(31), pp. 173-194

Şahin M., Fear, Anxiety and Anxiety Disorders, Eurasian Journal of Social and Economic Studies, 2019/6(10), pp.117-135

Sakarya A., Abdullah A., İbrahim Taylan Dörtüol, The Past, Present and Future of the Sociology of Consumption, Studies on Marketing Insight, 2020/4(1), pp.1-12

Tourine A., Critique of Modernity, (Translator: Hülya Tufan), (4th Edition), YKY Publishing, Istanbul, 2002

Ustaahmetoğlu E., İsmail T., A Study on the Effect of Attitude, Health Consciousness and Food Safety on Organic Food Purchase Intention, Journal of Economic and Social Research, 2015/11(1), pp197-212
Whalley M., Hardeep K., Living with Anxiety and Worry in the Global Uncertainty Process, 2020
Yanıklar C., A Discussion on the Relationship Between Consumer Culture, Capitalism and Human Needs, Cumhuriyet University, Journal of Social Sciences, 2010/34 (1), pp.25-32
Yanıklar C., Sociology of Consumption, (1st Edition), Birey Publishing, Istanbul, 2006
Yapraklı Tefvik Şükrü, Muhammet Mutlu, "The Effect of Ecological Literacy, Attitude Towards the Environment and Subjective Norms on Environmentally Friendly Consumption Behavior", Productivity Journal, 2021(1), pp. 61-81.

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Хури Мелек Карадуман – әлеуметтану мамандығы бойынша PhD докторант, Инону университеті, Малатия, Түркия

Huri Melek Karaduman – PhD student, Inonu University, Department of Sociology, Malatya, Türkiye

Хури Мелек Карадуман – PhD студент кафедры социологии, Университет Инону, Малатия, Турция

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 21:61:21

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-329-343>

Основные тренды развития христианства в Казахстане

Зауре Малгараева^{1*}, Рузия Камарова²

^{1*}Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

²Astana IT University, Астана, Казахстан

(E-mail: ^{1*}malgarayeva.zaure@gmail.com)

Аннотация. Данная статья посвящена анализу основных трендов развития христианских конфессий в Казахстане. В статье делается небольшой исторический экскурс становления христианства на территории Казахстана. Основными трендами развития христианства обосновываются такие как расширение палитры христианских конфессий. В итоге в современном Казахстане появились такие церкви как методистская, Церковь Иисуса Христа святых последних дней и другие. Одним из основных трендов отмечается расширение спектра миссионерской деятельности, формирование в них новых аспектов, таких как социальные, образовательные и другие проекты. Основной вектор миссионерской деятельности направлен на работу в интернет-пространстве. Особо отмечается, что одним из ответов на вызовы времени является более активное включение в деятельность христианских церквей казахского, узбекского, уйгурского и других этносов, что приводит к появлению этнических общин, внесение этнических культурных элементов в культовую деятельность. На основе данных проведенного социологического опроса делается предположение о смещении отдельных духовных ценностей в различных конфессиях. Верующими было отмечено, что значимость жизни по религиозным канонам больше присуща протестантским конфессиям.

В статье приводятся статистические данные по количеству церквей, верующих отдельных конфессий, делается вывод, что христианство имеет значительный потенциал развития и распространения в Казахстане, что связано с актуальностью предлагаемых ценностей, методами работы с прихожанами, а также готовностью трансформировать отдельные аспекты деятельности в соответствии с вызовами времени.

Ключевые слова: христианство; миссионерская деятельность; конфессии; православие; католичество; протестантские церкви; религиозные объединения.

Received 30.07.2024. Revised 15.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Malgaraeva Z., Kamarova R. Main trends of christianity development in Kazakhstan// Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 329-343. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-329-343>

Для цитирования:

Малгараева З., Камарова Р. Основные тренды развития христианства в Казахстане// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 329-343. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-329-343>

Введение

Сегодня в Казахстане наблюдается ренессанс религиозных ценностей, в том числе и христианских.

Христианское население Казахстана составляет значительную часть общества. Согласно переписи населения 2021 г. (Национальный состав, 2021: 505), христиане составляют 17,2% населения Казахстана и в численном выражении составляют 3 297 550 христиан. Согласно переписи населения 2009 г., христиане составляли не менее 26% населения Казахстана или 4 214 232 человек (Национальный состав, 2009: 279-285).

Христианство в Казахстане является исторически сложившимся вероисповеданием. На территорию Средней Азии христианское вероисповедание проникло еще в первые века нашей эры (Рысбекова, 2016:25). Установление и развитие тесного взаимодействия Тюркской империи с Византией содействовало еще более активному расширению христианского движения. По маршруту Шелкового пути двигались христианские миссионеры, торговцы, в основном придерживающиеся доктрины несторианства и монофизитов (Рысбекова, 2016:18).

По свидетельству В.В. Бартольда в Самарканде была основана митрополия несторианским католиком Селибазеха, жившего в 791/702-729/730 гг. (Бартольд, 1996:264). В XII веке в Кашгаре несторианский патриарх Илия III (1176-90 гг.) основывал митрополию среди тюрок – карлуков, а источники упоминают несколько епископов-тюрок (Рысбекова, 2016:18).

Кроме ориентальных церквей (несториан, яковитов, армяногригориан) в регионе были представлены мелькиты – представители древнего сирийского православия, подчинявшиеся Антиохийскому патриарху (Рысбекова, 2016:33).

Особая активность христианских конфессий имела место в период Российской империи. Уже в тот период, помимо православия, на территории Казахстана получили распространение католичество, лютеранство, меннонизм, баптизм, адвентизм, Свидетели Иеговы. В советский период, когда власть официально закрывала церкви, многие священнослужители были репрессированы, церковь ушла в подполье. Позже, в результате массовых выселений в советский Казахстан немцев, украинцев, др. этносов, получают распространение новые религиозные христианские конфессии, прежде всего, пятидесятники. С целью выживания в результате запретов и репрессий многие церкви стали объединяться. Так, меннониты переходили в баптизм, пятидесятники также объединялись с баптистами, что в итоге привело к укреплению позиций баптизма в Казахстане. К моменту распада СССР в Казахстане было зарегистрировано 109 общин евангельских христиан-баптистов (Мармونتова, 2016).

В Казахстане ещес советских времен продолжают деятельность незарегистрированные в государственных органах христиане-баптисты, Древлеправославная церковь, Старообрядческая церковь, Русская православная церковь за рубежом. Точная численность приходов и верующих остается неизвестной, поскольку активная деятельность в легальном пространстве практически ими не осуществляется.

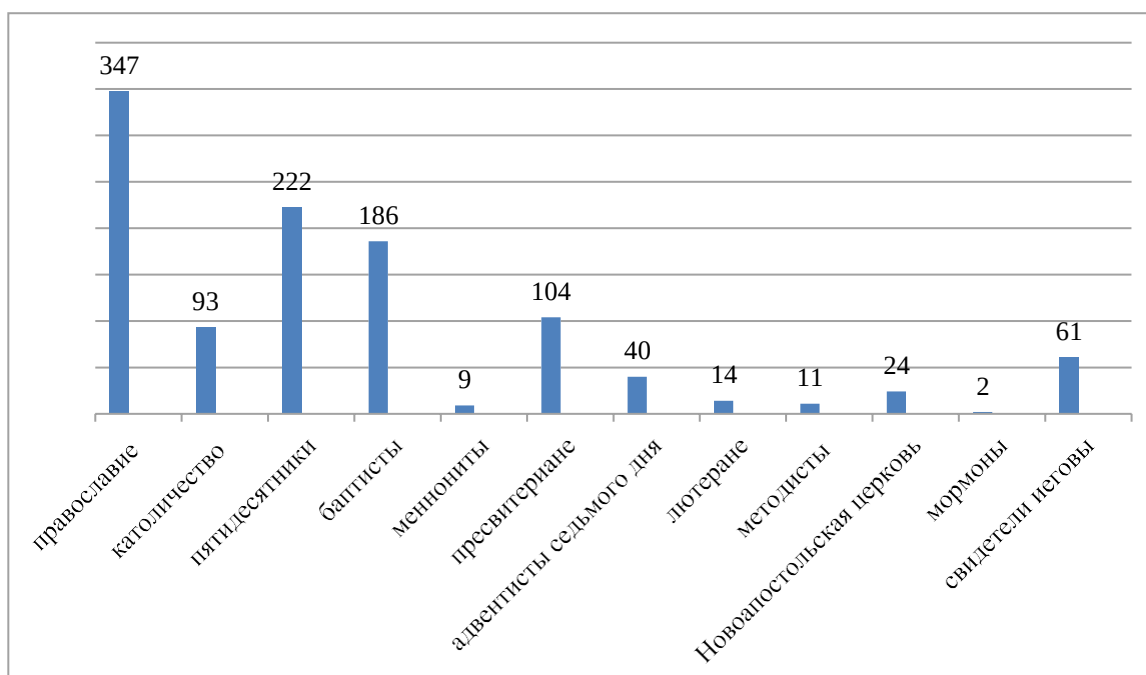
Христиане являются после ислама второй по численности верующих религиозной группой в Казахстане и представлены в Казахстане 12 конфессиями (Gov.kz) из 18

имеющихся, 1113 церквями и общинами, что составляет 28% от всех зарегистрированных религиозных объединений в Казахстане. Наибольшее количество церквей приходится на православные, пятидесятнические, баптистские конфессии. Наименьшее – на меннонитов и церковь Иисуса Христа Святых последних дней (мормоны).

Согласно переписи населения 2021 г., православными себя считают 99,13% христиан, католиками – 0,57%, протестантами – 0,28 (Национальный состав, 2021: 505).

График 1

Количество христианских церквей и общин на 2023 г. (данные Gov.kz)

Значение представителей христианских конфессий в общественной жизни современного Казахстана существенно. Все церкви ведут активную миссионерскую, образовательную и социальную деятельность. Имеют определенное видение развития и дальнейшего укрепления в Казахстане, что позволяет определить их место и перспективы в профессиональном пространстве Казахстана.

В этой связи в статье ставится задача определения некоторых основных тенденций развития христианских конфессий в Казахстане, изменения внутренних составляющих, в том числе духовно-ценностных ориентиров прихожан, особенностей миссионерской деятельности.

Методология исследования

В рамках подготовки статьи были использованы отдельные материалы полевых исследований, проведенные в 2021 году.

– Массовый опрос среди христианского населения РК (2000 респондентов) был проведен с целью определения ценностных ориентиров, степени участия прихожан

в деятельности религиозной общины, выявления их гражданской и политической активности. Поскольку распределение христианского населения по территории страны неоднородно, для реализации возможности выделения основных тенденций в жизни христиан разных регионов вся территория Казахстана была разделена на 5 макрорегионов – север, центр, юг, восток и запад. В каждом из макрорегионов было опрошено практически равное количество респондентов, с некоторым снижением их числа на западе республики (по причине низкой статистической представленности в этнической структуре населения европейских этносов и количества зарегистрированных религиозных объединений) и с увеличением их на юге (учитывая максимальные по стране показатели плотности населения, в том числе традиционных этносов, исповедующих христианство).

– Глубинные интервью со священнослужителями, духовными лицами, а также прихожанами христианских церквей.

Результаты исследований

Анализ массового опроса, глубинных интервью, а также материалов, находящихся в открытом доступе, позволил сделать определенные выводы по состоянию и перспективам развития христианских конфессий в Казахстане: появление новых христианских конфессий уже в независимом Казахстане, рост количества церквей отдельных конфессий, систематическая актуализация методов миссионерской деятельности, распространение неспецифичных функций церквей (центры возрождения национальных культур), смещение этнического вектора прихожан в церквях, активизация церквей в общественной жизни и др.

Учитывая, что церкви являются духовными ориентирами для значительного количества казахстанцев, можно отметить следующие актуальные тенденции, влияющие на развитие казахстанского общества.

1. *Рост палитры христианского конфессионального пространства и неравномерная конфессиональная динамика численности церквей.* Традиционно христианства в Казахстане придерживаются славянские этносы. В этой связи главными факторами, влияющими на численность христиан являются миграционные процессы выше указанных этносов, процессы секуляризации, вовлечение в христианство нетрадиционных для него этносов – казахов, узбеков, уйгуров. Несмотря на снижение численности славян и европейских этносов, с момента становления республики, не считая 2011 года, количество церквей большинства христианских конфессий показывают стабильность либо рост. Пик роста количества общин пришелся на период 2009-2011 гг., что связано с либеральностью законодательства и активной деятельностью иностранных миссионеров (Христианство в Казахстане, 2021). В 2011 году был принят Закон о религиозной деятельности религиозных объединений, ужесточивший требования к регистрации и миссионерской деятельности. В итоге прекратили свою деятельность свыше 50% религиозных объединений.

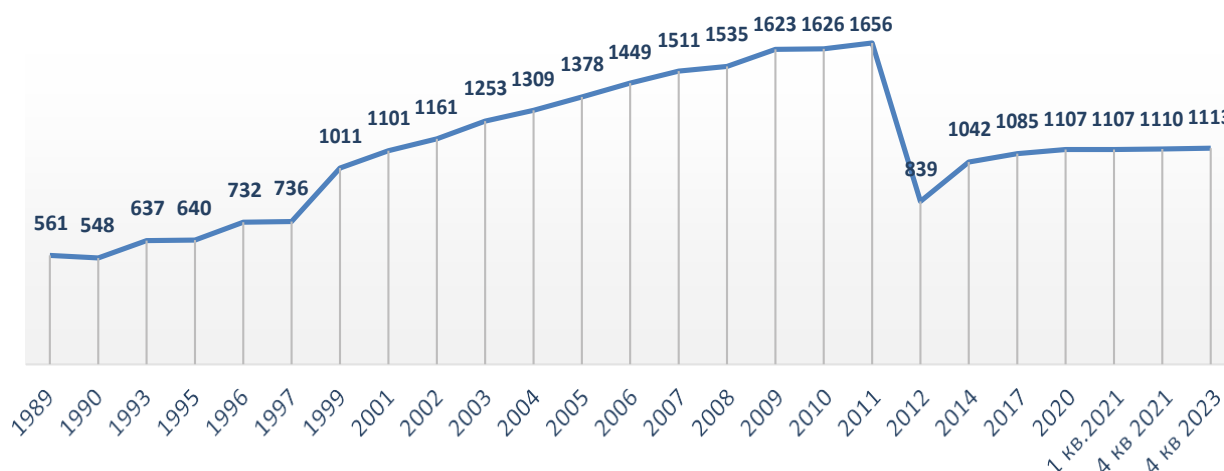
Рост количества церквей отмечается в таких христианских конфессиях, как православие, католицизм, пятидесятничество, евангельские христиане – баптисты,

Свидетели Иеговы. Вместе с тем, вопрос о количестве прихожан данных церквей остается не вполне изученным. Учитывая миграционные процессы, влияние секуляризации, пандемии коронавируса COVID-19, в результате которой церкви перешли на онлайн – богослужение, многими священнослужителями отмечается уменьшение количества прихожан (материалы полевых исследований, 2021). Вместе с тем, по словам П.Бергера, евангелический протестантизм, особенно пятидесятничество, является наиболее серьезным массовым движением, которое служит средством культурной глобализации» (Бергер, 2004).

Перспектива уменьшения количества общин и численности верующих наиболее вероятна у меннонитов, старообрядцев в связи с естественной убылью и миграцией паствы.

График 2

Динамика количества христианских церквей в Казахстане (1989-2023 гг.) (Христианство в Казахстане, 2021)

Православие занимает устойчивые позиции и характеризуется в качестве фактора религиозной и политической стабильности. Начиная с 2011 г., количество церквей Православной церкви Казахстана неуклонно растет. В Преамбуле Закона о религиозной деятельности и религиозных объединениях от 2011 г. отмечено, что Казахстан «признает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа». Таким образом, из 12 христианских конфессий именно православие признается как играющее историческую роль в развитии Казахстана.

Православие является на сегодня единственной реальной формой пострановой консолидации «русскоязычного населения» региона (Бурова, 2013). Поэтому можно с большой вероятностью предположить, что роль Православной церкви Казахстана в ближайшей перспективе будет возрастать. Русская Православная Церковь стала неотъемлемой частью религиозного и культурного ландшафта Казахстана (Рысбекова, 2016:45). Сложно представить архитектурный облик южной столицы без Вознесенского

и Никольского соборов, а Астаны - без построенного в период Независимости Успенского собора. 25 ноября 2010 года митрополитом Астанайского и Казахстанского округа РПЦ в Республики Казахстан Александром было объявлено о перспективах применения при совершении богослужения и христианских проповедей наравне со церковнославянским языком местный язык. «В настоящее время в Православной церкви Казахстана решается вопрос об употреблении казахского языка в богослужении» (<https://clck.ru/3CxBvt>).

Одним из основных, но пока малозаметных трендов является нарастание присутствия Римско-католической церкви в Казахстане, несмотря на значительное уменьшение количества поляков, немцев, традиционных исповедующих католичество. Эта политика РКЦ в целом соответствует общей стратегии Римской курии сделать азиатское направление одним из основных для себя в третьем тысячелетии (Малашенко, 2009). Несмотря на то, что католики составляют 0,57% от всех христиан, количество церквей представляет собой 8,3% от всех христианских объединений (Национальный состав, 2021).

Антирелигиозная политика коммунистических властей почти полностью разрушила структуры Католической церкви и привела к колоссальным численным потерям среди католических священнослужителей и мирян. «Депортации сталинских времен обернулись значительными демографическими переменами, в том числе в «католической географии» России. Таким образом, в 40-50-е годы прошлого века на восточных территориях СССР – на Алтае, в Сибири, в Казахстане образовались новые очаги внутренних католических диаспор. Их религиозная жизнь имела полулегальный характер. Соответственно религиозная культура этих общин и особенности пастырского руководства ими были, прежде всего, ориентированы на модели выживания церкви (Малашенко, 2009).

За период Независимости в республике появились новые христианские конфессии. К ним относятся протестантские конфессии: методистская, пресвитерианская, Новоапостольская Церкви, Церковь Иисуса Христа святых последних дней.

Официальный дискурс в казахстанском обществе разделяет христианские конфессии на традиционные и нетрадиционные. К традиционным относят, как правило, православных, католиков, лютеран. Стигматизация протестантских церквей, то есть отнесение их к нетрадиционным на нашей территории началась с вхождением Казахстана в орбиту интересов царской России в 19 веке, когда православие фактически господствовало в идеологическом пространстве. Традиция была продолжена в Советский период и негласно определяет христианский дискурс в современном Казахстане. Однако, как показали полевые исследования, многие протестантские церкви не согласны с формулировкой их как нетрадиционных церквей, поскольку, на их взгляд, она не отражает историчность церквей, их вклад в развитие казахстанского общества.

2. Отвечая вызовам времени, формируются новые методы миссионерской деятельности. В связи с ужесточением законодательства 2011 г., цивилизационных вызовов методы миссионерской деятельности начали активно трансформироваться. Условно в первый период (до принятия Закона 2011 г.) основным актором миссионерской деятельности являлись миссионеры, прежде всего иностранные, если это касалось конфессий,

возникших в период Независимости, которые вели активную публичную деятельность, не присущие традиционным конфессиям. Основными формами привлечения верующих были массовые выступления на стадионах, концерты и хоровые декламации, различные благотворительные акции.

На втором этапе миссионерская деятельность, ограниченная Законом только рамками культовых помещений, приобрела иные рефрены. Главными акторами миссионерской деятельности, помимо миссионера, становятся прихожане, задача которых посредством личного положительного примера (в семье, на работе) формировать положительный имидж церкви, и, соответственно, успешно распространять веру среди своих близких и коллег.

В рамках полевых исследований от прихожан была получена такая информация: *«Есть такое понятие как домашние группы, это такие небольшие группы, семейки, где среди недели после работы они приходят в чью-то квартиру и вместе общаются, молятся, чай пьют и, соответственно, делятся своей жизнью, своими нуждами»* (респондент, пятидесятническая церковь).

Имеется и такое понимание миссионерской деятельности: *«Вот у нас есть много врачей. К примеру, если ты стоматолог, твои пломбы должны быть такими хорошими, что все твои пациенты приходят и говорят: «Вот этот доктор такой хороший, он верующий, он не обманет. Вот это наше миссионерство»* (респондент, Церковь адвентистов седьмого дня).

Одна из форм миссионерства проявляется в нерелигиозной общественной деятельности. Речь идет о социальных, благотворительных, образовательных проектах церквей. *«...миссионерская деятельность направлена только ну в основном на социальную помощь»* (респондент, баптистская церковь). *«Наша миссионерская работа больше основана и направлена на сообщества: помогаем бедным... или там какую-то там игровую площадку. ... Есть языковая школа, которую тоже церковь ведет. В Караганде в музыкальной школе тоже проводят концерты, общество поляков..., проводят Рождество и так дальше. Также можно сказать формы миссионерской работы»* (респондент, католическая церковь).

Расширение инструментария работы в Сетях. Во многих протестантских Церквях имеется дорогостоящая техника для качественного видео, аудиозаписи и профессиональной обработки материала. Использование цифровых технологий как вид миссионерской деятельности имеет свою целевую аудиторию в лице молодого поколения.

3. Трансформация духовности верующего. По мнению П.Бергера, «обращение в эту религию (пятидесятнические конфессии) меняет отношение людей к семье, сексуальному поведению, воспитанию детей и, что самое главное, к работе и экономике вообще» (Бергер, 2004). Доктринальной особенностью пятидесятнических церквей является вера в необходимость духовного преобразования христианина и его рождение свыше в результате крещения Святым духом. В ходе массового опроса верующих было отмечено, что значимость жизни по религиозным канонам больше присуща протестантским конфессиям и, соответственно, составляет 63,1 и 66,7 %. Среди католиков данная ценность важна для 44,8%. Минимальное значение данного показателя фиксируется среди православных (17,9 %).

График 3

«Вы считаете себя верующим человеком?», в %
(данные массового опроса, 2021 г.)

	РК	Православные	Католики	Протестанты	Остальные (СИ, мормоны)
Я верующий, активно участвую в жизни религиозной общины, следую религиозным нормам	47,1	17,9	44,8	63,1	66,7
Я верующий, но редко, только на праздники, посещаю храм, редко соблюдаю религиозные нормы	30,1	41,5	30,9	24,1	20,8
Я верующий, но не участвую в религиозной жизни	20,2	35,7	23,0	11,3	11,1
Я неверующий, но иногда посещаю храм, соблюдаю нормы	2,5	4,7	1,2	1,4	1,4

С целью корреляции полученных ответов в ходе опроса были заданы вопросы о формах участия в жизни общины. Практически по всем видам деятельности в церквях лидируют протестанские церкви, в особенности участие в религиозных ритуалах.

График 4

«В какой форме и как часто Вы принимаете участие в жизни своей религиозной общины?»,
ответ «Постоянно», в %
(данные массового опроса, 2021г.)

	РК	Православные	Католики	Протестанты	Остальные (СИ, мормоны)
Посещение богослужений	48,5	19,0	47,3	65,2	62,5
Совершение пожертвований	39,7	20,7	40,6	50,8	45,1
Помощь нуждающимся (в т.ч. одеждой, продуктами, лекарствами)	38,2	24,3	42,4	45,9	40,3
Исповедь	27,9	15,5	34,5	34,9	26,4
Причастие	31,7	15,6	33,3	42,2	26,4
Участие в других обрядах (соборование, проч.)	21,9	10,6	32,7	27,5	20,1

Мои дети посещают Воскресную школу	14,8	6,4	16,4	20,4	9,7
Посещение мною курсов для взрослых при церкви	13,8	4,3	17,0	19,0	15,3
Участие в коллективной молитве	36,4	12,1	39,4	49,0	52,1
Участие в благотворительных акциях (помощь детским домам, Домам престарелых)	18,2	10,4	21,8	22,4	18,8
Уборка храма	17,0	9,5	17,6	22,0	13,9
Дежурство в храме	12,3	5,8	11,5	16,7	10,4
Организация мероприятий для прихожан	13,2	5,4	14,5	18,3	10,4
Проведение благотворительных акций	11,8	6,0	15,8	14,7	11,8
Преподавание в воскресной школе	7,0	2,3	11,5	9,3	5,6
Работа по привлечению новых членов общины (миссионерство)	9,7	3,2	9,7	12,6	18,1
Организация работы с молодежью	10,8	5,2	15,8	12,8	15,3

Таким образом, имеет место трансформация духовности у верующих различных христианских конфессий. Более активное участие как в духовных практиках, так и внецерковной деятельности характерно для протестантских церквей. Наименьшие показатели участия фиксируются среди православных верующих, тем более в таких традиционных духовных практиках, как причастие и исповедь. В протестантских церквях принципы самоорганизации, активности, взаимопомощи и др. в определенной мере корреспондируются с ценностями либеральной демократии, что также является фактором привлекательности данных церквей.

В структуре ценностных ориентаций католические и протестантские Церкви одну из главных ценностей выдвигают крепкую и дружную семью. В вопросе о причинах прихода новых прихожан в церковь священнослужители сообщили, что многие из них пришли за помощью в сохранении семьи. Результаты массового опроса также показали, что более 74% опрошенных христиан в качестве главной ценности выбрали наличие крепкой и дружной семьи. Таким образом, правильное выстраивание иерархии ценностей делает церковь привлекательной для современного человека. Этот фактор учитывается и в миссионерской деятельности. В одном из интервью пастор пятидесятнической Церкви прямо сообщил, что основное внимание они уделяют привлечению мужчин, поскольку, по их мнению, если отец становится верующим, то, как правило, вся семья обращается

в эту веру и это способствует также сохранению семьи. Дополнительным стимулом к сохранению семьи является то, что в протестантских церквях пасторы часто являются предпринимателями, бизнесменами, что положительно влияет на деловую атмосферу церкви и воспитание прихожан.

3. Церкви диверсифицируют направления деятельности в контексте общественных ожиданий. Украинская Греко-Католическая церковь становится центром этнокультурного возрождения. Методистская церковь направлена на возрождение корейской культуры корейцев, депортированных в Казахстан в советский период. В церкви идут занятия по корейскому языку, возрождаются национальные традиции, спорт, проводятся дни корейской культуры. Организуются поездки молодежи в Южную Корею (респондент из Методистской церкви).

Меннонитская, Лютеранская церкви имеют ярко выраженный этнический вектор. Между прихожанами этих церквей в Казахстане и за рубежом имеет место активное сотрудничество, в том числе значительная материальная поддержка, взаимные посещения.

Протестантскими церквями значительное внимание уделяется реабилитационным работам с людьми, имеющими зависимость. Терапевтические техники используют как психологические, так и теологические приемы. При этом реабилитационная деятельность носит достаточно широкий характер. Многие прихожане, с которыми были проведены интервью, отмечали, что ранее имели определенные девиации, но на сегодняшний день активно работают, имеют семьи, сами включаются в процессы реабилитации.

Понимая, что главная ценность – это человек, сегодня религии не просто конкурировать с миром всеобъемлющих услуг и товаров. Усилия Церкви направлены, с одной стороны, на создание собственного современного жизненного мира внутри конфессии (инфраструктура церквей предлагает широкий спектр услуг, начиная от предоставления временного жилища, проведения спортивных мероприятий, организации детского и взрослого досуга до оказания содействия в поиске работы, супруга/супруги), с другой, – на снижение противоречий между светской и религиозной жизнью современного христианина. Например, большинство церквей не требуют внешних отличий в одежде, ношения религиозных атрибутов, головных уборов, сами пасторы (это касается протестантских церквей) используют в богослужениях современную одежду; богослужения проводятся в вечернее время после работы в течение рабочей недели и одно в воскресенье, где желательно собираться с семьями; все протестантские церкви в период пандемии перешли на богослужения в режиме онлайн, в отличие от православных и большинстве католических Церквей; в зависимости от этнического состава прихожан богослужения могут проводиться на казахском, узбекском, корейском, уйгурском языках; создаются бесплатные воскресные школы, лагеря, развивающие курсы/кружки для детей и т.д.

Многие пасторы имеют кабинеты офисного стиля, а залы богослужений внешне схожи с залами современных кинотеатров. Помимо этого, в залах богослужений много современной техники и музыкальных инструментов, что также является привлекающим

маркером для молодежной среды. В протестантских, католической Церквях прославление Бога в молодежных группах проходит игрой на современных музыкальных инструментах (гитара, барабан) и пением с использованием современной музыки. Таким образом, данные усилия направлены, с одной стороны, на снижение диссонансов между светской, религиозной и частной жизнью верующего Церкви с целью снижения давления на него со стороны общества, родственников, а с другой, облегчается процесс принятия религии. В определенной степени можно считать, что церкви овладевают приемами маркетинга и превращают современного человека в потребителя на рынке культовых услуг (Екадумова, 2019).

4. Изменение этнической палитры верующих. Процесс христианизации казахского населения имеет глубокую традицию. По исследованиям самих церквей, в досоветский период имели место крещения казахов в православной, католической, баптистской церквях, в общинах Свидетели Иеговы и других церквях. С провозглашением свободы вероисповедания в независимом Казахстане право выбирать религию стало возможностью самого верующего. Однако даже имеющие место конверсии, сегодня неохотно демонстрируются самими конвертитами. При проведении интервью было отмечено, что в традиционных церквях (православии, католицизме, лютеранстве) в большей степени сохраняется традиционная этническая группа (представлены русскими, немцами, поляками), в протестантских фактически нет преобладающего этноса. Среди прихожан протестантских церквей встречаются русские, украинцы, татары, казахи, корейцы, уйгуры и др. этносы. Во-вторых, идут процессы этнизации религиозных общин. В Южном Казахстане функционируют чисто казахские, узбекские баптистские церкви. Религиозные службы ведутся на казахском языке, внутреннее оформление церкви полностью соответствует казахским традициям. Основой возраст прихожан – старшее поколение. Внешним маркером, демонстрирующим христианское вероисповедание, является только наличие креста. В общинах полностью соблюдаются казахские традиции, вплоть до того, что используется народная музыка, угощение, одежда.

Заключение

Христианство в Казахстане в соответствии с вызовами времени подвержено процессам модернизации, внутренней и внешней секуляризации, что делает ее «привлекательной» не только для традиционных христиан, но и верующих других конфессий. Важно отметить, что в различных конфессиях процессы модернизации имеют разное содержание и векторы изменений. Однако общей тенденцией являются стремление расширения конфессионального пространства, деверсификация методов и форм миссионерской деятельности, процессы этнической инкультурации.

Христианские конфессии представляют собой значительное пространство гражданской, социальной активности. Сегодня церкви овладевают не традиционными для них формами деятельности, соответствующие потребностям, ожиданиям общества, благодаря чему в церквях концентрируется значительный демографический, экономический, социальный, образовательный ресурс.

Вклад авторов

Малгараева З.Б. – разработка идеи статьи, концептуализация и выбор методологии, подбор литературы, сбор и обработка эмпирических данных, написание текста статьи, оформление и корректура, а также деятельное участие в обсуждении и интерпретации результатов.

Камаров Р.И. – консультация в построении методологической основы работы, рекомендации в подборке библиографии по теме статьи, содействие в выборе журнала для публикации, рекомендации по коррективке окончательной версии текста статьи, участие в обсуждении и результатах работы.

Авторы не заявили о потенциальном конфликте интересов.

Список литературы

- Бартольд «О христианстве в Туркестане в домонгольский период». – М., 1996, 269 с.
- Бурова Е., Косиченко А. Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 137 с.
- Екадумова И. Социокультурные аспекты трансформации религиозности в условиях развития интернет-коммуникации // Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты: электронный сборник статей III международной научно-практической online-конференции. Новополюцк, 18–19 апреля 2019 г.
- Жукова Л.И. Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. Ташкент, 1994.
- Мармонтава Т. Христианство в современном Казахстане // Казахстан. Спектр: научный журнал, 2016 /2 (76).
- Бергер П. Многоликая глобализация/Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона/Пер. с англ. В. Сапова //М.: Аспект Пресс. – 2004.
- Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Астана, 2023.
- Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в РК. Астана, 2010. – 275 с.
- Малашенко А. В., Филатов С. Б. (ред.). Религия и глобализация на просторах Евразии. – Неостром, 2005.
- Рысбекова Ш. С., Курманалиева А. Д., Мейрбаев Б. Б. Христианство в Казахстане: история и современность. Алматы «Қазақ университеті», 2016.
- Хабижанова Г.Б. Тюркские племена Центральной Азии в X-XII вв.: Учебное пособие. - Алматы: Казак университеті, 2009.
- Христианство в Казахстане: потенциал религиозных направлений и организаций для устойчивого развития казахстанского общества. - Нур-Султан, 2021.
- <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/689531?lang=ru> Дата обращения: 30.07.2024.
- Правмир: <https://www.pravmir.ru/v-kazaxstane-reshaetsya-vopros/> Дата обращения: 01.09.2024.
- Материалы полевых исследований, 2021 г.

Зәуре Малғараева, Рузия Камарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Қазақстандағы христиандық дамудың негізгі трендтері

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстандағы христиан конфессияларының дамуының негізгі трендтерін талдауға арналған. Мақалада Қазақстан аумағында христиандық қалыптасуының қысқаша тарихи экскурсы жасаланды. Христиандық конфессиялар палитрасын кеңейту сияқты христиандық дамудың негізгі трендтері деп көрсетіледі. Нәтижесінде қазіргі Қазақстанда методистік шіркеулер, Иса Мәсіхтің соңғы қасиетті күндердің шіркеуі және басқалары пайда болды. Негізгі трендтердің бірі миссионерлік қызмет аясын кеңейту, оларда әлеуметтік, білім беру және басқа да жобалар сияқты жаңа аспектілерді қалыптастыру болып табылады. Миссионерлік қызметтің негізгі векторы интернет-кеңістікте жұмыс істеуге бағытталған. Уақыттың сын-тегеуріндеріне берілген жауаптардың бірі христиан шіркеулерінің қызметіне қазақ, өзбек, ұйғыр және басқа да этностардың неғұрлым белсенді қосылуы болып табылады, бұл таза этникалық қауымдардың пайда болуына, этникалық элементтердің табынуға енгізілуіне әкеледі.

Мақалада жекелеген конфессияларға сенетін шіркеулердің саны бойынша статистикалық деректер келтіріледі. Мақалада христиандықтың Қазақстанда дамуы мен таралуының елеулі әлеуеті бар деген қорытынды шығарылады, бұл ұсынылған құндылықтардың өзектілігіне, прихожанмен жұмыс істеу әдістеріне, сондай-ақ уақыттың сын-тегеуріндеріне сәйкес қызметтің жекелеген аспектілерін өзгертуге дайындығына байланысты.

Түйінді сөздер: христиандық миссионерлік қызмет; конфессиялар; православие; католиктік; протестанттық шіркеулер; діни бірлестіктер.

Zaure Malgaraeva, Ruzia Kamarova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Main trends of christianity development in Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to the analysis of the main trends in the development of Christian denominations in Kazakhstan. The article makes a small historical excursion of the formation of Christianity in Kazakhstan. The main trends in the development of Christianity are justified by such things as the expansion of the palette of Christian denominations. As a result, such churches as the Methodist Church, the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints and others appeared in modern Kazakhstan.

One of the main trends is the expansion of the spectrum of missionary activity and the formation of new aspects in them, such as social, educational and other projects. The main vector of missionary activity is aimed at working in the Internet space. It is especially noted that one of the answers to the challenges of the time is a more active inclusion in the activities of Christian churches of the Kazakh, Uzbek, Uyghur, and other ethnic groups, which leads to the emergence of purely ethnic communities, the introduction of ethnic elements.

The article provides statistics on the number of churches and believers of individual denominations. The article concludes that Christianity has significant potential for development and spread in Kazakhstan, which is associated with the relevance of the proposed values and methods of working with parishioners, as well as the willingness to transform certain aspects of activity in accordance with the challenges of the time.

Key words: christianity; missionary activity; denominations; Orthodoxy; Catholicism; Protestant churches; religious associations.

References

- Bartol'd «O hristianstve v Turkestane v domongol'skij period». – M., 1996, 269 s. [In Russian].
- Burova E., Kosichenko A. Aktual'nye problemy razvitiya religioznoj situacii v Respublike Kazahstan / Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2013. – 137 s. [In Russian].
- Ekadumova I. Sociokul'turnye aspekty transformacii religioznosti v usloviyah razvitiya internet-kommunikacii. // Ustojchivoe razvitie ekonomiki: mezhdunarodnye i nacional'nye aspekty: elektronnyj sbornik statej III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy online-konferencii, Novopolock, 18–19 aprelya 2019 g. [In Russian].
- Zhukova L.I. Iz istorii drevnih kul'tov Srednej Azii. Hristianstvo. Tashkent, 1994. [In Russian].
- Marmontova T. Hristianstvo v sovremennom Kazahstane. Kazahstan. Spektr. Nauchnyj zhurnal, 2016 /2 (76). [In Russian].
- P. Berger Mnogolikaya globalizaciya / Pod red. P. Bergera, S. Hantingtona; Per. s angl. V. V. Sapova. — M.: Aspekt Press, 2004. – 379 s. [In Russian].
- Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan. Astana, 2023.
- Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan. Itogi nacional'noj perepisi naseleniya 2009 goda v RK. Astana, 2010. s.275. [In Russian].
- Malashenko A V., Filatova S.B. Religiya i globalizaciya na prostorah Evrazii. - Neostrom, 2005.
- Rysbekova Sh.S., Kurmanalieva A. D., Mejrbaev B. B. Hristianstvo v Kazahstane: istoriya i sovremennost'. Almaty «Қазақ университети», 2016. [In Russian].
- Hristianstvo v Kazahstane: potencial religioznyh napravlenij i organizacij dlya ustojchivogo razvitiya kazahstanskogo obshchestva. - Nur-Sultan, 2021.
- <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/689531?lang=ru> Data obrashcheniya: 30.07.2024.
- Pravmir: <https://www.pravmir.ru/v-kazaxstane-reshaetsya-vopros/> Data obrashcheniya: 01.09.2024.
- Materialy polevyh issledovanij, 2021 g.

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Малғараева Зауре Боранқұлқызы – философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің дінтану кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Малғараева Зауре Боранқуловна – кандидат философских наук, доцент кафедры религиоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Malgaraeva Zauze Borankulovna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Religious Studies of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Камарова Рузия Исламқызы – философия ғылымдарының кандидаты, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Камарова Рузия Исламовна – кандидат философских наук, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Kamarova Ruziya Islamovna – Candidate of Philosophical Sciences, Kamarova Ruzia Islamovna Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ГТАХР 21.41.45
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

ТМД елдеріндегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың құқықтық негізін қамтамасыз етудегі дінтану сараптамасының рөлі

Талгат Темирбаев^{1*}, Айгерим Темирбаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹*talgat.temirbayev@gmail.com, ²temirbayeva.aygerim@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей және Беларусь елдеріндегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеудегі дінтану сараптамасының рөлі қарастырылады. Діни қызметті реттейтін заңнамаға жүргізілген талдау және сараптамалық сұхбаттар осы мемлекеттердің әрқайсысында дінтану сараптамасына көзқарастардың жалпы ерекшеліктерін де, анықтауға мүмкіндік береді. Экстремизм мен радикалдануға қарсы күрес контекстіндегі сараптаманың тиімділігін, сондай-ақ оның тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті қолдауға әсерін бағалауға баса назар аударылады.

Дінтану сараптамасын жүргізу кезінде ТМД елдерінің алдында тұрған негізгі сын-қатерлер, соның ішінде мемлекеттік бақылау мен дін бостандығы арасындағы теңгерім қажеттілігі анықталды. Мақалада сараптамаға қатысты сын-ескертпелер, оның ішінде оны саясаттандыру және діни бірлестіктердің құқықтарына нұқсан келтіру қарастырылады. Қорытындылай келе, дінтану сараптамасын жетілдіру перспективалары талқыланады, олар мемлекеттік құрылымдар арасындағы үйлестіруді күшейтуді және аймақтағы конфессияаралық бейбітшілікті нығайтуға ықпал ететін тәуелсіз сарапшылардың белсенді қатысуын қамтиды.

Түйін сөздер: дінтану сараптамасы; мемлекеттік реттеу; мемлекеттік-конфессиялық қатынастар; ТМД елдері; діни сенім бостандығы.

Received 18.08.2024. Revised 20.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Temirbayev T., Temirbayeva T. The role of religious expertise in providing a legal basis for state-confessional relations in the CIS countries // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 344-355. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

Для цитирования:

Темирбаев Т., Темирбаева А. Роль религиоведческой экспертизы в обеспечении правовой основы государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 344-355. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

Кіріспе

Қазіргі заманда діни саланы реттеу – саясатты, құқықты, мәдениетті және жеке адамның құқықтарын қамтитын қоғамның әртүрлі аспектілерін жинақтаған өте күрделі және көп қырлы мәселе. Діни саланы реттеудің негізінде жатқан іргелі қағидалардың бірі – Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы сияқты халықаралық құқық қорғау құжаттарында және әртүрлі аймақтық заңнамаларда бекітілген діни сенім бостандығы тұжырымдамасы. Діни бостандық мемлекеттің немесе басқа адамдардың немесе топтардың араласуын немесе кемсітінусіз сену, ғибадат ету және өз дінін ұстану құқығын қамтиды. Бұл принцип адамдардың өз нанымдары мен құндылықтарын анықтауға тән қадір-қасиеті мен дербестігін мойындауды көрсетеді.

Дегенмен, діни сенім бостандығын жүзеге асыру абсолютті емес және белгілі бір жағдайларда шектеулерге ұшырауы мүмкін. Мысалы, мемлекеттер қоғамдық қауіпсіздікке немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, басқа адамдардың құқықтарын бұзатын немесе мемлекеттің зайырлы сипатына нұқсан келтіретін діни дәстүрлерді шектей алады. Сонымен қатар, дінді реттеу кемсітуге қарсы заңдар, өшпенділік туралы заңдар және балаларды қорғау ережелері сияқты құқықтың басқа салаларымен жиі қиылысады, бұл діни тәжірибелер мен мекемелерге қосымша шектеулер қоюы мүмкін.

Дін саласын реттеудегі ең даулы мәселелердің бірі – діни бірлестіктердің ішкі істеріне мемлекеттің араласу дәрежесі. Бір жағынан осал адамдарды, әсіресе әйелдерді, балаларды және азшылық топтарын дін атын жамылған қиянаттардан қорғау туралы заңды алаңдаушылық бар. Бұл діни білім беруді реттеу, мәжбүрлі некеге тұруға немесе балалар еңбегін пайдалануға тыйым салу, діни зорлық-зомбылық пен экстремизммен күрес сияқты шараларды қамтуы мүмкін.

Екінші жағынан, мемлекеттің дін істеріне шамадан тыс араласуы діни бірлестіктердің автономиясы мен тәуелсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін, діни әртүрлілік пен пікір білдіруді басып тастауы мүмкін. Оның үстіне, дінді мемлекеттік реттеу саяси айла-шарғыға немесе қиянатқа ұшырауы мүмкін, әсіресе діни азшылықтар қудаланатын немесе кемсітуге ұшырайтын авторитарлық режимдерде.

Либералды демократиялық елдерде дінді реттеу көбінесе плюрализм, толеранттық және келісім қағидастарын басшылыққа алады, жеке адамдар мен діни бірлестіктердің құқықтарын қоғамның кеңірек мүдделерімен теңестіруге ұмтылады. Бұл дінге қатысты зайырлы көзқарасты қабылдауды қамтуы мүмкін, онда мемлекет діни топтармен қарым-қатынасында бейтарап және бейтарап болып қала береді, қандай да бір белгілі бір дінді немесе сенім жүйесін қолдаудан немесе кемсітуден аулақ болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуде діни қызметті реттеуге және дінтану сараптамасын жүргізуге қатысты ТМД елдерінің заңнамалық актілерін, қаулылары мен бұйрықтарын қамтитын материалдар пайдаланылды. Бұл құжаттар аймақтың әртүрлі елдеріндегі діни саланы бақылаудың құқықтық негіздері мен мемлекеттік тәсілдерін талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу

әдістері ретінде дінтанушылармен, заңгерлермен және мемлекеттік органдардың өкілдерімен сараптамалық сұхбаттар да қолданылды, бұл заңнамалық нормалардың практикалық қолданылуын тереңірек түсінуге, ұлттық контексттердің ерекшеліктерін анықтауға және мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды дерадикализациялау мен реттеудің қолданыстағы тетіктерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Академиялық ортада бірқатар ғылыми мақалалар дінтану сараптаманы зерттеуге арналған. Сонымен, посткеңестік кеңістікте бұл тақырыпты зерттеуде мына авторлар: А.Әбдірәсілқызы, Г.Шлымова, Д.Мусина, Н.Тутинова, Н.Арыстанбекұлы, Л.Астахова, А.Погасий, Д.Крюков, З.Чернышкова, А.Пчелинцев, Е.Елбакян, Л.Земляков, Ю.Рутковская, И.Асланова, Р.Азизи, А.Диноршоев, Г.Абдуллаева және т.б. жоғары оқу орындарында мамандар даярлау Сонымен қатар, ТМД елдерінде дін саласындағы заңнаманы, атап айтқанда, дінтану сараптаманың ерекшеліктерін түсіндіруге бағытталған ғылыми-тәжірибелік іс-шаралар мерзімді түрде өткізіліп тұрады. Жалпы, жоғарыда аталған еңбектерді талдау ресейлік ғалымдардың дінтану сараптамасын жүргізу үдерісінің проблемалық аспектілерін қарастырып жатқанын көрсетеді. Басқа елдер ең алдымен радикалды және экстремистік идеологиялардың таралуына жол бермеу құралы ретінде қарастырылады.

Жалпы, қазіргі уақытта діни саланы реттеу бәсекелес құқықтар, мүдделер мен құндылықтарды мұқият қарастыруды талап ететін күрделі және серпінді процесс екенін атап өтуге болады. Діни бостандық адамның негізгі құқығы болғанымен, ол абсолютті емес және қоғамдық тәртіпті, адам құқықтарын және қоғамның бірлігін қорғау мақсатында шектеулерге ұшырауы мүмкін. Діни еркіндік пен үкіметтің араласуы арасындағы дұрыс теңгерімді табу плюралистік және жалпы өз азаматтарының және жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін қоғам құру үшін өте маңызды.

ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасының заңнамалық негізі

Қазіргі әлемде дінге қатысты мәселелер көптеген қоғам үшін маңызды және өзекті болып қала береді. Әртүрлі елдерде діни саланы реттеу тарихи оқиғалармен, менталитетпен және мәдениетпен анықталады. Мысал ретінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерін келтіруге болады. Бұл елдердің мәдени және әлеуметтік мұрасы діни дәстүрлермен және әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты. Мемлекеттік дінтану сараптамасы діни саланы реттеудің негізгі құралы ретінде пайдаланылады. Бұл процесс діни құбылыстар мен ұйымдарды олардың заңнамаға сәйкестігі, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және азаматтық құқықтар мен бостандықтарды сақтау тұрғысынан талдау мен бағалауға бағытталған.

Бұл бөлімде біз ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасының реттейтін құқықтық құжаттарғашолудыұсынамыз.Бұлқұжаттардыталдаубұлпроцестіңқұқықтықнегіздерін

жақсырақ түсінуге, сондай-ақ аймақтың әртүрлі елдерінде дінтану сараптамаларың өткізудегі тәсілдердің ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Сараптаманың осы түрін жүргізуге және бақылауға жауапты уәкілетті органдарға, олардың діни саланы реттеу аясындағы функциялары мен өкілеттіктеріне ерекше назар аударылатын болады.

Қазақстан Республикасы. Қазіргі уақытта дінтану сараптама бірқатар заңнамалық актілермен, оның ішінде «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен (Заң, 2011), сондай-ақ «Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің бұйрығымен (Бұйрық, 2014) реттеледі.

Дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті болып табылады.

Дінтану сараптамасы Қазақстандағы діни бірлестіктер мен діни-білім беру мекемелерін тіркеу процесінде олардың қызметінің Елдің заңнамалық және мәдени нормаларына сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, шешуші рөл атқарады. Сараптама мемлекеттік органдарға діни ұйымдардың доктриналық негіздерін, мақсаттары мен практикасын бағалауға, экстремизммен немесе қоғамдық тәртіпті бұзумен байланысты ықтимал тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл діни бостандық пен қоғамдық мүдделерді қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін көпұлтты және көпконфессиялы қоғамдағы діни келісімді сақтауға бағытталған маңызды механизм.

Қазақстанда «Кибер Қалқан» ақпараттық жүйесі енгізіліп жатқанын атап өткен жөн. Оның аясында интернет желісіндегі экстремистік мазмұнды жедел бұғаттау мақсатында діни мазмұндағы материалдарға дінтану сараптамасы жүргізілуде.

Қырғыз Республикасы. Қырғыз Республикасында дінтану сараптаманың өткізудің құқықтық негізі «Қырғыз Республикасындағы діни сенім бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заң (Заң, 2008), «Қырғыз Республикасындағы дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» ереже (Ереже, 2012).

Дінтану сараптаманың өткізуге жауапты орган Қырғыз Республикасы Президентінің жанындағы Дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссия болып табылады. Қырғыз Республикасындағы діни әдебиеттерді зерттеу процесінің ерекшеліктерінің бірі дінтану сараптамасымен қатар теологиялық сараптаманың болуы болып табылады.

Тағы бір маңызды ерекшелігі – арнайы филолог, лингвист, психолог мамандардың қатысуымен кешенді сараптама жүргізіліп, дінтану сараптаманың сапасы мен толықтығы артады. Сонымен қатар, Қырғыз Республикасында дінтану саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру курстары жүйелі түрде ұйымдастырылады. Сарапшылар халықаралық ғылыми жобаларға белсене қатысады, осылайша дін саласындағы әлемнің жетекші сарапшыларымен халықаралық ынтымақтастық орнатады (Асланова, 2021).

Қырғызстандағы дінтану сараптамасының негізгі міндеті діни бірлестіктердің қызметін олардың ұлттық заңнамаға сәйкестігі тұрғысынан бағалау, діни мәтіндер мен ілімдерді экстремистік немесе радикалды мазмұн тұрғысынан талдау, сондай-ақ діни білім беру бағдарламаларын бағалау болып табылады. Сараптама сонымен қатар мемлекеттік органдарға діни ұйымдар мен білім беру мекемелерін тіркеу туралы шешім қабылдауға, олардың қоғам үшін заңдылығы мен қауіпсіздігін анықтауға көмектеседі.

Ўзбекистон Республикасы. Ўзбекистон Республикасындағы дінтану сараптамасы «Ар-ождан бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заңымен (Заң, 1991), «Ўзбекистон Республикасының аумағында діни мазмұндағы материалдарды дайындау, әкелу және тарату жөніндегі қызметті жүзеге асыру тәртібі туралы ереже» (Қаулы, 2022) және «Материалдарға мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы ереже» (Ереже, 2014) Ўзбекистон Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулыларымен регламенттеледі.

Дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган – Министрлер Кабинетінің жанындағы Дін істері жөніндегі комитет.

Ўзбекстандағы дінтану сараптамасы үдерісінің басты ерекшеліктерінің бірі – қысқа мерзім. Осы жайтпен қатар дінтану сараптамасына теологиялық сараптаманың құрамдас бөлігінің енгізілуінен көрінетін тағы бір ерекшелікті атап өткен жөн. Сонымен, Заңға және сараптама жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік құқықтық актілерге сәйкес қызметтің атауы «мемлекеттік дінтану сараптамасы» деп айқындалса, «сараптама қорытындысы» ұғымының анықтамасында мынадай редакцияда көрсетілген: «жазбаша діни мазмұндағы материалдарға қатысты дінтанулық зерттеулер жүргізу фактісін діни канондардан ауытқулардың немесе бұрмалаулардың бар-жоғын ресми түрде тіркейтін құжат...» (Қаулы, 2022: 2).

Дінтану сараптама жүргізу кезінде Ўзбекстан Мұсылмандары басқармасының, Ўзбекстан православие шіркеуінің және басқа да діни ұйымдардың теологтары тартылады. Бұл дінтану сараптамаларының комиссиясы мен қорытындыларының күрделі сипатын көрсетеді. Электрондық материалдарды зерделеу және талдау үшін мазмұнды талдай алатын және сарапшыға өз жұмысында көмектесетін арнайы компьютерлік бағдарламалық қамтамасыз ету қолданылады.

Ўзбекстандағы дінтану сараптамасы діни ұйымдардың қызметін реттеуде және дінге қатысты қатаң мемлекеттік саясат аясында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды. Діни саланы бақылаудың жоғары деңгейі жағдайында сараптама экстремистік және радикалды идеялардың таралуын болдырмауға, сондай-ақ діни бірлестіктер мен білім беру мекемелері қызметінің заңнамаға сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қоғам үшін ықтимал қауіптерді анықтау мақсатында діни мәтіндер мен тәжірибелерді терең талдау ерекшелігі болып табылады, бұл дінтану сараптамасын елдегі тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған дін саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды құралына айналдырады.

Тәжікстан Республикасы. Тәжікстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық негізі «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» 2009 жылғы 26 наурыздағы № 489 Заңы (Заң, 2009) және «Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібін бекіту туралы» Тәжікстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 2 шілдедегі № 389 Қаулысы (Қаулы, 2009) болып табылады.

Дінтану сараптаманың өткізуге уәкілетті орган Тәжікстан Республикасының Үкіметі жанындағы Дін істері, ұлттық дәстүрлерді, мерекелер мен рәсімдерді реттеу комитеті болып табылады.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасы рәсімінің негізгі ерекшеліктеріне сараптама түрлерінің жіктелуі, сараптама жүргізетін сарапшылардың құқықтары мен міндеттері жатады. Сонымен, нормативтік құқықтық актілерде сараптаманың келесі түрлері

көрсетіледі: бастапқы, қосымша, қайталама, комиссиялық және кешенді. Егер қойылған сұрақтар оның арнаулы білімінің шеңберінен тыс болса, сарапшы қорытынды беруден бас тартуға құқылы.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасы діни қызметті реттеуде, әсіресе мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік пен экстремизмге қарсы күрес мәселелеріне көбірек көңіл бөлуінде шешуші рөл атқарады. 1990 жылдардағы діни факторлар маңызды рөл атқарған азаматтық соғыстан кейін Тәжікстан үкіметі діни саланы қатаң бақылау шараларын белгіледі. Дінтану сараптамасы діни ұйымдардың қызметін талдау, діни материалдар мен білім беру бағдарламаларының мазмұнын экстремистік немесе радикалды идеяларға тексеру үшін қолданылады. Исламдық ағымдардың қоғамдық тәртіпті бұзу немесе мемлекеттің тұрақтылығына қауіп төндіретін идеологияларды тарату үшін қолданылуын болдырмау үшін олардың мониторингіне ерекше назар аударылады.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасының ерекшелігі оның қатаң реттелуі және оны жүргізуге мемлекеттік құрылымдарды тарту болып табылады. Сараптама көбінесе құқық қорғау органдарымен тығыз қарым-қатынаста жүргізіледі, бұл саясаттың діни экстремизмнің алдын алуға бағытталған жалпы бағытын көрсетеді. Діни білім беруді бақылау, соның ішінде тіркелмеген діни мектептерде балаларды оқытуға тыйым салу және шетелдік діни мекемелерге кіруді шектеу маңызды аспект болып табылады. Бұл шаралар жастардың радикалдануын болдырмауға және мемлекеттің зайырлы сипатын сақтауға бағытталған, бұл дінтану сараптамасын Тәжікстандағы тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтаудың маңызды құралына айналдырады.

Ресей Федерациясы. Қазіргі уақытта дінтану сараптамасы бірнеше нормативтік құқықтық актілермен реттеледі, олардың арасында «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Федералды Заң (Заң, 1997) және Ресей Федерациясы Үкіметінің «Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы» Қаулысы (Қаулы, 2008).

Мемлекеттік дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган Ресей Федерациясының Әділет министрлігі және Ресей Федерациясы Әділет министрлігінің аумақтық органдары болып табылады.

Ресей Федерациясындағы мемлекеттік дінтану сараптамасы діни ұйымды Ресей Федерациясының Әділет министрлігінде мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін тағайындалады. Сараптаманы Сараптамалық кеңес жүргізеді. Сараптамалық кеңес құрамына мемлекеттік органдардың қызметкерлері, дінтану, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қарым-қатынас саласындағы мамандар кіреді. Сараптамалық кеңестің жұмысына консультант ретінде Сараптамалық кеңестің құрамына кірмейтін мамандар, сондай-ақ діни ұйымдардың өкілдері қатыса алады.

Ресей Федерациясындағы дінтану сараптамасы мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастарды реттеуде, әсіресе көпұлтты және көпконфессиялы қоғам жағдайында маңызды рөл атқарады. Бұл діни материалдарды, ұйымдардың қызметін және білім беру бағдарламаларын олардың заңнамаға, атап айтқанда «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» федералды заңға сәйкестігін бағалау үшін қажет. Сараптама діни ұйымдарды тіркеу кезеңінде де, олардың жұмыс істеу процесінде де жүргізіледі, бұл мемлекетке құқықтық тәртіптің сақталуын бақылауға

және экстремистік идеялардың таралуын болдырмауға мүмкіндік береді. Экстремистік немесе азаматтардың ар-ождан бостандығы құқығын бұзуы мүмкін діни мәтіндерді талдауға ерекше назар аударылады.

Ресейдегі дінтану сараптамасының ерекшелігі оны экстремизм мен радикалдануға қарсы күресте қолдану болып табылады, бұл әсіресе өсіп келе жатқан террористік қауіп аясында өзекті. Сараптама сонымен қатар конфессияаралық қатынастарға байланысты жанжалдарды шешудің құралы ретінде қызмет етеді және мемлекеттік органдарға діни қызмет мәселелері бойынша негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Оны теология, дінтану және құқық саласында терең білімі бар мамандар жүргізеді, бұл кешенді және объективті тәсілді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Ресейде экстремизмге және сенушілердің сезімдерін қорлауға байланысты істерді қарауда маңызды рөл атқаратын сот-дінтану сараптамасы белсенді қолданылады.

Беларусь Республикасы. Беларусь Республикасының «Ар-ождан бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заңы (Заң, 1992) және дін және Ұлт істері жөніндегі уәкіл жанындағы Сараптамалық кеңес және мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы ереже (Ереже, 2007) дінтану сараптамасының құқықтық базасы болып табылады.

Дінтану сараптамасын өткізуге уәкілетті орган Беларусь Республикасы Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері және ұлттар жөніндегі уәкіл болып табылады.

Беларуссияда дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеуде, әсіресе мемлекеттің діни саланы қатаң бақылауы аясында маңызды функцияны орындайды. Бұл діни ұйымдардың қызметін талдау, діни материалдар мен білім беру бағдарламаларының қоғам үшін заңнама мен қауіпсіздікке сәйкестігін тексеру үшін қажет. Сараптама экстремизм мен радикалданудың алдын алуға, сондай-ақ елдегі тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған. Мемлекеттік органдар діни бірлестіктерді тіркеу және олардың қызметін бақылау туралы шешім қабылдау үшін дінтану сараптамасының нәтижелерін пайдаланады, бұл оны дін саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды құралына айналдырады.

Дінтану сараптамасы діни экстремизмнің алдын алудың маңызды құралы ретінде

Діни экстремизмнің алдын алудағы дінтану сараптаманың рөлі қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және діни негіздегі қақтығыстардың алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл бөлімде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдеріндегі діни экстремизмге қарсы күреске дінтану сараптаманың қосқан үлесі талданады.

Діни экстремизм қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Көбінесе діни ілімдердің бұрмаланған түсіндірілуіне негізделген ол зорлық-зомбылыққа, лаңкестік әрекеттерге және ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруі мүмкін. Осы тұрғыда дінтану сараптамасы дін атын жамылған экстремистік көзқарастарды насихаттайтын идеялар мен әрекеттерді анықтау және талдауда басты рөл атқарады.

Дінтану сараптамасының негізгі міндеттерінің бірі зорлық-зомбылыққа, кемсітушілікке немесе экстремистік әрекетке шақыратын діни материалдарды анықтау және

талдау болып табылады. Бұл сала мамандары ықтимал қауіпті және экстремистік идеяларды анықтау мақсатында мәтіндерге, уағыздарға, интернет ресурстарына және басқа да материалдарға жан-жақты талдау жасайды.

Діни зерттеулер нәтижесінде алынған хабарлар экстремистік материалдарды дер кезінде анықтап, оларға тосқауыл қоюда, олардың таралуына жол бермеуде маңызды рөл атқарады. Сараптама діни мәтіндердің, бейнероликтердің, аудио және интернет материалдарының мазмұнын экстремистік идеялар мен зорлық-зомбылыққа шақырулардың болуы тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді.

Дінтану ғылымының көмегімен белгілі бір діни топтарға немесе ұйымдарға тән болуы мүмкін экстремистік идеологияның белгілері анықталады. Бұл құқық қорғау және басқа да құзырлы органдарға қауіпті материалдарды бұғаттау және қоғамдық қолжетімділіктен алып тастау бойынша шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Дінтану нәтижелеріне жедел ден қою арқылы халық арасында экстремистік материалдардың одан әрі таралуының алдын алуға болады. Бұл радикалдану қаупін азайтуға және экстремистік идеологияға негізделген ықтимал лаңкестік әрекеттердің алдын алуға көмектеседі (Хаснутдинов және басқалар, 2020: 129).

Жалпы, дінтану сараптамалары діни экстремизмге қарсы күресте маңызды құрал болып табылады, қауіпсіздікке төнген қатерлерге жедел ден қоюға және қоғамда экстремистік материалдардың таралуына жол бермеуге мүмкіндік береді (Грушихина, 2015: 38).

Сонымен қатар, дінтану сараптамасы діни экстремизммен байланысты ұйымдар мен қауымдастықтарды анықтауға және талдауға мүмкіндік береді. Бұл мемлекеттік органдарға мұндай ұйымдардың қызметін тиімді бақылауға және жолын кесуге, олардың идеологиясының таралуына және ықтимал террористік әрекеттерге жол бермеуге мүмкіндік береді (Шишкин, 2015: 72).

Осылайша, дінтану сараптамасы діни экстремизмнің алдын алудың, ТМД мемлекеттеріне экстремистік ұйымдар мен идеологтардың қызметін анықтауға, талдауға және жолын кесуге, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік пен тұрақтылыққа төнуі мүмкін қатерлердің алдын алуға көмектесетін маңызды құрал болып табылады.

Дінтану сараптамасына сын пікірлері

Дінтану сараптамасына сыни пікір айту, діни саланы мемлекеттік реттеу контекстінде осы құралдың тиімділігі мен заңдылығын талқылаудың маңызды аспектісі болып табылады. Дінтану сараптамасы әртүрлі елдерде кеңінен қолданылатынына қарамастан, оның жұмысы әртүрлі қоғамдық және құқық қорғау ұйымдарының сыны мен күмәніне ұшырайды. ТМД елдері ғалымдарының ғылыми еңбектерін талдау келесі маңызды аспектілерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Саяси араласу және цензура. Дінтану сараптаманың негізгі сынының бірі – оны саяси мақсаттарда және ресми үкіметтік бағыттан өзгеше діни пікірлерді цензурау үшін пайдалануға болады. Бұл діни сенім бостандығы мен діни көзқарасты шектеуге әкелуі мүмкін.

2. Субъективтілік және озбырлық. Сыншылар дінтану сараптаманың өткізу процесі көбінесе субъективті және озбырлыққа ұшырайтынын атап өтеді. Материалдар мен мәлімдемелерді бағалауға сарапшының пікірі немесе саяси-идеологиялық басымдық әсер етуі мүмкін.

3. Адам құқықтарының бұзылуы. Адам құқықтарының, соның ішінде сөз бостандығы, діни сенім бостандығы және жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқықтарының бұзылуы мүмкін деген алаңдаушылықтар айтылды.

4. Ашықтық пен есеп берудің болмауы. Кейбір сыншылар дінтану сараптамасын тапсыруда ашықтық пен есеп берудің жоқтығын айтады. Ашықтықтың жоқтығы дін істеріне қиянат жасау және орынсыз араласу мүмкіндігін тудыруы мүмкін.

Қазақстан жағдайын қарастыра отырып, дінтану сараптама дінге сенушілердің құқықтарының бұзылуына әкеліп соғады деп есептейтін зерттеуші Д.Құсайыновтың еңбегін атап өтуге болады. Оның «ҚР дінтану сараптамасы»: «Әдебиетке қарсы жиһад» немесе экстремизмнің алдын алу ма?» атты еңбегі Қазақстандағы дінтану сараптамасымен байланысты мәселелерді қарастырады (Құсайынов, 2015: 6).

Сонымен қатар, республикалық және халықаралық үкіметтік емес ұйымдар да дінтану сараптамасына байланысты түрлі іс-шараларға бастамашылық етуде. Осылайша, 2024 жылдың сәуір айында «Дінтану сараптама: Діни сенім бостандығы мен шектеулер мәселелеріндегі теңгерім» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырылды. Іс-шараны Қазақстанның Діни ұйымдар қауымдастығы Соғыс пен бейбітшілікті жариялау институтымен (IWPR) бірлесіп ұйымдастырды. Сондай-ақ бұл ұйымдар Қазақстандағы діни бірлестіктер үшін дінтану сараптамасы және жалпы діни саланы реттеу мәселелері талқыланатын тренингтерге бастамашылық етеді.

Сарапшылар сұхбат барысында атап өткендей, Қазақстандағы кейбір діни бірлестіктер мерзімді басылымдарды шығарып, таратады, бірақ олардың барлығы дінтану сараптамасына жіберілмейді. Сонымен қатар, басылым ай сайын шығатынын көрсетуі мүмкін, ал дінтану сараптамасына 12 басылымның 1-2-і ғана жіберіледі, бұл ретте діни бірлестіктер іс жүзінде мемлекет тарапынан ешқандай шектеусіз жұмыс істейді.

Сонымен қатар, кейбір өңірлік сарапшылар дінтану сараптамаларды орталықтандыру мен мерзімдері кей жағдайда әкімшілік процестерді кешіктіретінін атап өтті. Сонымен қатар, үлкен көлемдегі физикалық материалдар елордаға, одан кейін облысқа жөнелтіледі. Осыған орай, Дін істері басқармасы аясында Қазақстан аймақтарында дінтану сараптамасын өткізу туралы ұсыныс айтылды.

Сондай-ақ нақты көшірмелері азаматтарға таратылатын немесе белгілі бір елде онлайн режимінде қолжетімді шет тілдеріндегі діни материалдардың проблемалық тұстары бар.

Ресейдегі дінтану сараптамасы діни азшылықтардың құқықтарына нұқсан келтіруі мүмкін діни бостандықты шектеу құралы ретінде шамадан тыс саясаттандыру және пайдалану үшін жиі сынға ұшырайды. Сондай-ақ, сараптама келіспеушіліктерді басу және тәуелсіз діни бірлестіктерге бақылауды күшейту үшін жиі қолданылады деген алаңдаушылық бар (Герасименко және басқалар, 2014: 55).

Жалпы, дінтану сараптамасы діни қызметті реттеу және діни экстремизммен күресу үшін пайдалы құрал бола алатынымен, оны пайдалану сынға ұшырады және адам

құқықтарының ықтимал бұзылуының алдын алу және заң үстемдігі қағидаттарын сақтауды қамтамасыз ету үшін көбірек реттеуді талап етеді.

Қорытынды

ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасы ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды қамтамасыз ету құралы ретінде өзінің маңыздылығын көрсетті. Құқықтық негіздерді зерттеу және сараптамалық сұхбат жүргізу діни қызметті бақылау тәсілдерін қалыптастыруда заңнаманың маңызды рөлін анықтады. Заңдар мен ережелерде бекітілген бұл нормалар мен процедуралар мемлекетке экстремизм мен радикалданудың алдын алуға көмектесетін сараптама жүргізу шеңберін ұсынады. ТМД елдерінде сараптама тек құқықтық бағалау құралы ғана емес, сонымен бірге діни қызметті реттеу процесінде маңызды буын болып табылады.

Жалпы мақсаттарға қарамастан, дінтану сараптамасына көзқарастар әр елдің саяси және мәдени ерекшеліктеріне байланысты өзгереді. ТМД-ның кейбір мемлекеттерінде радикализмнің кез-келген көріністерін қатаң бақылауға және болдырмауға баса назар аударылады, ал басқа елдерде діни сенім бостандығы мен бақылау қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды. Сараптамалық сұхбаттар көрсеткендей, іс жүзінде бұл тәсілдер бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде заңнамалық нормаларды өзгеріп отырған діни және әлеуметтік-саяси жағдайға бейімдеу қажеттілігі, сондай-ақ сараптама жүргізетін мамандардың біліктілігін арттыру талаптары.

Болашақта ТМД елдерінде дінтану сараптамасын одан әрі жетілдіру мемлекеттердің бақылау мен діни сенім бостандығы арасындағы тепе-теңдікті табу қабілетіне, сондай-ақ діни ұйымдармен өзара іс-қимыл әдістері мен тетіктерін жақсартуға байланысты болады. Сараптама жүргізуге жауапты әртүрлі мемлекеттік құрылымдар арасындағы үйлестіруді күшейту және дінтанушылар мен басқа сарапшылардың бұл процеске белсенді қосылуы туындаған мәселелерді тиімді шешуге ықпал етуі мүмкін. Нәтижесінде, дінтану сараптамасы тұрақтылықты сақтау және ТМД-ның көпұлтты және көпконфессиялы қоғамдарындағы қақтығыстардың алдын алу үшін маңызды құрал болып қала береді.

Қаржыландыру

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ AP14972866 грант).

Авторлар ықтимал мүдделер қақтығысы бар екенін мәлімдемеді.

Авторлар үлесі

Темирбаев Талғат – мақаланың негізгі идеясын қалыптастыру, зерттеудің мақсаты мен міндетін тұжырымдау, деректердің дұрыстығына байланысты мәселелерді дұрыс зерттеу және шешу, мақала мәтінін жазу, жұмыстың барлық аспектілеріне жауапты болу.

Темирбаева Айгерім – мақаланың мәтінін жариялау үшін ғылыми редакциялау, оның соңғы нұсқасын дайындау.

Әдебиеттер тізімі

Герасименко Ю.В., Ваврух В.В. Организационно-правовые проблемы религиоведческих экспертиз // Религиозная ситуация в российских регионах. – 2014. – С. 53-58.

Грушихина В.А. О понятии религиоведческой экспертизы при расследовании преступлений, связанных с распространением материалов экстремистской направленности // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. – 2015. – №. 1 (72). – С. 37-42.

Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы.

Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2014 жылғы 30 желтоқсандағы № 162 бұйрығы.

Кусаинов Д. Религиоведческая Экспертиза в РК: «Джихад Против Литературы» или Профилактика Экстремизма? – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2015. – 16 с.

Материалы полевых исследований. Экспертное интервью с И. Аслановой – председатель Центра религиоведческих исследований Кыргызстана, старший преподаватель кафедры ЮНЕСКО по изучению мировой культуры и религий Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021.

О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике Закон Кыргызской Республики от 31 декабря 2008 года № 282.

О свободе совести и о религиозных объединениях Федеральный Закон от 26 сентября 1997 года N 125-ФЗ.

О свободе совести и религиозных объединениях Закон Республики Таджикистан от 26 марта 2009 года № 489.

О свободе совести и религиозных организациях Закон Республики Беларусь от 17 декабря 1992 г. № 2054-XII.

О свободе совести и религиозных организациях Закон Республики Узбекистан от 4 мая 2021 года.

Положение о Государственной комиссии по делам религий Кыргызской Республики от 23 марта 2012 года № 71.

Положение О порядке осуществления деятельности по изготовлению, ввозу и распространению материалов религиозного содержания на территории Республики Узбекистан от 20 января 2014 г. № 10.

Положение об Экспертном совете при Уполномоченном по делам религий и национальностей и порядке проведения государственной религиоведческой экспертизы от 23 июля 2007 г. № 28.

Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан Об утверждении Положения о порядке изготовления, ввоза и распространения материалов религиозного содержания и проведения религиоведческой экспертизы от 14 апреля 2022 г., № 180.

Постановление Правительства Республики Таджикистан Об утверждении Порядка проведения государственной религиоведческой экспертизы от 2 июля 2009 года № 389.

Постановление Правительства РФ О порядке проведения государственной религиоведческой экспертизы от 08.12.2008 г. № 930.

Хаснутдинов Р. Р., Пищулина Я. А. Значение религиоведческой экспертизы по делам об экстремизме //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 11-2. – С. 128-132.

Шишкин В.В. Религиоведческая экспертиза как средство противодействия религиозному экстремизму в Российской Федерации //Сибирское юридическое обозрение. – 2015. – №. 2 (27). – С. 72-74.

Талгат Темирбаев, Айгерим Темирбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Роль религиоведческой экспертизы в обеспечении правовой основы государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ

Аннотация. В статье рассматривается роль религиоведческой экспертизы в регулировании государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ с акцентом на опыт Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана, России и Беларуси. Анализ законодательства, регулирующего религиозную деятельность, и экспертные интервью позволяют выявить как общие черты, так и особенности подходов к религиоведческой экспертизе в каждом из этих государств. Основное внимание уделяется оценке эффективности экспертизы в контексте борьбы с экстремизмом и радикализацией, а также ее влияния на поддержание стабильности и общественного порядка.

Определяются ключевые проблемы, с которыми сталкиваются страны СНГ при проведении религиоведческой экспертизы, в том числе необходимость соблюдения баланса между государственным контролем и свободой вероисповедания. В статье также рассматриваются критические замечания в адрес экспертизы, в том числе ее политизированность и возможное ущемление прав религиозных объединений. В заключение обсуждаются перспективы совершенствования религиоведческой экспертизы, включающие усиление координации между государственными органами и более активное участие независимых экспертов, что может способствовать укреплению межконфессионального мира в регионе.

Ключевые слова: религиоведческая экспертиза; государственное регулирование; государственно-конфессиональные отношения; страны СНГ; свобода вероисповедания.

Talgat Temirbayev, Aigerim Temirbayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan*

The role of religious expertise in providing a legal basis for state-confessional relations in the CIS countries

Abstract. The article examines the role of religious expertise in the regulation of state-confessional relations in the CIS countries with a focus on the experience of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Russia and Belarus. The analysis of legislation regulating religious activity and expert interviews allow us to identify both common features and peculiarities of approaches to religious expertise in each of these states. The main focus is on assessing the effectiveness of expertise in the context of combating extremism and radicalisation, as well as its impact on maintaining stability and public order.

Key challenges faced by CIS countries in conducting religious expertise are identified, including the need to strike a balance between state control and religious freedom. The article also discusses criticisms of the expertise, including its politicisation and possible infringement of the rights of religious associations. The article concludes with a discussion of the prospects for improving religious expertise, including increased coordination between state bodies and more active participation of independent experts, which could contribute to the strengthening of inter-confessional peace in the region.

Keywords: religious expertise; state regulation; state-confessional relations; CIS countries; freedom of religion.

References

- Gerasimenko Yu.V., Vavrux V.V. Organizacionno-pravovy'e problemy` religiovedcheskix e`kspertiz [Organisational and legal problems of religious expertise] // Religioznaya situaciya v rossijskix regionax. – 2014. – S. 53-58. [in Russian].
- Grushixina V.A. O ponyatii religiovedcheskoj e`kspertizy` pri rassledovanii prestuplenij, svyazanny`x s rasprostraneniem materialov e`kstremistskoj napravlenosti [On the concept of religious expertise in the investigation of offences related to the dissemination of extremist materials] // Vestnik Vostochno-Sibirskogo instituta MVD Rossii. – 2015. – №. 1 (72). – S. 37-42. [in Russian].
- Dini qy`zmet zhane dini birlestikter turaly` [About religious activities and religious associations] Kazakstan Respublikasy`ny`n 2011 zhy`lgy` 11 qazandagy` № 483-IV Zany`. [in Kazakh].
- Dintanu saraptamasy`n zhyrgizu qagidalary`n bekitu turaly` [On approval of the rules for conducting religious expertise] Kazakstan Respublikasy` Madeniet zhane sport ministrinin 2014 zhy`lgy` 30 zheltoksandagy` № 162 bujry`gy`. [in Kazakh].
- Kusainov D. Religiovedcheskaya E`kspertiza v RK: «Dzhixad Protiv Literatury`» ili Profilaktika E`kstremizma? [Religious Expertise in the Republic of Kazakhstan: 'Jihad Against Literature or Prevention of Extremism?'] – Almaty: Fond Soros-Kazaxstan, 2015. – 16 s. [in Russian].
- Materialy` polevy`x issledovanij. E`kspertnoe interv`yu s I. Aslanovoj – predsedatel` Centra religiovedcheskix issledovanij Ky`rgy`zstana, starshij prepodavatel` kafedry` YuNESKO po izucheniyu mirovoj kul`tury` i religij Ky`rgy`zsko-Rossijskogo Slavyanskogo universiteta. 2021.

O svobode veroispovedaniya i religiozny`x organizaciyaх v Ky`rgy`zskoj Respublike [On Freedom of Religion and Religious Organisations in the Kyrgyz Republic] Zakon Ky`rgy`zskoj Respubliki ot 31 dekabrya 2008 goda № 282. [in Russian].

O svobode sovesti i o religiozny`x ob`edineniyax [On freedom of conscience and religious associations] Federal`ny`j Zakon ot 26 sentyabrya 1997 goda N 125-FZ. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x ob`edineniyax [On freedom of conscience and religious associations] Zakon Respubliki Tadzhiķistan ot 26 marta 2009 goda № 489. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x organizaciyaх [On freedom of conscience and religious organisations] Zakon Respubliki Belarus` ot 17 dekabrya 1992 g. № 2054-XII. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x organizaciyaх [On freedom of conscience and religious organisations] Zakon Respubliki Uzbekistan ot 4 maya 2021 goda. [in Russian].

Polozhenie o Gosudarstvennoj komissii po delam religij Ky`rgy`zskoj Respubliki [Regulations on the State Commission on religious affairs of the Kyrgyz Republic] ot 23 marta 2012 goda № 71. [in Russian].

Polozhenie O poryadke osushhestvleniya deyatel`nosti po izgotovleniyu, vvozu i rasprostraneniyu materialov religioznogo soderzhaniya na territorii Respubliki Uzbekistan [Regulation on the procedure for the manufacture, importation and dissemination of religious materials in the territory of Uzbekistan] ot 20 yanvary 2014 g. № 10. [in Russian].

Polozhenie ob E`kspertnom sovete pri Upolnomochennom po delam religij i nacional`nostej i poryadke provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Provision on the Expert Council under the Commissioner on religious and nationalities affairs and the procedure for conducting the state religious expertise] ot 23 iyulya 2007 g. № 28. [in Russian].

Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan Ob utverzhdenii Polozheniya o poryadke izgotovleniya, vvoza i rasprostraneniya materialov religioznogo soderzhaniya i provedeniya religiovedcheskoj e`kspertizy` [Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the approval of the Regulations on the procedure for the production, importation and distribution of religious materials and the conduct of religious expertise] ot 14 aprelya 2022 g., № 180. [in Uzbek].

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Tadzhiķistan Ob utverzhdenii Poryadka provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Decree of the Government of the Republic of Tajikistan On Approval of the Procedure for Conducting State Religious Expertise] ot 2 iyulya 2009 goda № 389. [in Russian].

Postanovlenie Pravitel'stva RF O poryadke provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Resolution of the Government of the Russian Federation On the Procedure for Conducting State Religious Expertise] ot 08.12.2008 g. № 930. [in Russian].

Xasnutdinov R. R., Pishhulina Ya. A. Znachenie religiovedcheskoj e`kspertizy` po delam ob e`kstremizme [Resolution of the Government of the Russian Federation On the Procedure for Conducting State Religious Expertise] //Mezhdunarodny`j zhurnal gumanitarny`x i estestvenny`x nauk. – 2020. – №. 11-2. – S. 128-132. [in Russian].

Shishkin V.V. Religiovedcheskayae`kspertizakaksredstvo protivodejstviya religioznomue`kstremizmu v Rossijskoj Federacii [Religious expertise as a means of countering religious extremism in the Russian Federation] //Sibirskoe yuridicheskoe obozrenie. – 2015. – №. 2 (27). – S. 72-74. [in Russian].

Information about the authors / Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Темирбаев Талгат Тулубаевич – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Temirbayev Talgat Tulyubayevich – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Темирбаев Талгат Тулубаевич – PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Темирбаева Айгерим Алматқызы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Әл-Фараби даңғылы 73, 050060, Алматы, Қазақстан.

Temirbayeva Aigerim Almatkyzy – PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture, 73 Al-Farabi Ave., 050060, Almaty, Kazakhstan.

Темирбаева Айгерим Алматқызы – PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, проспект Аль-Фараби 73, 050060, Алматы, Казахстан.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

МРНТИ 21.21.21

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-359-382>

Исламская психология: концептуальные основы и проблемы методологии

Яхин Филюс

Башкортостанское представительство Ассоциации психологической помощи мусульманам,
г. Уфа, Российская Федерация

(E-mail: yafilyus@gmail.com)

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные основы и проблемы методологии современной исламской психологии, которая, с одной стороны, является достаточно новым явлением в исламской мысли и мировой психологии, а с другой – исторически уходит корнями к трудам средневековых мусульманских ученых, а далее – к первичным источникам ислама – Корану и Сунне. Автором дается краткий обзор исторического пути развития и современного состояния мусульманской психологической мысли, а также анализируются подходы к понятию и предмету исламской психологии.

Выявлено, что общим в рассмотренных определениях является отсылка к религиозному характеру исламской психологии и предмету исследования – душа и другие компоненты внутреннего мира и определяемые ими психические процессы и поведение. Автор подчеркивает дискуссионный характер вопросов методологии исламской психологии, что характерно для исламской эпистемологической проблематики в целом. В статье предпринимается попытка постановки главных методологических вопросов исламской психологии и намечаются пути их решения, в частности, через реализацию подхода по интеграции знаний и методологии макасид. Обосновывается, что подлинная интеграция в понимании внутреннего мира человека и его поведения возможна при условии объединения усилий исламских психологов и исламских богословов на основе близких религиозных убеждений и схожего понимания исламских установлений, рассмотрения психологии и отдельных ее тем через призму знаний из религии (ислама) и понимания коранических аятов и хадисов, содержащих положения, имеющие психологическое значение, через призму научной, доказательной психологии.

Ключевые слова: религиозная психология; исламская психология; исламизация знаний; интеграция знаний; макасид.

Received 05.08.2024. Revised 15.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Iakhin F., Islamic psychology: conceptual frameworks and problems of methodology// Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 359-382. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-359-382>

Для цитирования:

Яхин Ф. Исламская психология: концептуальные основы и проблемы методологии // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 359-382. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-359-382>

Введение

За последние десятилетия отмечается значительный рост интереса к теме психологии и консультирования, психического здоровья и личностного развития среди мусульман, и это ставит вопрос о необходимости разработки указанной проблематики на стыке психологии и ислама, интеграции исламских знаний в теорию и практику психологии, а также методологического обеспечения различных форм психологического консультирования, удовлетворяющих растущие потребности мусульман в получении психологической помощи с учетом их мировоззрения и религиозных ценностей. Психологи-мусульмане сегодня имеют определенные возможности по приобретению знаний в области исламской психологии и консультирования. Получает широкое распространение деятельность блогеров-мусульман, освещающих различные психологические темы в социальных сетях, вызывая, зачастую бурные дискуссии «за» и «против» психологии в целом и исламской психологии, в частности. Кроме того, увеличивается число психологов-практиков, оказывающих психологическую помощь клиентам-мусульманам, растет количество публикаций на английском и других языках, разрабатываются и реализуются учебные программы для профессионалов по исламской психологии и консультированию мусульман, проводятся регулярные конференции, круглые столы, мастер-классы и тренинги. Специалисты, занимающиеся проблематикой на стыке ислама и психологии, психического здоровья и консультирования мусульман объединяются в профессиональные сообщества, такие как: Международная ассоциация мусульманских психологов (International Association of Muslim Psychologists), Международная ассоциация исламской психологии (International Association of Islamic Psychology), сетевое сообщество «Международные студенты исламской психологии» (International Students of Islamic Psychology), Ассоциация психологической помощи мусульманам (Российская Федерация).

Однако, несмотря на серьезное развитие рассматриваемой сферы, сохраняется ряд нерешенных проблем теоретического и практического характера. Процесс формулирования понятия и предмета исламской психологии пока далек от завершения, и, по сути, слабо проработан вопрос об определении места указанной дисциплины в системе исламского знания и мировой психологии. Несмотря на серьезную работу по анализу и осмыслению мусульманского психологического наследия, имеются трудности в оценке релевантности идей средневековых мусульманских ученых современному контексту и мировоззрению мусульман, а также необходимости следования позициям тех или иных ученых прошлого. Остается дискуссионным вопрос о направлениях развития исламской психологии, источниках знаний в данной дисциплине и ее методологии.

В последние годы в англоязычной литературе разрабатывались базовые понятия концепции «Psychology from Islamic perspective» (Психология с исламской точки зрения») (Хак, 2004; Утц, 2011) и Islamic Psychology (Исламская психология) (Skinner, 2019; Al-Attas, 1990), «Islam and Psychology» Movement (Движение «Ислам и психология») (Kaplick and Skinner, 2017), опубликовано значительное количество статей, монографий и коллективных работ по теоретическим и практическим аспектам данного направления

научной мысли (Rassool, 2016; Al-Karam, 2018; Keshavarzi H. et al., 2020; Rassool, 2021; Rothman, 2022). Предприняты попытки формирования модели исламской психологии и ее клинического применения, разработки теоретических основ и практики исламского консультирования и психотерапии, создания институтов и учебных центров, объединяющих заинтересованных специалистов, которые увенчались определенным успехом. В некоторых странах есть первые шаги по включению исламской этики и исламской психологии в учебную программу по психологии, подготовке и проведению курсов постдипломного образования по исламской психологии, предоставлению психологических услуг мусульманам.

Теория исламской психологии получила определенное развитие и в постсоветском пространстве, благодаря целому ряду публикаций. В качестве первой работы в данной области следует назвать статью О. С. Павловой «Психология религии в исламской парадигме: состояние и перспективы развития», которая увидела свет в 2015 году (Павлова, 2015). В статье обоснована актуальность развития религиозно-ориентированной психологической помощи в России, сделан обзор современного положения в области психологии религии, духовности и психологии в российских условиях и уделено особое внимание проблематике психологии ислама в России и за рубежом. В монографии О. С. Павловой «Психология: исламский дискурс» (Павлова, 2020) проводится анализ работ мусульманских авторов прошлого и современности, раскрывается специфика психологического консультирования мусульман с учетом ценностных ориентиров клиентов с рассмотрением указанных тем на стыке исламской теологии и психологии. Идеи о необходимости формирования каркаса исламской психологии на основе монотеистической парадигмы, религиозно-психологический подход к исследованию структуры и динамики внутреннего мира человека на основе первичных исламских источников – Корана и Сунны – реализовываются в работах Яхина Ф.Ф. (Яхин, 2019; Яхин, 2024).

Развитию исламской психологии в постсоветском пространстве способствует также опубликование переводов работ мусульманских авторов прошлого и современных мыслителей, посвященных психологическим темам. В результате активной деятельности Международного института исламской мысли (*International Institute of Islamic Thought*) и общественного объединения «Идрак» (Баку, Азербайджан) опубликована работа основоположника современной исламской психологии - Малика Бадри: «Размышление. Исследование психики и души человека», в котором содержатся важнейшие идеи интеграции знаний из психологии и исламской духовной практики. При сотрудничестве указанных организаций и Ассоциации психологической помощи мусульманам (Россия) выпущена книга мусульманского ученого IX века аль-Балхи «Пища для души: когнитивно-поведенческая терапия врача IX века» (аль-Балхи, 2019), где отражены уникальные теоретические идеи и практические приемы психотерапии от этого выдающегося мусульманского ученого и клинициста, не утративших свою актуальность и для современной психологической науки и практики. Сборник работ Бадри под общим названием «Теория и практика исламской психологии» (Бадри, 2018), стал основой для развития теоретических идей и практики консультирования для большого числа

русскоязычных мусульманских психологов. Значимыми публикациями в развитии исламской психологии и консультирования мусульман в России и странах СНГ является переведенная книга профессора Г. Хусейна Рассула «Исламское консультирование: введение в теорию и практику» (Рассул, 2022), в которой обобщен большой круг проблемных вопросов исламского консультирования, и переводная работа иракского клинического психолога Исмаила Азат Али «Религия и психологическое здоровье», посвященная вопросам влияния религии на психологическое здоровье (Исмаил, 2024).

В этом контексте представляется актуальным обобщение литературы по результатам исследований исторических истоков и современных концепций исламской психологии, подходов к определению ее понятия и разработке методологических основ данной дисциплины.

Исторические предпосылки и современные концепции исламской психологии

Приступая к исследованию истоков формирования, концептуальных основ и понятия исламской психологии, в самом начале необходимо сделать очень важную оговорку: сам термин «исламская психология» ранее не использовался ни в исламском богословии, ни в арабо-мусульманской философии (Naqee, 2004). В то же время целый ряд мусульманских ученых прошлого, относившихся к различным школам знания (*фальсафа*, суфизм, традиционное богословие), подробно рассматривали вопросы, которые мы смело могли бы отнести к предмету современной психологии.

Так, представители арабо-мусульманской философии (*фальсафы*) посредством использования, а зачастую, и существенной переработки принципов, методов и идей древнегреческой и эллинистической философии (платонизма, аристотелизма, стоицизма, неоплатонизма и др.), медицины сформировали свои подходы к пониманию внутреннего мира человека и его структуры, содержания познавательных способностей, эмоционально-волевых процессов и состояний (аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд), а также разрабатывали классификации психических расстройств, методы диагностики, конкретные инструменты духовно-ориентированной, когнитивной или медицинской помощи лицам, имеющим проблемы с ментальным здоровьем (аль-Балхи, Ибн Сина, ар-Рази) (Naqee, 2004; Павлова, 2022). Одного из таких ученых, персидского философа и врача Абу Зайда аль-Балхи, наш современник Малик Бадри назвал «пионером когнитивной терапии» (Балхи: с. 29), указывая, что описание им некоторых психических расстройств (например, ОКР) очень близки к критериям современных классификаторов болезней. Исследование вклада таких ученых в мировую психологию, психотерапию и психиатрию, преодоление «западно-центрированного» дискурса в рассматриваемой сфере следует отнести к одной из задач исламской психологии как научной дисциплины.

При этом, если мы обратимся к главной книге ислама – Корану, то в этом источнике еще более 1400 лет назад можно обнаружить понятия, которые отражают внутренний мир (психику) человека, как например: *нафс* (душа или Я (сам)), который упоминается 295 раз, *кальб* (сердце) – более 130 раз, а *рух* (дух или душа) – не менее 24 раз, а также множество описаний когнитивных способностей, паттернов мышления, эмоциональных

реакций и поведения различных групп и типов людей, а также психологических характеристик межличностных и межгрупповых взаимоотношений. Сунна Пророка как второй по значимости источник ислама в какой-то мере дополняет, конкретизирует или уточняет коранические положения в контексте конкретных жизненных ситуаций. Поэтому неслучайно ученые, относящиеся к традиционному исламскому богословию, как, например, Ибн Каййим аль-Джаузийя или Рагиб аль-Исфাহани, основываясь на исламском Откровении (Коране и Сунне) и мнениях своих предшественников, написали работы, которые интегрировали положения исламского богословия, в том числе исламского учения о нравственности (ахляк), с конкретными идеями и рекомендациями духовно-нравственного совершенствования, реализация которых, говоря современным языком, безусловно давала бы психологический или терапевтический эффект. Наследие таких ученых крайне важно для современной исламской психологии в плане опыта применения знаний непосредственно из первичных исламских источников – Корана и Сунны – в целях оказания духовно-ориентированной психологической помощи мусульманам, придерживающихся ортодоксальных исламских взглядов, основанных на традиционном исламском богословии и мусульманском праве.

Большой вклад в развитие психологических знаний в исламском мире внес суфизм (*тасаввуф*), последователи которого в центр своего внимания поставили вопросы духовной стороны поступков человека, «очищения души» (*тазкият ан-нафс*) и самосовершенствования на мистическом духовном пути. Выработанные представителями суфизма подходы к внутреннему миру человека и конкретные духовные практики формируют огромное духовно-психологическое наследие, которое исламской психологии необходимо переосмыслить и интегрировать в современную теорию и практику исламской психологии, расширив сферу применения некоторых суфийских практик, соответствующих требованиям ислама, не только сторонниками суфийского пути, но и более широким кругом мусульман.

Интеллектуальный вклад мусульман почти во все сферы человеческого знания, в том числе и психологии, поддерживался на протяжении более тысячи лет. Однако примерно в XIV веке развитие исламских наук остановилось по целому ряду объективных и субъективных причин, а главным формальным поводом стало так называемое «закрытие дверей *иджтихада*», то есть запрет возможностей выработки новых самостоятельных суждений по религиозным вопросам и необходимость обязательного следования уже сформулированным позициям ученых прошлого. Закрытие дверей *иджтихада* привело к замораживанию развития знаний по сравнению с тем, что уже было выработано на тот момент, и установило так называемый принцип *таклида*, или «подражания знаниям без самостоятельных суждений» (Милославский и др., 1991). Хотя данная тема выходит за рамки настоящего исследования, следует отметить, что прекращение *иджтихада* стало практически непреодолимым препятствием для развития среди мусульман как религиозных, так и нерелигиозных наук и привело к застою исламской мысли (Галлямов, 2009).

Исламский модернизм конца XIX в.-начала XX в. возродил интерес мусульманских мыслителей к изучению и преподаванию светских знаний. Не стала исключением и

относительно молодая еще на тот момент научная дисциплина – психология. Например, в Российской Империи в медресе, придерживавшихся джадидских (новометодных) подходов, таких как «Галия», «Хусаиния», в программы обучения включалась психология¹, однако в этот период о формировании какой-то самостоятельной области «исламских психологических знаний» говорить не приходится. Перипетии Революции 1917 года и Гражданской войны, колониализм и антиколониальная борьба мусульманских народов, выдвинувшие на острие обсуждения политические, экономические, социальные и идеологические проблемы, отодвинули психологические темы на задний план.

Начало определенного научного и практического интереса к поиску психологических знаний в исламском наследии в современную эпоху следует отнести к 1949 году, когда была издана книга Мухаммада Усмана Наджати «Аль-Идрак аль-хасси 'инда Ибн Сина» («Восприятие по Ибн Сине») (Павлова, 2022: с. 135). Критикуя состояние западной психологической науки того времени, Наджати выявил несоответствие между предметом психологии и объектами конкретных исследований, которые ограничивались только поведением, а также раскрыл проблему эпистемологии психологии, которая ограничивалась эмпирическими вопросами. И самое главное, им было указано, что материалистический и атеистический подход в некоторых школах современной психологии противоречит исламскому мировоззрению (Muslih et al, 2023). Однако следует признать, что его идеи на тот момент не получили должного внимания и значимой поддержки ни среди психологов, ни у представителей исламской науки и общественности, и не стали предметом широкого обсуждения.

Состояние отчужденности психологии и исламской мысли друг от друга продолжалось до 70-х годов прошлого столетия, пока проблематика «Ислам и Психология» не стала частью более широкого дискурса в рамках движения «Исламизация знания» (*Islamisation of Knowledge*), которое получило развитие в контексте общего пробуждения исламского сознания и открытого обсуждения глобального кризиса в мусульманских сообществах, обусловленного, в том числе, глубоким проникновением в их жизнь западных ценностей, неоколониальным характером образовательных систем и отсталостью исламского образования в мусульманских странах. Несмотря на неоднородность этого движения и некоторые различия в позициях его участников, можно выделить одну из его главных идей: интегрированный подход к знаниям и образованию, который сочетает исламские учения, исламское мировоззрение с современными академическими дисциплинами, включая естественные, социальные и гуманитарные науки, и предполагает критический анализ и переоценку указанных наук через исламскую перспективу (Stenberg, 1986). Такие ученые, как Исмаил аль-Фаруки (Faruqi, 1982), Абд аль-Хамид Абу Сулайман

¹ История одного из старейших медресе – «Галия». <https://russia-islworld.ru/kultura/istoria-odnogo-iz-starejsih-rossijskih-medrese-galia-2021-06-18-17347/> Ялбулганов А.А. Исламское образование в России в XIX–XX вв.: к вопросу о развитии организационно-правовых форм. Ежегодник российского образовательного законодательства Том 16. 2021 г. <https://lexed.ru/ezhegodnik-rossiyskogo-obrazovatel'nogo-zakonodatelstva/book/tom16/islamskoe-obrazovanie-v-rossii-v-xix-xx-vv-k-voprosu-o-razvitii-organizatsionno-pravovykh-form-/>; Денисов Д.Н. Роль Оренбургского медресе «Хусаиния» в развитии мусульманского образования. Ученые записки Казанского государственного университета. Том 152, кн. 3, ч. 2. Гуманитарные науки. 2010. С. 69 (с. 68-78. https://kpfu.ru/portal/docs/F_1189975277/152_3_2_gum_9.pdf).

(Абу Сулайман, 2022), Таха Джабир ал-Алвани (ал-Алвани, 2022), Сейд Мухаммад аль-Аттас (Аль-Аттас, 2011), рассматривали комплекс причин кризиса в мусульманском общественном сознании и предлагали стратегии изменений через преодоление застоя в исламских науках, активное изучение мусульманами светских наук, в первую очередь, социальных и гуманитарных, с одновременным переосмыслением их положений на основе исламской монотеистической парадигмы (таухида), исламского мировоззрения и знаний, основанных на исламском Откровении.

Старт и развитие этого движения совпали по времени и общим целям с активной деятельностью основоположника современной исламской психологии Малика Бадри и некоторых других психологов-мусульман.

Не будет ошибкой сказать, что выход работы Бадри «Дилемма мусульманских психологов» в 1979 году (Badri, 1979) стал отправной точкой в развитии современной исламской психологии. В ней были обозначены ключевые проблемы, находящиеся на стыке ислама и психологии, которые до настоящего времени находятся в постоянном поле зрения исламских психологов, и озвучены дилеммы мусульман при изучении западной психологии и применении ее на практике, которые и ныне не теряют своей остроты и актуальности. Самую главную идею, которая красной нитью проходит через эту его работу, он озвучил в предисловии ко второму ее изданию: «Никакая психология не может быть полезной для мусульман, не принимая ислам в качестве мировоззрения» (Бадри, 2018: с.16).

С помощью метафоры о «норе ящерицы», взятой из хадиса от Пророка Мухаммада, Бадри раскрыл суть слепого, некритичного следования психологов-мусульман положениям западной психологии, вопреки исламскому пониманию природы человека и его места в этом мире. Он указывал, что многие мусульманские психологи, с учетом доминирования западных моделей образования, будут так или иначе попадать в эту «нору ящерицы», проходя через фазу увлечения психологией и этап необоснованного «согласования и примирения» западных психологических конструкций и исламских убеждений, в попытке разрешить когнитивный диссонанс и внутренние мировоззренческие конфликты. Предлагаемый им выход: сделать еще один шаг - пройти фазу освобождения через понимание мировоззренческих различий ислама и психологических школ, критическую оценку недостатков и слабых сторон последних, осознание своего положения, прежде всего, как мусульманина, обязанного придерживаться императивов своей религии и восприятие своей профессиональной деятельности как служения вере (Бадри, 2018: с. 106-111).

Он также подверг серьезной и обоснованной критике доминировавшие на Западе направления в психологии – фрейдистский психоанализ и ортодоксальный бихевиоризм, аргументированно и открыто указывая на их противоречащие исламу онтологические основания и умозрительные выводы. При этом Бадри предостерегал и от огульного отказа от достижений западной психологии, чтобы «вместе с водой не выбросить и ребенка»: во-первых, современная психология – это не все «западное», а накопленный человеческий опыт о людях, идеи, идущие как от западных, так и восточных, в том числе мусульманских, мыслителей. Во-вторых, научная психология разработала множество

полезных инструментов и практик, без которых современные нации, стремящиеся к развитию, не смогут обойтись (Badri, 2015, с.71-72). Он также указывал, что нужно «исламизировать только те области, которые находятся под влиянием западного секуляризма, его атеистического мировоззрения и его девиантных представлений о природе человека» (Badri, 2020).

Следует также обратить внимание на немаловажный момент: в указанной выше работе 1979 года и позднее Бадри еще не употреблял термин «исламская психология», нацелившись на критическое осмысление западной психологии через сопоставление ее онтологических и эпистемологических оснований и отдельных идей с исламскими убеждениями. Исследователи в области исламской психологии предложили назвать такой подход «Исламским фильтром»: через призму исламского мировоззрения и оценку с позиции религиозных требований соответствующие теории и практики психологии как бы очищаются, освобождаются от положений, противоречащих исламским религиозным убеждениям (Kaplick and Skinner, 2017).

Возможно, какие-то авторы и использовали термин «Исламская психология» в 70-80-е годы XX в., но в научный оборот как часть исламского дискурса в психологии и психологического дискурса в исламской мысли данное понятие было введено в конце 80-х годов прошлого столетия британским психологом-мусульманином Рашидом Скиннером (Skinner, 1989). Обосновывая свое видение исламской психологии, Р.Скиннер предложил поставить в ее основание традиционную исламскую мысль и предположил, что именно исламские источники должны стать основой для развития исламской психологии. Он описал две группы исламских источников: аяты Корана и пророческие традиции (первичные источники), а также работы ранних мусульманских ученых (вторичные источники). Скиннер постоянно выступал за развитие исламской психологии как альтернативной светской психологии парадигмы. Хотя его концепции были логичным продолжением идей, заложенных Бадри, однако выдвинутые Скиннером концептуальные положения шли дальше, чем просто устранение противоречий между психологией и исламским мировоззрением, и подчеркивали необходимость формирования исламской психологии на собственной платформе – традиционных исламских источниках и содержащихся в них религиозных установлениях и психологических знаниях.

Более 45 лет прошло с момента, как Бадри сделал предостерегающие замечания о необходимости отказа от слепого следования светской психологии, и более 35 лет с тезисов Скиннера о развитии самостоятельной исламской парадигмы психологии. С тех пор шло медленное, но последовательное формирование исламского дискурса в психологии. А.Хак и его коллеги в проведенном ими обзоре литературы, посвященной вопросам на стыке ислама и психологии, выделили пять тем, получивших развитие за предшествующие десять лет (Haque et al., 2016): 1) Объединение западных психологических моделей с исламскими верованиями и практиками; 2) исследование исторических источников исламской психологии и ее возрождения в современную эпоху; 3) Разработка теоретических моделей и основ исламской психологии; 4) Развитие практических методов и техник в рамках исламской психологии; 5) Разработка инструментов и шкал оценки, стандартизированных для использования мусульманами.

Круг этих тем сохраняется и в настоящее время. В последние десять лет англоязычная литература по исламской психологии пополнилась книгами, посвященными исламскому консультированию (Rassool, 2016), разработке исламской теории личности и модели психотерапии, основанных на качественных эмпирических исследованиях (Rothman and Coyle, 2018; Rothman, 2022), интеграции ислама с методами современной психотерапии (Al-Karam, 2018a), формированию модели Традиционной исламски-интегрированной психотерапии (Keshavarzi et al., 2020), обобщению практик клинического применения исламской психологии (Haque and Rothman, 2023), концептуальным основам обучения исламской психологии (Rassool, 2023) и т.д. Однако в то же время отмечаются серьезные препятствия распространению концепций исламской психологии среди мусульман, усвоению ее теоретических и практических положений психологами-мусульманами и применению интегрированных психотерапевтических техник на практике, а также отсутствие методологических рамок для разработки учебных программ, интегрирующих исламскую этику и психологию (Rassool, 2021: с. 12).

Каплик и Скиннер (Kaplick and Skinner, 2017) выделили три широких подхода в литературе, посвященной проблематике «Ислам и Психология»: «исламский фильтр», «сравнительный подход» и собственно исламская психология. «Исламский фильтр» предполагает критический обзор парадигмы западной психологии, с включением в нее «индигенной» (indigenous) психологии, охватывающей традиционные психологические знания и практики, но его представители продолжают оставаться в рамках западной психологической парадигмы. Сравнительный подход заключается в поиске точек соприкосновения между западными психологическими концепциями и сопоставлении этих концепций с исламскими источниками. Подход собственно исламской психологии состоит в опоре на традиционную исламскую мысль, формирующую основу данной дисциплины. Идеи классических мусульманских ученых рассматриваются как вторичные источники, и исламская психология концептуализируется как производная от исламских источников.

Такого рода различия, несомненно, влияют и на определение самого понятия «исламская психология», и в литературе можно встретить достаточно большое разнообразие подходов к ее определению. Так, американский психолог аль-Карам исходит из так называемой «Многоуровневой междисциплинарной парадигмы» и дает весьма широкое определение исламской психологии как междисциплинарной науки, в которой субдисциплины психологии и/или смежные дисциплины на научной основе взаимодействуют по конкретной теме и на определенном уровне с различными исламскими сектами, источниками, науками и/или школами мысли, используя различные методологические инструменты» (аль-Карам, 2018b). При таком подходе исламская психология становится некой идейной платформой, которая по конкретным вопросам может объединить различные психологические дисциплины, разнообразные школы исламской науки, принадлежащие разным направлениям ислама, невзирая на культурные и религиозные различия. Очевидна нечеткость такого определения и даже усматривается некая идеализация исламской психологии как объединяющего фактора: ведь идущие веками различия в догматике и религиозной практике между различными

мусульманскими группами, методологические взаимные отличия разных исламских наук, онтологические и эпистемологические противоречия светских наук и религии вряд ли позволят сформировать и поддерживать устойчивую идейную платформу и, соответственно, успешно развивать данную дисциплину.

Абдаллах Ротман придерживается позиции, что исламская психология – это психология, основанная на исламской парадигме. При этом он подробно раскрывает главный компонент предмета исламской психологии в рамках этой парадигмы – «Исламская модель души» (*Islamic model of soul*), которая формируется, преимущественно, на основании позиций мусульманских ученых прошлого из разных областей (философии (*фальсафа*), исламского права (*фикх*) или вероучения (*акида*) (Rothman, 2022: с. 9). Данный подход получил определенное признание среди исследователей в области исламской психологии. В то же время вряд ли удачным можно признать с точки зрения исламской религиозной терминологии включение в «Исламскую модель души» компонентов, которые являются самостоятельными структурами внутреннего мира человека, не являющимися частью души (*нафс*) – *кальба* (сердце как духовный орган) и *фитры* (естественная природа человека).

Одно из часто используемых определений исламской психологии принадлежит Айше Утц (Utz, 2011). Она определила ее как изучение души и связанных с ней поведенческих, эмоциональных и ментальных процессов, а также и видимых, и невидимых аспектов, влияющих на эти элементы (Utz, 2011: с. 34). Хотя непосредственно в определении Утц не упоминает исламскую парадигму как основу исламской психологии, вся ее работа «Психология с исламской точки зрения» (Utz, 2011) – это взгляд на разные концепции современной психологии с позиции Корана, хадисов и традиционного исламского богословия. Как отмечает Утц, поскольку истинная природа [души] носит духовный характер, душа требует духовной связи со своим источником, Творцом, точно так же, как тело нуждается в пище и воде, чтобы выжить. Исламское понимание психики, согласно Утц, исходит из того, что факторы как видимого, так и невидимого мира могут влиять на людей, и исламская психология включает дополнительные аспекты невидимого мира для объяснения человеческой природы.

Бегум указывает, что исламская психология (*'илм ун-нафс*) – это изучение «Я» (*нафс*) или «психики» с исламской точки зрения с использованием концепций, которые не включены в западные подходы к изучению этой области, то есть невидимых влияний, воздействия судьбы, козней Шайтана [дьявола] и собственно модели самой души (Begum, 2016). Особенность данного определения, как и предыдущего, в акценте на следующем парадигмальном отличии исламской психологии от светских моделей: процессы во внутреннем мире человека и мотивы его поведения не ограничиваются сферой видимого, но являются постоянным объектом приложения невидимых внешних сил, на что обращалось внимание и в русскоязычной литературе (Яхин, 2019).

Религиозно-этический характер исламской психологии также подчеркивается в определении, предложенном Беттеридж (Betteridge, 2012), которая рассматривает исламскую психологию как относящуюся ко всем аспектам исламского учения из Священного Корана, хадисов и Сунны, которые напрямую упоминают или касаются

аспектов человеческой психики с особым упором на поддержание здорового психического состояния или причин и лечения нездоровых психических состояний. По нашему мнению, такое определение, несмотря на относительную неопределенность в отношении предмета исламской психологии, имеет важное методологическое значение и эвристическую ценность: любой вопрос, относящийся к предмету психологии, причем любая из ее субдисциплин может быть рассмотрена с позиции исламских источников – Корана и Сунны, причем не только с точки религиозно-правовой позиции (разрешенности или запрещенности), но и с точки зрения поиска основанных на указанных источниках исламских решений для теоретических и практических проблем психологии. Такой подход во многом совпадает с позицией Рашида Скиннера, который подчеркивал необходимость опоры исламской психологии на традиционные исламские источники, в первую очередь, Коран и Сунну, для исследования человеческой природы (Skinner, 1989; Skinner, 2019).

Довольно короткое определение, предложенное Ализи, включает в себя два компонента: душа и ее проявления как предмет исследования и научная методология (коранических наук и научного метода). Данным автором исламская психология рассматривается как «научное исследование проявления души в форме поведения и психических процессов». По словам Ализи, «это определение заставит мусульманских психологов использовать душу в качестве общей основы для интерпретации психологических данных (поведения и психических процессов) вместо ограниченного подхода биологической, психодинамической, поведенческой, гуманистической и когнитивной точек зрения в психологии» (Alizi, 2017).

Рассул дал следующее определение: «Исламская психология – это изучение души, психических процессов и поведения в соответствии с принципами психологии и исламских наук» (Rassool et al, 2020). В другом определении он уточнил, что под исламской психологией он понимает «изучение души, психических процессов и поведения в соответствии с принципами эмпирической психологии и Божественного Откровения из Корана и Сунны» (Rassool, 2023). Данное уточнение имеет важное значение, поскольку во втором варианте в источники знания в исламской психологии он относит не психологию в целом, а эмпирическую психологию, основанную на данных, получаемых с использованием наблюдения, экспериментов и других эмпирических методов. Также существенное значение имеет отсылка не абстрактным «исламским наукам», а к знаниям из первичных исламских источников – Корана и Сунны.

При таком подходе различные аспекты души, а также когнитивные, аффективные и поведенческие процессы изучаются в рамках доказательной парадигмы, эмпирического подхода, совместимых с исламскими верованиями и практиками, и исламских наук, непосредственно обращающихся к первоисточникам. Таким образом, Ализи и Рассулом при определении исламской психологии акцент делается на интеграции исламского знания и доказательной психологической науки для исследования души и различных психических процессов.

Российский психолог О.С.Павлова предлагает рассматривать проблематику исламской психологии в контексте соотношения психологии религии и религиозной психологии,

основываясь на позиции Ю.М. Зенько, который считает, что религиозная психология – это область религиозного знания в рамках определенной религии/конфессии, а психология религии – это научная дисциплина, отрасль психологической науки (Павлова, 2020). При таком подходе концепция исламской психологии должна рассматриваться прежде всего в религиозном формате, и, соответственно, она определяется как область практической теологии, отражающая представления о психологии с точки зрения исламского религиозного мировосприятия (Павлова, 2020). Психология ислама, в свою очередь, будучи областью научного знания, должна прежде всего использовать единицы анализа психологии как науки (Азарбайджани, 2012: с. 192).

Таким образом, общим в определениях исламской психологии, несмотря на все их разнообразие, является указание на ее религиозный характер (исламская религиозная парадигма, исламское мировосприятие, опора на первичные и вторичные религиозные источники) и отражается предмет исследования – душа и другие компоненты внутреннего мира и определяемые ими психические процессы и поведение. Критическая оценка того или иного определения может касаться, в основном, полноты охвата предмета исламской психологии или второстепенных вопросов терминологического характера.

Проблемы методологии

Вопросы методологии исламской психологии остаются дискуссионными, и прежде всего они связаны с общими проблемами исламской эпистемологии, которые, по сути, не специфичны для исламской психологии, а затрагивают исламскую богословскую мысль, религиозную практику в целом и выражают отношение к знанию как таковому, его источникам и методам получения. В то же время эти общие эпистемологические вопросы исламской мысли в значительной мере предопределяют методологическую проблематику исламской психологии, преломляясь в специфике ее предмета, имеющего субъективный характер – внутренний мир человека (дух, душа, сердце и т.д.) и обусловленное им поведение.

Применительно к исламской психологии можно было бы сформулировать следующие методологические проблемные вопросы и предложить некоторые пути их решения.

1. Насколько, согласно исламской теологии и эпистемологии, и, соответственно, исламской психологии, знание, получаемое посредством использования научных методов, достоверно отражает структуру внутреннего мира человека, закономерности возникновения и протекания психических процессов, поведения человека, межличностных отношений?

Обобщенно исламскую богословско-эпистемологическую позицию можно было сформулировать так: человек является творением Бога, и лучше всего его природу, истинную структуру внутреннего мира и протекающие там психические процессы, мотивы и цели его поведения знает только Он; знания об этом Он передает в Откровении через пророков и посланников; последнее Откровение дано непосредственно в Коране или через слова и поступки Пророка Мухаммада; можно наблюдать поведение человека, делать определенные выводы по внешним его делам, но знания о внутренних процессах

очень ограничены и специфичны для места и времени; при этом сам человек может и должен размышлять о своем внутреннем мире, мотивах и целях своих поступков и вправе делиться с другими людьми с соблюдением определенных условий своими выводами, которые могут соответствовать или не соответствовать истине.

При таком подходе исламская психология должна исходить из того, что для понимания внутреннего мира человека и его поведения, в первую очередь, необходимо уяснение смыслов положений этого Откровения, поиск и раскрытие находящегося там «психологического знания». При этом источником информации о человеке может быть наблюдение за его поведением и результаты внутреннего самоанализа, в том числе при участии специалистов, но с признанием субъективного и ситуативного характера получаемой информации.

Исследователям в области исламской психологии приходится принимать и ограничения в методологии современной психологии: насколько количественные и качественные методы естественных и социальных наук позволяют делать однозначные и достоверные выводы о закономерностях психики и поведения человека. Ведь не секрет, что методологические проблемы психологических наук далеки от разрешения, за исключением некоторых ограниченных областей исследований, и поэтому в психологических дисциплинах многие выводы носят гипотетический, предположительный характер, и часто меняются в зависимости от большого числа объективных и субъективных факторов.

В этой связи задачей исламской психологии, скорее, является осуществление также и «методологического фильтра» с тем, чтобы понимать все издержки современной методологии психологических наук и критически оценивать не только выводы светской психологии, но и не увлекаться методами исследований, которые не могут давать достоверных выводов (знаний) в отношении психических явлений с огромной субъективной составляющей.

В то же время полное отрицание научного метода для исламской психологии означало бы не только лишение себя значительного объема необходимых знаний о психических явлениях, но и противоречило бы смыслу и целям некоторых коранических аятов, которые призывают людей размышлять о реальности - об окружающем мире и самих себе (своих душах) – для постижения истины (Коран: сура 30, аят 8; сура 41, аят 53). Поэтому некоторые исламские психологи предлагают использовать методологию интеграции знания в психологии, под которой понимается «синтез знаний из Откровения и эмпирических знаний, а также передача таких знаний в процессе обучения» (Rassool, 2023: с. 23). Но скорее, если мы говорим об интеграции, синтезе знания, речь должна вестись не просто о механическом включении в учебные программы блоков дисциплин светского и религиозного характера, хотя и это уже было бы шагом вперед. Возможность подлинной интеграции и формирование обоснованного понимания внутреннего мира человека и его поведения может стать более реальной, если исламские психологи, исламские богословы, а еще более эффективно – совместно, **на основе близких религиозных убеждений и схожего понимания исламских установлений**, смогут рассматривать психологию, отдельные ее разделы и вопросы через призму знаний из религии (ислама),

а ислам, отдельные аяты и хадисы, содержащие положения, имеющие психологическое значение, рассматривать через призму научной, доказательной психологии. Это не две альтернативные точки зрения и разные пути к достоверному знанию о человеке, а напротив, они образуют единый интегративный метод, обеспечивающий достижение понимания внутреннего мира как человека вообще, так и больших и малых групп людей и конкретных индивидов.

2. В какой степени исламская психология должна опираться на мусульманское психологическое наследие (труды мусульманских ученых прошлого) или предпринимать самостоятельные шаги, объединяя усилия психологов и богословов, по современному толкованию, осмыслению положений первичных источников - Корана и Сунны – в целях извлечения из него знаний о психических процессах и поведении человека?

По сути, этот вопрос является отражением в исламской психологии дихотомии «иджтихад-таклид» («самостоятельные усилия»-«подражание»), о которой упоминалось в начале данной статьи. Часть современных представителей исламской психологии больше склоняется к возрождению исламского наследия, ссылаясь на то, что это является вкладом мусульманских ученых в мировую психологию и многие психологические темы были успешно раскрыты. Например, А.Ротман пишет:

«При коллективной разработке четко сформулированной теории исламской психологии мусульманское психологическое сообщество имеет возможность обратиться к прошлому в поисках своих собственных традиций, богатых объяснениями и указаниями исламской психологической теории. Возможно, нет особой необходимости постулировать новые теории, исходя из собственного понимания нынешних мыслителей. Что, возможно, является необходимым, так это попытаться собрать и сверить существующие знания исламской науки о душе из традиционных источников, организовать эти знания в систематическую теоретическую ориентацию, которая понятна современному образу мышления, и подвергнуть их соответствующему эмпирическому исследованию» (Rothman, 2022: с. 32-33).

Однако встает вопрос о содержании этого исторического наследия с учетом большого разнообразия и наличия серьезных религиозных и идеологических разногласий в мусульманской мысли прошлого. Это влияет и на предпочтения современных представителей исламской психологии. Например, некоторые специалисты относят к исламской точке зрения на психологию как представителей фальсафы – аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сину и др., так и известного ученого ислама - аль-Газали, который подвергал решительной критике метафизические и теологические воззрения указанных философов (Наque, 2004). В то же время остаются без их внимания традиционные мусульманские богословы, последовательно разрабатывавшие религиозно-этическую и религиозно-психологическую проблематику, как, например, Ибн Каййим аль-Джаузий или Рагиб Исфাহани. Другие авторы, скорее, будучи приверженцами суфийской духовности и практики, предпочитают ссылаться на ученых суфизма и внедрять концепции и инструменты суфийских духовных практик в теорию и практику исламской психологии и психотерапии (Keshavarzi et al, 2020).

Поэтому обоснованной представляется позиция авторов, которые предлагают более критически относиться к мусульманскому психологическому наследию:

«Если мы хотим развивать исламскую психологию как альтернативу западной психологии, мы должны также использовать первоисточники, то есть Коран и хадисы (пророческую традицию). Работы средневековых мусульманских мыслителей важны и должны быть использованы в развитии исламской психологии, но мы не должны всегда полностью сосредотачиваться на них и принимать их некритически. Одна из причин, по которой нам не следует полагаться исключительно на работы средневековых мусульманских мыслителей, заключается в том, что они жили в другое время и в другой социокультурной реальности и, как следствие, могли понимать некоторые концепции по-другому. Во-вторых, дебаты и дискуссии о развитии парадигмы дисциплины, включая онтологические, эпистемологические и методологические вопросы, как мы понимаем в настоящее время, не были очевидны в работах средневековых мусульманских мыслителей, представленных современными авторами в области исламской психологии. В-третьих, сочинения некоторых средневековых мусульманских ученых, таких, как аль-Табари, аль-Фараби и Ибн Рушд, находились под влиянием греческих философов... Следовательно, некоторые из их идей могут не основываться на исламе» (Iqbal and Skinner, 2021).

Такое положение ставит вопрос о том, какой методологии исламских наук следует придерживаться при современном истолковании и осмыслении исламских первоисточников – Корана и Сунны для решения теоретических и практических задач исламской психологии. Ведь существенно отличаются методы толкования смыслов Откровения не только в различных исламских науках: *фикхе* (мусульманском праве), *акиды* (исламском учении о вероубеждении), *тафсире* (науке толкования Корана), хадисоведении, но и внутри соответствующих наук. Так, например, несмотря на общность первоисточников, сохраняются различия в методах, круге второстепенных источников и выводах по многим религиозным вопросам между отдельными правовыми школами (*машхабами*) или учеными в рамках мусульманского права (Auda, 2008).

Все это необходимо учитывать теоретикам и практикам исламской психологии при выборе своих подходов: идти по пути «подражания» (таклида) мусульманским ученым прошлого, который, безусловно, принесет свои плоды, но ограничит в возможностях развития, или же предпринимать более активные усилия по извлечению и обобщению психологических знаний из неизменных первичных исламских источников (практиковать *иджтихад*), подходя к ним уже с определенной подготовкой, знаниями, умениями и навыками, полученными при изучении светской психологии, но при этом обладая необходимыми и достаточными познаниями в исламских науках и арабском языке.

По нашему мнению, второй подход, основанный на интеграции знаний, содержит значительно больший потенциал для развития исламской психологии, так как нацелен на обновление и развитие исламской мысли в области психологии с опорой на неизменные исламские источники. Но очевидно, что он более сложен, так как требует наличия и активной работы специалистов, одновременно имеющих фундаментальную подготовку в области светской психологии, знакомых с психологическими концепциями мусульманских ученых прошлого и обладающих хорошим уровнем исламских знаний, прежде всего Корана и Сунны, и арабского языка.

Появление большого числа таких специалистов в ближайшей перспективе пока под большим вопросом, поскольку светские учебные заведения, работающие в материалистической, часто антирелигиозной, парадигме, и многие исламские религиозные учебные заведения, в основном оторванные от научных достижений, продолжают существовать в параллельных «реальностях». В результате подготовленные в западной системе образования психологи, как правило, не имеют какого-либо интереса в поиске психологических знаний в религии, а выпускники религиозных институтов – не обладают достаточными психологическими знаниями, чтобы искать и находить в исламских первоисточниках знания о психических процессах и состояниях, закономерностях психологического развития и межличностных отношений, групповой динамике и управлении, психическом здоровье и патологии и т.п.

Но последние публикации в области исламской психологии дают повод для оптимизма, поскольку ведущие специалисты в данной сфере уделяют все большее внимание вопросам методологии, предлагая методы интеграции знаний (Rassool, 2023), комбинации социальных и научных парадигм с пониманием Корана, хадисов и трудов исламских ученых для формирования исследовательской парадигмы исламской психологии (Iqbal and Skinner, 2021), показывают удачные примеры использования современных научных методов для исследования исламских психологических концепций (Rothman, 2022), разрабатывают базу для программ обучения исламской психологии на основе концепции интеграции знания (Rassool, 2023), а также демонстрируют опыт формирования интегративных методов психотерапии (Keshavarzi et al, 2020; Яхин, 2024).

Также постепенно при проведении исследований в рамках исламской психологии апробируется современный вариант методологии *макасид аш-шари'а* (Высших целей Божественного Откровения), который позволяет заинтересованным ученым в области светских наук или профессионалам-практикам обращаться непосредственно к тексту

Корана при решении теоретических или практических задач исламской психологии (Riyono, 2023; Mahudin, 2022; Rassool, 2024). Основанный на понимании целевого характера коранических установлений, системном подходе к кораническому тексту, концепциях о структурной связанности Корана, «толкования Корана Кораном» или тематической (ориентированной на конкретную проблематику) интерпретации, данный подход открывает для исламской психологии значительные перспективы для более активной работы с главным исламским первоисточником для поиска и извлечения знаний о внутреннем мире человека и его поведении, и соответственно, формирования своего «багажа психологических знаний» на исламской парадигме с учетом современного контекста.

Заключение

В рамках проведенного исследования выявлено, что мусульманские ученые прошлого уделяли значительное внимание психологической проблематике, хотя термин «исламская психология» ими не использовался. В связи с установлением в исламской мысли «таклида» (принципа подражания мнению ученых прошлого)

развитие психологических знаний в исламском дискурсе практически остановилось. Возрождение интереса к вопросам психологии среди мусульман связано с влиянием исламского модернизма конца XIX – начала XX века, а появление в 70-80-е годы XX века современной исламской психологии следует связывать с обновленческим движением в мусульманских сообществах под названием «Исламизация знания» (Islamisation of Knowledge) и призывом некоторых мусульманских психологов (Бадри, Скиннер и др.) к отказу от слепого следования западным моделям психологии и обращению к исламскому пониманию психики и поведения человека.

Усилия целого ряда мусульманских психологов привели к формированию нескольких подходов к понятию и предмету исламской психологии. Несмотря на разнообразие определений исламской психологии, общим для них является указание на ее религиозный характер (исламская религиозная парадигма, исламское мировосприятие, опора на первичные и вторичные религиозные источники и т.п.) и предмет исследования – душа (нафс) и другие компоненты внутреннего мира (кальб, фитра, 'акль) и определяемые ими психические процессы и поведение. Критическая оценка того или иного определения касается, в основном, полноты охвата предмета исламской психологии или второстепенных вопросов терминологического характера.

Проблемы методологии исламской психологии носят дискуссионный характер, однако их следует рассматривать в контексте общеисламской эпистемологической проблематики, поскольку они, по сути, не специфичны для исламской психологии, а затрагивают исламскую богословскую мысль, религиозную практику в целом и выражают отношение к знанию как таковому, его источникам и методам получения. В статье также предпринята попытка поставить основные проблемные вопросы методологии исламской психологии и сформулировать некоторые предложения по их решению, в частности, необходимость более критического отношения к мусульманскому психологическому наследию как источнику знаний исламской психологии, оценки его релевантности современному контексту, а также более активное использование подходов интеграции знаний светских и исламских наук (Integration of Knowledge), обращения к неизменным исламским первоисточникам – Корану и Сунне с современных позиций, в частности с использованием метода макасид аш-шари'а (Высших целей Божественного Откровения).

Автор не заявил о потенциальном конфликте интересов.

Список литературы

Alizi A. How Can We Redefine Psychology Islamically Yet Still Acceptable by the Scientific Community?, 2017. <https://psychologyiiim.wixsite.com/website/post/2016/05/09/this-is-your-second-post-1> (accessed 1 August 2024).

Al-Attas S.M.N. The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul (Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1990).

Al-Faruqi I.R.. Islamization of Knowledge: Problems, Principles and Prospective, in Proceedings & Selected Papers of the Second Conference on Islamization of Knowledge, IIIT, Herndon, VA. 1982.

Al-Karam C. Y. (ed.). Islamically integrated psychotherapy: Uniting faith and professional practice. – Templeton Foundation Press, 2018. – Т. 3.

- Al-Karam C.Y. Islamic Psychology: Towards a 21st Century Definition and Conceptual Framework. *Journal of Islamic Ethics*, № 2. 2018. - p. 97–109.
- Auda J. *Maqasid al-Shariah as Philosophy of Islamic Law: A Systems Approach*. London / Washington: International Institute of Islamic Thought (IIIT). 2008.
- Badri M.B. *The Dilemma of Muslim Psychologists*. London: MWH London. 1979.
- Badri M. The Islamization of Psychology: Its “why”, its “what”, its “how” and its “who”. *International Journal of Islamic Psychology*, Vol. 3, № 1, 2020.
- Begum M. What is Islamic Psychology?, 2016. <https://inspiredminds.org.uk/2016/04/03/what-is-islamic-psychology/> (accessed 24 July 2024).
- Betteridge S. (2012). *Exploring the Clinical Experiences of Muslim Psychologists in the UK When Working with Religion in Therapy*. A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements of the University of East London for the degree of Doctor of Counselling Psychology. https://repository.uel.ac.uk/download/52858939beb78a68bed745f29c03fe2f0479f4e203e057d3bb651e7446abb501/1913143/Sara_Betteridge_Doctoral_Thesis%5B1%5D.pdf, (accessed 24 July 2024).
- Haque A. Psychology from an Islamic perspective: Contributions of early Muslim scholars to psychology and the challenges to contemporary Muslim psychologists. *Journal of Religion and Health*, 2004. 43(4), p.367–387.
- Haque A., Rothman A. (Eds). *Clinical Applications of Islamic Psychology*. Seattle: International Association of Islamic Psychology, 2023.
- Haque A., Khan F., Keshavarzi H., and Rothman A.E. Integrating Islamic Traditions in Modern Psychology: Research Trends in Last Ten Years. *Journal of Muslim Mental Health*, 2016. 10 (1), 75–100. doi:10.3998/jmmh.10381607.0010.107.
- Iqbal, N., Skinner R. Islamic psychology: Emergence and current challenges. *Archive for the Psychology of Religion*, 2021, 43(1), p. 65-77. <https://doi.org/10.1177/0084672420983496>
- Kaplick P.M., Skinner R. The evolving Islam and psychology movement. *European Psychologist*. 2017;22(3):198–204.
- Keshavarzi H. et al. *Applying Islamic Principles to Clinical Mental Health Care: Traditional Islamically Integrated Psychotherapy*. New York: Routledge. 2000.
- Mahudin Nor Diana Mohd. “Restoring Soul in the Study of Self in Psychology: An Applied Maqasid Approach to Educational Policies.” Paper Presented at the Strategic Research Programme (SRP2020) Symposium, 2022. https://www.academia.edu/97492204/Restoring_soul_in_the_study_of_self_in_psychology_An_applied_maqasid_approach_to_educational_policies
- Muslih M., Kholid H., Kusuma A.. The Criticism of Utsman Najati to Modern Psychology. *Dialogia*. № 21. 2023. – p. 133-154. 10.21154/dialogia.v21i1.5768.
- Rassool G. H. *Islamic Counselling: An introduction to theory and practice*. Hove, East Sussex: Routledge: 2016.
- Rassool G. H. *Islamic Psychology: Human Behaviour and Experience from an Islamic Perspective*. Oxford: Routledge. 2021.
- Rassool G.H. *Integrated Research Methodologies in Islamic Psychology*. Oxford: Routledge; 2024.
- Rassool G.H. (2023). Research methodology in Islamic psychology. 10.4324/9781003312956-9. https://www.researchgate.net/publication/367547425_Research_methodology_in_Islamic_psychology
- Riyono B. Constructing the Theory of Human Basic Potential Based on Quranic Messages: A Study with Maqasid Methodology. *Minbar. Islamic Studies*. 2023; 16(2):449–475. DOI: 10.31162/2618-9569-2023-16-2-449-475

Rothman A., and Coyle A. (2018). Toward a Framework for Islamic Psychology and Psychotherapy: An Islamic Model of the Soul. *Journal of Religion and Health*, 57(5), 1731–1744. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0651-x>.

Rothman A. (2021). *Developing a Model of Islamic Psychology and Psychotherapy: Islamic Theology and Contemporary Understandings of Psychology*. New York, NY: Routledge, 2022.

Skinner R. Traditions, paradigms, and basic concepts in Islamic psychology [Conference session]. *Theory and Practice of Islamic Psychology*, London, England. 1989, July

Skinner R. Traditions, Paradigms and Basic Concepts in Islamic Psychology. *Journal of Religion and Health* 58, 1087–1094 (2019). <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0595-1>

Stenberg L.. "Seyyed Hossein Nasr and Ziauddin Sardar on Islam and Science: marginalization or modernization of a religious tradition". *Social Epistemology*, № 10 (10). 1986.

Utz A. *Psychology from the Islamic perspective*. Riyadh: International Islamic Publishing House; 2011.

Абу Сулайман А.Х. Кризис мусульманского разума/ пер. с арабского, примечания к хадисам и послесловие Э.Р. Кулиев. – СПб.: Издательство Litobook, 2022.

Азарбайджани М. Введение в психологию религии. С.М.Мусави-асл. М.: Вече, 2012.

Ал-Алвани Т.Д. Проблемы современной исламской мысли: сборник статей и выступлений. – Казань: 2022.

Аль-Аттас С.М.Н. Введение в метафизику Ислама – изложение основополагающих элементов мусульманского мировоззрения / под ред. С.Х. Кямилева, Т. Ибрагима. – М., Куала-Лумпур. 2001.

Аль-Балхи Абу Зайд. Пища для души. Когнитивно-поведенческая терапия врача девятого века. Бадри М. (перевод и аннотация рукописи девятого века); Мамедов Л. (перевод). М.: Международный институт исламской мысли, ОО «Идрак», Ассоциация психологической помощи мусульманам; 2019.

Бадри М. Размышление. Исследование психики и души человека. Баку: Издательство CBS; 2008.

Бадри М. Теория и практика исламской психологии. Пер. Павловой О.С., Полосин В.С. (ред.). М.: АНО НПЦ «Аль Васатыя – умеренность»; 2018.

Галлямов Д.Ф. Иджтихад и таклид в богословской мысли российских мусульман// *Minbar. Islamic Studies*. 2009; 2(2). с.157-167. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2009-2-2-157-167>

Иджтихад // Милославский Г.В., Петросян Ю.А., Пиотровский М.Б., Прозоров С.М. (отв. секретарь), *Ислам. Энциклопедический словарь* М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.

Исмаил Азат Али. Религия и психологическое здоровье. Пер. с араб. - 1-е изд. - Москва: Институт интеграции знаний, 2024.

Павлова О.С. Психология религии в исламской перспективе: состояние и перспективы развития// *Ислам в современном мире*. 2015;11(4):207–222. DOI: 10.20536/2074-1529-2015-11-4-207-222.

Павлова О.С. Психология в трудах мусульманских ученых: учебное пособие. Болгар: Мусульманская религиозная духовная образовательная организация «Болгарская исламская академия». 2022.

Психология: исламский дискурс. Москва: Ассоциация психологической помощи мусульманам, АНО НПЦ «Аль-Васатыя – умеренность», 2020.

Рассул Х. Исламское консультирование. Введение в теорию и практику. М.: Институт интеграции знаний, Ассоциация психологической помощи мусульманам; 2022.

Яхин Ф.Ф. Исламская психология: от монотеистической парадигмы к теории личности// Minbar. Islamic Studies. 2019;12(1):237-250. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2019-12-1-237-250>

Яхин Ф.Ф. Схематерапия и исламское понимание внутреннего мира человека: концептуальные параллели и пути интеграции// Minbar. Islamic Studies. 2024;17(2):449-479. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2024-17-2-449-479>.

Яхин Филюс

*Мұсылмандарға психологиялық көмек көрсету қауымдастығының Башқұртстан өкілдігі,
Уфа, Ресей*

Ислам психологиясы: концептуалды негіздері мен әдіснамадағы мәселелері

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ислам психологиясының тұжырымдамалық негіздері мен әдіснамалық мәселелері қарастырылады. Бір жағынан, исламдық психология әлемдік психологияда біршама жаңа құбылыс болып табылса, екінші жағынан, тарихи тұрғыдан ортағасырлық мұсылман ғалымдарының еңбектерінде, одан әрі – исламның бастапқы қайнар көздерінде – Құран мен Сүннетте тамыры тереңде жатыр. Автор мақалада мұсылман психологиялық ой-пікірінің тарихи даму жолы мен ислам психологиясының қазіргі жағдайына қысқаша шолу жасап, ислам психологиясының түсінігі мен пәніне деген көзқарастарды да талдайды. Ислам психологиясының діни сипаты мен зерттеу пәні – жан мен ішкі дүниенің басқа да құрамдас бөліктері мен анықталатын психикалық процестер мен мінез-құлыққа сілтеме болатыны анықталды. Автор жалпы исламдық гносеологиялық мәселелерге тән ислам психологиясының әдістемесіндегі мәселелердің дискурсивтілігін атап өтеді. Мақалада ислам психологиясының негізгі әдіснамалық мәселелерін көтеруге талпыныс жасалған және оларды шешу жолдары, атап айтқанда, білімді біріктіру тәсілі мен мақасид әдіснамасын жүзеге асыру арқылы көрсетілген.

Түйін сөздер: діни психология; ислам психологиясы; білімді исламдандыру; білім интеграциясы; мақасид

Iakhin Filius

*Bashkortostan Representative Office of the Association of Psychological Assistance to Muslims,
Ufa, Russian Federation*

Islamic psychology: conceptual foundations and problems of methodology

The article is devoted to the conceptual foundations and problems of the methodology of modern Islamic Psychology, which, on the one hand, is a fairly new phenomenon in Islamic thought and world

psychology, and on the other hand, historically has its roots in the works of medieval Muslim scholars, and then - in the primary sources of Islam – the Qur'an and the Sunnah. The author undertakes a brief overview of the historical path of development and the current state of Muslim psychological thought, and also analyses approaches to the definition and subject of Islamic Psychology.

It has been revealed that the common matter in the considered definitions is a reference to the religious nature of Islamic Psychology and the subject of research - the soul and other components of the inner world of man and the mental processes and behaviour determined by them. The author underlines the controversial nature of the Islamic Psychology methodology issues, which is typical for Islamic epistemology problematics in general. The article raises main methodological issues of Islamic Psychology and paves the ways to solve them, particularly through the implementation of the Integration of Knowledge approach and Maqasid methodology. It is substantiated that true integration in understanding the inner world of man and his behaviour is possible provided that the efforts of Islamic psychologists and Islamic theologians combine on the basis of affined religious beliefs and similar interpretations of Islamic provisions, and consideration of psychology and its individual topics through the prism of religious (Islamic) knowledge, and understanding of Quranic verses and hadiths containing "psychological" provisions through the prism of scientific, evidence-based psychology.

Key words: religious psychology; Islamic psychology; Islamization of knowledge; integration of knowledge, maqasid.

References

- Alizi A. How Can We Redefine Psychology Islamically Yet Still Acceptable by the Scientific Community?, 2017. <https://psychologyiium.wixsite.com/website/post/2016/05/09/this-is-your-second-post-1> (accessed 1 August 2024). [in English].
- Al-Attas S.M.N. The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul (Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1990. [in English].
- Al-Faruqi I.R.. Islamization of Knowledge: Problems, Principles and Prospective, in Proceedings & Selected Papers of the Second Conference on Islamization of Knowledge, IIIT, Herndon, VA. 1982. [in English].
- Al-Karam C.Y. Islamically Integrated Psychotherapy: Uniting Faith and Professional Practice. Conshohocken, PA: Templeton Press. 2018. [in English].
- Al-Karam C.Y. Islamic Psychology: Towards a 21st Century Definition and Conceptual Framework. Journal of Islamic Ethics, № 2. 2018. - p. 97–109. [in English].
- Auda J. Maqasid al-Shariah as Philosophy of Islamic Law: A Systems Approach. London / Washington: International Institute of Islamic Thought (IIIT). 2008.
- Badri M.B. The Dilemma of Muslim Psychologists. London: MWH London. 1979.
- Badri M. The Islamization of Psychology: Its "why", its "what", its "how" and its "who". International Journal of Islamic Psychology, Vol. 3, № 1, 2020. [in English].
- Begum M. What is Islamic Psychology?, 2016. <https://inspiredminds.org.uk/2016/04/03/what-is-islamic-psychology/> (accessed 24 July 2024). [in English].
- Betteridge S. Exploring the Clinical Experiences of Muslim Psychologists in the UK When Working with Religion in Therapy. A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements of the University of East London for the degree of Doctor of Counselling Psychology. 2012. <https://repository.uel.ac.uk/>

download/52858939beb78a68bed745f29c03fe2f0479f4e203e057d3bb651e7446abb501/ 1913143/Sara_Betteridge_Doctoral_Thesis%5B1%5D.pdf, (accessed 24 July 2024). [in English].

Haque A. (2004). Psychology from an Islamic perspective: Contributions of early Muslim scholars to psychology and the challenges to contemporary Muslim psychologists. *Journal of Religion and Health*, 43(4), p.367–387. [in English].

Haque A., Rothman A. (Eds). (2023). *Clinical Applications of Islamic Psychology*. Seattle: International Association of Islamic Psychology. [in English].

Haque A., Khan F., Keshavarzi H., and Rothman A.E. (2016). Integrating Islamic Traditions in Modern Psychology: Research Trends in Last Ten Years. *Journal of Muslim Mental Health*, 10 (1), 75–100. doi:10.3998/jmmh.10381607.0010.107. [in English].

Iqbal, N., Skinner R. (2021). Islamic psychology: Emergence and current challenges. *Archive for the Psychology of Religion*, 43(1), p. 65-77. <https://doi.org/10.1177/0084672420983496>. [in English].

Kaplick P.M., Skinner R. The evolving Islam and psychology movement. *European Psychologist*. 2017;22(3):198–204. [in English].

Keshavarzi H. et al. *Applying Islamic Principles to Clinical Mental Health Care: Traditional Islamically Integrated Psychotherapy*. New York: Routledge. 2000. [in English].

Mahudin Nor Diana Mohd. "Restoring Soul in the Study of Self in Psychology: An Applied Maqasid Approach to Educational Policies." Paper Presented at the Strategic Research Programme (SRP2020) Symposium, 2022. https://www.academia.edu/97492204/Restoring_soul_in_the_study_of_self_in_psychology_An_applied_maqasid_approach_to_educational_policies. [in English].

Muslih M., Kholid H., Kusuma A.. The Criticism of Utsman Najati to Modern Psychology. *Dialogia*. № 21. 2023. – p. 133-154. 10.21154/dialogia.v21i1.5768. [in English].

Rassool G. H. *Islamic Counselling: An introduction to theory and practice*. Hove, East Sussex: Routledge: 2016. [in English].

Rassool G. H. *Islamic Psychology: Human Behaviour and Experience from an Islamic Perspective*. Oxford: Routledge. 2021. [in English].

Rassool G.H. *Integrated Research Methodologies in Islamic Psychology*. Oxford: Routledge; 2024.

Rassool G.H. Research methodology in Islamic psychology. 2023. 10.4324/9781003312956-9. https://www.researchgate.net/publication/367547425_Research_methodology_in_Islamic_psychology

Riyono B. Constructing the Theory of Human Basic Potential Based on Quranic Messages: A Study with Maqasid Methodology. *Minbar. Islamic Studies*. 2023; 16(2):449–475. DOI: 10.31162/2618-9569-2023-16-2-449-475. [in English].

Rothman A., and Coyle A. Toward a Framework for Islamic Psychology and Psychotherapy: An Islamic Model of the Soul. *Journal of Religion and Health*, 57(5), 1731–1744. 2018. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0651-x>. [in English].

Rothman A. *Developing a Model of Islamic Psychology and Psychotherapy: Islamic Theology and Contemporary Understandings of Psychology*. New York, NY: Routledge, 2022.

Skinner R. Traditions, paradigms, and basic concepts in Islamic psychology [Conference session]. *Theory and Practice of Islamic Psychology*, London, England. 1989, July. [in English].

Skinner R. Traditions, Paradigms and Basic Concepts in Islamic Psychology. *Journal of Religion and Health* 58, 1087–1094 (2019). <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0595-1>. [in English].

Stenberg L.. "Seyyed Hossein Nasr and Ziauddin Sardar on Islam and Science: marginalization or modernization of a religious tradition". *Social Epistemology*, № 10 (10). 1986. [in English].

- Utz A. Psychology from the Islamic perspective. Riyadh: International Islamic Publishing House; 2011.
- Abu Sulajman A.X. Krizis musul'manskogo razuma [Crisis in the Muslim Mind]. Transl. arab., primechaniya k xadisam i posleslovie E.R. Kuliev. (SPB.: Izdatel'stvo Litobook, 2022) [In Russian].
- Azarbajdzhani M. Vvedenie v psixologiyu religii [Introduction to Psychology of Religion]. S.M.Musavi-asl. (M.: Veche, 2012) [In Russian].
- Al-Alwani T.D. Problemy sovremennoj islamskoj mysli [Issues in Contemporary Islamic Thought]. Sbornik statej i vystuplenij. (Kazan': 2022) [In Russian].
- Al'-Attas S.M.N. Vvedenie v metafiziku Islama – izlozhenie osnovopolagayushhix elementov musul'manskogo mirovozzreniya [Prolegomena to the metaphysics of Islam: an exposition of the fundamental elements of the worldview of Islam] Ed. S.X. Kyamilev, T.Ibragim. (M., Kuala-Lumpur, 2001). [In Russian].
- Al'-Balkhi Abu Zaid. Pishcha dlya dushi. Kognitivno-povedencheskaya terapiya vracha devyatogo veka [Sustenance for the soul. Cognitive Behavioral Therapy of the Ninth Century Physician]; Badri M. (translation and annotation of the ninth century manuscript); Mamedov L. (trans.). (Moscow: International Institute of Islamic Thought, NGO "Idrak", Association of Psychological Assistance to Muslims; 2019). [In Russian].
- Badri M. Razmyshlenie. Issledovanie psihiki i dushi cheloveka [Contemplation. Study of the human psyche and soul]. (Baku: CBS Publishing; 2008). [In Russian].
- Badri M. Teoriya i praktika islamskoj psihologii [Theory and practice of Islamic psychology]; Pavlova O.S., Polosin V.S. (ed.). (Moscow: ANO SPC "Al' Vasatiya – umerennost"; 2018). 268 p. [In Russian].
- Gallyamov D. Idzhtixad i taklid v bogoslovskoj my'sli rossijskix musul'man [Ijtihad and taqlid in theological thought of Russian muslims]. Minbar. Islamic Studies. 2009;2(2):157-167. [In Russian]. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2009-2-2-157-167>
- Idzhtixad // Miloslavskij G.V., Petrosyan Y.A., Piotrovskij M.B., Prozorov S.M. (otv. sekretar`) Islam. E'nciklopedicheskij slovar` (M.: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoj literatury`, 1991). [In Russian].
- Ismail Azat Ali. Religiya i psixologicheskoe zdorov'ye. [Religion and Mental Health]. Transl. arab. - 1-e izd. (Moskva: Institut integracii znanij, 2024). (In Russian)
- Pavlova O.S. Psihologiya religii v islamskoj perspektive: sostoyanie i perspektivy razvitiya [Psychology of religion in the Islamic perspective: state and development prospects]. Islam v sovremennom mire. 2015;11(4):207–222. DOI: 10.20536/2074-1529-2015-11-4-207-222. [In Russian].
- Pavlova O. S. Psihologiya: islamskij diskurs: Monografiya [Psychology: Islamic discourse: Monograph]. (Moscow: Association for Psychological Assistance to Muslims, ANO NPC "Al'-Vasatiya-umerennost"; 2020). [In Russian].
- Pavlova O. S. Psihologiya v trudah musul'manskih uchenyh: uchebnoe posobie [Psychology in the works of Muslim scientists: a textbook]. (Bolgar: Muslim religious spiritual educational organization "Bolgarskaya Islamskaya Akademiya"; 2022). [In Russian].
- Rassool H. Islamskoe konsul'tirovanie. Vvedenie v teoriyu i praktiku [Islamic counseling. Introduction to theory and practice]. (Moscow: Institute of Knowledge Integration, Association of Psychological Assistance to Muslims; 2022). [In Russian].
- Yakhin F.F. Islamskaya psixologiya: ot monoteisticheskoy paradigmy k teorii lichnosti [Islamic Psychology: from the monotheistic paradigm to a personality theory]. Minbar. Islamic Studies. 2019;12(1):237-250. [In Russian] <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2019-12-1-237-250>

Iakhin F.F. Sxematerapiya i islamskoe ponimanie vnutrennego mira cheloveka: konceptual`nyje paralleli i puti integracii [Schema Therapy and Islamic understanding of the inner world of man: conceptual parallels and ways for integration]. Minbar. Islamic Studies. 2024;17(2):449-479. [In Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Яхин Филюс Флюрович, заң ғылымдарының кандидаты, психология ғылымдарының магистрі, Башқұртстан өкілдігінің басшысы және мұсылмандарға психологиялық көмек көрсету қауымдастығының кеңес мүшесі, практикалық және клиникалық психолог, сертификатталған схематерапевт; Уфа, Ресей Федерациясы.

Яхин Филюс Флюрович, кандидат юридических наук, магистр психологии, руководитель Башкортостанского представительства и член Правления Ассоциации психологической помощи мусульманам, практический и клинический психолог, сертифицированный схематерапевт; Уфа, Российская Федерация.

Filius F. Iakhin, Cand. of Sci. (Law), Master of Sciences (Psychology), the Head of the Bashkortostan Representative Office and a member of the Board of the Association of Psychological Assistance to Muslims, a practical and clinical Psychologist, Certified Schema Therapist, Ufa, the Russian Federation.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.

– 2024. – 3 (148). – Астана: ЕҰУ. 383 б.

Басуға қол қойылды: 31.05.2024

Шартты б.т. – 45. Таралымы – сұраныс бойынша

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(747)795-56-33

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды